

SH. ABDURASULOVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

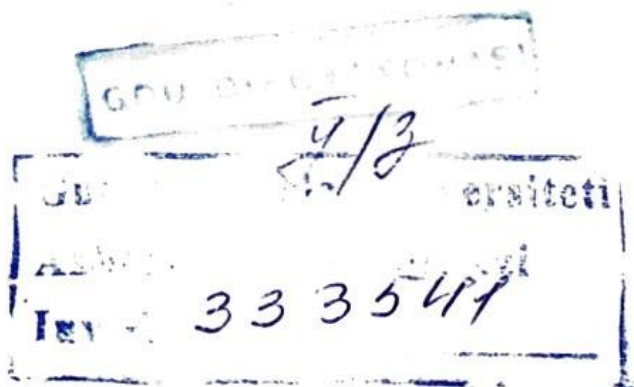

88.3
115

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

ABDURASULOVA SHOIRA KUSHAKOVNA

UMUMIY PSIXOLOGIYA
(Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya)

UDK: 159.9(075.8)

KBK: 88.3

A-15

Sh. Abdurasulova. Umumiy psixologiya (Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya) / oliy ta'lim talabalari uchun o'quv qo'llanma.-Guliston, Ziyo, 2022.-368 b.

ANNOTATSIYA

Mazkur o'quv qo'llanma pedagogika oliy ta'lim muassasalarining 5111700 - "Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib unda "Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning nazariy asoslari" haqida tushuncha berilgan.

O'quv qo'llanmada go'daklik davridan boshlab keksalik davrigacha yoshga xos psixologik xususiyatlari haqida, keying boblarida shaxsning ijtimoiylashuvi, katta va kichik guruhlar psixologiyasi, ta'lim va tarbiya psixologiyasi, ta'lim va taraqqiyotning o'zaro bog'liqligi, o'quv faoliyatining psixologik mohiyati, o'qituvchi psixologiyasi va uning kasbiga xos hislatlari haqida batafsil so'z yuritiladi.

АННОТАЦИЯ

Учебное пособие предназначено для студентов педагогических вузов, по направлению 5111700 – "Начальное образование" которое даёт понятие теоретических основ Развитие психологии и педагогической психологии.

Учебное пособие охватывает психологические особенности возрастов от младенчества до старчество, в следующих главах социализация личности, психология больших и малых групп, психология обучения и воспитания, взаимосвязь в развитии обучения. Подробно рассматриваются психологические сущности в образовательной деятельности и деятельности учителя и особенности его профессии.

ANNOTATION

The textbook is intended for students of pedagogical universities, direction 5111700-"Primary education", which provides an understanding of the theoretical foundations of developmental psychology and educational psychology.

The textbook covers the psychological characteristics of age from infancy to old age, in the following chapters the socialization of the individual and the psychology of large and small groups, the psychology of education and upbringing, the relationship between learning and development, the psychological essence His activities, the psychology of the teacher and the features of his profession are discussed in detail.

O'quv qo'llanma O'zbekiston respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'limi vazirligining 2022-yil 19-iyuldagi 233-sonli bugrug'i bilan chop etishga ruxsat berilgan.

Taqrizchilar:

S.D.Sharopova Guliston davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini o'qituvchisi Psixologiya fanlari dotsenti

M.S.Salayeva Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasini o'qituvchisi "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi va psixologiyasi" dotsenti

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini jahon miqiyosida yil sayin barqarorlashtirib borar ekan, uning istiqboli bugungi yosh avlodni bilimdon bo'lib voyaga yetishi va ularni tarbiyalab voyaga yetkazadigan bo'lg'usi pedagoglarga bog'liqdir. Shu o'rinda insonni, uning ruhiyatini o'rganuvchi psixologiya fani alohida kasb etadi. Insonni jamiyatimiz uchun to'laqonli, barkamol shaxs sifatida tarbiyalab voyaga yetkazishda ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshirishda psixologiya fani juda muhimdir.

Yurtboshimiz kadrlar tayyorlash masalasini hurmat bilan e'tiborga olayotgan bir vaqtda, ularning quyidagi fikrlarini Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma'no-mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn sinolar, Ulug'beklar, Navoiylar va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda avvalo ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyani taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim".

Shu maqsadda "Yangi O'zbekiston-maktab ostonasidan, ta'lim-tarbiya tizimdan boshlanadi degan g'oya asosida kelajagimiz poydevorlari, yosh avlodni tarbiyalaydigan o'qituvchilarga, yuqori malakali kadrlarga bog'liqdir.

Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak deb ta'kidladilar.

2019.08.10 dagi **O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida PF-5847-son** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida: ilg'or xorijiy tajribalarni tahlil qilish orqali oliy ta'lim sifatini oshirish, o'quv dasturlarini takomillashtirish va

zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish va ushbu kontsepsiyaning Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlarida o'quv adabiyotlari sifatini yaxshilash, zamonaviy o'quv adabiyotlarini yaratish tartibini soddalashtirish, eng yangi xorijiy adabiyotlarni xarid qilish va tarjima qilish ishlarini jadallashtirish, xorijiy adabiyotlardan qo'shimcha yoki muqobil o'quv adabiyotlari sifatida foydalanishni kengaytirish, kutubxona fondlarini muntazam ravishda yangilab borish maqsadida ushbu darslik ayni shu tamoyillar zahirida pedagogika oliy o'quv yurtlarida psixologiya fanlarini o'qitishning zamonaviy kontsepsiyasi hamda pedagogika universitetlarining "Umumiy psixologiya" fani dasturlari asosida yaratilgan.

Ma'lumki, yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi psixologiya fanining muhim tarmog'i sifatida, inson psixik jarayonlarining ontogenezdagi psixologik xususiyatlarini va shaxsning ta'lim-tarbiya sharoitida psixik taraqqiyotining har bir davriga xos xususiyatlarini o'rganuvchi sohadir. Pedagogik psixologiya ta'lim, tarbiya va taraqqiyotning o'zaro bog'liqligi, ta'limning tuzilishi, o'quvchilarning o'qish va bilish faoliyatining psixologik jihatlarini, o'quvchi shaxsini barkamol inson sifatida shakllantirish, pedagogik qobiliyatlar kabi muhim muammolarni tadqiq etadi.

Uning muhim vazifalari - talabalarda psixologik-pedagogik vaziyatlarni samarali rejalashtira olishga, aqliy va shaxsiy taraqqiyot bilimlarini samarali egallashga, turli yosh davrlarida psixik taraqqiyot qonunlarini to'g'ri anglab, psixologik tadqiqotlar olib borishga, o'quvchilarga individual yondasha bilishga, bola psixikasi taraqqiyotida turli noxush holatlarning oldini o'la bilishga, psixologik og'ishishlarni korreksiya qilishga, psixologik nazokatni to'g'ri shakllantirish, pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish kabi muammolarini ijobiy hal etishga qaratilgan.

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fani umumiy psixologiya, falsafa, pedagogika, yosh fiziologiyasi, sotsiologiya, tibbiyot va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liq bo'lib . Uni o'rganish jarayonida kompyuter texnikasi, aqliy taraqqiyot testlari va boshqa usullardan keng foydalaniladi.

Har tomonlama yetuk barkamol avlodni tarbiyalash, ularga ta'lim berish ishlarini o'qituvchilar amalga oshiradilar. Bo'lajak o'qituvchilar har bir yosh davrining psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganib, bu bilimlarni kelgusi pedagogik faoliyatlarida qo'llashlarida ushbu qo'llanma katta yordam beradi, degan umiddaman.

I BOB.YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT SOHASI VA MUAMMOLARI.

Reja:

1. Yosh psixologiyasi fani predmeti va vazifalari.
2. Sharq allomalari asarlarida ta'lim-tarbiya, bilishga oid fikrlarning ifodalanishi.
3. Yosh psixologiyasi fanining asosiy metodologik tamoyillari.
4. Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.
5. Psixologik tadqiqotlarni o'tkazishga qo'yiladigan talablar.

1.1 Yosh davrlari psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin ta'lim jarayonini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri - bu "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablari asosida ta'lim tizimida, olib borilayotgan islohatlar, o'zgarishlar yoshlarning xohish, irodasi va intilishiga qarab, ularga chuqur bilim berish yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beradigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni ta'minlashni, shuningdek faol mustaqil hamda ijodiy tafakkur jarayonini zamonaviy bilimlar asosida tarkib toptirgan kadrlar bilan ta'minlashni taqozo qiladi.

Komil insonni ya'ni ruhan boy, axloqan pok va jismonan yetuklikni o'zida to'la mujassamlashtirgan talabalarni kelgusi faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlash, talabalar keying kasbiy faoliyatida umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yishlarini uddalashlarini muhim sanaladi. Buning uchun talabalarimiz bolalarning psixik taraqqiyoti qonunlarini, ularning yosh davrlari va individual xususiyatlarini bilish juda muhimdir.

Bu borada, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari hozirgi zamon psixologiya fanining rivojlangan sohalaridan biri bo'lib, shu o'rinda bo'lg'usi o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik jarayonida muhim salmoqli o'rin egallaydi, zero yosh davrlar pedagogik psixologiyasi fani inson ruhiy olamining tabiati va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi sohalaridir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari bir-biriga uzviy bog'liq bo'lib, ularning har ikkisi, bitta umumiy jarayonni ulg'ayib borayotgan insonni psixik faoliyati hamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi.

Bu ikki fan psixologiya fanining mustaqil sohalarini hisoblanib, ularning har biri o'z predmeti va tadqiqot vazifalariga egadir.

Yosh davrlari psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixologik xususiyatlarini ya'ni inson tug'ulishidan boshlab umrining oxirigacha bo'lgan davrni ya'ni ontogenezni o'rganadi.

Ontogenez-(yunoncha, ontos-mavjud, jon, zot; genesis-kelib chiiish , paydo bo'lish) - individning paydo bo'lishidan, umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni.

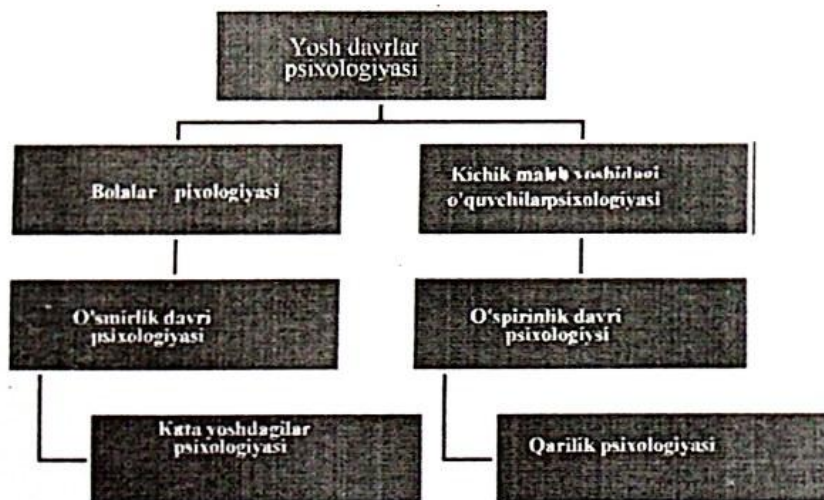
Yoshning ulg'ayib borishi, psixik jarayonlarning inson rivojlanishidagi qonuniyatlari, undagi yetakchi omillar hamda inson hayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlar - yosh davrlari psixologiya fanining tadqiqot predmeti hisoblanadi.

Yosh psixologiyasi fani – psixologiya fanining tarmoqlaridan biri bo'lib, u insonning ontogenezdagi psixik rivojlanishiga xos xususiyatlarni o'rganadi.

Yosh psixologiyasi fanining predmeti – inson psixikasining ontogenezda taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xususiyatlarining yosh jihatdan rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishdan iborat.

Yosh davrlar psixologiyasi o'z navbatida bir qancha sohalarga bo'linadi:

1. Bolalar psixologiyasi.
2. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi.
3. O'smir psixologiyasi.
4. Ilk o'spirinlik yoshi psixologiyasi.
5. Katta yoshdagilar psixologiyasi.
6. Gerontopsixologiya (qarilik) psixologiyasi.

1-rasm. Yosh davrlar psixologiyasi fanining sohalari.

Yosh davrlar psixologiyasi fanining umumiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini hamda bosqichlarini tadqiq etish.
- Psixik jarayonlarning, bilimlarni o'zlashtirishning yosh imkoniyatlarini tadqiq qilish.
- Shaxs rivojlanishining muhim omillarini o'rganish.
- Har bir yoshning psixologik va individual xususiyatlarini o'rganadi.

Yosh davrlar psixologiyasi fanining nazariy vazifalari:

- Insonning hayot yo'li davomida psixik taraqqiyot manbalari, mexanizmlari va harakatga keltiruvchi kuchlarni o'rganish;
- Ontogenezda psixik rivojlanishni davrlashtirish;
- Psixik jarayonlar kechishining yosh xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganish;
- Turli yosh davrlarda faoliyatni, bilimlarni o'zlashtirish qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganish;
- Turli yosh davrlarda shaxsning rivojlanishini tadqiq qilish.

Yosh davrlari psixologiyasi fanining amaliy vazifalari

- Psixik vazifalarni yosh meyyorlarini aniqlash, insonning ijodiy potentsiali va psixologik zaxiralarini ishga tushirish.
- Bolaning ruxiy salomatligini psixik taraqqiyotini kechishini tizimli nazorat qilish ijobiy shaklda tashkil etish
- Yosh davrlarining inqirozli bosqichi jarayonida psixologik yordam ko'rsatish, qo'llab quvvatlash vazifasini bajarish.
- Uzluksiz ta'lim tizimida o'quv jarayonini to'g'ri va optimal tashkil etish.
- Bu borada, ayniqsa, pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuqlarga erishgan.

Pedagogik psixologiya ta'limni yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so'nggi yillarda qo'lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo'la oladi. Ma'lumki so'nggi o'n yillar mobaynida mamlakatimizda barcha ta'lim tizimlarida ta'lim ishini mazmuni tubdan isloh qilish bilan olib borilayotgan islohatlar, o'zgarishlar bunga yaqqol misol bo'ladi. Ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol ta'lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

Yosh psixologiyasining asoslarini bilmay turib, ta'lim-tarbiyaning hech qanday nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi.

Ta'lim - tarbiya jarayonini to'g'ri, ilmiy asosda tashkil qilish uchun ta'lim jarayonining o'ziga xos psixologik qonuniyatlarini, ya'ni bilimlarni o'zlashtirish jarayonini, ko'nikma va malakalarni, faol, mustaqil hamda ijobiy tafakkur jarayonlarini tarkib toptirishni yaxshi bilish lozim bo'ladi.

Psixolog L.S. Vigotskiy ko'rsatib o'tganidek, ular ma'lum hodisalarga nisbatan o'zlarining kundalik hayotdagi oddiy tushunishlari bo'ladi. Bu esa ilmiy

tushunchalarning tarkib topishiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Bundan keyin, tushunchalarni tarkib toptirishda hissiy negizga qay darajada tayanish lozimligini, qaysi paytda ko'rgazmalilikdan va yakka hodisalardan qutilib, mavhumlik hamda umumiylikka o'tish maqsadga muvofiqligini bilish kerak. Ko'rgazmali tayanchdan barvaqt voz kechish ham ana shu bosqichda sun'iy ravishda to'xtab qolish ham bir xil xatodir. Shuning bilan birga ko'rib va eshitib idrok qilish xususiyatlarini hamda ularning o'zaro munosabat xarakterini bilish kerak. O'tilgan materiallarni qanday yo'l bilan psixologik jihatdan samarali qilib mustahkamlash mumkin? O'quvchiga savolni qanday berish mumkin: umumiy qilibmi yoki aniq shakldami? Bir xil savollarni beraverish to'g'rimi? Yordamchi savollarning roli qanday? (Psixologiyada shu narsa ma'lumki, javob beriladigan savolning ifodalanish xarakteriga ham bog'liq bo'ladi).

Pedagogik psixologiyani bilish ta'lim tarbiya ishlarini samarali tashkil etish uchun zarurdir. Shaxs tarkib topishi jarayonida psixologik qonuniyatlarni, axloqiy odatlarni, ishonch e'tiqodni, tarkib topish qonuniyatlarini bilmay turib, to'g'ri tarbiya berish mumkin emas.

1.2. Sharq allomalari asarlarida ta'lim-tarbiyaga, bilishga oid fikrlarning ifodalanishi

Yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lishiga qaramay uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topishi ancha murakkab kechgan. Mazkur ilmning rivojlanishiga turli dunyoqarash va nazariyalar o'rtasida olib borilgan doimiy kurash kata ta'sir ko'rsatgan. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining u yoki bu bosqichida qanday dunyoqarash ustivorligiga qarab, tadqiqot va tekshirishlar darajasi va sifati, olingan natijalarning qanday izohlash zarurligi belgilab berilgan.

O'tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini muayyan ilmiy yo'nalishda o'rganmagan bo'lsalarda, biroq allomalarning qo'lyozmalarida, asarlarida mazkur holatlarning nomoyon bo'lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgacha saqlanib qolgan.

Sharqning qomusiy olimlari asarlarida ta'lim-tarbiya, shaxs kamoloti borasidagi fikrlari bilan birga bilim egallash, ilm olish yo'llari xususida qator ilmiy ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Umar Xayyom, Abu Hamid Fazzoliy, Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Abdulla Avloniy kabi olim va mutafakkirlarning asarlarida yuqoridagi muammolar yuzasidan atroflicha ma'lumotlar keltiriladi.

Jumladan, qomusiy olim **Imom al-Buxoriy** ham ilm o'rganishni yuqori darajaga qo'yib, o'z asarlarida quyidagi fikrlarni ilgari suradilar: "Kishi ilm bobida nafaqat o'zidan yuqori yoki tengdoshlaridan, balki o'zidan past bo'lganlardan hadis olmaganuncha, yetuk muhaddis bo'la olmaydi". Imom Buxoriy ushbu fikri bilan o'quv faoliyatining ijobiy motivlari ustoz-muallim tomonidan shakllantirilishiga urg'u beradi.

Abu Nasr Forobiy esa ko'plab asarlarida bilish masalasiga katta e'tibor beradi. U bilishda ikki bosqichni - hissiy va aqliy bilishni farqlaydi hamda bilishda inson aqlining roliga ahamiyat beradi. Forobiy insonlarni ilmi bo'lishga chaqirib, o'quvchining ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan. U o'quvchiga ta'lim berish, uni ilmi qilish uchun o'qituvchi tinmasdan mashaqqatli mehnat qilsagina o'quvchi o'qishga, ta'lim olishga, bilimli bo'lishga intilishi mumkinligini ta'kidlaydi. O'qituvchi o'quvchiga bilim beraman desa, o'quvchi oldida haqiqatgo'y bo'lishi kerak, o'zi fahm-farosatli bo'lib, or-nomusini qadrlashi lozim, shogirdlariga nisbatan adolatli bo'lishi, ko'zlagan maqsadiga erishishida qat'iylik ko'rsata bilishi va o'mak bo'lmog'i joiz, deya ta'kidlaydi mutafakkir. Forobiy tushunishni, bilimning mohiyatini uqib, anglab olishni quruq yodlashdan ustun qo'yadi, o'quvchiga umumiy qonun-qoidalarini o'zlashtirishni tavsiya etadi, chunki qonun-qoidalarini anglash, uning e'tirofiga ko'ra, juda katta ahamiyatga ega. Allomaning mulohazasiga binoan, har qanday o'quvchi o'z xatti-harakatidan xabardor bo'lmog'i, ya'ni o'zini anglagani, zamonaviy psixologiya fani terminologiyasiga ko'ra, o'zini refleksiya qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi va shu sa'y-harakatlari tufayli baxtga erisha oluvchi insonligini anglamog'i lozimdir. Forobiy o'quvchining shaxsiga xos qator fazilatlarga xolisona sharh bergan olimdir.

Qomusiy olim **Abu Ali ibn Sinoning** fikricha, inson tafakkuri, aql kuchining rivojlanishi bir necha bosqichdan iborat. Aqliy kuchlar dastlab mutlaq tinch, sokin holatda bo'ladi. Bolalardagi yozishni, o'qishni o'rganishdagi potensial kuchlar shunga misol bo'la oladi. Abu Ali ibn Sino bu kuchlarni moddiy kuchlar deb nomlagan, ya'ni mazkur kuchlarni tashqi motivlar deb tushunsa bo'ladi. Sekin-astalik bilan bu kuchlar harakatga aylanadi, bular mehnat quroli samarasidir, ya'ni mehnat quroli orqali harakatga keladi va namoyon bo'ladi. Bu holatni bola yozishni xohlab turibdi-yu, ammo yozish quroli bo'lgan qalamning yo'qligi bilan izohlash mumkin. Bu ikki kuchni Ibn Sino ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan kuch deb atagan. Nihoyat, uchinchi kuch esa irodaning yetishmasligi bilan tushuntirib beriladi. Ya'ni shunday holatning kuchi bor, ammo uni ishlatishga, ro'yobga chiqarishga bolada iroda yetishmaydi. Alloma nazarida, shu kabi uch holat bilan aql, bilim olish izohlanadi.

Ibn Sino "Xayy ibn Yaqzon" qissasida inson fe'l-atvorini, ruhiyatini tushunish uchun mantiq ilmini o'rganishga chorlaydi. Bu fan inson tafakkur doirasining kengayishiga katta yordam beradi. Insonlarning fe'l-atvorini bilish uchun o'qish, o'tkir bo'lish uchun farosat ilmidan xabardor bo'lish kerak. Darhaqiqat, ilm o'rganishga Forobiy musiqiy, falsafiy ilm bilan da'vat etgan bo'lsa, ibn Sino mantiq ilmi orqali da'vat etgan.

Abu Ali ibn Sino bolalarning o'qish, ta'lim olishlariga mas'uliyat bilan qarash tarafdorlaridan bo'lgan. U bola 6 yoshga yetgach muallimga bilim olish uchun topshirilishini aytib o'tadi. Hozirda ham bolalarning 6, 7 yoshdan boshlang'ich sinflarga qabul qilinishi Ibn Sinoning o'sha davrdagi g'oyalarining naqadar ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi, zotan ushbu hol bolaning o'qishga bo'lgan muhabbatini kuchaytirishi mumkin. Uning fikricha, bolaga ta'lim astasekinlik bilan berilishi joiz. Uni birdaniga kitobga bog'lab qo'yimaslik lozim, deydi alloma. Ibn Sino kishilarning yashashga qobil bo'lishi va bekorga jabr ko'rmasligi uchun ularga ehtiyot bo'lib ta'lim berish kerakligini uqtiradi. Ya'ni ularning o'qishga bo'lgan ijobiy motivlarini so'ndirmaslikka undaydi.

Qomusiy olim **Abu Rayhon Beruniy** asarlarida ham o'quvchilarning o'qish faoliyatiga oid fikrlar o'z aksini topgan. Uning fikriga ko'ra, bilim olish uchun o'quvchilarda avvalo intilish va qiziqish bo'lishi kerak. Darhaqiqat, nimanidir o'rganish, tadqiq qilish uchun insonda intilish, harakat va qiziqish bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Ilm olishning muhim yo'llaridan biri inson hammani o'ziga lo'st tutishi va boshqa insonlarga ham yaxshilik qila olishi lozim. Olimning mazkur ikrlarini fan tilida o'quv faoliyatiga nisbatan ehtiyoj tug'ilsagina o'quv motivlari shakllantirilishi mumkin, deya talqin qilsa bo'ladi.

Beruniy ilm olishda axloqiy poklikni yuqori o'ringa qo'yib, ta'lim va tarbiyani bir xil izchillikda olib borganlar komil inson darajasiga erishadilar, deydi. Beruniy o'qitish uchun muallim o'z malaka va bilimlarini doimo orttirib, zamonga moslashib borishi lozimligini uqtiradi. U kitob o'qish usullariga alohida e'tibor qaratadi. Kitoblarni shunchaki emas, fikrlab, kichik-kichik bo'limlarga bo'lib o'qish va umumlashtirib borish kerakligi haqida ma'lumotlar beradi. Beruniy o'qitishda faqat induktiv (umumiy xulosa) yo'l bilangina emas, balki deduktiv (juz'iy xulosa) yo'l bilan ham ish tutish lozimligini ta'kidlaydi, zotan bunday o'qishda tafakkur kengayib, bilimlar ortib boradi.

Abu Rayhon Beruniy o'qituvchilar o'quvchining e'tiborini taqqoslash, qiyoslash kabi operatsiyalarga qaratishlari lozimligiga alohida ahamiyat beradi.

Zotan, bugungi kunda ham ongli, ifodali, to'g'ri va tez o'qish hozirgi zamon o'quvchilarining savodli bo'lishlarini ta'minlovchi asosiy tarkibiy qismlardandir.

Abu Rayhon Beruniy ilm olishda takrorlashga zo'r berib, yosh o'quvchilarni toliqtirib va zeriktirib qo'ymasdan, turli psixologik usullarni qo'llashni, shu orqali ularning tafakkurini boyitib, bilimlarini chuqurlashtira borishni ilgari surgan buyuk zotdir. Ya'ni o'qishga nisbatan bo'lgan qiziqishni so'ndirmaslik uchun bolalarning yoshiga xos psixologik xususiyatlar albatta inobatga olinishi kerakligini e'tirof etadi.

Beruniyning tafakkur operatsiyalari analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabilarni shakllantirish orqali o'qishga qiziqish uyg'otish haqidagi fikrlari boshlab hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Sharqning yirik olimlaridan **Burhoniddin Zarnujiy** o'zining "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" kitobida: "O'qib o'rganish uchun eng yaxshi vaqt yoshlik davri, erta tong va qosh qoraygan payt. Bilim oluvchi ana shu vaqtni samarali tashkil etishga odatlansin, bordi-yu, unga bir fan zerikarli bo'lsa, boshqasi bilan mashg'ul bo'lsin", - deya ta'lim beradi. "Ta'lim ul – mutaallim" nomli kitobida esa ta'limning uzviylik prinsipini e'tirof etadi.

XI asrda yashab ijod etgan **Mahmud Qoshg'ariy** ham o'zining "Devon-u lug'atit turk" asarida bilim olishga da'vat etgan. Asardagi: "Ey o'g'lim, mendan o'git, nasihat ol, odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil va ular orasida odob va ilm tarqat" yoki "Ilm, hikmat o'rgan, o'rganishda havoyilik va takabburlik qilma, hech narsa o'rganmasdan, o'zini bilimdon ko'rsatib maqtangan kishi imtihon vaqtida uyaladi, achinadi" kabi fikrlari buning yorqin misolidir.

O'rta Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan **Yusuf Xos Hojib** ham o'z ijodida bilimni yuksak baholaydi. Alloma bilimni boylik, kiyim, yemish kabi narsa-hodisalarga qiyoslaydi. Bilim va bilimdonlikni his eta olmoq, uni tushunmoq darkorligi, bilimdon bo'lishning tarbiya bilan chambarchas bog'liqligi, bola qanchalik erta tarbiya qilinsa, bilim olishga ishtiyoqi ortishi haqida yozadi.

Qomusiy olim **Umar Xayyom** o'quvchining psixologik xususiyatlari va shaxsiy fazilatlariga oid mulohazalarni o'zining asarlarida chuqur yoritib bergan. Umar Xayyomning fikricha, o'quvchilar o'qituvchidan olgan bilimlari bilan cheklanib qolmasdan, hayotda bo'layotgan voqea-hodisalarni o'rganish va kuzatish davomida bilim, ko'nikma hamda malakalarini takrorlash, mustahkamlash, amaliyotda qo'llash jarayonida egallaydi, ya'ni olim ta'limdagi predmet bilan hayot uzviy aloqadorligi prinsipini ilgari suradi. Uning fikricha, bilim olishni, ta'limni amaliyot bilan uzviy ravishda bog'lagan holda o'quvchilarda mustaqil tafakkurni shakllantirib borish zarurligini. Buning uchun u "Sen osongina o'yalayapsan", "Ko'p o'ylab, maqsadga erishish mumkin", "Bir oz o'ylagandan keyin, tushunib

olasan” kabi so‘zlarni ishlatib, o‘quvchilarni mulohaza qilishga undab, sekin-astalik bilan o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqlarini oshirishga harakat qiladi.

Inson hayotida ilm va amaliyotning birligi haqida **Abu Hamid Fazzoliy** ham fikr bildirgan edi. Darhaqiqat, inson olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llay borishi kerak deb o‘ylaymiz, chunki bilim va ilmgina emas, balki fan va tajriba yutuqlarini amalda qo‘llay bilish ham insoniy hislatlardan biridir.

Buyuk mutafakkir va alloma **Alisher Navoiy** inson tafakkuri, aqli-farosati hamda ilmni yuksak qadrlagan. U: “Bilim va donishmandlik insonning bezagidir”, - deb yozadi. Alisher Navoiy bolalarga kichik yoshligidanoq bilim, ma‘lumot va tarbiya berish kerakligini aytib, ibn Sino kabi, 6 yoshdan muallim qo‘liga topshirish kerakligini ta‘kidlaydi.

Iste‘dodli shoir va tarjimon, tarixchi **Muhammad Rizo Ogahiy** asarlarida inson bekam-u ko‘st kamolga yetishishi uchun yoshlikdan ilm va kasb-hunar egallashi shart ekanligini aytib o‘tadi. Uning fikricha, ilm-ma‘rifat insonning ma‘naviy kamolotida va jamiyat taraqqiyotida kuchli vositadir. Ilm inson aqlini boyitadi. Ogahiy ilmni ko‘proq xalq o‘yinlari orqali yetkazib berish uchun harakat qiladi, chunki bu narsa ijobiy o‘quv motivini shakllantirishga xizmat qiladi. Xalq o‘yinlari, aslida psixologik o‘yinlar hisoblanadi. Bu vaqtda bola ham ta‘lim oladi, ham shakllanadi.

XX asr boshlarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida pedagogik fikrlar rivojida yetakchi rol o‘ynagan olimlardan biri **Abdulla Avloniydir**. Abdulla Avloniyning fikriga ko‘ra, ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, ne‘matidir. Ilm o‘rganmoq, olim bo‘lmoq uchun maktabga kirmoq, muallimdan ta‘lim olmoq lozimligini u qayta-qayta ta‘kidlaydi.

Ma‘rifatparvar alloma Avloniy inson ma‘naviy kamolotining yo‘llari ustida to‘xtalib o‘tadi. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat muqaddas bir fazilatdir. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidir, deb ta‘kidlab o‘tadi.

U ilmning nazariy ahamiyatini ko‘rsatibgina qolmasdan, balki uning amaliy faoliyat uchun hayotiy zaruriyat ekanligini ham ta‘kidlab o‘tadi. Ilm bizni jaholat qorong‘usidan qutqarishi, madaniyat, ma‘rifat dunyosiga chiqarishi, yomon fe‘llardan, buzuq ishlardan qaytarishi, yaxshi xulq, odob sohibi qilishini ta‘kidlaydi. Shu bilan birga, u bugun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, rohatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog‘liqligini qayta-qayta takrorlaydi.

Ilm kishi zehni, fikrini qilich kabi o‘tkir qiladi. Ilmsiz inson mevasiz daraxtga o‘xshaydi. Ilm daraxt mevalaridek har shaxsga ozuqa berib, madaniyat, ma‘naviyat, ma‘rifat dunyosiga olib kiradi. Yomon odamlardan, buzuq ishlardan qaytaradi.

Yaxshi xulqli va odobli bo'lishga xizmat qiladi. Natijada, ilm kishilari har yerda aziz va hurmatli bo'ladilar. Kishi hayotini haqiqiy va to'g'ri yo'lga soladigan vosita-bu ilmdir. Shuning uchun ham ilm orqali oliy fazilatlariga ega bo'lgan, ulug'likka va orzu-istaklariga erishgan buyuk kishilar xalq orasida yuksak qadrlanadilar.

Abdulla Avloniyning arbiya masalasida “Tarbiya biz uchun yo hayot- yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir” degan ma'noli fikrlari dolzarbligini yo'qotmaydi. Alloma fikricha, kishilarning bilimi, ilmi, amaliy malakalari rivojisiz jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Muayyan ma'naviy ehtiyojlarga, yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lmagan kishilarda ilm-fanni o'rganishga, halol mehnat qilib, kasb-hunar egallashga, malaka oshirishga ishtiyoq ham bo'lmaydi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida avval yoshlarni tarbiyalab, keyin ularga ta'lim berganlar.

Haqiqatdan ham, bilimga, ilmga ehtiyoj anglangan motivlar tizimidir. Biror muammoni hal etish imkoniyatlarini inson o'z aql-zakovati, bilimi, kuchi va irodasi bilan aniqlaydi. Bilim mazmun jihatidan kengroq bo'lib, insonning hayot tajribasi orqali orttirgan barcha tushunchalar, fikrlar, amaliy malakalarni o'z ichiga oladi. Ilm bilimning cho'qqisidir. Bilimlar tabiat, jamiyat, inson ruhiyati qonunlarini chuqur o'rganish natijasidagina ilmga aylanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Sharq mutafakkirlari o'quv motivlarini ehtiyojlar nuqtai-nazaridan tahlil qilishga harakat qilganlar. Mazkur ehtiyojlarni hosil qilishga, oshirishga, asosan o'qituvchilar tomonidan ta'lim jarayonining psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish, ya'ni o'qish jarayonid bolalarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularga imkon qadar individual yondashish orqali erishish mumkinligini e'tirof etishgan. Shu bilan birga, Sharq mutafakkirlarining buyuk xazinasini, bolalarga ta'lim, tarbiya berishdagi ilg'or fikrlari hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

1.3.Yosh psixologiyasining asosiy metodologik tamoyillari

XIX asrning o'rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy tamoyillari:

- determinizm tamoyili;
- ong va faoliyatning birligi tamoyili;
- psixikaning faoliyatda rivojlanishi tamoyili .

Determinizm tamoyili psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab psixikaning o'zgarishini anglatadi.

Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo

bo'lishi va rivojlanishi pirovard natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usullarini rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi.

Kishi ongining ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish kishi ongining ijtimoiy borliqqa bog'liqligi haqidagi umumiy materialistik nazariya nomoyandalari ta'limotning tamoyilidan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligini tamoyili psixologiyada qabul qilingan tamoyil ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etishini bildiradi. Ong faoliyatning ichki rejasini, uning programmasini tashkil etadi. Voqelikning o'zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo'ladiki, odam o'zini qurshab turgan muhit yordamida mo'ljal oladi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili psixologiyada insonni xulq-atvorni, faoliyatni o'rganish jarayonida, harakat natijasida maqsadga erishishni muvaffaqiyatini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya'ni psixikaning ob'ektiv qonuniyatlarini ochish imkonini berdi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin.

Bu tamoyilni psixologlardan P.P. Blonskiy, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn, B.M. Teplov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topdi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishini, taraqqiyotini dialektik nuqtai nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo'lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. L.S. Vigotskiy, ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi, degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi, deb ta'kidlaydi.

I. 4 Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.

1. 4 Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.

Metod – (yunoncha, methods-tadqiqot, tekshirish)- bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.

B.G. Anan'ev psixikani o'rganish metodlarini turli guruhga ajratib, o'rgangan

A) tashkiliy guruhga - qiyoslash, longityud, kompleks metodlari kiradi

B) empirik guruhga kuzatish, eksperiment, suhbat, so'rovnomalar, test, faoliyat mahsulotini o'rganish metodi, biografiya, sotsiometriya

V) natijalarni qayta ishlash yoki statistik metodlar

G) sharhlash guruhiga genetik va donalash metodlari kiradi

Rus psixologi B.G. Anan'ev bo'yicha tadqiqot metodlari 4 guruhga bo'linadi:

I. Tashkiliy metodlar: taqqoslash, longityud va kompleks metodlari kiradi. Taqqoslash – umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pato-psixologiya va defektologiyada keng qo'llaniladi. Yosh va pedagogik psixologiyada o'rganilayotgan psixik jarayonlarning dinamikasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Longityud – (uzluksiz) uzoq vaqt davomida ayni bir xil kishilar o'rganiladi. Kompleks - psixologik tadqiqotlar boshqa fanlar metodlari ishtirokida o'tkaziladi. (shaxsning jismoniy, fiziologik, psixik va ijtimoiy taraqqiyoti aniqlanadi).

II. Empirik metodlar: kuzatish va o'z-o'zini kuzatish; eksperimental psixodiagnostika metodlari (test, anketa, suhbat, sotsiometriya, intervyu); faoliyat natijalarini tahlil qilish; biografiya metodlari.

III. Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari: miqdoriy (statistika) va psixologik yoki sifatiy tahlil turlariga bo'linadi.

IV. Sharhlash metodlari: Genetik va "donalash" metodlari. Genetik metodda taraqqiyotdagi bosqich, pog'onalar, inqiroz holatlari ajratib ko'rsatiladi (vertikal aloqa). Donalash metodida esa shaxsning barcha xarakteristikalarini o'rtasidagi "gorizontal" aloqalar aniqlanadi.

Kuzatish metodi. Kishining har kungi psixik faoliyatini odatdagi hayot va sharoitlarida tahlil qilishdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada bu metodning ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (o'zini-o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
- sinaluvchining yoshi, jinsi haqida ma'lumotlar to'planadi;
- tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
- kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
- kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda) amalga oshirilishi tavsifi etiladi;
- kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa) tayinlanadi;
- kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitofon, videomagnitofon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish intervallari yoshga bog'liq bo'lishi kerak.

Tug'ilgandan 2 - 3 oygacha – har kuni 2 - 3 oydan - 1yoshgacha – har hafta

1-3 yoshda – har oyda

3 yoshdan 6 – 7 yoshgacha – yarim yilda 1 marta

7 – 11 yoshda – 1 yilda 1 marta kuzatish o'tkazilishi zarur.

Kuzatish universal metod bo'lib, turli vaziyatlarda ishlatiladi. Ilmiy kuzatish hayotiy (ilmiy bo'lmagan) kuzatishdan tubdan farq qiladi. Hayotiy kuzatish kundalik hayotda, rejasiz amalga oshirilib, turli tasodiflarga bog'liq bo'ladi. Kuzatish ilmiy bo'lishi shu bilan bir qatorda psixologik-pedagogik kuzatish bo'lishi uchun bir qancha talablarga amal qilishi lozim:

1. Maqsadga yo'nalganlik. Umuman o'quvchini emas, balki uning shaxsiy sifatleri qonkret namoyon bo'lishini turli vaziyatlarda va faoliyatning har xil turlarida - o'yin, o'qish, mehnat, muloqot jarayonida kuzatish.

2. Reja. Kuzatishni boshlashdan oldin muayyan vazifalar belgilanishi (nimani kuzatish), reja tuzilishi (vaqti va vositalari); ko'rsatkichlari aniqlab olishi (nimani qayd etish), bo'lishi mumkin bo'lgan xatolar va ularni oldini olish yo'llari, taxmin qilinayotgan natijalarni o'ylab olishi lozim. Bunda kuzatilayotgan xususiyat aniq belgilanishi lozim (ular ko'p bo'lmasligi zarur). Kuzatishdan maqsad xulq atvordagi topilgan kamchiliklarni to'g'irlash yo'llarini ishlab chiqish bo'lmog'i lozim.

3. Mustaqillik. Kuzatish yo'l-yo'lakay qilinishi lozim bo'lgan emas, balki mustaqil ravishda o'tkazilishi kerak bo'lgan vazifa bo'lmog'i lozim.

4. Tabiiylik. Psixologik-pedagogik kuzatish o'quvchilar uchun tabiiy sharoitlarda o'tkazilishi lozim. U o'qituvchining ishtirokisiz o'tkazilishi zarurki, o'quvchi kuzatilayotganini sezmasin.

5. Tizimlilik. Kuzatish o'qituvchining xohishi bilan emas, balki doimiy reja asosida, tizimli ravishda yoki rejalashtirilgan ma'lum oraliqdan so'ng o'tkazilishi zarur.

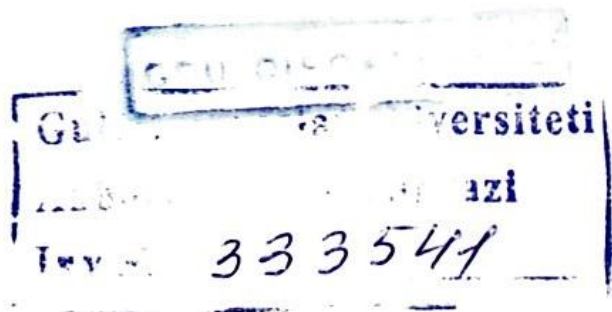
6. Ob'ektivlik. Kuzatish jarayonida o'z taxminlarini emas, ob'ektiv fakt, harakat, o'quvchilar xulq-atvorining ob'ektiv xususiyatlarini qayd etish va shu asosda xulosa chiqarish lozim.

7. Qayd etish. Olingan barcha ma'lumotlar ma'lum tizimda qayd etilishi lozim.

Olingan natijalar kuzatish jarayonida yoki uni o'tkazilgandan so'ng darhol qayd qilishi kerak.

Kuzatish orqali turli odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, nutq faoliyati va hokazolari o'rganiladi. Ammo, o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi.

Eksperiment metodi. Sun'iy hosil qilingan psixologik sharoitda namoyon bo'luvchi psixik faoliyatni tahlil qilishdan iboratdir. Eksperimentator yoki tajriba o'tkazuvchi psixik faoliyatning o'ziga kerakli hodisasini maxsus tarzda hosil qiladi hamda uning namoyon bo'lish sharti va xarakterini belgilaydi. Tajriba metodi o'z navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi. **Tabiiy metod.** Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, o'qituvchilarning ish qobiliyatlari, o'zaro munosabatlarini, mutaxassislikka yaroqliligi muammolarini hal qilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilarning o'zlari bexabar bo'lishi, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi lozim.

Yosh va pedagogik psixologiyaning empirik metodlari

Asosiy metodlar			
Kuzatish		Eksperiment	
Psixologik holatlarning sabablarini ilmiy tarzda tushuntirib beruvchi tadqiqot metodi.		Psixologik ma'lumotlarni aniqlashga qaratilgan sharoitlarni yaratish maqsadida tadqiqotchining tekshiriluvchi faoliyatlariga faol aralashuvi	
Hayotiy kuzatish ma'lumotlarini qayd etish bilangina cheklanib, tasodifiy xarakterga ega.	Ilmiy kuzatish ma'lumotlarni qayd qilishdan ularning ichki mohiyatini tushuntirib berishga o'tish, uning zaruriy sharti aniq reja va natijalarni maxsus kundalik yoki bayonnomalarda qayd etishdir.	Laboratoriya eksperimenti maxsus yaratilgan sharoitlarda, maxsus (apparaturalar) asbob uskunalarda yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi xatti-harakatlari ko'rsatma orqali belgilanadi.	Tabiiy eksperiment oddiy hayotiy sharoitlarda o'tkazilib, turli yosh davrlarida bilish imkoniyatlarini o'rganish uchun qo'llaniladi.
		Psixologik-pedagogik eksperiment	
		Aniqlovchi	Nazorat
		Shakllan tiruvchi	
Yordamchi metodlar			
Faoliyat mahsulini tahlil qilish, tarjimai hol metodi		Sotsiometriya, anketa, suhbat, egizaklar metodi, test	

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (ba'zida guruh yoki jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblardan, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatkichli va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Hozir inson psixikasi o'zgarishlarni aniqlaydigan asboblardan, murakkab elektron hisoblash mashinalari, qurilmalar, moslamalar mavjud. Ko'pincha elektron va radio

o'Ichagichlar, sekundomer, refleksometr, elektroensefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordamida diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsional hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singari murakkab psixik holatlar tekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, haydovchi, operator, elektronlar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (halokat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko'tarilishi) ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsional-irodaviy zo'riqish, jiddiylik, tajanglik sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

Psixologik-pedagogik eksperiment - o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini tabiiy sharoitda maxsus usullar yordamida o'rganishdir.

Mazkur eksperiment o'quvchilarni maxsus uyushtirilgan ta'lim sharoitida maqsadga muvofiq, ulardan o'zgarishlarni kuzatishni taqozo etadi. Bu eksperiment aniqlovchi va tarkib toptiruvchi bosqichlardan iborat bo'lib, maxsus uyushtirilgan ta'lim tarkib toptiruvchi eksperiment jarayonida olib boriladi. U quyidagi tuzilishga ega: eksperimentator yoki tadqiqot olib boruvchi, sinaluvchilar, faraz, reja, yo'l-yo'riq, tajribaning bir-biriga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan, o'zgaruvchan, nazorat qilinadigan va qilinmaydigan qismlardan iborat. Eksperimental tadqiqotning asosiy bosqichlari: farazni ilgari surish, metodikani tanlash, eksperimentni rejalashtirish, olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish, tahlil etish va izohlashdan iboratdir. Psixologik-pedagogik eksperiment uch qismdan iborat. Aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat eksperimentlari.

Anketa metodi. Kishilar psixikasini ommaviy so'roq asosida o'rganish demakdir. Bu metod yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va hodisalarning munosabatlari o'rganiladi. Anketa odatda uch turda o'tkaziladi:

Birinchi turi anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi.

Ikkinchi turida har bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi.

Uchinchi turdagi anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi.

Tarqatilgan anketalar yig'ishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblanadi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so'ngra tadqiqotga yakun yasalib, ilmiy va amaliy yo'sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o'rganish uchun boy ma'lumotlar to'plash imkonini beradi. Biroq unda olinadigan

ma'lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo'lavermaydi. Bunday kamchilikka yo'l qo'ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Savollar bajaradigan funksiyasiga ko'ra anketa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

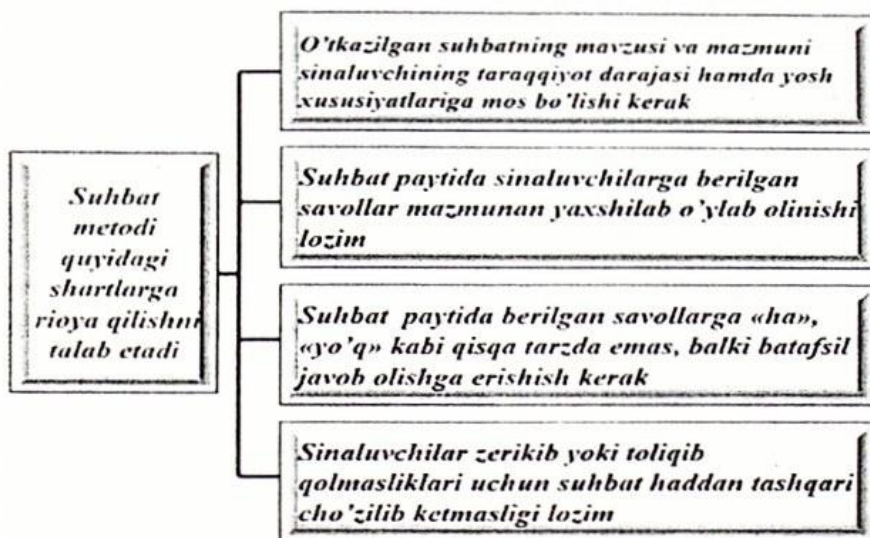
- **Filtrlovchi-savollar** Masalan: agar o'qituvchini oliygohga kirishni xohlovchilar qiziqтира, anketada quyidagicha savollar taklif etiladi: "Sening yoqtiradigan predmeting?". Bunga faqat oliygohga kirmoqchi bo'lgan o'quvchilargina javob beradilar.
- Tekshiruvchi yoki nazorat qiluvchi savollar. Ularning asosiy funksiyasi – ma'lumotning to'g'riligini tekshirish.
- Shakli bo'yicha anketalar:
- Ochiq – bunda to'g'ri savollar o'z xohishiga qarab, erkin javob berish mumkin.
- Yopiq – bunda savollarga tayyor javob berilgan bo'lib, o'quvchi ulardan birini tanlashi lozim.

Anketa savollariga quyidagi talablar qo'yiladi:

- Savollar aniq, tushunarli, sodda va aniq bo'lishi lozim.
- Anketaning boshida oson savollar, keyin qiyin, undan keyin eng murakkablari, nihoyasida yana oson savollar berilishi lozim.
- Bitta xususiyatni aniqlashga bir necha savollar, nazorat qiluvchi savollar berilishi lozim.

Suhbat metodi erkin, nutqiy munosabat tufayli olingan kishi psixik faoliyatining xulosasini tekshirish demakdir. Bu metod yordamida inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

Test metodi. Test - inglizcha "sinash", "**tekshirish**" degan ma'noni anglatadi, Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa standart masala, topshiriq, misol yoki jumboqlar test deb ataladi. Test, ayniqsa, odamning qanday kasb egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodining qimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, to'plangan ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tahlil qila bilishiga bog'liqdir.

1905-yil fransuz psixologlari A.Bine va A.Simonlar insonning aqliy oʻsish va isteʼdod darajalarini oʻlchash imkoniyati borligi gʻoyasini olgʻa surganidan keyin psixologiyada test metodi qoʻllanila boshlandi.

Hozirgi zamon nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozensveyg, Kettel, Veksler, Ayzenk, Anastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga muvafaqqiyatga erishish testlari, intellekt testlari (aqliy rivojlanish darajasini oʻlchashga moʻljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi va xulqini baholashga yoʻnaltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs “loyihasi” (proektiv) testlari (savollarga bitta aniq javob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil qilib, shaxs xususiyatining “loyihasi” ishlab chiqiladi) kiradi.

Proektiv metodlar. Proektiv metodlar test usullarining bir koʻrinishi boʻlib, ularda tekshiriluvchi uchun aniq koʻrinishga ega boʻlmagan noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirigʻi beriladi. Masalan, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin boʻlgan rasmlar, tugallanmagan hikoyalar, biror aniq koʻrinishi mavjud boʻlmagan buyumlar berilishi va ularni tekshiriluvchi oʻzining hissiy kechinmalari, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtayi nazaridan baholashi kutiladi.

Proektiv metodlar qatoriga Rorshaxning “Siyoh dogʻlari” testini kiritish mumkin (1921). Bu – 2 tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil siyoh dogʻlaridan iborat boʻlib, har 1 dogʻ har xil boʻyoqli fonda koʻrsatiladi. Tekshiriluvchidan har 1 “dogʻ” nimaning shaklini eslatishi soʻraladi. Bunda: 2 ta

dog' qizil rangli shtrixlar, 5 ta dog' kul rang – qora, 3 ta dog' – yorqin bo'lmagan ranglarda beriladi.

Sinaluvchi tasvirlagan obrazlar va assotsiatsiyalarga qarab uning shaxsiy xususiyatlari to'g'risida xulosa chiqariladi.

Rorshax testining yosh psixologiyasida qo'llaniladigan varanti Ye.T. Sokolova tomonidan modifikatsiya qilingan test. Bu test oilaviy muloqotni diagnostika qilishda foydalaniladi. Bu maqsadda eksperimentga qo'shimcha metodik usul kiritilgan. Bir necha kartochkalar bo'yicha eksperiment qatnashchilari kelishishlari kerak. Birgalikdagi (kelishuv asosida) javoblarning sifati va miqdoriga qarab tadqiqotchi kichik guruh (yoki oila)ning jipsligi va mosligi haqida ma'lumotni qo'lga kiritadilar.

Biografik (tarjimayi hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar biografik metod orqali o'rganiladi. Bu borada kishilarning tarjimayi holi, kundaligi, xatlari, estaliklari, o'zgarlar ijodiga bergan baholari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgarlar tomonidan to'plangan tarjimayi hol haqidagi materiallar: estaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan shaxs haqida to'la tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimayi hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, idora egishi(o'zining uslubini yaratishi, kamolot cho'kqisiga erishish jarayonida nam una vazifasini o'taydi.

Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi, unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan.

Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatida kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofiqlashtirilgan kichik guruhlardagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarining o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha tarbiya muassasalari maktabdagi o'quvchilar jamoasi, oliy maktablar, mehnat jamoalari va turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sababi shu metod yordamida o'rganiladi. Umuman olganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi

har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadbiq etishda unumli foydalanish mumkin.

1.5. Psixologik tadqiqotni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

1. Tadqiqotlarni tashkil qilish tekshiruvda qo'llaniladigan metod va metodikalarni tanlash hamda sinab ko'rishni (pilotaj tekshiruv) o'z ichiga oladi. Tadqiqotga tayyorgarlik jarayonida tekshiriluvchilar va ularning soni aniqlanadi.

Tadqiqot metodi – bu tadqiqotchini qiziqtirgan ma'lumotni qo'lga kiritish yo'li, vositasi.

Tadqiqot metodikasi – bu psixik jarayonlar va ularning xususiyatlari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni qo'lga kiritish uchun ishlatiladigan aniq usul va vositalar majmui.

2. Tadqiqot o'tkazish joyi turli xil tashqi shovqinlardan holi bo'lishi, shu bilan birga sanitariya-gigiyena qoidalarga javob berishi lozim. Majbur qilmaydigan ish holati ta'minlanishi kerak.

3. Tadqiqotning texnik ta'minlanishi hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarga mos tushishi kerak.

4. Sinaluvchilarni sifat jihatidan bir xil qilib tanlash zarur.

5. Tadqiqotchi tadqiqotning borishiga, uning barcha bosqichlarini o'tkazishga ta'sir etadi (rejalashtirishdan, to xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishgacha).

6. Yo'riqnoma yoki ko'rsatma tadqiqot boshlanishidan oldin, tayyorgarlik bosqichida tuziladi. U aniq, qisqa va bir ma'noli bo'lishi lozim.

7. Tadqiqot natijalari bayonnomalarda qayd etilib, u bir vaqtning o'zida ham to'la, ham maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak.

8. Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar sifat va miqdor jihatdan analiz, sintez qilinishi, ya'ni qayta ishlanishi zarur.

Psixodiagnostik metodikalarga qo'yiladigan talablar:

Psixodiagnostik metodikalar qo'llanilishidan oldin yuqori sifat va samaradorligini ko'rsatuvchi mezonlar asosida tekshiruvdan o'tkazilishi zarur. Psixodiagnostik metodikalarni baholashning asosiy mezonlari sifatida ishonchlilik va validlik olinishi mumkin.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliligi-psixodiagnostik metodikaning sifati bo'lib, u ushbu metodika yordamida yetarlicha barqaror natijalarga erishish imkoniyati bilan belgilanadi.

Metodikaning ishonchliligi natijalar barqarorligi va takrorlanishini ko'rsatuvchi mezon. **A. Anastazi** agar bola hafta boshida intellekt testi bo'yicha 110 ga teng ko'rsatkichga ega bo'lsa, hafta oxirida bu ko'rsatkich 80 ga teng bo'lsa, bunday metodikaga ishonch bilan qarash mumkin emasligi haqida yozgan. Ishonchli

metodikalarni qayta o'tkazish o'xshash natijani ko'rsatishi kerak. Ozigina o'zgarish bo'lishi mumkin, lekin ular unchalik ahamiyatli bo'lmisligi kerak.

Metodikalar ishonchlilik darajasi bir qancha sabablarga bog'liq. Tadqiqot natijalari aniqligini pasaytiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- diaqnoz qilinayotgan sifatning stabil, barqaror emasligi;
- diaqnostik metodikalarning takomillashmagani (ko'rsatma xato tuzilgan, topshiriqlar xarakteri jihatidan har turdaligi, tekshiriluvchiga metodikani taqdim etish bo'yicha ko'rsatmalarning noaniqligi);
- taqqiqot vaziyatining o'zgarishi (kunning har xil vaqtida tekshiruv o'tkazilishi, xonaning turlicha yoritilishi, begona shovqinlarning bor yoki yo'qligi);
- eksperimentator xulq-atvori, gapirish ohangining o'zgarishi (bir tajribada boshqacha ko'rsatma, boshqasida uni o'zgartirib berishi; topshiriqning bajarilishini turlicha stimullashtirishi);
- tekshiruvchi funksional holatidagi o'zgarishlar (o'zini his qilishi yaxshi bir eksperimentda, boshqasida charchash holatida bo'lishi);
- natijalarni sharhlash va baholashda sub'ektivlik.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliligini tekshirish yo'llaridan biri standartlashtirish, metodika o'tkazish muolajasini va uning natijalarini baholashning yagona talablarini ishlab chiqish.

Metodikani baholashning yana bir muhim mezonini validlik hisoblanadi. Ishonchlilik aniqlangach, metodikaning validligi masalasi ko'rib chiqiladi. Chunki ishonchli bo'lmagan metodika validligi yuqori metodika bo'la olmaydi.

Metodika validligi - metodika yordamida olingan ma'lumotlarning nimani aniqlashga qaratilganligi, ya'ni metodika mohiyati bilan mosligi.

Validlik – metodikaning samaradorligi, amaliy foydasini ko'rsatuvchi mezon.

Reprezentativlik –tanlanmaning sinaluvchilar bosh majmui xarakteristikalarini ko'rsatuvchi xususiyati.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

Abu Nasr Forobiyning "Baxt-saodatga erishuv" asarini mutolaa qiling va allomaning quyidagi qarashlarini yozma bayon eting:

- a) insoniy kamolotga erishuvda aqliy bilishning ahamiyati.
- b) irodaviy fazilatlarini shakllantirish va odatga aylantirishda inson qudrati, ta'lim va tarbiyaning kuchi haqida.
- v) yoshlarning kasb -hunar va ish-tajribani egallashi to'g'risida.

Nazorat savollari.

1.Yosh psixologiyasi fani nimani o'rganadi?

2.Yosh psixologiyasi fani nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iborat ?

3. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyasi faning metodlari haqida ma'lumot bering.

4. Yosh psixologiyasi fanining asosiy tushunchalari

5. Yosh psixologiyasi fanining tamoyillari haqida ma'lumot bering?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Yosh davrlari psixologiyasi nimani o'rganadi?

A) Insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning turli xil faoliyatlarini va shaxsning tarkib topishini;

B) Inson ruhiyatining rivojlanish davrlarini aniqlash, shu sohadagi ma'lumotlarni to'plash;

V) Ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

2. Yosh davrlari psixologiyasining vazifalari nimalardan iborat?

A) Maktabda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash qonuniyatlarini, bu jarayonda sodir bo'ladigan individual tafovutlarni, o'quvchida faol, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini tadqiq etishdir;

B) Shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davrdagi odamlarda namoyon bo'ladigan psixik faoliyat, holatlar va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri hususiyatlarini o'rganishdir;

V) Inson hayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos hususiyatlarini o'rganish.

3. "Pedagogik psixologiya"- bu...

A) Ta'lim-tarbiyaning shaxsiga samarali ta'sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganuvchi fandir;

B) Psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixik xususiyatlarini o'rganuvchi fandir;

V) Inson uzoq umr ko'rishining sirlarini – gerontopsixologik qonuniyatlarni ochish va targ'ib qiluvchi fandir.

4. "Pedagogik psixologiya" fanining muhim vazifalari nimalardan iborat?

A) Psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi;

B) Inson bilish faoliyati rivojlanishi, unga o'zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq aks ettirishdan iborat;

V) Maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqarishdan iborat.

5. Inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmi tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi haqida qimmatli ma'lumotlarni bizgacha qoldirgan donishmand kim?

A) Yusuf Xos Xojib;

B) Abu Ali Ibn Sino;

V) Abu Rayhon Beruniy.

6. "Yosh va pedagogik psixologiya" fanining metodlarini aniqlang.

A) Tabiiy metod, ma'lumotlarni to'plash, kuzatish, laboratoriya metodi, qonuniyatlarni qo'llash;

B) Suhbat metodi, test metodi, ma'lumotlarni qayta ishlash, psixologik-pedagogik eksperiment, qonuniyatlarni amalda qo'llash, anketa metodi;

V) Kuzatish metodi, eksperiment, psixologik-pedagogik eksperiment, anketa metodi, suhbat metodi, test metodi, biografik (tarjimayi hol) metodi, sotsiometrik metod.

II BOB. PSIXIK RIVOJLANISH VA UNI DAVRLASHTIRISH MUAMMOSI

Asosiy savollar:

1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.
2. Psixik rivojlanish va ta'lim o'rtasidagi o'zaro munosabat.
3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqalash muammolari.

2.1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson - biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomondan esa faoliyatning ongli sub'ekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor (masalan, axloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'sh, odam psixikasi va xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologikmi yoki inqilobiy xarakterga egami?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega. Shu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim *biogenetik konsepsiya*, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim *sotsiogenetik konsepsiyadir*.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi *biogenetik oqim* XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tug'ma tabiati haqidagi ta'limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa,

irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson haxsi va uning barcha xususiyatlari "*ichki omillar*" asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishi zarur deb ta'kidlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o'quvchilarning "*tabiiy kuchlari*" va "*tug'ma mayllar*" psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri - ikkinchi darajalidir, deb aytadi. Avstraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.Dyui - inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va psixik xususiyatlar tarbiya jarayonida namoyon bo'lib, ba'zida o'zgarishi, tarbiyaning esa miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog Z.Freyd mazkur oqim namoyandasi sifatida shaxsning faolligini, uni harakatga keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o'zining qadimiy hayvon tariqasidagi avlod-ajdodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarning namoyon bo'lishi tufayli faoldir. Z.Freydning fikriga ko'ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi. Z. Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan bog'laydi. Biroq instinktiv mayllar jamiyatda xuddi hayvonot olamidagidek erkin namoyon bo'lavermaydi. Jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni (ya'ni, jinsiy mayllarni) juda ko'p jihatdan cheklab qo'yadi. Oqibatda odam o'zining ko'p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo'ladi. Uning ta'limotiga ko'ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo'qolib ketmaydi, balki bizga noma'lum bo'lgan ongsizlik darajasiga o'tkazilib yuboriladi.

Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli "*komplekslar*" birlashadilar, go'yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu "*komplekslar*"ning namoyon bo'lishidir. Z.Freydning ta'limotidan, uning

ochiqdan-ochiq biologizatorlik targ'ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi ilmiy asosga ega emasligini e'tirof etish mumkin.

Bunday ta'limotlardan, xususan din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog'liqdir, deb ta'kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta'limot - *sotsiogenetik konsepsiya* qobiliyatlarning taraqqiyotini, faqat, tevarak atrofdagi muhitning ta'siri bilan tushuntiradi. Bu yo'nalish o'z zamonasi uchun ilg'or hisoblangan XVIII asr fransuz olimi K.Gelvesiy ta'limotidan boshlangan. K.Gelvesiyning ta'limotiga ko'ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tug'ilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo'ladilar, shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq, faqatgina muhit va tarbiyaning turlicha ta'sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tug'ma xususiyatlari degan ta'limotga qarshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g'oyat darajada muhim roli borligini e'tirof etadilar,

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida tabiiy fanlar jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi, o'sha paytda hammaning diqqat-e'tibori mo'jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu hodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta'sir qilmay qolmadi.

Sotsiogenetik konsepsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog'liqdir. Bu nazariyada shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Bu ta'limotga ko'ra inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini "*top-toza taxtaga*" o'xshatadi. Uning fikricha, bolaning "*top-toza taxa*" tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir.

Shuning uchun bolaning qanday odam bo'lib yetishishi, ya'ni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o'zgaralar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Har ikkala yo'nalishning namoyandalari, o'z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, insonning psixik

xususiyatlarini yo nasliy, biologik omillar ta'siri ostida, yoki o'zgarmas muhit ta'sirida avvaldan belgilangan va o'zgarmas narsa, deb e'tirof etadilar.

Ma'lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon buladi. Agarda hayvonlar tevarak atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib, hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak-atrofdagi tashqi muhitga faol ta'sir ko'rsatib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi hamda o'zgartirib, o'z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldi-ki, odamdagi tug'ma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi. Ta'kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasida rivojlantirishda muayyan rol o'ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o'qitayotgan kishilarning ta'siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o'rganib olishi, tabiiydir.

2.2. Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati.

Psixologiya fani zamonaviy ta'limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqligini dalillar asosida izohlab beradi. Ulardan,

- *birinchisi* - inson tug'ilib voyaga yetadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri;
- *ikkinchisi* - odamga uzoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta'lim-tarbiyaning ta'siri;
- *uchinchisi* - odamga tug'ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta'siridir.

Ma'lumki, har bir odam o'ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muhitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya'ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg'ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a'zosi sifatida, ma'lum sinfnig, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyandasi sifatida va nihoyat, tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo'lgan muayyan jamoalarning faol a'zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o'z tabiati jihatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlanish manbalari uning tevarak atrofidagi ijtimoiy muhitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog'liqlikda bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan

iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlari, xarakteri, irodaviy sifatleri, qiziqishlari, e'tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muhit, ma'lum maqsadga qaratilgan ta'lim va tarbiya, azaldan berilgan, genetik jihatdan qat'iy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo'lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, *birinchidan*, odam muhit ta'siri ostidagi passiv ob'ekt bo'lmay, balki faol mavjudotdir. Shu bois tashqi hayot sharoiti, tashqi ta'sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo'lgan o'zaro ta'siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgalanadi. Shu sababli muhitning ta'siri haqida emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muhit bilan faol o'zaro ta'siri haqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta'sirotlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qiyofasi orqali ta'sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi ham ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'zi-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanishi mumkin. Lekin, bu jarayon atrof-muhitdan ajralgan holda emas, balki muhit bilan moslashgan holda va muhit bilan o'zaro munosabatda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o'quvchining) ijtimoiy tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi hamda shartidir.

O'z-o'zidan ma'lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nihoyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me'yorida tarkib topishi uchun muayyan darajadagi biologik tuzilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo'lishi shart. Bu tabiiy xususiyatlar psixik rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, inson psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, tabiiy xususiyatlar psixik xususiyatlar taraqqiyotining turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'ziga shaxsning hech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi. Hech bir me'yordagi bola dadil yoki qo'rqqoq, irodali yoki irodasiz, mehnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi. Agarda tarbiya to'g'ri tashkil qilinsa, nerv sistemasining istalgan tipi asosida xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'z-o'zini tuta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda ham, yoki nerv

sistemasining tipi vazmin bo'lgan bolalarda ham tarbiyalash mumkin va tarbiyalasa bo'ladi. Biroq birinchi holdagi bolalarni tarbiyalash ikkinchi holdagilarni tarbiyalashga qaraganda qiyinroq bo'ladi. Har ikkala holda kerakli sifatarni tarbiyalash yo'llari va usullari ham turlicha bo'ladi.

Ikkinchidan, tabiiy xususiyatlar odamning biror sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta'sir qilishi mumkin, Masalan, qobiliyat kurtaklarida tug'ma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jihatidan ustun turishadi. Ba'zida esa aksincha, biror-bir faoliyat turini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan ortda qolishlari mumkin. Mana shu ma'noda olganda odamlar o'z qobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy kurtaklar o'quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lsa ham (shu sababli, masalan, ta'lim jarayonida ayrim o'quvchilardan boshqa o'quvchilarga nisbatan ko'proq zo'r berish talab qilinadi, ayrim o'quvchiga o'qituvchi ko'proq kuch sarflaydi, e'tibor beradi va ko'proq vaqt ajratadi), bu kurtaklarning o'zi psixik taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynamaydi.

Turli yo'nalishga ega bo'lgan psixologlar, bir tomondan ta'lim va tarbiya, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o'rtasidagi o'zaro munosabati muammosini keng doirada muhokama qilmoqdalar.

Rivojlanish deganda, odatda hodisalarning har ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir:

1) miyaning biologik, organik yetilishi, uning anatomik-fiziologik tuzilishi jihatidan yetilishi;

2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma'lum o'sish darajalari sifatidagi, o'ziga xos aqliy yetilish sifatidagi psixik rivojlanishi o'z-o'zidan ma'lumki, aqliy rivojlanish miya tuzilishining biologik yetilishi bilan bog'liqdir va bu xususiyat ta'lim-tarbiya ishlarida, albatta, hisobga olinishi lozim, chunki ta'lim miyaning organik jihatdan yetilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya tuzilishining organik jihatdan yetilishini muhitga, ta'lim-tarbiyaga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qat'iy biologik qonunlari asosida sodir bo'ladi, deb bo'lmaydi. Muhit, ta'lim-tarbiya va tegishli mashq, miya tuzilishining organik jihatdan yetilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda ta'lim qanday mavqega ega? Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: "Ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi," - degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va

tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: "Ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi," - deb aniq ifodalab, beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jihatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga xalaqit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g'oyalar bilan yo'g'rilgan.

J. Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlanib borib, sifat jihatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi. Ta'lim - bu aqliy yetilish jarayonini faqat bir qadar tezlatishga yoki sekinlashtirishga qodir, lekin u aqliy jihatdan yetilish jarayoniga hech qanday jiddiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Demak, ta'lim rivojlanish qonunlariga bo'ysunishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur yetilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasizdir. Ta'limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib yetiladigan muayyan yoshidan qat'iy nazar bog'liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta'kidlash joizki, ta'lim yetakchi rolni bajaradi, ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir. Ular alohida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga turtki bo'ladi, rivojlanishni o'z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug'ilganda ta'lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo'ladi. Lekin, ta'lim rivojlanishga turtki bo'lish bilan bir vaqtda o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarni, albatta, inobatga oladi. Ta'limning imkoniyatlari juda keng bo'lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixologi L.S.Vigotskiy ta'lim va taraqqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o'zlashtirish insoniyatning tarixiy taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta'kidlaydi. U olg'a surgan psixik funksiyalar taraqqiyotning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra psixik faoliyat taraqqiyoti uning «tabiiy» shaklini bevosita qayta qurgan holda, turli alomatlar bilan avval tashqi, so'ng ichki ifodalaniшни nazarda tutib, «madaniy» shaklini egallash tushuniladi.

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan "*psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi*" tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, L.S.Vigotskiyning taraqqiyotni ikki zonasi haqidagi g'oyasi ham rivojlanish jarayonini boshqarish uchun katta ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy bola taraqqiyotining ikki zonasini ajratib ko'rsatadi:

1. Aktual taraqqiyot zonasi.

2. Yaqin kelajak taraqqiyot zonasi.

Agar bola biror ishni kattalar yordami bilan bajara olsa, bu uning yaqin rivojlanish darajasi, zonasidan dalolat beradi. Yaqin kelajak zonasi bizga bolaning ertangi kunini, rivojlanishining dinamik holatini aniqlashga yordam beradi.

Agar bola topshiriqni mustaqil ravishda bajara olsa, bu uning aktual taraqqiyot zonasini ko'rsatadi. Shu bilan birga L.S.Vigotskiy ta'lim-tarbiya jarayonida bir tomondan bolaga kuchi yetmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'yimaslik kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa, o'qituvchi bugun bola kattalar yordami bilan, ertaga esa mustaqil tarzda bajara olishini bilsa, bola taraqqiyotini jamiyat talablariga mos ravishda, maqsadga muvofiq tarzda takomillashtirib borishi mumkin. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyati kattalar bilan hamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan "psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi" tushunchasi "ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi" degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi

E.Torndayk va J.Piajening ta'lim bilan taraqqiyotni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: *"Bola taraqqiyotini hech mahal maktab ta'limidan tashqaridagi soya deb hisoblash mumkin emas"*, - deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ta'lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo'lmagan jarayonlardir, degan yo'nalishdagi psixologlarni ham u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy ta'limning bola taraqqiyotidagi o'rni alohida ahamiyat beradi. Shuning uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri maktab dasturi mazmuniga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ta'lim jarayonida bolalar ma'lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar. Ta'lim ta'siri natijasida o'quvchilarda o'z-o'zini va o'zining aqliy faoliyatini nazorat qilish yuzaga keladi. Psixolog olimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, N.A.Menchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.G'.G'ozievlar o'z tadqiqotlarida ta'limning taraqqiyotdagi yetakchi rolini ta'kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug'ilishi, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar murakkab va turli tumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlar bolaning psixik rivojlanishini bevosita harakatga keltiruvchi kuchlar, ta'lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish

imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o'sib borayotgan jismoniy va ruhiy imkoniyatlari bilan eski, tarkib topgan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundan-kunga ortib borayotgan talablar bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar kiradi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo'lgan tayyorlik bilan xatti-harakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog'liqligi o'rtasida ziddiyat mavjud. O'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga o'zi baho berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofdagilarning unga nisbatan bo'lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o'rtasida, shuningdek, o'zining jamoadagi real mavqei to'g'risidagi ichki kechinmasi o'rtasida; katta odamlar hayotida to'la huquqli a'zo sifatida qatnashishi ehtiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasligi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Ehtiyoj qondiriladi - ziddiyat yo'qoladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug'diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan hosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'likdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatga va tarbiyaga bog'liqdir. Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda, *psixik rivojlanishning notekisligi* kiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilar vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. *U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan ana shunday yosh davrlari senzitiv davrlar deb ataladi (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev).* Bunday senzitivlik davrining mavjudligiga miyaning organik jihatdan yetilish qonuniyati ham, ayrim psixik jarayonlar, xususiyatlar, hayotiy tajriba ham sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bolaning, maktab o'quvchisining psixik rivojlanishi murakkab taraqqiyot jarayonidir.

2.3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqalash muammolari

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.

Ma'lumki, har bir davr o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga urg'u berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Shvetsariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko'nikishdan iborat bo'lib, bu uning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi:

1. Sensomotor intellekti - tug'ilgandan 2 yoshgacha.
2. Operatsiyagacha tafakkur davri - 2 yoshdan 7 yoshgacha.
3. Aniq operatsiyalar davri - 7, 8 yoshdan - 11, 12 yoshgacha.
4. Rasmiy operatsiyalar davri.

Fransuz psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

1. Homilaning ona qornidagi davri.
2. His-tuyg'u davri (emotsional) - 6 oylikdan 1 yoshgacha.
3. Sensomotor (idrok bilan harakatning uyg'unlashuvi) davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha.
4. Personologizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan - 5 yoshgacha.
5. Farqlash davri - 6 yoshdan - 11 yoshgacha.
6. Jinsiy yetilish va o'spirinlik davri - 12 yoshdan -18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Ananov singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza

yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

1. Chaqaloqlik davri inqirozi.
2. Go'daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha - 1 yoshdagi inqiroz.
3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz.
4. Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz.
5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz.
6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha - 17 yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar haqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, baxsli o'rinlar ham mavjud. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidagi mulohazali va olg'a surgan g'oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.Elkoninning tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leontev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi. D.B. Elkoninning tasnifi yetakchi faoliyat nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida faoliyatning biror turi ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning negizini tashkil qiladi.

D.B.Elkonin D.B. Elkonin bo'yicha yoshni davrlashtirish

1. Go'daklik davr i- tug'ilgandan 1 yoshgacha - yetakchi faoliyat bevosita o'yin turi.

2. Ilk bolalik davri 1-3 yoshgacha, yetakchi faoliyat predmetlar bilan nozik harakat qilish.

3. Maktabgacha davr 3-7 yoshgacha, rolli o'yinlar.

4. Kichik maktab yoshi davri, 7-10 yoshgacha, o'qish.

5. Kichik o'smirlik davri, 10-15 yoshgacha, shaxsning intim, (dilkash samimiy) muloqoti.

6. Katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik davri, 16-17 yoshgacha yetakchi faoliyat o'qish va kasb tanlash.

V.A. Kruteskiy bo'yicha:

1. Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan 10 kungacha.

2. Go'daklik davri – 1 yoshgacha.

3. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.

4. Maktabgacha yosh davri – 3-5 yoshgacha.

5. Bog'cha yosh davri – 5-7 yoshgacha.

6. Kichik maktab yoshi davri – 7-11 yoshgacha.

7. O'smirlik davri – 11-15 yoshgacha.

8. Ilk o'spirinlik davri – 15-18 yoshgacha.

Har ikkala tasnif ham puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganidan qat'iy nazar inson kamolotini to'la ifodalab berishga ojizlik qiladi. Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi. Xullas, ularda yoshlik, yetuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy mva'lumotlar yetishmaydi. Shunga qaramay, ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Inson umrining barcha yosh davrlarini qamrab olgan davrlashtirish E.G'. G'oziev, G.S. Abramova hamda horij psixologlari Greys Krayg, Don Bokumning nazariyalarida keltiriladi.

E.G'. G'oziev bo'yicha:

1. Chaqaloqlik va go'daklik davri – tug'ilgandan 1 yoshgacha.

2. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.

3. Maktabgacha yosh davri – 3-6 yoshgacha.

4. Kichik maktab yosh davri – 6-10 yoshgacha.

5. O'smirlik davri – 10-11yoshdan 14-15 yoshgacha.

6. Ilk o'spirinlik davri – 15-18 yoshgacha.

7. O'spirinlik davri – 18-22 yoshgacha (talabalik).

8. Yoshlik davri – 23-28 yoshgacha.

9. Yetuklik davri 1-bosqichi – 28-35 yoshgacha.

10. Yetuklik davri 2-bosqichi – 36-55 (60) yoshgacha.
11. Keksayish davri – 61 (56)- 74 yoshgacha.
12. Keksalik – 75-90 yoshgacha.
13. Uzoq umr ko'ruvchilar – 90 dan yuqori.

G.S. Abramova bo'yicha:

1. Go'daklik davri – tug'ilgandan 2 yoshgacha.
2. Ilk bolalik davri – 2-4 yoshgacha.
3. O'rta bolalik davri – 5-7 yoshgacha.
4. Bolalikning tugash davri – 8-12 yoshgacha.
5. O'smirlik davri – 13-17 yoshgacha.
6. O'spirinlik davri – 18-22 yoshgacha.
7. Kattalik davri – 23-30 yoshgacha.
8. O'tish davri – 30-35 yoshgacha.
9. Yetuklik davri – 36-50 yoshgacha.
10. Keksayish davri – 51-65 yoshgacha.
11. Qarilik davri – 65 yoshdan yuqori.

Greys Krayg, Don Bokumning "Psixologiya razvitiya" (2006- y) kitobida insonning hayotiy yo'li quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Perinatal davr – homila paydo bo'lgandan bolaning tug'ilishigacha bo'lgan davr.
2. Go'daklik – tug'ilgandan 18-24 oylikkacha (2 yoshgacha) bo'lgan davr.
3. Hayotning datlabki 2 yili 12-15 oydan 2-3 yoshgacha bo'lgan davr.
4. Ilk bolalik – 2-3 yoshdan 5-6 yoshgacha bo'lgan davr.
5. O'rta bolalik – 6-12 yoshgacha bo'lgan davr.
6. O'smirlik va o'spirinlik – taxminan 12-18-27 yoshgacha bo'lgan davr.
7. Ilk kattalik – 18-21 dan 40 yoshgacha bo'lgan davr.
8. O'rta kattalik – 40 dan 60-65 yoshgacha bo'lgan davr.
9. Kechki kattalik – 60-65 dan umr oxirigacha bo'lgan davr.

Shuningdek, yoshni davrlashtirish muammosiga turli jihatdan yondoshilgan nazariyalar ham mavjuddir.

Z.Freyd bo'yicha psixoseksual rivojlanish bosqichlari:

1. Oral bosqich tug'ilgandan 1-1.5 yoshgacha. Bu davrda go'dak og'iz va lab sohalarining stimulyatsiyasidan qoniqish va lazzat oladi.
2. Anal bosqich (1-1.5 yoshdan 3 yoshgacha) chiqaruv funksiyasi orqali qoniqish oladi.
3. Fallik bosqich (3 yoshdan 5 – 6 yoshgacha) erogen zona genitaliy sohasida joylashgan (Edipov kompleks yoki elektro kompleksi).

4. Latent bosqich (5 – 6 yoshdan 12 yoshgacha). Bunda jinsiy mayllar ikkinchi darajaga o'tib, o'zini namoyon qilmaydi.

5. Genital bosqich (12 yosh va undan yuqori) jinsiy mayllar pubertat va o'smirlik davrida yana 1 darajaga o'tadi.

Psixodinamik nazariya.

Amerika psixologi E. Erikson inson umrini 8 ta davrga ajratadi va ular o'ziga xos, betakror xususiyatlarga ega deb hisoblaydi.

1-davr. Ilk go'daklik (tug'ilgandan 1 yoshgacha). Bu davrda tashqi dunyoga "Ongsiz ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning asosiy sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amxo'rliги va jonkuyarligidir. Agar go'dakda bu ishonch paydo bo'lmay qolsa, ona bolaga yomon munosabatda bo'lsa, voyaga yetganda umidsizlik vujudga keladi.

2- davr. Kechki go'daklik (1 yoshdan 3 yoshgacha). Yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi. Bu esa o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, intizom, ma'suliyat, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hosil qiladi. Anomal rivojlanish: ikkilanish, qobiliyatga shubhalanish, hayotga moslashmaganligini his qilish.

3-davr. Ilk bolalik (3–5 yoshgacha). Anomal rivojlanish: insonlarga befarqlik, tashabbusning sustligi, boshqa bolalarga xasad, beqarorlik. Tashabbus tuyg'usi, qandaydir ishini bajarish mayli tarkib topadi, guruhii o'yinlar, tengqurlari bilan muloqatga kirishish muhim ahamiyatga ega.

4-davr. (5–11 yoshgacha). Bu davr maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan xarakterlanadi. Salbiy tomonlari – ong hayotning barcha qirralarini qamrab olmaydi, muammolarni hal qilishda aql zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qo'loqlik.

Anomal rivojlanish: shaxsiy kamchiliklarni his qilish, konformlik, passiv mehnat vazifalaridan qochish.

5-davr. (11–20 yoshgacha). O'smirlik va o'spirinlik, hissiy yetuklik. Betakror, o'ziga xos yosh davri. Salbiy tomoni qat'iyatsizlik.

6-davr. (20–45 yoshgacha). Ilk (erta) yetuklik. Boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoji vujudga keladi. Bundan tashqari yolg'izlikka moyillik va odamovilik kabi yoqimsiz xususiyatlar bilan farqlanadi.

7-davr. O'rta yetuklik davri (40–60 yoshgacha). Hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnat, ijodiyot, g'amxo'rlik, pusht qoldirish, tajriba uzatish) mahsuldorlik tuyg'usi hamrox bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki bo'ladi. Anomal rivojlanish: xudbinlik, o'z-o'ziga e'tiborini qaratish, ishida besaramjonlik, erta invalidlik, o'zi haqida qayg'urishni yo'qolishi.

8-davr. Kechki yetuklik (60 va undan yuqori). Hayotdan qanoatlanish tuyg'usi bilan xarakterlanadi. O'tgan umri haqida o'ylash, o'limga tik qarash va undan qo'rqmaslik. Salbiy tomoni – hayot faoliyatidan noumidlik, ko'ngil sovish tuyg'ulari. Umri bekorga o'tkazganidan qayg'urish, vaqtni tez o'tayotganidan, o'zidan, boshqalardan qoniqmaslik, umrini boshqatdan yashashga xohish, hayotdagi betartiblikdan ranjish, o'limdan qo'rqish.

Psixodinamik nazariya asosini shaxsning xulqini emotsiya, mayl yordamida tahlil qilish tashkil etadi.

Kognitivistik yo'nalish namoyondalaridan birinchi bo'lgan J.Piaje aql - idrok nazariyasi va uning davrlari haqidagi ta'limotni yaratgan. Bu ta'limotda intellekt rivojlanish davrlari ko'rsatib beriladi.

Bu davrlar:

1. Sensomotor intellekt (tug'ilgandan 2 yoshgacha).
2. Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha).
3. Konkret operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha).
4. Formal operatsiyalar davri.

Har bir yosh davri o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, xarakterli qarama-qarshiliklari, psixikaning sifat xususiyatlari, psixik jihatdan yangi hislatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida vujudga keladi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bir yosh davrdan 2-yosh davriga o'tish tinch yo'l bilan yoki inqirozlar bilan kechishi mumkin. Buni pedagog albatta bilishi zarur. Inqiroz taraqqiyotning turli bosqichlarida vujudga kelishi mumkin. Eng yorqin namoyon bo'ladigan inqirozlar quyidagilar:

1. Yangi tug'ilgan chaqaloqlik inqirozi.
2. Uch yosh inqirozi.
3. O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz.

O'rta yosh inqirozi. Agar kattalar tomonidan bolaning yangi ehtiyojlari hisobga olinsa hamda ularni qondirish imkoniyatlari shakllanishiga yordam berilsa, inqiroz vujudga kelmasligi ham mumkin. Bunda shaxsning rivojlanishi inqirozsiz, tinch yo'l bilan amalga oshishi ta'minlanadi.

Umuman, psixologlar tomonidan yosh davrlarini tabaqalashtirishning puxta, ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan qator nazariyalari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta hissa qo'shib, uning nazariy va amaliy muammolarini hal qilishda muhim o'rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday bo'lsada, hozir ontogenezni to'la yoritishga xizmat qila oladigan

nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir. Har bir yosh davrida faoliyatning biror turi yetakchilik rolini bajaradi. Faoliyatning yetakchi turi tushunchasi A.N. Leontevning asarlarida ochib berilgan.

Faoliyatning yetakchi turi – ma'lum yosh davrida bolaning psixikasida, uning psixik jarayonlari va psixik xususiyatlarida muhim o'zgarishlarni vujudga keltiruvchi faoliyat turidir. Har bir yosh davrida faoliyatning bir turi uchun ehtiyoj seziladi. Masalan: go'daklik davridagi yetakchi faoliyat turi – bevosita **emotsional muloqat** bo'lib, uning asosida orientirovka va sensomotor-manipulyativ harakatlar, ya'ni ko'rish, eshitish, muskul-harakat sezgilari, idrok bilan boshqariladigan harakatlar shakllanadi.

Bu yosh davridagi eng muhim yangilik – boshqa kishilar bilan bo'ladigan muloqotga ehtiyoj va ularga muayyan emotsional munosabatning shakllanishidir.

Ilk bolalik davrida faoliyatning yetakchi turi – **predmetli harakatlar**. U orqali bola kattalar bilan hamkorlikda predmetlar bilan bajariladigan harakatlarni o'zlashtiradi. Bu davrdagi yangilik-nutqning rivojlanishi va ko'rgazmali harakatli tafakkurining taraqqiyotidir.

Maktabgacha bo'lgan yosh davrida **rolli o'yinlar** faoliyatning yetakchi turi bo'lib qoladi.

Kichik maktab yoshida faoliyatning yetakchi turi – **o'qish faoliyati** hisoblanadi. O'qish faoliyatida xotira shakllanadi, predmetlar va tashqi dunyo haqidagi bilimlar o'zlashtiriladi. O'smirlik davrida – **intim muloqot yetakchilik** vazifasini bajaradi.

Ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat turi – o'quv kasbiy faoliyati bo'lib, bu faoliyat jarayonida dunyoqarash, kasbiy qiziqishlar, o'z-o'zini anglash, orzu va ideallar shakllanadi.

Demak, har bir davr uchun yosh xususiyatlari xosdir. Ammo har bir yosh davrining ichida individual farqlar ham mavjud. Bu farqning sabablari turlicha bo'lishi mumkin:

1. Hayot, faoliyat va tarbiya sharoitlari.

2. Tabiiy individual farqlar – nerv sistemasining tipologik xususiyatlari.

Ta'lim - tarbiya ishlarida o'quvchilarning psixologik va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur, ya'ni mazkur yoshdagi bolalarning talablariga, imkoniyatlari, xususiyatlariga mos keladigan pedagogik ish shakl, metod va vositalarini tanlash va qo'llash lozim.

Psixik rivojlanish qonuniyatlari Psixik taraqqiyotning quyidagi qonuniyatlarini farqlash mumkin:

1. Psixik rivojlanishning notekisligi. Har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, fuksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab qolmaydi. Bolaning rivojlanishidagi ayrim davrlarda psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va ularning ba'zilar vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan yosh davrlari **senzitiv davr** deyiladi. (L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev).

Masalan; 1 yoshdan 5 yoshgacha nutqning rivojlanishi, kichik maktab yoshida o'qituvchining so'zi, 15-20 yosh matematik tafakkur rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi.

2. Psixikaning integratsiyasi qonuni. Inson psixikasi o'z taraqqiyoti davomida tobora ko'proq yaxlitlik, birlik, mustahkamlik va doimiylik xususiyatlarini kasb eta boradi.

N.D. Levitovning ko'rsatishicha, kichkina bola psixik jihatdan turli fragmentar psixik holatning kichik bir sistemaga uyushtirilganidan iboratdir. Psixik rivojlanish psixik holatning asta-sekin o'sib, shaxs xislatlariga aylanishini anglatadi.

3. Plastiklik va kompensatsiya imkoniyati. I.P. Pavlov faqatgina tegishli ta'sir ko'rsatilsa, hamma narsani yaxshi tomonga o'zgartirish mumkinligini ta'kidlab, nerv plastikligini ko'rsatib o'tgan. Ta'lim-tarbiya sharoitida bolaning psixikasini maqsadga muvofiq o'zgartirish imkoniyati nerv sistemasining ana shu plastikligiga asoslanadi. Plastiklik kompensatsiya uchun ham yo'l ochib beradi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Psixik taraqqiyotning omillari, shartlari va harakatlantiruvchi kuchlari haqida ma'lumot bering?

2. Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati deyilganda nimani tushunasiz?

3. Psixik taraqqiyotning qonuniyatlari nimalardan iborat?

4. Yetakchi faoliyat deyilganda nimani tushunasiz?

5. Yosh davrlarini tasniflab bering?

6. Yosh davrlarini tabaqalash haqidagi turli nazariyalar haqida ma'lumot bering?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. "Ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi" degan fikrni ilgari surgan olimni aniqlang?

- A) V. Shtern;
- B) J. Piaje;
- V) L.S. Vigotskiy.

2. Inson shaxsining tarkib topishi asosan nechta omillarning ta'siriga bog'lik?

- A) 2 ta
- B) 3 ta
- V) 4 ta

3. O'quv faoliyati – bu shunday faoliyatki,

- A) U kelajakka yo'naltirilgan rivojini belgilaydi;
- B) U bevosita, kishilarni ijod kilishga, mehnat bilan shug'ullanishga undaydi;
- V) Unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi;

4. Yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha qaysi psixolog olimlar ish olib borganlar?

- A) L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Lyublinskaya;
- B) B.G.Ananov, D.B.Elkonin, A.V.Petrovskiy;
- V) Barcha javoblar to'g'ri.

5. Yosh davrlari to'g'ri tasniflangan qatorni aniqlang?

A) Chaqaloklik, go'daklik, ilk bolalik, kichik maktab yoshi, o'smirlik, ilk o'spirinlik, o'spirinlik davri, yetuklik, keksalik davri;

B) Chaqaloqlik, kichik maktabgacha davr, o'smirlik davri, ilk yoshlik davri, yetuklik, keksalik davri;

V) Bolalik, bog'cha yoshi, maktabgacha davr, o'spirinlik davri, yoshlik, o'smirlik, yetuklik davri.

TOPSHIRIQ:

2-o'quv topshiriq: 3x4 oranayzerini to'ldiring

Mavzuning asosiy mazmunini ochib berishga yordam beradi va «3x4» texnologiyasi orqali talabalarni mavzu yuzasidan tushuncha, tasavvurlari aniqlanadi.

2-o'quv topshiriq: FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini bahs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga hamda shu bilan birga bahslashish madaniyatini o'rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F — fikringizni bayon eting.

S — fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.

M — ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring.

U — fikringizni umumlashtiring.

III BOB. ONTOGENEZNING ILK BOSQICHLARIDA INSONNING RIVOJLANISHGA XOS XUSUSIYATLARI. GO'DAKLIK DAVRI.

Asosiy savollar:

1. Prenatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlar.
2. Inqirozli davr sifatida go'daklik davri.
3. Hayotining birinchi yilida psixik rivojlanish.
4. Go'daklik davrida psixik taraqqiyot. Bir yoshdagi inqiroz.

3.1. Prenatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlar

Bolaning ona qornida paydo bo'lgandan tug'ulgunga qadar bo'ladigan o'zgarishlar homilaning prenatal ichki rivojlanishini tashkil etadi. Har bir davr ona qornida bo'lajak farzandning rivojlanish bosqichiga tegishli atama bilan nomlanadi. Ona qornida rivojlanish o'rtacha 38 hafta davom etadi va 3 bosqichga, ya'ni zigota bosqichi, embrion bosqichi va homila bosqichiga bolinadi.

Zigota bosqichi (1-2 haftalik)

Birinchi haftaning oxiriga kelib, zigota onaning qon tomirlari bilan birlashadi, bu hodisa implantatsiya deb ataladi. Implantatsiya jarayonining tugallanishi uchun ikki hafta kerak boladi, shundan so'ng garmonal o'zgarishlar boshlanadi, bu hayz ko'rishning vaqtinchalik to'xtashiga olib keladi. Ayol kishiga bu belgi uning homiladorligidan darak beradi. Zigotaning aylana o'lchami 1 mm dan kichik bo'ladi, uning hujayralari bo'linishni boshlaydi.

Homila tanasi murtak diski hujayralaridan rivojlanadi, bu bosqichda murtak diski zigota markazida joylashgan hujayralar to'plami ko'rinishida boladi. Boshqa hujayralar rivojlanayotgan organizmni himoya qiluvchi va oziqlantiruvchi asosli to'qimalarni hosil qilishi zarur. Implantatsiya va hujayralarning ajralib hosil bo'lishi zigota bosqichining tugallanishi belgilari bolib hisoblanadi. Zigota 36 hafta davomida murtakdan bola tug'ilishigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tishga tayyor holga keladi.

Embrion bosqichi (3-8 hafta)

Bu ona qornida rivojlanishning yangi embrional davri odatda murtak hosil bo'lgandan keyin uchinchi haftadan boshlanib, sakkizinchi haftaning oxirigacha davom etadi. Bu vaqt davomida tana tuzilishi va ichki organlar rivojlanadi. Davr boshida embrionda uch qavat hujayralar tiklanadi:

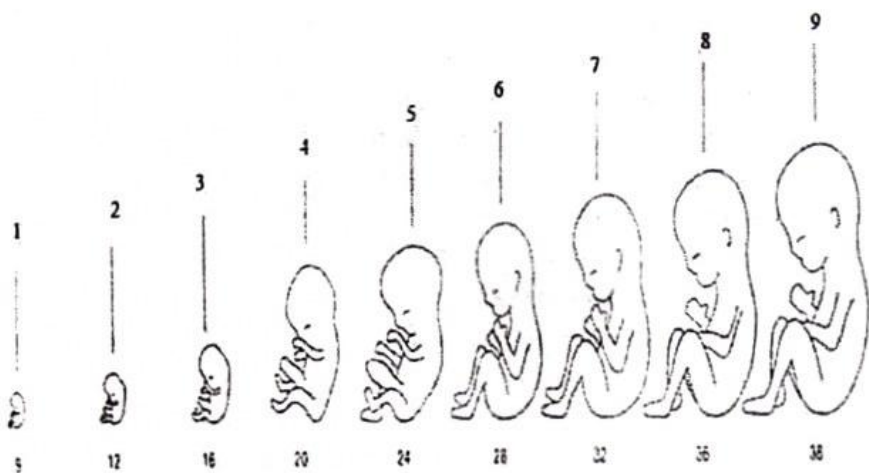
- Tashqi qavatda ektodermadon sochlar, terining tashqi qavati va nerv tizimi rivojlanadi.
- O'rta qavatdan mezodermadon, muskullar, suyaklar va qon tomirlari tizimi hosil bo'ladi.
- Ichki qavatda yoki endodermadan ovqat hazm qilish tizimi va o'pkalar rivojlanadi.

Uch haftalik embrion bilan sakkiz haftalik embrion solishtirilganda uning ko'rinishida sezilarli o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin 3 haftalik embrion uzunlig 2 millimetrdan oshmaydi. Hujayralarning darajalarga bo'linishi boshlanib, organizm ko'proq salamandrani eslatadi. O'sish va rivojlanish tezlik bilan amalga oshadi, 8 haftalik embrionda ko'zlar, og'iz, qo'l va oyoqlarni ko'rish mumkin, miya va nerv tizimi ham juda tez rivojlanadi, embrionning yuragi bir oy avval o'z faoliyatini boshlaydi. Embrionda odamga xos organlar u yoki bu shaklda mavjud bo'ladi, lekin uning o'lchami onaga sezilarli darajada bo'lmaydi.

Embrionga amnion suyuqligi bilan to'lgan amnion qobig'i joylashadi. Amnion qobig'i embrionni himoya qilib, doimiy haroratini ta'minlab turadi. Embrion ona bilan ikki tizimcha orqali bog'langan. Kindik tizimchasi embrionni yo'ldosh bilan bog'lovchi qon tomirlaridan iborat. Yo'ldoshga qon tomirlar kindik tizimchasi orqali onaning qon tomirlarigacha yetib boradi, lekin bevosita ular bilan birlashmaydi. Qon kindik qon tomirlarining barmoqsimon o'simtalari qilchalar orqali oqadi. Qilchalar ona qon tomirlariga bevosita yaqin joylashgan, bu vitaminlarning o'tishi, shuningdek, ona qoniga almashinuv mahsulotlarining diffuziya mexanizmi hisobiga ajralish imkonini beradi. Tana qismlari va organizm tizimlari embrional davrda shakllanadi va homila bosqichida o'z vazifalarini samarali bajara boshlaydi. Tana qismlari va ichki organlar hosil bo'lishi bilan ona qonida rivojlanishning ikkinchi muhim bosqichi nihoyasiga yetadi. Organlarning o'z vazifasini bajara boshlashi navbatdagi oxirgi bosqichga to'g'ri keladi.

Homila bosqichi (9—38 hafta)

Homila bosqichi oxirgi va eng uzoq davom etadigan bosqich bo'lib, to'qqizinchi haftasidan boshlab, tug'ruq bilan tugallanadi. Bu vaqtda homilaning tana o'lchamlari kattalashadi va organizm tizimlari faoliyat yurita boshlaydi. 4 oylikda homilaning og'irligi 113,4 grammdan 226,8 grammgacha yetadi. Oxirgi 5 oyda homilaning og'irligi 1984,5 grammdan 2268 grammgacha o'lchamlari kattalashib borishini ko'rish mumkin.

1. Tuxumdon va urug'don differensiyasi.
2. Qon tomir tizimining faoliyati.
3. Homila harakatining onaga sezilishi.
4. Homila boshida soch qoplanishining hosil bo'lishi.
5. So'rish va yutish faoliyati.
6. Bosh miyaning maxsus faoliyati.
7. Homilaning hayotchanlik davri.
8. Og'irligini tezda ko'paytirib olishi.
9. Tug'ruq.

Bu davrda organizm uchun muhim bo'lgan nerv, nafas olish va ovqat hazm qilish kabi organlarning shakllanishi tugallanadi.

Bu davrning eng muhim hodisalari quyidagilardan iborat.

Urug'lanishdan 5-6 oydan so'ng homilaning qoshlari, kipriklari va sochlari paydo bo'ladi. Embrional davrning oxiriga borib, erkak embrionda urug'don, qiz embrionda tuxumdonlar rivojlanadi. Uchinchi oyda urug'donda tashqi jinsiy belgilar rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi garmonlar sintez qilishni boshlaydi: qiz embrionda bu garmon sintezlanmaydi va o'xshash hujayralardan jinsiy organlar hosil bo'ladi.

4-haftada hujayralar qavati naysimon bo'lib o'raladi. Nayning bir uchi kengayib, undan bosh miya hosil bo'ladi, qolgan qismidan orqa miya shakllanadi. Homila bosqichi boshlanishiga kelib, bosh miya tarkibida turli tuzilmalar bo'lib, organizm funksiyalarini boshqaradi. Bu bosqichda miyaning barcha sohalarini o'sishi amalga oshadi, xususan, odam xulq atvorining ko'plab muhim turlarini boshqaruvchi bosh miya po'stlog'ining xususiyatlari ham rivojlanadi. Bu o'zgarishlar homilaning 22 va 28 haftalar o'rtasida rivojlanayotgan organlarning ko'pchilik tizimi ishonchli ravishda faoliyat yurita boshlaydi, shuning uchun homila hayotining bu davri homilaning hayotchan davri deb ataladi. Bu vaqtda homila bola ko'rinishini oladi.

Vaqtidan avval tug'ilgan bolaning nafas olish organlarida muammo tug'ilishi mumkin. Shuningdek, ular tana haroratini doimiy tarzda boshqarib turolmaydilar. Chunki, ularda teri osti qavatidagi yog' qavati mavjud bo'lmaydi. Bu qavat homilaning 8-oyida hosil bo'ladi. Hozirgi zamon neonatal yordamning imkoniyatlari yordamida erta tug'ilib qolgan bolalar yashab qolishi mumkin. Homila bosqichida xulq-atvor paydo bo'ladi, homilada faollik davri ko'rinadi. Ko'pchilik onalar homila harakatchanligi va tinch vaqtlarini aytib berishlari mumkin. Homilaning ko'z va quloqlari ta'sirlarga javob beradi, yuragi tezroq urishni boshlaydi, ko'zlari yorug'likka pikipirash bilan javob beradi.

Bunday ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, ona qornidagi oxirgi oylar homilani mustaqil hayotga, ya'ni, ona organizmidan tashqi hayotga tayyorlab beradi, bu o'zgarishlar homilador ayol o'zining bo'lajak farzandiga sog'lom atrof-muhitni ta'minlagandagina amalga oshishi mumkin.

Sog'lom bola tug'ilishi uchun bo'lajak onalarga vrachlar asosiy 5ta tavsiyani ta'kidlab o'tadilar:

1. Homilador ayol davolovchi vrach ko'rigidan muntazam o'tib turishi, xar oyda, homiladorlikning oxirida har haftada vrach qabuliga borib turishi shart.

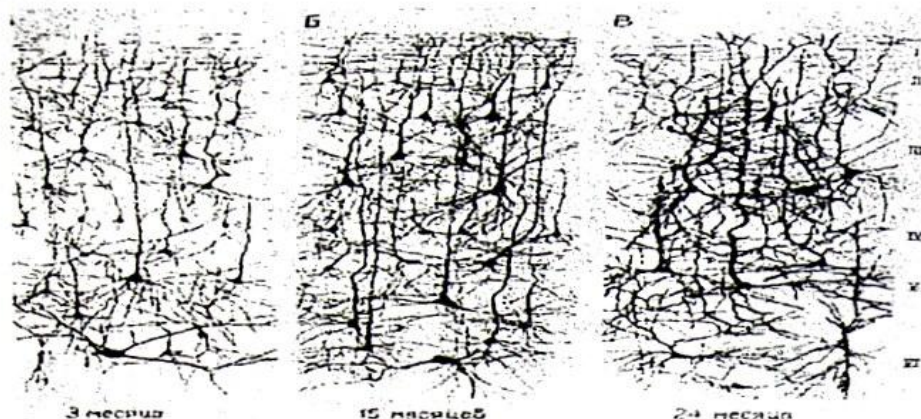
2. Homilador ayol to'g'ri ovqatlanish tartibiga rioya qilishi shart. Asosiy ozuqa 5ta asosiy mahsulotlar guruhidan: yormalar, meva va sabzavotlar, sut mahsulotlari, go'sht yoki dukkakli o'simliklardan tayyorlangan ozuqalar bo'lishi kerak. Barcha vitaminlar, minerallar va temir moddalardan iborat taomlarni ko'proq tanovul qilishlari kerak.

3. Tarkibida alkogol va kofein bo'lgan ichimliklarni iste'mol qilish, chekish tavsiya etilmaydi. Biror-bir dori-darmon yoki tibbiy muolajani qabul qilishdan avval vrach bilan maslahatlashishlari kerak.

4. Homiladorlik davrida badan tarbiya bilan shug'ullanish zarur. Agar homilador ayol yaxshi jismoniy holatda bo'lsa, tana qo'shimcha og'irlikni ko'tarishda qiyinchilikka uchramaydi.

5. Homilador ayol o'zining toliqib qolishiga yo'l qo'ymasligi, ayniqsa, homiladorlikning oxirgi haftalarida, maxsus mashg'ulotlarga qatnashishi zarur. U yerda ayollarni tug'ruqqa va yangi tug'ilgan chaqaloqlarni parvarish qilishni o'rgatadilar.

Bola hayotining har bir oyi uning jismoniy va psixik imkoniyatlarining shakllanishidagi muhim davrdir. Ikki, uch oylik bola ham yangi tug'ilgan chaqaloqdan ancha farq qiladi, uch yashar bola esa o'z taraqqiyoti bilan bir yashar boladan birmuncha ustun turadi. Ilk bolalik davrda bolaning shaxsi, xarakteri, xulq-atvori ma'lum darajada tarkib topadi. Shu sababli bolaning ma'lum davrdagi rivojlanishi xususiyatlarini tahlil qilganda, bu rivojlanishning oldingi bosqichlarda

qanday bo'lganligini bilish kerak. Bu faqat bolaning rivojlanish jarayonini takomillashtirish va tezlashtirish uchun emas, balki ana shu jarayonning bola kuchiga yarasha va yosh imkoniyatiga mos keladigan bo'lishini ta'minlash uchun ham kerakdir.

Pedagogik tajribalarga va mavjud psixologik, fiziologik tekshirish natijalariga asoslanib maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti quyidagi yosh bosqichlariga ajratiladi. (Bunda bola tug'ilgandan tortib, to maktabda o'qiy boshlaguncha bo'lgan davr hisobga olinadi.)

1. Tug'ulganidan bir yoshgacha: chaqaloqlik davri (hayotining birinchi oyi); hayotining birinchi yili go'daklik davri.
2. Bir yoshdan uch yoshgacha: ilk bolalik davri.
3. Uch yoshdan yetti yoshgacha: maktabgacha bo'lgan davr.

Bola psixikasi taraqqiyotining mana shu ko'rsatilgan davrlari umumiy qabul qilingan bo'lsa ham, bu davrlarni absolyut davr deb hisoblash mumkin emas. Yosh davrlariga ajratishda qat'iy chegara yo'q.

U hech kim yil fasllarining almashinuv oyi va soatini ko'rsata olmaganidek, odam hayotining davrlari o'rtasidagi chegarani ham aniq ajratish mumkin emas. Shuning uchun yuqoridagi davrlarni ajratishni absolyut deb bo'lmaydi.

Yangi tug'ulgan bola hayotida birinchi inqirozni boshidan kechiradi. Ona organizmi bilan anatomik bog'lanish uzilgan bo'lsada, bola mustaqil hayot kechira olmaydi, chunki bola ona bilan fiziologik jihatdan bog'langandir, ona uni ko'rak suti bilan boqadi. Bola o'zgacha muhitda yashay boshlaydi. Bola hayotining birinchi kunlari tug'ulganidagi og'irligini yo'qotadi

Bunda tashqi dunyo sharoitiga moslashish davrida energiyaning ko'plab sarflanishi sababdir. Bola organizmining, ma'lum vaqt o'tib, tug'ilgan davridagi og'irligiga teng kelishi uning tashqi muhitga, yangi sharoitga moslashganligidan darak beradi. Odatda chaqaloqning og'irligi 10-12 kun o'tgach, asli holiga keladi.

Yangi tug'ilgan bola anatomik-fiziologik tomondan hali yetilmagan bo'lib, katta kishi organizmidan o'ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning suyak-muskul tizimi tez o'sishi bilan kattalardan keskin farq qiladi. Ularning muskul va muskul to'qimalari juda bo'sh bo'ladi. Muskullar asta-sekin qota boshlaydi. Oldin bo'yin muskullari (bola boshini tuta boshlaydi), keyin tana muskullari (bola o'tira oladi), undan keyin esa oyoq va qo'l muskullari yetiladi, predmetlar bilan harakat qilish imkoniyati paydo bo'ladi, bola yura boshlaydi.

Yangi tug'ilgan bolaning suyagida ohak va boshqa tuzlar kam bo'lib, u asosan tog'ay to'qimalaridan iboratdir. Bosh suyaklari bola 2-3 oylik bo'lgandagina bir-biri bilan tutashib ketadi. Bosh suyagining peshana va tepa qismlari tepasida katta liqildoq deb ataladigan oraliq bo'lib, u qalin parda va teri bilan qoplangan bo'ladi. Bu oraliq bir, bir yarim yoshga to'lganidan keyingina suyak bilan qoplanib ketadi.

Yangi tug'ilgan bola nerv tizimining yuksak qismi bosh miya yarim sharlari tashqi ko'rinishdangina kattalar miyasiga o'xshaydi. Aslida chaqaloqning boshi katta ko'rinsa-da (miya og'irligi butun tananing sakkizdan birini, kattalarda esa qirqdan birini tashkil etadi), hali taraqqiy etmagan bo'ladi. Tanasining umumiy og'irligi 3-4 kilogramm bo'lgani holda, miyaning og'irligi 300 grammdan oshadi. Chaqaloq miyasidagi nerv hujayralari, "ariqchalar"i va "izlar"ining soni katta bo'lib, "izlar"i aniq ko'rinmaydi, nerv hujayralari tarmoqlarining miqdori kam bo'lib katta kishilar miyasidan farq qilmaydi, ammo bola miyasi tuzilish jihatidan bir kattalarning miyasi bilan bir xil shaklda bo'ladi.

Nerv tolalarining bir-biridan yetarli darajada ajralmaganligidan tashqi olamdan kelayotgan o'zgarishlar boshqa nerv markazlariga ham ta'sir etadi, bosh miya yarim sharlarida hech qanday aniq va barqaror o'zgarish joylari paydo bo'lmaydi. Uning uchun chaqaloq tashqi qo'zg'ovchilar ta'siriga qo'l, oyoq va boshini tartibsiz harakat qilib javob beradi. Miyaning eng "qadimiy" bo'limlari nafas olish, qon aylanishi, emish, yutinish kabi jarayonlarni ta'minlaydi. Bu nerv tolalari bolaning yashashi uchun yetarli miqdorda (nerv tolasi) miyelen qobig'i bilan qoplangan.

Chaqaloq bola bizga eng ojiz zotdek tuyuladi. Shunga qaramay, xuddi shu yoshning ham kuchli tomoni bo'lib, bu jihati bilan go'daklar kattalardan ustun turadi, deb ta'kidlaydi professor Ye.A.Arkin. Uning fikricha, bolaning kuchi uning o'sish energiyasida namoyon bo'ladi. Bola tanasining og'irligi hayotining birinchi yilida uch barobar ko'payadi, bo'yiga nisbatan yetti oylik bola juda tez o'sadi va sakkiz oylik bo'lganda, bo'yi ikki barobar ortadi, o'ttiz oyga yetganda to'rt marta ortadi.

Bolalar har oyda 2 santimetr o'sadi. Uning miya og'irligi har kuni 1,5grammdan ko'payadi. Miyaning rivojlanishi sur'ati haqida gapirganda shuni e'tiborga olish kerakki, yetti oylik bolaning miyasi 2 marta ko'paysa, 2-3 yoshga kelib, uning og'irligi uch marta ortadi. Miyaning kattaligi deyarli 20 yil mobaynida ortib boradi, katta yarim sharlarning ustki "izlari" murakkablashib boradi. Bolalarning o'sishidagi bu qadar ulkan jadallik vegetativ nerv tizimiga, bir qator ichki sekretsiya bezlari (bo'qoq bezi va boshqalarga bog'liq).

Ichki sekretsiya bezlari ishlab chiqaradigan maxsus garmonlar qonga o'tib, organizmning o'sishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Go'daklarning bu qadar tez o'sishi ushbu davrning o'ziga xos tomonini ifodalaydi. Shuning uchun bu davrda bolaning o'sishiga va rivojlanishiga ta'sir etadigan barcha narsalar yaxshi bo'lishi, sifatli ovqat, sof havo va quyosh nuri yetarli miqdorda bo'lishi kerak.

Bolaning nerv faoliyati ikki xil ta'sirda o'z ifodasini topadi. Bularning birinchisiga shartsiz yoki tug'ma reflekslar, ikkinchisiga esa shartli reflekslar kiradi. Shartsiz reflekslar bolaning tug'ilishi paytiga kelganda, ancha yetilgan bo'ladi, buning natijasida qon aylanish, nafas olish va ovqat hazm qilish singari eng zarur vegetativ funksiyalar amalga oshiriladi. Masalan, qorni ochgan chaqaloqning labiga biror narsa tegishi bilanoq, unda emishni bildiruvchi harakatlar paydo bo'ladi, bu ovqatlanish refleksi, ya'ni shartsiz refleksdir.

Yuqorida qayd qilinganidek, tug'ilish davrida bosh miya katta yarim sharlari og'irligi, hajmi va funksiyasi jihatidan rivojlangan darajada bo'lmasa ham, bosh miya mavjud shartsiz reflekslar zaminida yangi tug'ilgan bola bilan tashqi muhit o'rtasida eng zarur aloqalar o'rnatish imkoniyatini beradigan elementar shartli reflekslar hosil qilishga qodirdir.

Bola hayotining birinchi kunlaridan boshlab individual hayot kechirish jarayonida tashqi muhit bilan aloqa vujudga keladi. Bola hayotining ikkinchi oyida unda barcha sezgi organlariga xos shartli reflekslar hosil boladi. Lekin tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, bola hayotining bu davridagi reflekslar zaif ifodalangan va beqaror boladi.

Bolaning o'sishi va rivojlanishi jarayonida egallayotgan reaksiyalari barqaror bo'la boradi, tez paydo bo'la boradi va anchagina differensiyalashadi. Modomiki, bolada shartli reflekslar hayo-tining birinchi oylarida paydo bo'lar ekan, bola tarbiyasini ham bola hayotining birinchi oylaridan boshlab to'g'ri tashkil etish lozim. Bu esa bolaning rivojlanishi va xulq-atvorida salbiy xususiyatlar kelib chiqmasligining oldini oladi, bola taraqqiyotining normal bo'lishini ta'minlaydi. Markaziy nerv tizimining ruhiy bo'limlari rolining ortib borishini asosiy nerv jarayonlari qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining ifodalanishida aniqroq ko'rish mumkin bo'ladi. Odatda tormozlanish ikki turga: ichki va tashqi turga

ajratiladi. Ichki tormozlanishning eng yorqin ifodasi uyqudir. Tormozlanishning tashqi ifodasi bolani tarbiyalash tufayligina hosil boladi. Buning uchun asosiy ozuqa (masalan, sut) bilan birga, bolaga yana boshqa qo'shimcha (doimo sut ichiriladigan shishachani almashtirib qo'yish) ham ta'sir etadi. Chaqaloq tug'ilgandan boshlab uning atrofida gilari har tomonlama qo'llab quvvatlaydilar.

Ular bola organizmini jismoniy parvarishi bilan ta'minlaydilar, o'rgatadilar, tarbiyalaydilar, insoniy psixologik va axloqiy jihatlarni o'zlashtirishga, jamiyatda yashash sharoitlariga moslashuviga yordam beradilar. Bolani ota-onalar va kattalar tomonidan qo'llab-quvvatlash tug'ilishidan boshlab, toki bola katta bo'lib, mustaqil hayot tarzini kechira olguncha davom etadi.

Chaqaloq tug'ilgandayoq amalda qo'llashga tayyor bo'lgan sensor va harakat malaka instinktlariga ega bo'ladi, bu uning olamga moslashib, rivojlanib tezgina o'sib ketishga yordam beradi. Chaqaloqda tug'ilganidan boshlab, masalan, ko'pgina murakkab harakatlarni, asosan organizmni yetilish jarayonida genetik berilgan dastur asosida, shuningdek, reflektor, ya'ni bu harakatlar dasturi kaliti sifatida kodlangan o'ziga xos ichki va tashqi rag'batlar ta'sirida hayotining birinchi soatlaridan keyin maxsus tayyorgarliksiz, darhol yuzaga keladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni (kislorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltirilgan xatti-harakatlarning tug'ma, instinktiv shakllari sof holda kuzatiladigar yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti-harakatlarni va yangi tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'dak yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridandir. Organik ehtiyojlarning yetarli darajada qondirilib borilishi, to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va to'g'ri tarbiya natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga ega bo'lishiga, harakatga, muloqotga, nisbatan yangi turdagi ehtiyojlarning turkumi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bola tug'ilishining birinchi haftasidanoq, uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal sur'atda rivojlanadi.

Tug'ruqxonada bola hayotini birinchi kunidayoq kunduzgi yorug'lik tushib turgan deraza tarafiga yuzi bilan instinktiv buriladi. O'tkazilgan tadqiqotlardan shular aniqlandiki, tug'ilganiga bir yarim kun bo'lgan bola miyasida ko'ruv organi rangli qo'zg'atuvchilar ta'siriga javob potentsiallarini ko'rish mumkin. Bu vaqtga kelib miyada shartli refleklar shakllanishi yuzaga keladi.

Hid bilish eng muhim sezgi organi sifatida u tug'ilgandan keyin darhol ishlay boshlaydi. Shunday o'ziga xoslikka oddiy ko'rish, xarakat va eshitish sezgisi ham egadir. Bola hayotining boshlang'ich ikki oyida og'zini chetiga qandaydir predmet bilan teginganda, bunga javoban reflektor o'girilish qobiliyatini namoyon etadi, barmoqlari ustiga tegilsa, ularni qattiq siqib oladi, qo'llari, oyoqlari, boshi bilan umumiy koordinatlashmagan xarakatlarni amalga oshiradi. Unda yana

xarakatlanayotgan obyektlarni ko'zi bilan kuzatish, ular tomoniga boshini o'girish qobiliyati ham mavjud.

Chaqaloq narsalarning mazasini ajrata oladi. U boshqa narsalar mazasiga qaraganda shirin suyuqlikni xush ko'radi va hatto shirinlik darajasini aniqlay oladi. Chaqaloq hidlarni sezadi, ularga boshini burish, yurak urishi va nafas olishi chastotasini o'zgarishi bilan javob beradi. Yana bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanishi, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch xarakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, bularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

O'tkir yorug'likdan bola "bevosita" ta'sirlanadi, ya'ni o'tkir yorug'likka qaray olmay, undan ko'zini yumadi. Predmetlarni ko'z bilan idrok qila olmaydi, chunki ularda ko'rish mexanizmi hali o'sib yetilmagan bo'ladi, bu mexanizmlar kattaroq yoshda paydo bo'ladi. Yetti to'qqiz kunlik bola ba'zan sekin xarakatlanayotgan predmetga qarab qoladi, lekin uzoq vaqt tikilib qarolmaydi. Ko'zini bir nuqtaga qaratish psixik taraqqiyotda muhim rol o'ynaydi. Bola ikki-uch oylik bo'lganda yaqinidagi predmetlarni ikki ko'zi bilan kuzata oladi, unda asosiy rang va shakllarni farq qila olish qobiliyati paydo bo'ladi. Olti oyligida u ranglarga nisbatan o'z munosabatini bildira boshlaydi, yoqqan rangiga intilsa, yoqmaganini itaradi, undan yuzini o'giradi. Yangi tug'ilgan bolaning eshitish organining faoliyati zaifroq bo'ladi, shunga ko'ra u hali o'zi eshitib, odatlanib qolmagan va juda kuchli qo'zg'ovchilarga javob beradi, lekin ovozning qaysi tomondan kelayotganligini ajrata olmaydi. Bola ikkinchi oyining oxirlariga borgandagina eshitayotgan tovushlariga e'tibor bera boshlaydi, tovushning qayerdan kelayotganini qidirib, u yoq bu yoqqa qaraydi. Tovush manbayini topishni o'rgangan uch oylik bola gapirayotgan kishini o'z ko'zlari bilan tez topib oladi, o'sha tomonga qarab, gapiruvchiga o'z munosabatini ifodalaydi. Ana shu vaqtdan boshlab, uning tevarak-atrofiga bo'lgan munosabati ancha kengaya boradi.

Bolaning tobora diqqat bilan eshita va ko'ra borishi uning umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir. Lekin korish, eshitish va boshqa analizatorlar faqat bolaning tevarak-atrof bilan o'zaro munosabatida bo'lishi natijasida takomillashadi. Bolaning o'z ko'zi bilan ko'ra olishi ma'lum hayotiy tajribasi natijasidir. Bolaning eshitishi orqali idrok etishi ham oldindan tovushlarni ajratishga va ularni sintez qilishga o'rganib boradi. Bolaning eshitib bilib olishi, shartli bog'lanishlarning sifatiga bog'liqdir. Yangi tug'ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning

tasavvur doirasi qancha qisqa bolsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetlarga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli boladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

Bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanishi, nafas olishi, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bogliq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, bularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

Tug'ilganidan boshlab bolaning nafaqat sezgi organlari ishlashga tayyorligi ma'lum bo'lmay, balki bosh miyasi ham faol ishlay boshlaydi. Onalar chaqaloqning faqatgina psixika va xulqning tug'ma shakllarinigina bilmasdan, balki organizmni tabiiy rivojlanish jarayonini ham bilishi kerak. Hayotining birinchi oylarida harakatlarning rivojlanishi alohida ahamiyatga ega.

Chaqaloq motorikasi tug'ilganidan boshlab yetarlicha tashkiliylikka ega, u holatlarni boshqarishga mo'ljallangan ko'pgina mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Chaqaloqda ko'pincha oyoq-qo'llarining yuqori harakatchanlik faolligi paydo bo'ladi, bu kelajakda koordinatsiyalashgan harakatlarni murakkab majmuyi shakllanishida ijobiy ahamiyatga ega. Chaqaloq bolalarda qo'l-oyoqlar bukilib, barmoqlar musht bo'lib turadi.

Hayotining birinchi oylarida, bola bezovtalangan paytlarida, qo'l va oyoqlarning harakati juda betartib, bir-biriga moslashmagan, beixtiyor holda bo'ladi. Keyin harakatlar asta-sekin "ongli" lashib boradi va bu harakatlar yangi sezgilarning manbayi bo'lib xizmat qiladi, bu bolaning murakkab harakatlarga o'tishga tayyorlaydi. 3-3,5 oylik bola, unda hali aniq koordinatsiyalashgan harakat bo'lmasa ham, qo'llarini o'yinchoqlarga uzatadi. Aniq koordinatsiyalashgan harakat 4 oylik bolada yaxshi ko'rinadi. Bola o'yinchoqni bemalol qo'lga ololadi. Uni qo'lga olib, uyoq bu-yog'ini qaraydi, og'ziga teg'izib ko'radi va shu yo'l bilan ko'plab har xil taassurotlar oladi. Ikki oylik bola, qorni bilan yotqizib qo'yilsa, boshini ko'tara boshlaydi. Uch oylikda esa yotgan holda tirsagiga tiranib turadi va bemalol u yoq-bu yoqqa qaray oladi. Shu bilan birga, qo'ltig'idan tutib turilsa, oyog'ida turadi. 8-8,5 oyligida boshqalarning yordamisiz o'tira oladi, emaklaydi va biror narsaga suyanib oyog'ida tura oladi. 12-13 oyligida o'tirib, tura oladi, birovning yordamisiz qadam qo'ya oladi, demak, bola yura boshlaydi. Bolaning vaqtida yurib ketmasligiga salomatligining nochorligi, chaqaloqligida ko'p kasal bo'lganligi va umumiy harakat hamda sezgi organlarining kech rivojlanishi sabab bo'ladi.

Bolaning harakatlari rivojlanishi hayotini birinchi yilida judayam tez maromda kechadi, o'n ikki oy ichida erishilgan taraqqiyot hayratlanarli.

Cheklangan umumiy elementar harakatlar to'plamidan iborat imkoniyatga ega bo'lgan, amalda yordamga muhtoj mavjudotdan bola kichkina odamga aylanadi, u nafaqat ikki oyoqda oson turuvchi, balki muhitga nisbatan mustaqil harakatlanuvchi oyoqlar harakati bilan bir vaqtda lokomotsiyalardan ozod fazoda (harakatni ta'minlovchi funksiyalar) qo'l bilan murakkab boshqaruv harakatlarini va atrof-dagi olamni tadqiq etishga mo'ljallangan harakatlarni amalga oshira oladi. Yangi tug'ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha qisqa bo'lsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo'ladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

3.2. Inqirozli davr sifatida go'daklik davri

Go'daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, atrof-dagi hodisalarga juda kam reaksiyasiz bo'lgan boladan juda jadal ravishda rivojlanadigan, faol, tez ilg'aydigan, harakatchan, yordamga chaqira oladigan quvnoq bolaga aylanish davridir. Go'dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. U qisqa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishga o'rganadi. U atrof-olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlarni harakatlantirish yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi, juda qisqa vaqt ichida, kattalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Ilk yoshdagi bolaning harakat faoliyati uning rivojlanish darajasini va nerv tizimining funksional holatini aks ettiradi.

N.D. Levitovning ko'rsatishicha, yangi harakatlarni egallash analizatorlarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'langandir, zotan kichkina bola olamni sezish yordami bilan biladigan mavjudot bo'lganligi sababli, harakatlarning o'z vaqtida taraqqiy etishi bolaning umumiy psixik taraqqiyotini ko'rsatuvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Ilk yoshdagi bolalarning muskullari juda bo'sh bo'ladi.

Go'daklik yoshida bolalarni harakat ko'nikmalari, ayniqsa qo'l va oyoqlarning murakkab sensor koordinatlashgan harakatlari tez shakllanadi. Bu harakatlar keyinchalik bolalarning bilish va aqliy qobiliyatlari yuzaga kelishida judayam sezilarli rol o'ynaydi. Bola qo'l va oyoq harakatlari hisobiga olam haqida axborotlarni ahamiyatli qismini bilib oladi. Qo'lining murakkab harakatlari idrokning birlamchi shakliga kiradi va odamning aqliy faoliyatining mukammallashuvini ta'minlovchi uning ajralmas qismiga aylanadi. Bola qo'lining katta impulsiv faolligi hayotining birinchi haftasida namoyon bo'ladi. Bu

faollik qo'llarni silkitish, ushlar, barmoqlar harakatlarini o'z ichiga oladi. Bola 3-4 oyligida predmetlarga qo'lini uzata boshlaydi, kattalarning yordami bilan o'tiradi. 5 oyligida u harakatsiz predmetlarni qo'li bilan ushlaydi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e'tibor bera boshlaydi.

3.3. Hayotining birinchi yilida psixik rivojlanish

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikdagi emotsional munosabat bilan bog'liq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lishiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishlariga unga o'z diqqatlarini qaratishlariga odatlanishi, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo'ladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariladigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Kattalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularning gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratishi, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, o'z emotsiyasini bildirishi, diqqat xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarining rivojlanishiga zamin bo'ladi. Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab es: predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzini va ovozini o'zgalarnikidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o'z harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishni xohlayotganligini ko'rsatadilar. 8 oyligidan boshlab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar qo'lga tushsa, o'z xavotirini yig'isi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligida asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi.

2-3 oylik bolalarda narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilish ko'nikmasini rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar.

1 yosh. Nutqni tushunishning dastlabki belgilari. Mustaqil holda tik turish va yurish. Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari.

10 oylik. Sensomotor intellektning rivojlanishi. Mustaqil holda tik turish va yurishga harakat qilish. Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik hissini nomoyon qilishi.

8 oylik. Sensomotor intellektning yuzaga kelishi. Tayanib yurishi. Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti.

7 oylik. Yordami bilan turishi.

5 oylik. Sezgilarning rivojlanishi, Yordam bilan o'tirishi

3 oylik. Ko'rish qobiliyatining shakllanishi. Yon tomoniga yumalab o'girilishi. Onaning jilmayishiga javob qaytarishi.

2 hafta. Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi. Qo'l va oyoq harakatlarida qattiylik

1 hafta. Harakatlarni kuzatishi Qo'l va oyoqlarning betartib harakati

3.4. Go'daklik davrida psixik taraqqiyot.

Bir yoshdagi inqiroz. Go'daklik davridagi bola yura boshlaydi va birinchi so'zlarni aytadi. Birinchi yilning oxirida bola mustaqil harakat qilishni o'rganib oladi: emaklash, so'ngra tik yurishni o'rganadi. Dunyo unga boshqacha ko'rinda boshlaydi. Yurish bolaga kattalardan bo'linish, harakat subyektiga aylanish imkonini beradi. Birinchi yilning oxiriga kelib yaqin kattalar bilan emotsional umumiylikning bo'linishi va rivojlanish ijtimoiy vaziyatining qayta qurilishi ro'y beradi. Faqat yaqinlarga tushunarli bo'lgan va ko'rsatuvchi jestlar xarakteriga ega bo'lgan birinchi so'zlarning paydo bo'lishi kattalar bilan yangi progressiv muloqot usuliga aylanadi.

L.I. Bojovichning ta'kidlashicha, go'daklik davridagi yangi tuzilmalardan biri motivatsiyalashgan tasavvurlarning paydo bo'lishidir. Bolaning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan predmetlar obrazlarining xotirada saqlanib qolishidir. Motivatsiyalashgan ehtiyojlarning paydo bo'lishi bolani harakat subyektiga aylantiradi.

Harakat imkoniyatlarining ortishi (dastlab emaklash, keyin yurish) bola uchun xavfsiz bo'lgan ko'p narsalarni ushlab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ota-onalar cheklavlar qo'yishga majbur bo'ladi. Bola ayrim harakatlarini amalga oshirishda doimiy kattalarning qarshiligiga duch kelishi tufayli uning istaklari va kattalarning xohish va hislariga mos kelmasligini tushuna boshlaydi. Xotirjam bola endi o'z istaklarini bajarishga harakat qiladigan faol bolaga aylanadi.

L.S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, emotsional bo'ron tipi bo'yicha kechadigan affektiv reaksiyalarning paydo bo'lishi bir yoshdagi inqirozni namoyon bo'lishining xulq-atvor belgilaridir. Bola o'zi xohlayotganini talab qilib, kattalarga qarshi chiqib, yig'laydi, polga yotib oladi. Bolaning shaxsiy istagi paydo bo'ladi, uning subyektiga aylanadi; xohlovchi Men paydo bo'ladi. Umuman inqiroz bola taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bunda turli buzilishlar kuzatiladi:

- bioritmning buzilishi (masalan, tetiklik va uyqu);
- hayotiy ehtiyojlarni qondirishning buzilishi (ochlik hissi);
- emotsional anomaliyalar (yig'loqilik, tez xafa bo'lish).

Tushunadigan ota-onalar mustaqillikka intilayotgan bolaning faolligini kerakli tomonga yo'naltira olishadi. Bolaning to'liq xavfsizligiga g'amxo'rlik qilish doimiy cheklolvar va "mumkin emas" so'zini kamroq ishlatishga harakat qilish zarur. Uydagi fazo mumkin va mumkin emasga aniq ajratilishi lozim. Bu mumkin bo'lganda cheklolvarni boshqa alternativ xulq-atvor bilan almashtirish lozim: uydagi predmetlarni yaxshilab qarab chiqib, bola istayotgan predmetni xavfsizrog'i bilan almashtirish zarur.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Prenatal rivojlanish bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Chaqaloqlik inqirozining mazmuni nimadan iborat?
3. Go'daklik davridagi yetakchi faoliyat.
4. Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishi.
5. Bir yoshdagi bolalardagi yangi psixologik tuzilma nima?
6. Bir yosh inqirozning sabablari.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Chaqaloqlik qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?

- a) tug'ilganidan boshlab olti oylikkacha;
- b) tug'ilganidan boshlab bir-ikki oylikkacha;
- c) tug'ilganidan boshlab uch-to'rt oylikkacha;
- d) tug'ilganidan boshlab bir-besh oylikkacha.

2. Go'daklik qaysi davrni o'z ichiga oladi?

- a) bir-ikki oylikdan bir yoshgacha;
- b) ikki oylikdan bir yoshgacha;
- c) bir oylikdan bir yoshgacha;
- d) ikki yoshgacha.

3. Go'daklik davrida asosiy yetakchi faoliyat?

- a) predmetli faoliyat;
- b) kattalar bilan emotsional munosabat;
- c) ota-onaning nutqi;
- d) o'qish faoliyati.

4. Go'daklik davrida inqiroz sabablari?

- a) bolaning psixik jihatdan yaxshi rivojlanishi;
- b) bolaning tengdoshlaridan ilgarilab ketishi;
- c) ayrim harakatlarini amalga oshirishda doimiy kattalarning qarshiligiga duch kelishi;
- d) motivatsiyalashgan ehtiyojlarning paydo bo'lishi.

5.D.B.Elkoninning fikricha, go'daklik davridagi yangi tuzilmalardan biri?

- a) emaklash;
- b) tik yurish;
- c) motivatsiyalashgan tasavvurlarning paydo bo'lishidir;
- d) bolaning maksimal xavfsizligiga g'amxo'rlik qilish doimiy cheklolvar

IV BOB. ILK BOLALIK DAVRI

Asosiy savollar:

1. Ilk bolalik davrida fiziologik va jismoniy rivojlanish rivojlanish.
2. Ilk bolalik davrida predmetli harakat faoliyatlarining rivojlanishi.
3. Ilk bolalik davrida nutqning o'sishi.
4. Ilk bolalik davrida aqliy rivojlanish, predmetli faoliyat yetakchi faoliyat sifatida.
5. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglash

4.1. Ilk bolalik davrida fiziologik va jismoniy rivojlanish rivojlanish.

Ilk bolalik davri - go'daklik davridan so'ngi rivojlanishning yangi bosqichi ilk bolalik (1-3 yosh) davri boshlanadi. Ilk bolalik davri bola hayotidagi eng ahamiyatga molik, uning kelajakdagi psixologik rivojlanishini belgilab beruvchi muhim davr hisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanishning asosini bolaning to'g'ri yurishi, muloqotga kirishishi va predmetli faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tik va to'g'ri yura olish imkoniyati bolani doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni egallashiga zamin bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z xatti-harakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo'ladilar. Bola o'zini harakat subyekti sifatida anglashi o'zini boshqa kishilar bilan taqqoslashi, yurishni o'rganishi bolaning jismoniy o'sishi uchungina emas, balki uning psixik taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Bolaning mustaqil harakat qilishi yurishi tufayli ko'plab predmetlarga duch keladi, ularning nimalarga ishlatilishini "amal" da ko'rib biladi va o'zi ham ulardan kerakli o'rinda foydalana boshlaydi. Bola yurishni o'rgangach, fazoda mo'ljal olish ko'nikmasi ham shakillana boradi. Kichkintoy bolalar "yaqindagi" fazoni mo'ljallab qo'llarining harakati yordamida bilib oladilar, bunda ko'z ham ishtirok eta boshlaydi. Bog'chagacha yoshdagi bola "uzoqdagi" fazoni oriyentirovka qila boshlaydi. Bola yura boshlaganda, o'z oyog'i yordamida masofa va yo'nalish bilan tanishadi, uning ko'z, qo'l va oyoqlarining o'zaro kelishib harakat qilishi, boshlang'ich ko'z o'lchovi o'sadi hamda masofa va predmetlarning turgan joylarini birmuncha aniq aytib berish ko'nikmasi vujudga keladi.

Bog'chagacha bo'lgan yosh davrining birinchi yarmida bolalar predmetlar bilan harakat qilib, tanishib boradilar. Harakatlarning barcha koordinatsiyasi bolada barqaror diqqatning rivojlanishiga, idrokning aniq bo'lishiga va iroda kuchining o'sishiga olib keladi. Ammo bolalarning harakatlari kattalarning harakatlariga taqlid qilish xarakteriga ega bo'ladi. Biror-bir harakatni o'z vaqtida o'zlashtirishi bilan bola uni asta-sekin mustaqil bajara boradi, bu harakat unda dadillik, ishonch va sabrmatonatlilik kabi ijobiy xislatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

Bola hayotining uchinchi yilida, ya'ni organizmning intensiv o'sishi va rivojlanishi davrida harakatlarning kam bo'lishi bolaning umumiy o'sishiga salbiy ta'sir etadi.

Shu sababli asosiy harakatlar (yurish, yugurish, predmetlarga tirmashib chiqish) bilan birgalikda, qo'l harakatlarining ham to'g'ri va o'z vaqtida rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qilish zarurdir. Bolaning harakatlarini asosan uning kundalik faoliyati jarayonida o'stirib borishga e'tibor berish kerak. Masalan, mustaqil ravishda yuvinish, kiyinish, ovqatlanish, gigiyenik mashqlar, o'yin va boshqalar.

Har xil harakatlarni bajarish va predmetlar bilan harakat qilish tevarak-atrofdagi olamni bilishga olib keladi. Bola predmetlarning fazodagi o'rni, joylashishi, sifati, hajmi, shakli va holati bilan tanishadi. Bularning hammasi sezgi organlarining o'sishiga ijobiy ta'sir etadi.

Bir yoshlik bola nisbatan yaxshi rivojlangan sezgirlikka egadir. Bola bog'cha davrining boshlanishida ba'zi tovushlarni, o'ziga yaqin kishilarning ovoz tempini aniq ajrata oladi, ba'zi bir narsalarning ta'mi va hidini farqlay oladi, ranglarni taniy boshlaydi. Bu yosh davrida ko'rish va eshitish analizatorlarining rivojlanishi ayniqsa yuksak darajaga yetadi. Bola asosiy ranglarni bir-biridan farq qiladi. Lekin bolaga ranglarning nomini aytishga qaraganda, ularni bir-biridan ajratishi osonroqdir.

Bolalar ranglarni bilsa ham, bu sohadagi o'z bilimlaridan yetarli darajada yaxshi foydalana olmaydilar. Bolalar qizil rangni osonlik bilan ajrata oladilaru, binafsha rangni ajratishda ko'pincha yanglishadilar. Ko'pincha bolalar har bir rangning tusini, tovlanishini yaxshi ajrata olmaydilar.

Bu yoshdagi bolalar uchun idrok qilayotgan predmet obrazlari bir-biriga o'xshab ketishi xarakterlidir. Masalan, ular olmani biladilar, olma bolaga bir butunligicha tanish, lekin bola olmaning rangini ham, shaklini ham alohida holda ajrata olmaydi. Predmetni har tomonlama ko'ra bilish, ya'ni uni qismlarga ajratish, belgi va turlariga qarab farqlash uni analiz qilish demakdir. Bu esa bolaga butunlikni tushunish imkonini beradi. Shu sababli, bolalarni yangi predmetlar bilan tanishtirganda, ularni bir-biridan ajratib turadigan shakli, rangi va qismlariga e'tibor berish lozim.

Mana shunday tarbiyaviy ta'sir natijasida bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlari o'sadi. Bola bir yarim yoshga borganda, o'zlari tez-tez uchratib turgan predmetlarni, ularning rangi, hajmi, shaklining o'zgarishidan qat'i nazar, xatosiz tanib oladilar. Bola ikki yoshga to'lay deganda, tanish kuy va tovushlarni bilib oladi.

Borliqni bilish jarayonida bola o'z hayotida va tevarak-atrofidagi kishilar turmushida o'rnatilgan tartibni tushuna boshlaydi. Bu olamni bilishning eng muhim tomoni bo'lgan zamon vaqtni bilib olishi uchun asos bo'ladi. Bolaning organizmi ma'lum tartibga ko'nika boshlaydi, bu vaqt bilan tanishishdagi dastlabki qadamdir.

Keyinchalik bolalar tabiat hodisalari va odamlarning kundalik hayoti singari tushunchalarni anglay boshlaydilar. Albatta, buning uchun kattalar bolalarning e'tiborini hayotning muhim belgilariga qaratishi lozim. Bolaning har bir sezgan va idrok etgan narsalari o'ziga xos sezgilar bilan mustahkamlanishi kerak. So'z bolaning ko'rayotgan predmetlarini tushunib olishini osonlashtiradi, predmetni so'z yordamida bilib olish ko'z va quloqning vazifasini kuchaytiradi.

Bolaning aqliy jihatdan o'sishida makon va zamon haqidagi tushunchalarni anglashga yordam beradigan so'zlarni o'zlashtirib olishi muhimdir.

Predmetlar o'rtasida mavjud bo'lgan har xil fazoviy belgilarning (masalan, katta oraliq, tor oraliq) va turli fazoviy munosabatlarning nomlarini (o'ngda, chapda, orqada, bir qatorda) bilib olish natijasida bolalar predmetlar o'rtasidagi bu munosabatlarni ajratib olishga o'rganadilar. Shu tariqa, nutq predmetlarning belgilarini differensiyalash va umumiyashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Lekin, shu bilan bir qatorda, so'z birinchi signal sistemasi bilan bevosita bog'lanmog'i lozim. Ikki-uch yashar bolalardagi idrokning yetarli darajada o'smaganligi va beqarorligi bilan ajralib turadi hamda bir kuzatish obyektidan ikkinchi kuzatish obyektiga tez-tez ko'chib turishi bilan xarakterlanadi.

Yaltiroq, chiroyli, ko'zga tez tashlanadigan predmetlar bola diqqatini o'ziga jalb qiladi. Bog'chagacha bo'lgan yosh davridagi bolalar idrokiga qo'yilgan vazifa asosida tashkil eta olmaydilar, ulardagi bu xil idrok juda qisqa muddatli bo'ladi. O'zlaridan uzoqda turgan predmetlarni idrok qilishda ayniqsa ko'p xato qiladilar. Bolada idrok asta-sekin mustaqillashib, ma'lum maqsadga tayangan bo'ladi, kuzatuvchanlik rivojlana boradi. Bola o'zini qiziqtirayotgan narsaga uzoq vaqt qarab, uni kuzatishi, o'sha predmet to'g'risida biror narsani so'rashi mumkin.

Lekin bola hali predmet va hodisalarni har tomonlama kuzatib, uning asosiy, muhim tomonlarini ajratib, ayrim elementlarini o'zaro bog'lab olishning uddasidan chiqa olmaydi. Bolada kuzatuvchanlikni o'stirishda sayr va ekskursiyalar muhim ahamiyatga egadir. Bunda bolalar kattalarning rahbarligida tevarak-atrofdagi predmet va hodisalarda o'zlari uchun yangi bo'lgan muhim va qiziqarli narsalarni aniqlashga o'rganadilar. Rasmlarga qarash, o'simlik va hayvonlarni parvarish qilish idrokning o'sishiga juda yaxshi ta'sir etadi.

Ilk yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyat turi predmetlarni o'rganish, predmetlar bilan manipulyativ harakat hisoblanadi.

4.2. Ilk bolalik davrida predmetli harakat faoliyatlarining rivojlanishi.

Ilk bolalik davridagi bolalar soʻzlay boshlagan bolishiga qaramay, ular hali vaqt va fazo kabi murakkab tushunchalarni toʻgʻri idrok qila olmaydilar, chunki ularda hali turmush tajribasi yoʻq. Bunday murakkab tushunchalar kundalik hayot davomida sekin-asta hosil qilib boriladi.

Bir yoshgacha bolgan bolalarning diqqati nihoyatda beqaror va ixtiyorsiz boʻlib, ikki yoshga toʻlgan bolalarning diqqatida yangi sifatlar yuzaga kela boshlaydi. Bola oʻsib ulgʻaygan sari uning diqqati barqarorlashib bora boshlaydi.

Diqqatining barqaror boʻla boshlagani shunda koʻrinadiki, bola oʻzini qiziqtirgan biron narsa bilan uzoq vaqt mobaynida shugʻullana oladi. Ikki yoshga toʻlib, uch yoshga qadam qoʻygach soʻzlarni maʼnosini tushunadi. Soʻz boyligi orta borgach, bolaning oʻziga xos bolgan situativ tili haqiqiy tilga aylanadi.

Bu yoshdagi bolalarning tafakkurlari oʻziga xos hususiyatlarga hamda konkret xarakterga ega boʻladi. Ular ayni chogʻda idrok qilib turgan narsalari haqida juda sodda tafakkur qila oladilar. Bundan tashqari, bu yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarida harakat elementlari koʻp boladi. Shuning uchun ham ularning tafakkurlari baʼzan harakatli tafakkur deb ham yuritiladi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda tafakkurning fikriy operatsiyalarini, yaʼni analiz, umumlashtirish kabilarni koʻramiz. Ular qoʻllaridagi oʻyinchoqlarini yoki qoʻllariga tushgan narsalarni aylantirib, paypaslab, buzib analiz qiladilar. Lekin sintez qilishga hali qurbilari yetmaydi. Bu yoshning oxiriga kelib tafakkurning oʻsishida nutqning roli oshadi. Bola yangi soʻzlarni mumkin qadar koʻproq bilib olib, ulardan oʻz tafakkurida keng foydalana oladilar. Bu esa fiklash operatsiyalarining oʻsishiga yordam beradi.

Bolada soʻzlar vositasi bilan analiz va sintez qilish, abstraksiyalash hamda umumlashtirishning dastlabki alomatlari koʻrina boshlaydi

Xorij psixologi G. Craig bu yoshdagi bolalar tafakkur jarayonlarining 5 ta xususiyatini taʼkidlab koʻrsatgan .

Birinchidan, bu yoshdagi bolalarning tafakkuri aniq. Operatsiyalargacha intellektda bolalar mavhum fikrlay olmaydilar. Ularning aqli “shu yerda va hozir” roʻy berayotgan jismoniy obyektlar bilan band boʻlib, ularni oson tasavvur qilishi mumkin.

Ikkinchidan, kichkina bolalarning tafakkuri bir yoqlama, yaʼni hodisalarning rivojlanishi va bogʻlanishlarning hosil boʻlishi bir yoqlama roʻy beradi. Bolalar qandaydir obyektning dastlabki holiga qaytishi mumkinligi yoki obyektlar orasidagi bogʻlanishlar ikki tomonlama boʻlishi mumkinligini tasavvur qila olmaydilar.

Uchinchidan, bolalarning operatsiyalargacha boʻlgan tafakkuri egosentrik, bolaning istiqbol ramkalari bilan chegaralangan, shuning uchun ham boshqa insonning fikrini qabul qila olmaydi. Bolalar oʻzlari idrok qilayotgan obrazlariga diqqatini qaratganlari uchun, hamma odamlar dunyoni uningdek koʻrad deb oʻylaydilar.

Toʻrtinchidan, bu davrda bola tafakkuri obyekt yoki vaziyatni oʻlchash yoki qandaydir jismoniy xususiyatida markazlashish tendensiyasiga ega. Markazlashish bu

obyekt yoki vaziyatning qandaydir xarakteristikasida diqqatning to'planishi bo'lib, operatsiyalargacha bo'lgan tafakkurning asosiy belgisidir.

Beshinchidan, operatsiyalargacha bo'lgan davrda bolalar o'zgarish jarayonlariga emas, balki obyektarning hozirgi holatiga diqqatlarini qaratadi.

Tafakkurning o'sishda yana bir muhim bosqich shundan iboratki, ilk bolalik yoshining oxiriga kelib bola ayrim tushunchalarni bilib olishga va bu tushunchalarning eng muhim belgilarini o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Uch yoshga to'lay deb qolgan bola, katta yoshdagi hamma odamlarning ishga barvaqt ketishlarini juda yaxshi biladi. Agar bu yoshdagi bolaga "adang endi barvaqt ishga ketmaydi" deyilsa, u hayron bo'lib qoladi. Chunki katta odam bolgan dadasining ishga bormasligi, uning tushunchasiga to'g'ri kelmaydi. Uning tushunchasida hamma katta odamlar barvaqt ishga ketishi kerak. Shuning uchun hech bir o'ylab o'tirmay, "adam kattalar-ku?" deb javob beradi. Bolalar tushunchalardan foydalanib, sodda xulosalar chiqarishga o'rgana boshlaydilar. Ular bir necha hukmlardan foydalanib, katta, kichik, baland, past, ko'p, oz kabi sodda xulosalar chiqara oladilar, bu esa tafakkurning yanada rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda murakkab psixik jarayonlardan biri bolmish xayol anchagina rivojlana boshlaydi. Lekin bu asosan ixtiyorsiz xayol boladi. Ular hali malum maqsad asosida ixtiyoriy tarzda xayol yurita olmaydilar.

Bola ikki yoshga to'lgach, uning o'yinlarida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bolaning o'yiniga endi taqlidiy harakatlar qo'shiladi. Bola kattalardan ko'rgan-bilganlarini o'yinda taqlidan takrorlay boshlaydilar. Bu davrda bola mashinasini u yoqdan bu yoqqa siljitish yoki tepalikdan sirg'antirib tushirish bilan cheklanmay, haydovchilarning harakatlarini bajaradilar. Mashinaning motori ovoziga taqlid qilib ovoz chiqaradi, mashinada yuk tashiydi va hokazo.

Nutqning o'sishi bola xayolining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolalar kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, har xil ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan boladilar. Bolalar o'zlari biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar haqidagi hikoyalarni joni dili bilan eshitadilar. Hikoyalar eshitgan bolada xilma-xil tasavvurlar yuzaga keladi. Bola bu tasavvurlari yordamida xayol surish qobiliyatiga ega boladi. Bola hikoyalarni eshitish orqali olgan tasavvurlarini so'zlar bilan ifodalaydi. So'z esa bolaning narsalarni boshqacha idrok qilishga, ularning boshqa narsalarga o'xshashligini aniqlashiga va ana shunday o'xshashliklarni aniqlash asosida yangi obrazlar, yangi tasavvurlar yaratishga yordam beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda barcha psixik jarayonlar ma'lum darajada rivojlanar ekan, bu umuman ular ongining rivojlanishiga zamin yaratadi. Tili chiqib, idrok va tafakkuri anchagina o'sgan bola tevarak-atrofdagi har xil narsalarga ongli munosabatda bo'la boshlaydi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi. Mashhur fiziolog I.M.Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab, o'z sezgilarini tevarak-atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida o'z shaxsini bildiruvchi "men" degan

olmosh tez-tez uchrab turadigan boladi. Ana shu tariqa bola juda elementlar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab ilk bolalik davridagi bolalarning shaxsiy (individual) xususiyatlari kamol topa boshlaydi.

4.3. Ilk bolalik davrida nutqning o'sishi

Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof-muhitdagi narsa va hodisalarga nisbatan ko'proq qiziqish bilan qaraydilar. Agar, go'dak bola qo'lga ushlagan narsani oddiy harakatlar bilan kuzatsa, 2-3 yosidagi bola shu predmetning qismlarini diqqat bilan o'rganganidan so'nggina, o'z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanilish vazifasi, mohiyati qiziqitirib, u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalarga "Bu nima?" degan savol bilan murojaat qiladi. 1-3 yosidagi bola shakllanishda psixik rivojlanishning o'ta ahamiyatligini inobatga olgan holda, ayrim psixologlar (R.Zazzo) inson tug'ilganidan to yetuklik davrigacha bo'lgan psixik rivojlanish asosining taxminan o'rtalari, 3 yoshga to'g'ri keladi, degan mulohazani bildiradi. Bu yoshdan boshlab, bolalar predmetlarni o'rganish olamiga qadam qo'yadilar. U endi kattalar bilan nutq orqali muomalamunosabatda bo'la oladi va sodda axloqiy qoidalariga amal qila boshlaydilar. Kattalar bilan bo'ladigan muloqoti tufayli bola atrof muhit haqida ko'proq ma'lumot oladi. Nutqi bu yoshlarda nafaqat muloqot, balki bola tafakkurining rivojlanishi va o'zini-o'zi, shuningdek, bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Uch yoshli bolalarda hukmning oddiy turlarini ko'rish mumkin. Bu hukm turlari doimo faqat o'zi bevosita idrok qilayotgan va yakka predmetlarga taalluqli bo'ladi. Bola 2,5 yoshga yetganda savollar bera boshlaydi. Avval savollar ko'proq predmetlarning nomi to'g'risida bolsa, keyinchalik savollar asosan predmetlarning qanday maqsadlarda qo'llanilishi va nimalarga ishlatilishi to'g'risida (masalan, bu nima?, bu bilan nima qilinadi?, bu nimalarga ishlatiladi? kabi) bo'ladi. Hozirgi zamon, o'tgan zamon va umuman vaqt to'g'risidagi aniq tasavvur tushunchasi fazoviy tasavvurlarga nisbatan ancha kech paydo bo'ladi. Bola predmetlar bilan ko'proq aloqa qilishi, ular bilan munosabatda bo'lishi va ularning xususiyatlarini tekshirib ko'rish kerak. Bu bilan unda dastlabki ayrim predmetlar va hodisalar haqida tasavvurlar to'plana boradi va keyinchalik shular zaminida umumiy tasavvur va tushunchalar hosil bo'ladi, mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi. 2-3 yoshli bola ko'p narsani ko'rishni, ko'p narsani bilishni va tushunishni istaydi, bu uning qiziquvchanlik va sinchkovlik xususiyatidan kelib chiqadi. U hamma joyga "tiqiladi", kattalarga halaqit berib, ularning tinkasini quritib juda ko'plab savollar beradi.

Kattalar mana shu savollarning hammasidan bolalarda tafakkurni o'stirish va tevarak-atrofdagi olamni to'g'ri tushunishni tarbiyalash maqsadida foydalanishi g'oyat muhimdir. Bola o'z savollariga tushunarli javob olganidan keyin, bu ma'lumotlarni o'z o'yinlarida aks ettiradi va shu yo'l bilan ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Bola tevarak-atrofdagi olamni kattalarning tushuntirishi bilan bir vaqtda kuzatsa,

atrofdagi olamni yaxshiroq tushuna boshlaydi, narsa va hodisalarni solishtiradi, ularning ayrimlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarni va buning sabablarini aniqlaydi. Mana shuning o'zi bolada ancha umumlashgan tafakkur paydo bo'layotganidan darak beradi.

Bola tafakkurining rivojlanishi nutqning o'sishi bilan mustahkam bog'langandir, nutqning o'sishi tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi, chunki so'z narsa, predmet va harakatlar bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. O'z navbatida, tafakkurning rivojlanish darajasi so'z zaxirasining boyishiga, umuman, nutqning o'sishiga yordam beradi.

Bu yoshdagi bolalarning yana bir muhim yutug'i, ona tilini o'zlashtirib olishlaridir. Bir yoshdan uch yoshgacha bolgan davr nutqning jadallik bilan o'sishi uchun sezitiv davri hisoblanadi.

Nutq bola hayotining ikkinchi yilida ikki bosqichda tarkib topadi. Dastlabki bosqich birinchi yoshning oxiridan bir yarim yoshgacha bolgan davr bolib, bolada bu davrda asosan kattalarning unga murojaat qilib aytgan gapini tushunish qobiliyati o'sib boradi. Bolaning lug'at boyligi ayniqsa bir yoshdan keyin, ya'ni yurishni o'rganib, tobora ko'p predmetlarga duch kela boshlagan davridan boshlab tez o'sa boradi. Bola predmetlarning nomini tez bilib oladi.

Bola ikki yoshga tolqanda, harakatlarning ham nomlarini bilib oladi. Bu harakatlarga bolaning o'zi bajaradigan yoki kattalar tomonidan bajarilgan, nomi aytilgan va bola kuzatib borgan harakatlar kiradi. Bu "passiv" nutq hisoblanadi, chunki bola so'zlarni tushunadiyu, lekin ularni talaffuz qila olmaydi.

3 yoshlar arafasida predmetlarning vazifalarini tola o'zlashtirgan bolalar, o'z o'yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib qolmay, balki ularni o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar. Bolaning nutqi u 1,5 yoshga yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi.

Bu davr ichida u 30-40 ta so'zdan, to 100 tagacha so'zni o'zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam qo'llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini so'rabgina qolmay, balki bu so'zlarni o'zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300 tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha so'zni o'z nutqida ishlata oladi, Shuningdek, so'zlarni ham aniq talaffuz etib, jummalarni to'g'ri tuza oladilar. 1,5 - 3 yosh bolalar nutqning rivojlanishi uchun sezitiv davr hisoblanadi. Bola bilan so'zlashayotganda kattalar so'zlarni aniq talaffuz etishlari va boladan ham aniq talaffuzni talab etishlari lozim.

Bir predmetni boshqasi o'rnida qo'llash mumkinligini anglash, bola uchun atrof-olamni bilish, o'rganishidagi ahamiyatli burilish hisoblanadi va u dastlabki tasavvurlarini yuzaga keltiradi. Bu yoshdagi bolalar endi, asta-sekinlik bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voqea yoki hikoyalarni, shuningdek rasmda chizilgan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ertaklarni eshitish jarayonida bola ertak qahramonlarini kimgadir o'xshatishga harakat qiladi, ba'zida esa u o'zi mustaqil ertak yoki hikoyalarni to'qiy

olishi ham mumkin. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy vazifa hisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini rivojlanishida ishtirok etadi.

Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarni o'zlashtirishida dastlab harakatli, emotsional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional xotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'qib berish natijasida ular ertak, she'r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiy aqliy rivojlanishidan ham, xotirasining individual xususiyatidan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo'lgan nerv tizimining umumiy egiluvchanligi natijasidir. O'zi va atrof hayoti haqidagi voqea va hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham ularni hali to'liq ravishda xotirasida saqlab qola olmaydi.

Ilk bolalik davridagi bolalarning analizatorlari yaxshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli bu davrda psixik jihatdan tez rivojlanadilar. Ma'lumki, ilk bolalik davridagi bolalar faqat yurib va emaklabgina qolmay, yugurish, sakrash hamda baland va past to'siqlardan oshib o'tish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qila olish imkoniyatlari tevarak-atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishda juda katta sharoit yaratib beradi.

Ilk bolalik davridagi bolaning turmush tajribasi deyarli yo'q bo'lgani uchun hamma narsa qiziqtiradi. U o'zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib, mustaqil ravishda kiyinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o'zlashtira boshlaydi. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola o'zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko'z o'ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko'radi. Natijada juda ko'p yangiliklarni bilib oladi, o'zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, hissiyot va xayolini umuman hamma psixik jarayonlarini rivojlantiradi.

Bu yoshdagi davrda sezgilarning rivojlanishi analizatorlarning tobora takomillashuvi bilan bog'liqdir. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari (ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilish, teri va harakat kabi) uning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita to'qnash kelishi natijasida rivojlanadi. Sezgilarning normal rivojlanishi bola idroki o'sishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolaning idroki ancha rivojlangan bo'lsa ham hali katta odamlar idrokidan keskin farq qiladi. Birinchidan, bolalarda turmush tajribasi yo'qligi tufayli ularning idroklari ham anglashilmagan xarakterga ega bo'ladi.

Ular ko'p narsalarga birinchi marta duch keladilar. Shuning uchun bolalar idrok qiladigan ko'p narsalar ularga yangilik, ya'ni dastlabki taassurot kuchiga ega bo'ladi. Ikkinchidan esa, bolalarning idroki ko'pincha ixtiyorsiz xarakterga ega bo'ladi, ya'ni ularning idrokida muayyan bir maqsadni ko'zlash hali sezilmaydi. Shuning uchun ularning idroki bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ko'chib ketaveradi. Lekin bu

yoshdagi bolalarda hissiyot kuchli bo'lgani uchun ular o'zlarini qiziqtiradigan, hayron qoldiradigan, hissiy kechinmalar uyg'otadigan narsalarni idrok qiladilar.

Bu yoshdagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtira olmaydilar. Atrof-muhitdagi narsalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok qiladilar. Bu xususiyat ularning rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, ikki yarim yashar bolaga otning kallasi solingan surat ko'rsatilsa, hayron bo'lib, otning o'zi qani, deb so'raydi.

Bolalar idrokining takomillashuvida so'z katta ahamiyatga ega. So'z mohiyati jihatidan umumlashgan xarakterga ega bo'lib, u narsalarni umumlashtirish imkonini beradi. Bola so'z yordamida o'xshash narsalarni oddiygina guruhlanga ajrata boshlaydi.

4.4. Ilk bolalik davrida aqliy rivojlanish, predmetli faoliyat yetakchi faoliyat sifatida.

Ilk bolalik davridan boshlab bola uni o'rab turgan predmetlarning xususiyatlarini va ular orasidagi oddiy bog'liqliklarni anglashga harakat qiladi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi ko'rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, tizimli ravishda ko'rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko'zga tashlanib turadigan belgisiga o'z e'tiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko'ra taniydi. Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarini bajarishdan ko'z bilan chamalab, harakat qilishiga o'tishda namoyon bo'ladi, endi u predmetning bo'laklarini ushlab ko'rmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko'rsatgan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan holda to'g'ri topa oladi. Bolalar avval shakliga, so'ngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar.

Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bo'lgan juda ko'p predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlash davrida predmetlarning rangini e'tiborga olmaydi va o'ziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni (doira, kvadrat, uchburchak, to'g'riburchak, ko'pburchak) va 8 xil rangni (qizil, olov rang, sariq, yashil, ko'k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilishi jihatidan har xil narsalarda turlicha namoyon bo'lishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan nomlarini aniq bilishlari va o'z nutqlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinroq. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan rang va shakllarni eslab qolishlarini talab etishlari noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va harakatlarning nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning tashqi ko'rinishi o'zgarsa ham uning nomi o'zgarmaydi. Shuning uchun ham bola predmetlarning nomlarini ishlatilishini vazifalariga bog'lagan holda tez

o'zlashtiradi. Idrok o'ssa, xotira takomillashadi. Xotira bolaning taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir.

Ilk yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iydi. Diqqatning ko'p chalg'ishi bu yoshdagi bolalar diqqatining ixtiyorsiz diqqatning xarakterli xususiyatidir, chunki psixik hayot doimiy ravishda tashqaridan bo'ladigan yangi o'zgaruvchilarga muhtoj bo'lib turadi. Ammo obyektga bo'lgan qiziqish qancha aniq va ravshan bo'lsa, bolaning ixtiyorsiz diqqati shuncha barqaror boladi. Ixtiyorsiz diqqatning kelgusi taraqqiyoti qiziqishlarning boyib borishiga bog'liqdir. Bu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqat endigina vujudga kela boshlagan bo'ladi.

Uch yashar bolaning xayol obrazlari tevarak-atrofdagi predmetlarning ta'sirida tug'iladi va ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Bola qo'g'irchoqni ko'rib bo'lgandan keyin, uni kiyintiradi va "uxlashga" yotqizadi. Bordiyu, shu on "ayiqcha"ni ko'rib qolsa, diqqatini qo'lidagi qo'g'irchoq qolib, ana shu "ayiqcha"ga qaratadi va u bilan "o'rmonga sayr qilishga" ketadi. Bolada tajriba ortib borishi bilan xayol ham boyib boradi. Kichkina bolalarda xayol ancha rivojlangan bo'ladi. Lekin bola xayoldagi obraz bilan borliqdagi idrok qilinadigan narsa va predmetlarni aralashtirib yuboradi. Shu sababli bola xayoliga ta'sir etuvchi vositalar ichida ertaklar muhim o'rin egallaydi.

Ilk bolalik yoshidagi bolaning xayoli predmetlarning harakatlarga bog'liqligi bilan farqlanadi. Bu yoshdagi bolalarda nutq va tafakkurning xususiyat bola hayotining birinchi yilida sodda assotsiatsiya, ya'ni har xil tasavvurlarni bir-biri bilan bog'lash qobiliyatiga ega boladi. Masalan, u sutli shishani ko'rish bilan xursand bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bolaning assotsiatsiyasi murakkablashib boraveradi. Bola bir yoshga to'lay deganda, onasini uning ko'chaga kiyadigan kiyimni olib kelayotganini ko'rib, xursand bo'ladi. Vrachning tekshirishidan yomon ta'sirlangan bolalar oq xalatli odamlarni ko'rsa qo'rqa boshlaydilar.

Bola o'z hayotining ikkinchi yilida fazoda predmetlarning joylashuvini aniqlay boshlaydi, xonaning ichidagi predmetlar orasida o'zini to'g'ri tutish malakasini egallab boradi.

Bolaning yoshi ulg'ayishi bilan unda tevarak-atrofga bo'lgan qiziqish ortadi. Kichkintoydagi sinchkovlik va har narsaga qiziquvchanlik uning kelgusi hayotida juda muhim rol o'ynaydi. Bola hamma narsani o'zi ko'rishni va eshitishni istaydi. Lekin bolaning hayoti va rivojlanishi uchun ko'rish va eshitish sezgilari asosida vujudga keladigan taassurotlargina emas, balki hid va muskul-harakat sezgilari orqali oladigan taassurotlar ham juda muhimdir.

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishga harakat qila olganidan so'ng, uni sinchiklab o'rganishida ko'rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko'rgazmali-harakatli bo'lib, u atrof olamdagi turli bog'liqliklarni o'rganishga xizmat qiladi. O'zidan

uzoqroqda turgan koptokni biron-bir uzunroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko'rgan bola, endi mustaqil ravishda stol yoki divan tagiga kirib ketgan koptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tushuna boshlaydi. Bu davrda bola tafakkurida umumlashtirish katta o'rin tutadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo'l soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin. Lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumiylikni topish bola uchun qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash 2-3yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola cho'pni qoshiq yoki termometr o'rnida, yog'och bo'lagini krovat yoki mashinacha o'rnida foydalanishi mumkin.

Bola ikki yoshlarga borib, amaliy tafakkurdan foydalana oladigan, uchinchi yoshida esa ba'zi tanish harakatlardan aniq masalalarni hal qilishda mustaqil foydalana boshlaydi. Masalan, bu yoshdagi bola vazaga tugmachani qo'li bilan solib, ololmasa, u vazachani to'ntarib olaveradi. Tafakkurning bu boshlang'ich shaklini ba'zan "qo'l tafakkuri" ham deyiladi. Tafakkurning bu shakli bola aqliy taraqqiyotining kelgusi bosqichi uchun juda zarurdir.

4.5. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglash

Bu davrdagi bolalarning xatti-harakatlari ularning xohish va hissiyotlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yig'lashi hamda yig'idan to'xtashi juda tez o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Bola o'z yaqinlaridan maqtov olishga harakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobiy emotsional baholari ularda o'zlarining layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o'z ota-onasiga nihoyatda qattiq bog'langan bo'lib, intizomli va itoatkor bo'ladi. Ana shu bog'liqlik sababli bolaning asosiy ehtiyojlari qondiriladi, xavotiri kamayadi. Onasi yonida bo'lgan bolalar ko'proq erkin harakat qiladilar va atrof-muhitni o'rganishga intiladilar. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini himoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala-munosabati uning o'zini alohida shaxs sifatida anglashini boshlanishiga imkoniyat beradi. Bu jarayon asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab uning o'z "Men"ini anglay boshlashi birmuncha avvalroq yoki kechroq yuzaga kelishi mumkin. 3 yoshli bola o'zini, o'z xohish va ehtiyojlarini qondirishi mumkin bo'lgan manba deb biladi va bu uning "Menga bering", "Ko'taring", "Men ham boraman" kabi talablarida ko'rinadi. Uch yoshli bolalar o'zlarini o'zgalari bilan taqqoslay boshlaydilar, buning natijasida bolalarda o'z-o'zini baholash vujudga keladi. Shu davrdan boshlab bolalarda mustaqil bo'lish ehtiyoji yuzaga keladi va bu ularning "o'zim qilaman" qabilidagi so'zlarida namoyon bo'ladi.

3 yoshdagi inqiroz: 3 yoshga kelib bola o'zini kattalar bilan taqqoslay boshlaydi va kattalar qilishi mumkin bo'lgan (huquqi bo'lgan), ular bajara oladigan harakatlarni bajarishga intiladi. "Men katta bo'lsam mashina haydayman", "Men sizga katta tort olib kelaman", "Mening yuzta qo'g'irchog'im bo'ladi" kabi xohishlarini o'z tili bilan ifodalaydi va u kelasi zamonda gapirsa ham o'zining barcha xohishlarini shu bugun amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'pincha bunday xislat qat'iylik va qaysarlik bilan namoyon bo'ladi. Bu qaysarlik asosan bolaning kattalarga bildirgan salbiy xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Bola o'zini mustaqil harakat qila olishini anglagan vaqtdan boshlab, unda "o'zim qilaman" boshlanadi va bu yana qaysarlik va o'jarlik tarzida ko'rinadi. 3 yoshdagi inqiroz bola shaxsining ma'lum bir darajada rivojlanganligi va kattalar bajaradigan xatti-harakatlarni qila olmayotganligini anglashi natijasi hisoblanadi. Inqiroz davrida yuzaga keladigan iroda, layoqat va boshqa bir qancha xususiyatlar uni shaxs bo'lib shakllanishiga tayyorlaydi.

Uch yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar.

Yosh davrlarining shakllanishi. Ko'rgazmali harakat tafakkurning rivojlanishi obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari. Atrof-muhitdan o'zini ajratishi; qat'iylikni anglashi qo'l predmetli harakatlarning rivojlanganligi o'z xatti-harakatlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari o'z-o'zini anglashning yuzaga kelishi. Dastlabki axloqiy qoidalarni egallashi.

- ✓ 2 yosh - Faol nutqni tushunishi va o'zida yuzaga kelishi. Qo'l va oyoq funksiyalarining aniq belgilanishi. Xarakter asoslarining shakllanishi.
- ✓ 1 yosh - Nutqni tushunishning dastlabki belgilari. Mustaqil holda tik turish va yurish. Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari.
- ✓ 10 oylik - Sensomotor intellektning rivojlanishi. Mustaqil holda tik turish va yurishga harakat qilish. Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik.
- ✓ 8 oylik - Sensomotor intellektning yuzaga kelishi. Tayanib yurishi. Jest, mimika va pantomimika yoramida noverbal muloqot.
- ✓ 7 oylik - Yordam bilan turishi 5 oylik- Sezgilarning rivojlanishi. Yordam bilan o'tirishi.
- ✓ 3 oylik - Ko'rish qobiliyatining shakllanishi. Yon tomoniga o'girilishi. Onaning jilmayishiga javob qaytarishi.
- ✓ 2 hafta - Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi. Qo'l va oyoq harakatidagi qat'iylik.
- ✓ hafta - Harakatlarni kuzatishi. Qo'l va oyoqlarning betartib harakati

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

- 1) Ilk bolalik davridagi muloqotning psixik jihatlari.
- 2) Ilk bolalik davridagi asosiy faoliyat turi.
- 3) 3 yoshdagi inqiroz uning sabablari va namoyon bo'lishi.

4) Ilk bolalik davrida shaxs shakllanishining psixologik asoslari.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Ilk bolalik davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi?

- a) 0-1 yosh
- b) 1-3 yosh
- c) barcha javoblar to'g'ri
- d) 2-3 yosh.

2. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat nima?

- a) O'yin faoliyati
- b) predmetli faoliyat
- c) erkalash
- d) muloqot faoliyati.

3. Bolaning psixik rivojlanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni aniqlang?

- a) tabiiy ijtimoiy muhit, maktabgacha tarbiya muassasalaridagi tarbiya va maktabdagi ta'lim
- b) irsiyat, muhit, bolaning shaxsiy faolligi, tarbiya va ta'lim
- c) tabiiy ijtimoiy muhit, oila, ota-ona
- d) oliy nerv faoliyatining tipi bilan bog'liq bo'lgan asab sistemasiga xos kuch va harakatchanlik.

4. Bola to'g'ri yurishni, muloqotga kirishishni, predmetli faoliyatni egallash xususiyatlarini qaysi davrda egallaydi?

- a) ilk bolalik davrida
- b) chaqaloqlik davrida
- c) go'daklik davrida
- d) kichik maktab yoshi davrida

V BOB. MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Asosiy savollar:

1. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. O'yin maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi faoliyat sifatida.
3. Bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot.
5. Maktabgacha tarbiya yoshidagi inqirozning tavsifnomasi.

5.1. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.

Ontogenezda 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan holda 3 davrga: (3-4 yosh) kichik maktabgacha yosh davri, (kichik bog'cha yoshi), (4-5 yosh) o'rtta maktabgacha yosh davri, (o'rtta bog'cha yoshi), (6-7 yosh) katta maktabgacha yosh davri (katta bog'cha yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, nutqni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanish, qobiliyatlarning o'sib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi.

Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini o'zlashtirish, elementar gigiyena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy axloqiy va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilishga qaratilishi lozim.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshidagi davr shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq me'yorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bola endi o'z gavgdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana

boshlaydi, u yangiliklarni egallashga nisbatan o'z bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi, o'zi bilgan ertakni qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik bolalarga xos xususiyatdir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi.

3-7 yoshli davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

- predmetlarni o'rganishi;
- individual predmetli o'yinlar, jamoa sujetli-rolli o'yinlar;
- individual va guruhiy ijod;
- musobaqa o'yinlari;
- muloqot o'yinlari;
- uy mehnat.

Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni birmuncha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanligi tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tugallanadi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi bog'chadagi o'rtoqlari va qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar.

Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoji kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir, qiziqish xuddi ehtiyoj kabi, bolani biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham bola qiziqishini bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa boladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashiga yordam beradi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishda badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar.

5.2. O'yin maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi faoliyat sifatida

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir. Bu yoshdagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

- 1) predmetli o'yinlar (15-20 minut o'ynaladi);
- 2) syujetli-rolli o'yinlar (30-60 minut o'ynaladi);
- 3) qoidali o'yinlar (1 soatdan 2 kungacha davom etishi mumkin).

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofda o'zining xaddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham yetmaydigan, xaddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi haydagisi, haqiqiy otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'ligisi keladi. Tabiiyki, bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birontasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshi har qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina birgina faoliyat orqali, ya'ni bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni quyidagicha izohlab berish mumkin:

birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mashg'ulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

ikkinchidan, bolalar o'ym jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir.

O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xomxayol surish, dam olish va xushchaqchaqlik jarayonlarining barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab olish kerakki, o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va sujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xususiyatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq

tashkil qila bilishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi, o'yin davomida yuzaga kelib, rivojlanadigan psixik jarayondir. Shuni ham ta'kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadiki, ular o'zlarining har turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

Bolalarning o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir havdovchining, shifokorning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarinigina emas, balki umuman haydovchilarning, shifokorlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar o'z vaqtining ko'p qismini o'yin bilan o'tkazadi, ayniqsa 3 yoshdan 6-7 yoshgacha o'yinlar ahamiyatli taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi: predmetli-boshqaruv va ramziy o'yinlardan tortib qoidali sujetli-rolli o'yinlargacha. Bu yosh davrida barcha o'yin turlarini ko'rish mumkin.

Bu yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, konstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy sujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhiy ijodiy o'yin, o'yin musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar asosan predmetlar, turli xil o'yinchoqlar bilan yolg'iz o'zlari o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur jarayonlarini, shuningdek, o'z harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar, xolos. Masalan, (oyisini, dadasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabilarni). O'rta yoki katta bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin jamoaviy bo'lib boradi

va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatiningina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid qiladilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, "poyezd" o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalarga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan rollariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlar asosida quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Bolalarning sujetli-rolli o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar oilaviy (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k.) yoki tarbiyaviy (enaga, bog'chadagi tarbiyachi) yoki ertak qahramonlari (bo'ri, ayiq, tulki, quyon, echki) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar kattalar yoki bolalar yoki ularni o'rni bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

Ushbu yosh davri taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ikkita faoliyat turining boshlanishi bilan bog'langan: mehnat va o'qish. Bu yoshdagi bolalarning o'yin, mehnat va o'qishni o'zlashtirishlarini ketma-ketligi bosqichini aniqlash mumkin, bunda maktabgacha yosh davri tahlil maqsadida shartli ravishda 3 ta davrga bo'linadi:

- kichik maktabgacha yosh davri (3-4 yosh);
- o'rta maktabgacha yosh davri (4-5 yosh);
- katta maktabgacha yosh davri (5-6 yosh).

Ushbu davrlashtirish yosh davrlari psixologiyasida bolalarning psixologiyasi va xulq-atvoridagi jadal va sifatiiy o'zgarishlarni qayd etish uchun o'tkaziladi.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar qoidaga muvofiq yolg'iz o'ynaydilar. o'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur va harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ushbu yoshdagi bolalar sujetli-rolli o'yinlarida odatda kundalik hayotlarida kuzatiladigan kattalarning harakatlarini qayta namoyon etadilar.

O'rta va katta maktabgacha yosh davrida sujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, biroq kichik maktabgacha yosh davridan o'yinlarga kiritiladigan va amalga oshiriladigan mavzulari, rollari, o'yin harakatlarining qoidalari bilan katta turli-tumanligi bilan farqlanadi. Tabiiy xarakterdagi ko'pgina predmetlar shartlilariga almashtiriladi va ramzli o'yin boshlanadi. Masalan, oddiy kubik o'yindan va unga ajratilgan roldan qat'i nazar ramziy ma'noda mebellar va mashinalarni, odamlar va hayvonlarni namoyish etadi.

O'yinlarda asosiy rol qoidalarga rioya qilishga va munosabatlarga, masalan, subordinatsiyaga ajratiladi. Bunda birinchi marotaba liderlik paydo bo'ladi, bolalarda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlanadi.

Shu bilan bir qatorda o'yinli individual faoliyatning ramziy shakllaridan yana biri rasm chizishdir. Unga sekin-asta tasavvur, xayol va tafakkur qo'shilib boradi. Bola ko'rganlarini tasvirlash bilan birgalikda, xotirasidagi o'ylab topganlarini chiza boshlaydi. O'yin-musobaqalar alohida sinfga ajratiladi, unda yutuq va g'oliblik bolalarni juda jalb qiladi. Taxmin qilinishicha, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta maktabgacha yosh davrida konstruktorlik o'yini mehnat faoliyatiga aylana boshlaydi, o'yin jarayonida bola turmushda zarur bo'lgan nimanidir yasaydi, yaratadi, yasaydi. Bolalar bunday o'yinlarda oddiy mehnat qilish ko'nikma va malakalarini egallaydilar, ularda amaliy tafakkur faol rivojlanadi. Bola o'yinda ko'plab uy-ro'zg'or asboblari va predmetlaridan foydalanishni o'rganadi. Unda o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish qobiliyati paydo bo'ladi va rivojlanadi, ko'p harakatlari va aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

Bu yosh davridagi bolalar ijodiy faoliyatda tasviriy san'at ayniqsa, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bolaning nimani va qanday ifodalashiga qarab, uning atrof olamdagi voqeilikni qanday idrok qilishi, xotirasi, xayoli va tafakkurining o'ziga xosligi haqida mulohaza qilish mumkin. Rasmlar orqali bolalar tashqi olamdan olayotgan taassurotlari va bilimlarini yetkazishga harakat qiladilar. Rasmlar bolaning jismoniy va psixologik holatiga ko'ra o'zgarishi mumkin (kasallik, kayfiyat). Aniqlanishicha, kasal bolalar chizgan rasmlar sog'lomlarnikidan ko'pgina jihatlari bilan farq qiladi.

Maktabgacha yosh davri badiiy-ijodiy faoliyatida musiqa muhim ahamiyatga ega. Bolalarga musiqiy asarlarni tinglash, musiqiy qatorlarni va tovushlarni turli

asboblarda takrorlash quvonch bag'ishlaydi. Bu yosh davrida bolalarda musiqaga qiziqish paydo bo'ladi, bunday qiziqish bolalarda keyinchalik haqiqiy qiziqishga aylanishi va musiqiy qobiliyatning rivojlanishiga yordam berishi mumkin. Bolalar qo'shiq aytishga, musiqa ostida turli ritmik xarakatlarni bajarishga, raqs tushishga o'rganadilar. Qo'shiq aytish, musiqani anglash bolalarning vokal qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Hech bir yosh davri ushbu yosh davridagidek shaxslararo hamkorlikning turli shakllarini qamrab olmaydi, chunki bu davr bola shaxsining turli jihatlarini rivojlanishi zarurati bilan bog'liq. Bu yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi:

- predmetlar bilan boshqarish o'yini,
- konstruktiv tipdagi individual predmetli o'yinlar,
- jamoaviy sujetli-rolli o'yinlar,
- individual va guruhij ijodiy o'yinlar,
- o'yin-musobaqa,
- o'yin-muloqot o'yinlari,
- uy mehnatioynlari.

Maktabga chiqishdan bir yoki ikki yil avval ularga o'quv faoliyati qo'shiladi va 5-6 yoshli bola eng kamida faoliyatning 7-8 turiga tortiladi, ularning har biri bolani o'ziga xos ravishda intellektual va axloqan rivojlantiradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofda narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega, o'zgacha qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya quroli hamdir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali mehnat, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xususiyatlari (xarakteri, kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularni individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolg'iz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Sujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shakliga ega bo'lib boradi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid qiladilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks

ettiradilar. Masalan, «poyezd» o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Katta bog'cha yoshida sujetli-rolli o'yinlar esa o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shug'ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham ahamiyati juda kattadir. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko'ra, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog'cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar rasm chizishga nihoyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun o'yin faoliyatining o'ziga xos bir shakli bo'lib hisoblanadi. Bola avvalo ko'rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'ylab topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishishga harakat qilish xususiyati shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daqiqalari musobaqa o'yinlaridagi yutish va muvaffaqiyatlaridir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta bog'cha yoshida konstruktorlik o'yinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi, o'yinda bola sodda mehnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur namunalari rivojlana boradi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar.

O'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo'lgan ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo'lishi, ma'lum malakalar, uquvlar va sodda tushunchalarga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Bularga bola yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, o'yin faoliyati orqali erishadi.

Bola bu davrda o'yin faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar bilan, ya'ni mahsuldor faoliyat, mehnat faoliyati va o'qish faoliyati bilan ham shug'ullanadi. Mahsuldor faoliyat turlari (rasm chizish, plastilindan narsa yasash, qurish, yasash va predmetlarning muhim xususiyatlarini mavhumlashtirishga olib keladigan, borliqni o'ziga xos shaklda modellashtrish sifatida qaraladi. Mahsuldor faoliyat turlarida ijodiy amalga oshadigan ma'lum mazmun mavjud. I.Shapovalenkoning ta'kidlashicha, predmetli faoliyat doirasida vujudga keladigan tasviriy faoliyat maktabgacha yosh davrida o'yin shaklida rivojlanadi. Natija, mahsulot, rasm uzor vaqt ikkinchi darajasi hisoblanadi, borliqni qog'oz ustida modellashtiradigan o'yin sifatida rasm chizish jarayonining o'zi muhim hisoblanadi.

Qurish-yasash ishlari faoliyatni maxsus tashkil etishni talab qiladi, chunki unda qism munosabatlarini tushunish va idrok aniqligi zarur. Unda tayanch detallarni ajratish, namunani, qurish usullarini o'zlashtirish kabi vazifalar paydo bo'ladi. Qurish-yasash jarayonida muhim qobiliyatlardan biri faoliyatni rejalashtirish qobiliyati shakllanadi.

O'qish va mehnat faoliyati elementlarining rivojlanishi. O'qish faoliyatining yangi bilimlarni o'zlashtirish kabi maxsus maqsadi mavjud. O'qish ko'nikmasi o'quv vazifalarini amaliy hayotiy vaziyatlardan ajratish va uni qabul qilishni nazarda tutadi. Maktabgacha yosh davrida o'qishning motivatsion asoslarini bilishga qiziqish (qiziquvchanlikni) rivojlantirish muhim hisoblanadi. Didaktik o'yinlar bilish, o'quv faoliyatini shakllantiradigan o'yinning maxsus shaklidir.

Mehnat va o'quv topshiriqlari tufayli bajarilgan mahsuldor faoliyat turlarida maktabgacha yoshdagi bola shaxsining rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi: natijaga erishish, xulq-atvorni boshqarish va rejalashtirish, o'z-o'zini baholash, yangi motivlar, mehnatsevarlik kabilarni shakllantiradi.

5.3. Bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Bolalarga bu davrda ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar, rangli kiyimlar, rangli halqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar berish maqsadga muvofiqdir.

Bog'cha yoshidagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ularning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qila olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o'rgatishlari lozim. Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

- 1) suratning mazmunini (sujetini) to'g'ri idrok qilishga;
- 2) suratning umumiy ko'rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o'rnini to'g'ri idrok qilishga;
- 3) tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga qaratish kerak.

Diqqat har qanday faoliyatning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati nihoyatda kattadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin vaqtida bolalar diqqatini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi ko'rgazmali, obrazli bo'lishi bilan xarakterlidir. Bolada ko'proq ixtiyorsiz esda qoldirish va ixtiyorsiz esga tushirish ustunlik qiladi. Bola so'zlarni hech qanday ma'nosiz takrorlayveradi. Ammo keyinchalik, kattalarning ta'sirida, ixtiyoriy esda qoldirish ham asta-sekin rivojlana boradi. Bola ravshan va emotsional rang-barang materialni oson esda qoldiradi.

Uch yosh bola taassurotlarini bir necha oy davomida esda saqlay olish imkoniyatiga qodirdir. Xotiraning o'sishiga o'yinlar, turli mashg'ulotlar, she'r yodlash, ertak va hikoyalar aytish hamda sayr paytida kuzatish ishlarini olib borish yordam beradi. Ushbu yoshdagi bolalar yangi so'zlarni ham, hatto chet tillardagi so'zlarni ham osongina eslab qoladilar. Lekin, bolalar materialni oson esda qoldirsalar ham, ular ko'pining ma'nosiga yaxshi tushunmaydilar va ulardan nutqda foydalanishga qiynaladilar. Kattalarning vazifasi bolalarning mumkin qadar ko'proq so'zlarni va tasavvurlarni eslab qolishigagina emas, balki ular uchun tushunarli,

foydali bo'lgan turli bilimlarni egallashiga erishishdan iborat. Bolalar bu xildagi bilimlardan o'z o'yinlarida, rasmlarida, ustozlari yoki kattalar bilan suhbatda foydalanadilar, bu bilimlar ularning aqliy va axloqiy o'sishlari uchun xizmat qiladi.

Bog'cha yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga biron kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz o'sha tomonga ko'chadi. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlari uchun ahamiyatga ega bolgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi, ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi. Kunlarning birida 7 yoshli Samira shunday savol berdi: "Odan uxlaganda ham nafas oladimi?", "Buvijon sizning muchalingiz nima?"

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, hayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi. Ko'pgina ot-onalar va ayrim tarbiyachilar agarda bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar, "ko'p mahmadona bo'lma", "sen bunday gaplarni qayerdan o'rganding?", deb koyib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ayrim tortinchoq bolalar esa hech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar va sayohatlarda kattalarning o'zlari ham savol berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.

Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayohatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar, analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha, 7 yashar bolaning so'z zaxirasi 4000 taga yetadi. Demak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga ham ko'p jihatdan bog'liq.

Kattalar bolalar nutqini o'zlashtirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalarning ba'zi hollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali tola takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri, bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

Respublikamizda B.R.Qodirov rahbarligida D.B.Hakimova tomonidan "5-7 yoshli bolalar bilish jarayonlarini rivojlanishining yosh va jins xususiyatlari" mavzusida tadqiqotlar olib borilgan.

B.Hakimovaning natijalariga ko'ra, 5 yoshda psixologik belgilar kuchli namoyon bo'ladi, bir xil psixik belgilar o'g'il bolalar va qizlarda turli yosh davrlarida, turli darajada namoyon bo'lishi aniqlandi.

5.4.Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot

Bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko'ra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin:

- birinchi davr bu 3-4 yosh oralig'ida bo'lib, bola emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog'liqdir;
- ikkinchi davr bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o'z-o'zini boshqarish;
- uchinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha yosh davridagi bolalarning kattalar bilan muloqoti ularda nutqning rivojlanishi hisobiga chuqurlashadi.

M. I. Lisina maktabgacha yoshdagi bolani kattalar bilan muloqotining vaziyatdan tashqari xarakterini ta'kidlab, uning 2 shaklini ko'rsatgan. Bola 3-4 yoshga to'lganida hamkorlik o'rni muloqotning bilish shakli shakllanadi. Vaziyatdan tashqari bilish muloqoti shakllanadi. Muloqotning bu shaklida yetakchi motiv bilishdir. Bunda kattalar bilan hamkorlik qilib tevarak-atrof bilan tanishadi, kattalar bilan "nazariy hamkorlik" jarayoni amalga oshadi. Bola hayvonlar, narsalar, planetalar, nimadan yasalganligi haqida juda ko'p "Nima uchun?" degan savollar beradi. Kattalar bola tomonidan bilim manbai sifatida idrok qilinadi, savollariga va o'ziga jiddiy munosabatda bo'lishni, hurmatni talab qiladi. Bu ehtiyojning muhimligi shundaki, bu yoshdagi bolalarga xos bo'lgan tez xafa bo'luvchanlikda namoyon bo'ladi.

Bola 6-7 yoshga to'lganda muloqotning oliy shakli vaziyatdan tashqari shaxsiy muloqotga o'tadi. Bunda bola kattalarga oila haqida, qayerda ishlashi, nima ish qilishi haqida savollar bera boshlaydi. Endi kattalar bola uchun ijtimoiy bilish manbai sifatida namoyon bo'ladi. Bolaning kattalar bilan muloqoti hamdardlik,

o'zaro bir-birini tushunish, qarashlarning umumiyligiga intilish kabilar bilan chuqurlashadi.

Uch yoshda bolada tengdoshlari bilan muloqotda emotsiyalar, ifodali qarashlardan foydalanadi. 3-4 yoshli bola uchun tengdoshi birgalikdagi amaliy faoliyatning ishtirokchisiga aylanadi, uning individual xarakter xislatlarini sherigi payqamaydi. 4 yoshda tengdoshi muloqot sherigiga aylanadi. 4-5 yoshda sherigini o'zi bilan teng mavjudot sifatida ko'rib o'zini u bilan taqqoslaydi. 5-7 yoshga kelib tengdoshi bolaning ko'z o'ngida individuallikka aylanadi, u bola uchun muhim suhbatdoshga aylanadi, muloqotning ko'pchilik ko'rsatkichlari bo'yicha kattalardan o'zib ketadi. Bola o'zini va tengdoshini bir butun shaxs sifatida idrok qiladi, unga shaxsiy munosabat bildiradi.

S.A.Axundjanova tomonidan "Maktabgacha yoshdagi bolaning turli muloqot vaziyatlarida nutqi funksiyalari va shakllari xususiyatlari" mavzuidagi tadqiqotida aniqlanishicha, bu yosh davrida nutq shakllarining rivojlanishida sujetli-rolli o'yinlar jarayonida muloqot bilan birgalikda tengdoshlari bilan mahsuldor faoliyat turlari ham qulay sharoit hisoblanadi. Bunday faoliyat turlari maqsadga yo'nalganligi, ma'lum darajada ixtiyoriylikni talab qiladi. Bajarilayotgan harakatlarning mazmunini va harakat predmeti tavsifini nutqda mos aks ettirish uni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblanadi.

Z.Usmanova rahbarligida B.B.Nurullayeva tomonidan "Maktabgacha yoshdagi bolalarni tafakkurini modellashtirish faoliyatining tengqurlar bilan muloqotda rivojlanishi" mavzusida ilmiy tadqiqot olib borilgan.

B.B.Nurullayevaning tadqiqotida aniqlanishicha, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkurning mo- dellashtiruvchi faoliyati bu yosh davri uchun xos bo'lgan faoliyat bo'lib, unda bolalarning intellektual imkoniyatlari to'liq namoyon bo'ladi. Bu yosh davrida tengdoshlari bilan muloqot tafakkurning modellashtiruvchi faoliyatini o'zlashtirishning asosiy shartidir.

Modellashtirish vazifalarini birgalikda hal qilish tashqi predmetli faoliyatning ichki rejaga o'tishiga imkon tug'diradi. Bola tengdoshini modellashtirishga o'rgatib, ushbu faoliyatni egallashning sifat jihatidan yangi darajasiga o'tadi va o'zaro ta'sir qilish sheriklarning o'zaro rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy vaziyat o'zgarishining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
2. Bu yosh davridagi o'yinning parametrlarini tavsiflang.
3. Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi qanday kechadi?

4. Maktabgacha yosh davridagi bolaning tengdoshlari va kattalar bilan muloqotining o'ziga xosligi nimalardan iborat?

5. Maktabgacha yosh davridagi asosiy psixologik tuzilmalarni tavsiflang.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Maktabgacha yosh davri necha yoshni o'z ichiga oladi?

a) 3-6 yosh;

b) 2-7 yosh;

c) 3-7 yosh;

a) 1-6 yosh.

2. Maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat:

a) mehnat;

b) chizish;

c) o'yin;

d) o'qish.

3. Maktabgacha yosh davrida senzitiv hisoblanadi:

a) qaysarlik;

b) o'zini namoyon qilish;

c) aytganini qildirish;

d) nutqning rivojlanishi.

4. Maktabgacha yosh davrida yangi psixologik tuzilma:

a) kichik emasligini boshqalarga ko'rsatish;

b) kattalar obrazi bolaning xatti-harakatlarini ma'lum tomonga yo'llaydi;

c) yuqori xavotirlanish nerv tizimi ishini susaytiradi;

d) katta odamlar tomonidan buyurilgan biron topshiriqni bajarganlarida

mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'ladi.

5. Maktabgacha yosh davrida inqirozning belgilari...

a) tortinqchoqik, agressivlik, uyatchanlik;

b) qiyshanglash, qiliq qilish, masxarabozlik qilish;

c) diqqatni to'play olmaslik, giperaktivlik, deprivatsiya;

d) affilyatsiya, appersepsiya, akkomadatsiya.

VI BOB . KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Asosiy savollari:

1. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. Maktabga moslashish muammosi
3. Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat.
4. O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz.

6.1 Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi ko'p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'liq. Bolaning maktabda o'qishga tayyorligi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Shaxsiy tayyorgarlik.

Motivatsion sohaning rivojlanganlik darajasi. Bilishga qiziqishning mavjudligi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida o'zining maxsus o'rni bo'lishiga intilish, muhim baholanadigan faoliyatni bajarish o'quvchi bo'lish.

Motivatsion tayyorgarlik. Katta bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun ehtiyoj sezadilar, lekin bu xohish va ehtiyoj motivi turlicha bo'lish mumkin. "Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi", "Maktabda o'rtoqlarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib o'ynayman", "Maktabda uxlatishmaydi". Bunday motivlarni bolalarga odatda ota-onalar singdiradilar. Maktabning tashqi ramzlari, shubhasiz bolalarni juda qiziqtiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun asosiy sabab bo'la olmaydi. Ota-onalar, pedagog, tarbiyachilar tomonidan bolalarga bilish, o'rganish motivlarining singdirilishi maktabda muvaffaqiyatli o'qish omili bo'lib xizmat qila oladi. "Men otamga o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi ko'raman", "O'qishni o'rganaman", "Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman" — bunday motivlar to'g'ri motivatsion tayyorgarlikka misol bo'la oladi. "O'quvchining ichki pozitsiyasi» bolaning maktab ta'limiga tayyorligi ko'rsatkichi sifatida — psixologik yangi tuzilma bo'lib, kattaroq ijtimoiy mavqeni egallash ehtiyoji, bilish ehtiyojining o'zgarishida namoyon bo'ladi.

Ixtiyoriy sohaning rivojlanishi: ixtiyoriy diqqat, ijtiyoriy xotira, namuna bo'yicha, qoida bo'yicha harakat qilish.

2. Intellektual tayyorgarlik.

Tevarak-atrofdagi ma'lum bilim, bilimlar zaxirasining mavjudligi. Idrok va ko'rgazmali-obrazli tafakkurning ma'lum darajada rivojlanganligi. Umumlashtirish darajasi narsa va hodisalarni farqlash va umumlashtira olish ko'nikmasi.

Nutqining ma'lum darajada rivojlanganligi ko'pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktab beradigan ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin so'z boyligi, ma'lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, tahlil eta olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek, yetarli darajada rivojlangan boshqa bilish jarayonlarini ham talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarnigina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'diqlikni ajrata olishidir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ham aqliy rivojlanishida asosiy vazifani bajaradi.

3. Harakat tayyorgarligi.

- mayda motorika;
- katta harakatlarni amalga oshirish (qo'l, oyoq, tana).

4. O'quv faoliyatiga tayyorgarlik:

- kattalarni diqqat bilan eshita olish va uning ko'rsatmalarini aniq bajarish;
- topshiriqni mustaqil bajarish;
- chalg'ituvchi omillarga e'tibor bermasdan topshiriqni bajarishga kirishish.

Bola avvalo maktabga jismoniy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning og'irligi oyiga 150 dan 200 gacha, bo'yi esa 0,5 sm gacha o'sadi.

6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil yugura oladilar. Ular sakrash, konkida uchish, chang'ida uchish, suzish singari harakatlarni ham bema'lol bajarishlari mumkin. Musiqa bo'yicha mashg'ulotlarda esa xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, yengil va chaqqon bajara oladilar.

6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko'rish va eshitish qobiliyatiga alohida e'tibor berish, shuningdek, umurtqa pog'onasining to'g'ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muhim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi

bolalar organizmi hali o'sishi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish hali barmoq muskullari to'liq rivojlanmaganligi sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi, bolaning chiroyli yoza olmasligi esa, o'z-o'zidan bolani o'ziga nisbatan ishonchini yoki o'qishga nisbatan qiziqishining kamayishiga olib kelishi mumkin.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy, ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga ham bog'liq.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'rtog'ining salbiy xususiyatlarini ko'pchilik va begonalar o'rtasida bemalol ayta olish xususiyatiga ega bo'ladilar. Bu esa axloqi va odobi jihatidan tanqidga uchrayotgan bolani o'rtoqlari jamoasiga qo'shilishdan bosh tortishiga yoki umuman maktabga kelishni istamasligiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sabab bolani o'rtoqlari va ustozlari tomonidan tanqidga uchramaydigan darajada axloq-odob qoidalariga o'rgatish ahamiyati jihatidan kam bo'lmagan axloqiy tayyorgarlik hisoblanadi. Bolani maktabga irodaviy tayyorgarligi uni yangi kun tartibiga amal qilishida, dars jarayonida qunt bilan bilimlarni o'zlashtirishida, uy vazifalarini bajarishida o'z yordamini ko'rsatadi. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeyini turli majburiyatlari va huquqlari bo'lgan va unga turli talablar qo'yiladigan o'quvchi mavqeyini olish uchun tayyor bo'lmog'i lozim. Ushbu xohish va harakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun tabiiy ravishda asos bo'la oladi. Bolaning endi o'zini katta bo'lganini, bog'cha bolasi emas, balki ma'lum bir majburiyatlari bor o'quvchi bo'lishini anglashi, jiddiy faoliyat bilan shug'ullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning maktabga borishini istamasligi ham salbiy holat hisoblanadi. Maktabga shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolalarda tengdoshlari, o'qituvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Har bir bola bolalar jamoasiga qo'shila olishi, ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba'zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erisha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta'minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o'qishidagi asosiy qiyinchilik shundaki, ko'pincha bu yoshdagi bolalar o'qituvchini uzoq vaqt davomida tinglay olmaydilar, o'quv harakatlariga uzoq vaqt o'z diqqatlarini qarata olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olish xususiyatiga ham bogliq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida so'ray oladilar. Natijada ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ortadi va o'qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan uzoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o'qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so'ngra esa emotsional motivatsion yo'nalish bo'yicha ichki shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo'nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo'lgan bosqichlarni o'taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o'zgartirishi va erkin harakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantiqiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi. Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o'yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon boladi. Bu davrda maxsus layoqat kurtaklarining birlamchi rivojlanishi ko'zga tashlana boshlaydi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintezi bolaning o'z ona tilini to'liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunlana boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloqiy me'yorlari va qoidalar egallaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Kichik maktab yosh davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolaning muhim xususiyatlaridan biri, unda o'ziga xos ehtiyojlarining mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o'z mohiyatiga ko'ra faqat muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilmay, balki o'quvchilik istagini aks ettirishdan ham iboratdir. Shu ehtiyojlar asosida bolaning o'z portfeliga, shaxsiy o'quv qurollariga, dars tayyorlash stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek har kuni maktabga borish stagi yotadi. Ana shu ehtiyoj bola shaxsining shakllanishida, shuningdek, uning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bu davrda bola, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi. Fiziologlarning fikriga ko'ra, 7 yoshga kelib bolaning katta miya yarim sharlari ma'lum darajada rivojlangan bo'ladi. Lekin bu yoshda inson miyasining psixik faoliyatni rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish kabi murakkab shakllariga javob beradigan maxsus bo'limlari hali toliq shakllanib bo'lmagan bo'ladi (miyaning bu qismlari 12 yoshda rivojlanib boladi). Miyaning boshqaruv funksiyalarini to'liq shakllanib bo'lmaganligi kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvorida, faoliyatlarini tashkil etishlarida va emotsional sohalarda yaqqol namoyon boladi.

Ayrim 6 yoshli bolalar ota-onasining xohishi bilan hali o'qishga tayyor bo'lmay turib, maktab ostonasiga qadam qo'yishadi. Afsuski, o'qish davomida aqliy-ruhiy zoriqish oqibatida turli xil kasalliklarga chalinib, jismoniy va psixik rivojlanishda nuqsonlar paydo bo'ladi. Bunday bolalarda eng avvalo miya strukturasi va nerv psixik jarayonlarining maktabda o'qish uchun to'liq tayyor bo'lmaganligi, ko'ruv

harakat koordinatsiyasi va kichik motorikaning rivojlanmaganligi, mantiqiy fikr mahsuldorligining pastligi kuzatiladi. Undan tashqari motivatsiya, irodaviy jihatlarning ayniqsa, ixtiyoriy diqqat va xotiraning shakllanmaganligi, xatti-harakatlarni ixtiyoriy boshqaruvdagi muammolar, bir soz bilan aytganda hali "O'quvchi ichki pozitsiya"sining shakllanmaganligi maktabda o'qishga tayyor bo'lmagan bolalarning muvaffaqiyatli o'zlashtirib ketishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Pedagoglar, ota-onalar, bolalarni erta maktabga berishning foyda yoki zarari to'g'risida o'ylaganlarida inson miyasi rivojlanishining neyrofiziologik qonuniyatlarini ham alohida e'tiborga olishlari lozim. Bolani erta o'qish, yozish, sanashga o'rgatib uning bilish jarayonlari zo'riqtirilsa, bolaning emotsional hissiy rivojlanishi uchun zarur bolgan miya quvvatining tanqislashuviga sabab boladi. Bundan bolalarning emotsional hissiy jarayonlarining kechishida yoki jismoniy rivojlanishida kamchiliklar sodir boladi. Bunday holatda energiya taqsimlanishining majburan buzilishi sodir bolib, u 7-8 yoshli bolalarni qo'rquv, agressivlik yoki giperaktivlik holatlariga olib keladi. Bolani maktabda o'qishga tayyorlash kerak emas, degan fikr emas, lekin bolaning aqliy rivojlanishiga erta o'qishni, sanashni, yozishni o'rgatish bilangina erishib bo'lmaydi. Ma'lumki, rivojlanish qonuniyatiga ko'ra, har qanday taraqqiyot ko'rgazmali obrazlilikdan abstrakt mantiqiylikka qarab boradi.

Agar bola hali o'qishga aqliy, ma'naviy-ruhiy jihatdan tayyor bo'lmay turib, unga harf va raqamlarni yozish, o'qish o'rgatilsa psixik rivojlanishning teskari tomonga ketishiga sabab bo'ladi. Psixolog olimlarning fikricha, psixik va evolyutsiya taraqqiyot qonunlari ham fizika qonunlaridek buzilmas, hamda universaldir. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, neyrofiziologik jihatdan ixtiyoriy diqqat va o'qish uchun zarur bo'lgan ko'plab miyada kechadigan jarayonlar asosan 7-8 yoshda (aqliy yoshi olib ketgan bolalarda olti yoshda ham) shakllanadi. Ya'ni shu yoshda bola 45 minutlik aqliy mehnatga tayyor bo'ladi.

Maktabda o'qishning boshlanishi 7 yoshda boladigan to'rtinchi fiziologik inqiroz bilan mos keladi (bola organizmida jadal bo'yning o'sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan keskin endokrin o'zgarishlar ro'y beradi).

6-7 yoshli maktabga tayyor bolada "Men shuni xohlayman" motividan "Men shuni bajarishim kerak" motivi ustunlik qila boshlaydi. Maktabga birinchi sinfga kelgan har bir o'quvchida psixik zo'riqish kuchayadi. Bu nafaqat uning jismoniy salomatligida, balki xatti-harakatida ham, masalan, ma'lum darajada qo'rquvning kuchayishi, irodaviy faollikning susayishiga namoyon bo'ladi.

Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o'zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o'zgarishlarga to'g'ri kelib

boladan kuchli zo'riqish va o'z ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanish zaruriyatini taqozo etadi. Maktabga tayyor bo'lgan boladagi ushbu o'zgarishlar salbiy oqibatlarini olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar tez chalg'iydilar, uzoq vaqt diqqatlarini bir narsaga qarata olmaydilar, ta'sirchan hamda emotsional bo'ladilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

Jismoniy faollik sog'lom organizmning harakat qilishga bo'lgan turli mavjud to'siqlarni yengishdagi tabiiy ehtiyojdir. Bu yoshdagi bolalar nihoyatda serharakat bo'ladilar. Bu jismoniy harakat bolaning atrofidagi narsalarga qiziqish bilan qarayotganligi, ularni o'rganishga intilayotgani bilan ham bog'liqdir. Bolaning jismoniy va psixik faolligi o'zaro bog'liqdir. Chunki, psixik sog'lom bola harakatchan bo'ladi, charchagan, siqilgan bola esa deyarli hech narsa bilan qiziqmaydi.

Psixik faollik bu normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdagi predmetlarni, insoniy munosabatlarni bilishga nisbatan qiziqishidir. Psixik faollik deganda, bolani o'zini bilishga nisbatan ehtiyoji ham tushuniladi. Maktabga birinchi bor kelgan bolada qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularning, avvalo, bir qancha maktab qoidalariga bo'ysunishi qiyin kechadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun eng qiyin qoida bu dars vaqtida jim o'tirishdir. O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishlariga harakat qilishadi, lekin kam harakatlilik, passiv, quvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzoq vaqt jim o'tira oladi.

Ijtimoiy faollik birinchi sinfning birinchi kunlaridan boshlab bola yengishi kerak bo'lgan yana bir qancha qiyinchiliklar: maktab hayotiga moslashish, yangi kun tartibiga o'rganish va unga moslashish, bola uchun yangi bo'lgan sinf jamoasiga qo'shilish, xatti-harakatlarini chegaralovchi qoidalarni qabul qilishi, o'qituvchi bilan munosabatlarni o'rnatishi, oilaviy munosabatlarni qabul qilishi va h.k. Bunday vaziyatlarda kattalar, ya'ni ustoz va ota-onalar bolalarga yangi munosabatlarga moslashishiga albatta yordam berishlari zarur.

6.2. Maktabga moslashish

Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi

tomonidan qo'yiladigan yangi talablar va shartlarni qabul qiladilar, shuningdek, ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar.

Maktabga qabul qilingan bolalarning hayoti birmuncha qiyinlashib boradi. Birinchi kunlardan boshlab o'quvchi bir qancha qiyinchiliklarni boshdan kechiradi: yangi maktab muhitiga moslashish; yangi kun tartibini ishlab chiqish; yangi tengdoshlari jamoasiga kirishish; xulq-atvorda ko'pgina cheklov va ustanovkalarni qabul qilish, o'qituvchi bilan munosabat o'rnatish, oilaviy vaziyatlarda yangi munosabatlarning uyg'unligini ta'minlash. Shu bilan birga o'quvchi yangi huquqlarga ham ega bo'ladi: kattalar uning o'quv topshiriqlariga, dars qiladigan joyiga va o'quv qurollariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi kerak.

Qulay sharoitlarda o'quv vaziyatlarini qabul qilish, egallash ikki oy (ba'zan bir yilgacha) davom etadi. Mehribon va g'amxo'r ota-onalar farzandining "o'quvchi bo'lish" imkoniyatini qadrlab, o'quv faoliyati talablari majmuasini egallashga yordamlashmoqlari darkor.

Bunday qiyin vaziyatda bolani o'zi mustaqil eplaydi deb, o'z holiga tashlab qo'yish mumkin emas, lekin bunda boladagi tashabbuskorlik cheklanishi mumkin.

Ota-onaning qo'llab-quvvatlashi maktabda beriladigan topshiriqlarga yuqori qiziquvchanlik tarzida portfelini yig'ish, keyingi kunga tayyorlanish tarzida bo'lishi mumkin. "O'qituvchi aytgan topshiriqlarning" barchasini aniq bajarishga farzandining intilishini tushunish bilan qabul qilishi lozim. O'qituvchilar va o'quv dasturlarining takomillashtirilmagani haqida fikrni keyinga qoldirgan ma'kul.

O'g'il bolalar va qizlar rivojlanish tempidagi o'zgarishlar saqlanib qoladi. Qiz bolalar hamma tomondan rivojlanishda o'g'il bolalardan oldinga o'tib oladilar.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi.

Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida insoniy an'analar asosida harakat qilishga o'rganadi, o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola xulq-atvorining rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Kichik maktab yosh davri bu anglanilgan va ixtiyoriy xatti-harakatlarga o'tish davridir. Bola faol ravishda o'zini o'zi boshqarishga, qo'yilgan maqsadlarga ko'ra o'zining faoliyatini tashkil etishga o'rganish davridir. Kichik maktab davrida xatti-harakatlarning yangi shakllarini paydo bo'lishi bevosita o'quv faoliyati bilan bog'liqdir. Hech bir o'qituvchi maktabga birinchi bor kelgan boladan o'zi o'rgatmagan arifmetik misol va masalalarni yechishni talab etmaydi, lekin afsuski, juda ko'p o'qituvchilar ulardan qunt bilan o'qishni, uyushqoqlikni, mas'uliyatlilikni, tartibga aniq rioya etishni talab etadilar. Vaholanki, ushbu

ko'nikmalar o'qituvchi tomonidan ma'lum odat va malakalarga o'rgatilganidan so'nggina paydo boladi.

Ixtiyoriy ravishda harakat qilish layoqati butun kichik maktab yosh davri davomida shakllanadi. Psixik faoliyatning oliy shakli singari ixtiyoriy xatti-harakatlar ularning shakllanishini asosiy qonuniga bo'ysunadi. Unga ko'ra yangi xatti-harakatlar avvalo kattalar bilan bo'lgan umumiy faoliyatda yuzaga kelib, bola shunday xatti-harakatlarni tashkil etish imkoniyatlarini o'rganadi va shundan keyingina u bolaning individual xatti-harakat usuliga aylanadi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug'ullanish qoidalarga o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir orinni egallaydi. Kichik maktab yosh davri bu ijobiy o'zgarishlar va yangilanishlar davridir. Shuning uchun ham rivojlanishning shu bosqichida har bir bola erishgan muvaffaqiyatlar darajasi nihoyatda muhim hisoblanadi. Agar shu yoshda bola bilish, o'rganish quvonchini his etmasa, o'qish malakalarini egallay olmasa, do'stlashishni bilmasa, o'ziga nisbatan, o'z imkoniyat va layoqatlariga nisbatan ishonchi bo'lmasa, bu ishlarni kelgusida amalga oshirish qiyinroq bo'lib, boladan yuqori ruhiy va jismoniy zo'riqishni talab etadi.

Bu davrga kelib bola atrofida bilan o'zaro munosabatda ma'lum bir natijalarga erishgan, o'zi xohlayotgan narsalarni hamda, o'z sinfi va oilasida o'zi egallagan o'mini aniq biladigan bo'ladi. Shuningdek, u o'zini-o'zi boshqarish malakasiga ega bo'ladi, vaziyat va holatga qarab ish yurita oladi. Bu yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baholariga qarab "Men yaxshi bolaman" emas, balki bu xatti-harakatlar o'zgaralar ko'z o'ngida qanday namoyon bolishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar. Bola maktabda noaniqlikka duch kelsa, kattalarning xatti-harakatlari ma'nosini tushunmasa unda taqlidchanlik rivojlanadi. Bolaning taqlidchanligi ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. Ixtiyorsiz taqlidchanlik ustoz va sinfdoshlarining xatti-harakatlarini o'zlashtirishga olib keladi. Bunda xatti-harakatlarni anglamagan ravishda egallaydi. Shuni hamisha yodda saqlash lozimki, bola ixtiyorsiz ravishda nafaqat chiroyli va kerakli narsalarga, balki turli salbiy ko'rinish va holatlarga ham taqlid qilishi mumkin. Ixtiyoriy taqlidchanlik irodaviy zo'riqishni talab etadi. Bunday vaziyatlarda bola maqsadga yo'naltirilgan ravishda u yoki bu xatti-harakatni amalga oshiradi, bu xatti-harakatlarini qoida, namuna etalunga moslashtirishga intiladi. O'qituvchi boladagi ixtiyoriy taqlidchanlik xususiyati orqali ularda samarali ijtimoiy odat va xislatlarni rivojlantirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda o'qituvchi bolani baholaydi, o'quvchi shu baholash asosida esa o'z-o'zini baholashga o'rganib boradi.

Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy bo'lib, unga ishonch bilan qarashi saqlanib qolaveradi. 3-4-sinflarda o'quvchilarda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3-sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yo'llariga qiziqishning yuzaga keltirilishi bilan mustahkamlanishi mumkin. Bunday holda kichik maktab yosh davrining oxirlarga borib o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi. Kichik maktab davrida maqsadni qo'yish shu bilan xarakterlanadiki, o'quvchi o'qituvchi tomonidan berilgan maqsadlarni qabul qilishga tayyor bo'ladi. Kichik maktab yosh davrida o'quvchining o'z xatti-harakatlarini o'qituvchi qo'ygan maqsad va vazifalarga moslashtirishi sinfdan-sinfga ko'tarilgan sari kuchayib boradi. Bu o'quvchining maktab qoidalariga amal qilishida, sinfdagi vazifalarini bajarishida ko'rinadi. O'quvchi darsdagi va darsdan tashqari o'z vaqtini mustaqil tashkil etish borasidagi maqsadlarining ahamiyatini belgilashni o'rganib boradi. Bu uy vazifalarini bajarish tartibiga amal qilishda ko'rinadi. Mustaqil ravishda o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadlardagi oraliq maqsadlari tizimini, masalan, masalani yechishning o'z yo'llari va bosqichlarini mustaqil aytib bera oladi, shuningdek, oraliq maqsadlarga erishish vositalarini belgilay oladi. Kichik maktab yosh davrida maqsad qo'yishning murakkab xarakteri birinchi sinf o'quvchisining irodaviy xatti-harakatlari bilan bog'liqligi tadqiq etilgan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganlar kichik maktab davridagi o'quvchilarning motivatsion sohasi o'zgarib borishini, maktabgacha davrda bo'lgan umumiy bilish va motivlarning ijtimoiy yo'nalganligi aniqlanib, "o'quvchi mavqei"ni egallashiga, ya'ni maktabga borishga intilish, bu pozitsiya qondirilganidan so'ng esa yangi munosabatlarning o'quv motivlari va bir qadar murakkab shaklda bo'lgan ijtimoiy motivlarning yuzaga kelishidan dalolat beradi. Kichik maktab davrining oxirlariga kelib o'quvchilarda o'quv-bilish motivlari, ya'ni faqat yangi bilimlarnigina emas, hatto umumiy qonuniyatlarni emas, balki yangi bilimlarni topishning aynan biron-bir yo'llarini egallashga qiziqish shakllantirilgan bo'lishi lozim. Ushbu motivlarning shakllantirilishi kichik maktab yoshidagi bolalarning o'rta maktabga tayyorgarligining zaruriy jihati hisoblanadi.

O'qish faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchining aql- idroki, sezgirligi, kuzatuvchanligi, eslab qolish va esga tushirish imkoniyatlarining rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi, hisoblash malakalarini shakllantiradi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi.

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari ayniqsa tez o'sadi. 7-10 yoshli bolalarda rangiarning tuslarini sezish 45% ortishi. 10-12 yoshgacha bolalarda esa 65% gacha ortishi rus olimlari tomonidan aniqlangan. Kichik maktab o'quvchilarini rasm chizishga o'rgatish ranglarni farqlash sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ohanglarni farq qilish sezgirligi, ayniqsa bolalarga musiqa va ashula o'rgatish jarayonida kuchli sur'atda o'sadi. Sezgilarning o'sishida, shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ham ahamiyati katta. Aniq harakat qilishga jalb etuvchi mashqlar bolalarning muskul-harakat sezgilarini o'stiradi.

Kichik maktab davriga kelib idrokning hamma turlari asosan ta'lim-tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p darajada takomillashadi. Mazkur yoshdagi bolalar o'z idroklarining aniqligi, ravonligi, o'tkirligi bilan boshqa yosh davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular har bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Birinchi sinfga kelgan bola predmetlarning rangi, shakli va kattaligini, ularni makonda joylashishini bilish bilan, birga ularni taqqoslay oladi. Maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun bola sensor rivojlanganlik darajasining yuqori bo'lishi juda muhim hisoblanadi. Maktab yoshiga kelib, normal rivojlanayotgan bolalar rasm va suratlar real hayotni aks ettirayotganligini yaxshi tushunadilar. Shuning uchun ham surat va rasmlarda nimalar aks etganini real hayotga taqqoslagan holda bilishga harakat qiladilar. Bola rasmlarda atrof-hayotdagi narsalarni kichiklashtirib tasvirlanganligini anglay biladi. Bu tasvirlar bolalarda estetik va badiiy didni rivojlantiradi. Chunki, bola shu rasmlar orqali olam go'zalligini, uning turfa ranglardan iborat ekanligini anglaydi, ajratadi va o'z munosabatini bildira oladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata olish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish, havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Bu yoshdagi o'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora eta oladilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab teng ikki bo'lakka bola oladilar, narsa va chiziqni katta-kichikligiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'mini, ularning qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib olish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblay oladilar.

Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shertli barqaror boladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatni irodaviy zo'r berish bilan boshqarish va vaziyatga moslash imkoniyati yaxshi bo'lmaydi. Buning asosiy sababi, ularda ixtiyoriy diqqatning kuchsizligi va beqarorligidir. Bolalarda ixtiyorsiz diqqat ko'proq rivojlangan bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yaqqolliqi, yorqinligi, jozibadorligi, o'quvchida beixtiyor his tuyg'ularni uyg'otadi va kuchli irodaviy zo'riqishsiz fan asoslarini egallash imkonini beradi. 1-2-sinf o'quvchilari diqqatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning yetarlicha barqaror emasligidir. Shuning uchun ham ular o'z diqqatlarini uzoq muddat muayyan narsalarga qarata olmaydilar va diqqat obyektlari ustida uzoq tura olmaydilar. Ta'lim jarayoni kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, mustahkam, kuchli, faol ongli diqqatni rivojlantirishga qulay shart-sharoit yaratadi. Bilim olish jarayonida mustaqil aqliy mehnat qilish, misol masalalar yechish, mashqlar bajarish, takrorlash irodaviy zo'r berish jarayonida ixtiyoriy, ongli diqqat tarkib topadi.

O'quv faoliyati boladan berilgan o'quvchilarning materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi, o'qituvchi o'quvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi haqida ko'rsatmalar beradi. O'quvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga harakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubhasiz, ustunlik qiladi. Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning o'qishga bo'lgan qiziqishi belgilab beradi. O'quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti hisoblanadi Birinchi signal sistemasi ikkinchi signal sistemasidan birmuncha ustunligi tufayli kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rgazmali harakatl. xotira ustunlik qiladi. Shuning uchun ham ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko'ra yaqqol ma'lumotlar, axborotlar, voqea va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar.

Kichik maktab yoshidagi bolalar ta'lim olish munosabati bilan mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi. Esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi. Ba'zan boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto mazmuni tushunarli bolgan materialni ham ma'nosiga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda olganib oladilar.

Respublikamizning psixolog olimi E.G'.G'oziyevning fikriga ko'ra, buning sabablari quyidagilar :

- 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda yaxshiroq rivojlangani uchun ham ma'lumotlarni aynan, o'zgarishsiz eslab qolish imkonini beradi;

2) o'quvchilar o'qituvchi qo'ygan vazifani anglab yetmaydilar, natijada uning "to'g'ri tushuntirib ber" degan talabini so'zma-so'z takrorlash deb biladilar;

3) ularning nutq boyligini yetishmasligi (ilmiy atamalar, til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy toldirish, unga qo'shimcha qilish imkoniyati yo'qligi uni so'zma- so'z qaytarishni osonlashtiradi;

4) o'quvchilar matnni to'g'ri usullar bilan eslab qolishni bilmaydilar.

Bunday holat shu yoshdagi bolalarda albatta bo'lishi kerak emas. Mexanik esda qoldirish ko'pincha o'qituvchilar o'quvchilarida mantiqiy xotirani o'stirishga yetarli e'tibor bermagan hollarda bo'lishi mumkin. Ta'lim jarayonida o'quv materialining ma'nosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarini eslab qolish va esga tushirish orqali o'quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Birinchi sinfdan boshlab ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati tez rivojlana boshlaydi. O'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab etiladi. Busiz o'qish jarayonining normal bo'lishi mumkin emas. O'quvchilardan faqat o'rganib, bilib olishgina emas, balki o'rganib bilib olganini xotirlay olish ham talab etiladi. O'quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin.

O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. Dars jarayonida o'qituvchi turli vaziyatlarni tasavvur qilishni so'raydi. Bu holat, albatta, biron-bir yordamchi qurollar-predmetlar, maketlar, sxemalar bo'lgan taqdirdagina o'quvchi tasavvurini rivojlantirishi mumkin. Aks holda bu yoshdagi bolalar mustaqil tasavvur, harakatlar qilishga qiynaladilar. Kichik maktab davrida tasavvur asosan bolalar rasm chizayotganlarida, shuningdek, ertak va hikoyalar to'qiyotganlarida rivojlanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'z xayollari va tasavvurlariga asoslangan holda qiziqarli ertak va hikoyalarni o'zlari mustaqil ravishda to'qiy oladilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar tasavvuri juda keng va xilma-xil bo'ladi. Ayrim o'quvchilar real borliqni tasavvur etsalar, boshqalari esa fantastik obraz va vaziyatlarni tasavvur etadilar. Shu bois kichik maktab yoshidagi bolalarni realistlar va fantazyorlarga ajratish mumkin. Bolalar ko'pincha o'zlariga ma'lum siymolar, sujetlardan foydalangan holda yangi obrazlarni tasavvur etadilar, yaratadilar. Juda ko'p multfilmlar ana shunday bolalarning tasavvurlari asosida yaratilgan.

Turli tasavvurlar zamirida ularning qo'rquvni yengishi, do'st topishi, xursandchilik hislari yotadi. Bundan tashqari, tasavvur terapevtik natijaga olib keluvchi faoliyat sifatida ham namoyon bolishi mumkin. Bola real hayotda qiyinchiliklarga duch kelib, ulardan chiqib keta olmagan holatda ham ko'pincha xayolga beriladi. Masalan, mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bola o'zining hamma

havas qiladigan oilasi, uyi bo'lishini, bu uyga o'g'rilar kelib qolsa, u qahramonlik qilishini tasavvur qiladi. O'z tasavvurida yaxshi yoki yomon holatlarni boshidan kechirgan bola o'zining kelgusi xatti-harakatlari motivatsiyasi uchun zamin tayyorlaydi. Kattalarga nisbatan bo'lgan tasavvurning bolalar hayotidagi ahamiyati juda katta. Bola tasavvur qilib atrof-hayotni chuqurroq bila boshlaydi, o'z-o'zining shaxsiy tajribasidan tasavvur yordamida chetga chiqa oladi, ijodiy layoqati rivojlanadi, shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolada xayol yetarli darajada rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina zaxirasiga ega bo'ladi. o'qish jarayonida u faqat idrok va xotira tasavvurlariga tayanib qolmasdan, balki shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'rgatilayotgan materialni yaqqol tarzda o'zlashtira boradi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini yetarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'ynaydigan o'yinlarda ham ularning xayolini o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'z o'yinlarida turli narsalarni yasaydilar, turli yerlarga sayohat qiladilar. Bunday o'yinlardan o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy, qurish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalishi jihatidan har o'zgaradi. Kichik maktab davridagi o'quvchining ixtiyorsiz xayoli ham, ixtiyori xayoli ham maktabgacha yoshdagi bolalarning xayolidan o'zining barqarorligi bilan farq qiladi.

Maktabga kelish arafasida bolaning so'z boyligi o'z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. 6 yoshdagi normal rivojlanayotgan bola o'z nutqida 3000-7000 so'zni ishlatadi. Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabdagi o'qish faoliyati ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Bola maktabga kelmasidan oldin o'zi qanday gapirayotgani ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan faqat aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi. Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan fan bo'lib qoladi. Maktabda o'qiyotgan: bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanishi natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni o'rganadi.

Grammatikani o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning morfologik jihati to'g'ri bo'lib boradi, sintaksis tuzilishi esa ancha takomillashadi. Nutqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi. Maktabda o'qitilayotgan

hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan shug'ullanish jarayonida o'quvchi nutqining lug'at zaxirasi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har qaysi atamaning ma'nosi aniqlanadi. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, sifat, son, fe'l va bog'lovchilardan iborat bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z nutqlarida qaysi so'zlarni ishlatgani afzalu, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6-7 yoshli bola jumllarini murakkab grammatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab borib, uni o'zlashtirishi ma'lum bir faoliyatga aylana boradi. 7-9 yoshli bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular o'z fikrlarini bayon etish uchungina emas, balki o'z suhbatdoshining diqqatini o'ziga jalb qilish uchun ham gapiradilar.

Bu davrda bolaning yozma nutqi ham shakllana boshlaydi. Yozma nutq jumllarni to'g'ri tuzish va so'zlarni to'g'ri yozishga ma'lum talablar qo'yilganligi bilan xarakterlanadi. Bola so'zlarni qanday eshitgan bo'lsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni to'g'ri talaffuz etishga va yozishga o'rganishi zarur.

Yozma nutqni egallash asosida bolalarda turli matnlar haqida ma'lumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolada o'zi yozgan fikrlarni, so'z va harflarni nazorat etish malakasi hali rivojlanmagan bo'ladi, lekin unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Ushbu mustaqil ijodiy ish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun ma'lumot to'plash, muhim jihatlarini ajratib olish, reja tuzish, uni ma'lum ketma-ketlikda bayon etish, malakasini yuzaga keltiradi. Jumllarni gapni to'g'ri tuzish, aynan shu mazmunga mos so'zlarni topish va ularni to'g'ri yozish, tinish belgilarini to'g'ri qo'yish, o'z xatolarini topa olish va to'g'rilash aqliy rivojlanishning ko'rsatkichlaridan hisoblanadi.

6-11 yoshli o'quvchilarning bilish jarayonlaridagi ixtiyoriylik irodaviy zo'riqish asosidagina, shuningdek, bola o'zini atrof-dagilarning talabini bajarishga yoki shaxsiy harakat qilishga intilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Kichik maktab yoshidagi bola psixikasining sog'lomligida, uning bilish faolligida tafakkurning ham rivojlanishini ko'rish mumkin. Bolaning qiziquvchanligi, asosan, atrof-olamni bilish, o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi o'ynab turib, olam sir-sinoatlari, sabab-hodisalari va bog'liqlaridan xabardor bo'lishga intiladi. Masalan, u o'zi mustaqil ravishda qanday predmetlar suvda cho'kish, qaysilari esa suzishini tadqiq qila oladi. Bola aqliy munosabatlarda faol bo'lsa, u shunchalik ko'p savol beradi va bu savollar, asosan, xilma-xil bo'ladi. Bolani qor, yomg'ir qanday yog'ishi, quyosh kechasi qayerda bo'lishi, mashina qanday qilib yurishi, yerdan osmongacha bo'lgan masofani bilish juda qiziqtiradi. Bu ularning "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Nima orqali?" kabi savollariga javob

olishga qaratilgan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar asosan o'zlari ko'rib turgan narsalar haqida chuqurroq fikr yurita oladilar. Bu yoshdagi bolalar tafakkurining asosiy turi obrazli tafakkurdir. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir. Masalan, psixolog olim Pijae tadqiqotlarida 6-7 yoshli bolalardan bir-biri bilan teng bo'lgan idishlardagi suv miqdori so'ralgan. Bolalar "Idishlardagi suv miqdori teng", deb javob berishgan. Aynan shu miqdordagi suv bolalar ko'z o'ngida turli xil balandlikdagi idishlarga quyilib, so'ngra qaysi idishdagi suv miqdori ko'pligini so'ralganida bolalar ingichka, lekin baland idishdagi suvning miqdori ko'pligini aytishgan. Bolalar aynan o'sha suv miqdorini yana bir-biri bilan teng bo'lgan idishlarda ko'rganlaridan so'ngina o'z javoblari noto'g'riligini bilganlar

Aynan shunday tajriba bir xil kattalikdagi plastilin shakllari o'zgartirilganida hamda teng miqdordagi tugmachalar orasi ochiqroq qilib qo'yilgan qatordagi tugmachalar bilan solishtirilganida ham xuddi shunday javoblar bo'lgan.

Bu tajriba 6-7 yoshli bolalar asosan ko'rganlari bo'yicha fikrlashlarini isbotlab beradi. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir. Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol o'sib borishi bilan kichik maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida bolaning tafakkuri katta o'sish yo'lni konkret tafakurdan abstrakt nazariy tafakkurga o'sish yo'lini bosib o'tadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, konkret tafakkur boladi, lekin ta'lim jarayonida bolalarning bunday konkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning konkret tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolaning maktabdagi o'qishi jarayonida unda abstraksiyalash qobiliyati o'sa boshlaydi. Matematika darslarida amaliy konkret sanashdan abstrakt hisoblashga o'tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslari davomida bu qobiliyat ayniqsa, sezilarli sur'atda o'sadi. Boshqa fanlarni o'qish jarayonida bu qobiliyat yanada o'sadi. Bola analiz qilish, abstraksiyalash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni, predmet, voqea-hodisalarning muhim belgilariga qarab turib xulosalar chiqarishni o'rganadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchdarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza

yuritish, hukm va xulosa chiqarish, taqqoslash tahlil qilishning turli usullarini qo'llashda o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalar va o'smirlardan farq qiladi. Ta'lim jarayonida tafakkur operatsiyalariga, mustaqil fikrlashga o'rgatish kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni barkamollikka erishtirishning garovidir. 6-11 yoshli bola mantiqiy fikrlay oladi, lekin bu yosh asosan ko'rganlariga tayanib, ta'lim olishga senzitiv bo'lgan davr hisoblanadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni grammatikaga, arifmetikaga, tabiatga doir, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi, asosan, har qaysi sinf uchun turli fanlar yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O'quvchilar o'zlarining ham tushunchalarini mazmunini ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. N.S.Leytes mulohazalariga ko'ra, inson yoshi ulg'aygan sari aqliy rivojlanish darajasi birmuncha ko'tariladi, uquvchanlik xususiyati esa birmuncha pasayadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning uquvchanligi, albatta, o'smir va o'spirinlarga nisbatan yuqori, lekin o'smir va o'spirinlarning aqliy rivojlanganligi boshlang'ich sinf o'quvchilariga nisbatan yuqoridir. Bu holat kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yetakchi faoliyati o'qish bo'lishi bilan, lekin bilish jarayonlari hali har tomonlama rivojlanmaganligi bilan bog'liq hisoblanadi.

Kichik maktab yosh davridagi bolalarning aqliy rivojlanishi ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Individ ijtimoiy munosabatlar ta'sirida o'zgaradi. Bolaning maktabda muntazam ravishda o'qishga o'tishi uning barcha bilish jarayonlarini rivojlanishiga va o'z-o'zidan atrof-hayotdagi narsa hodisalarga nisbatan fikrini, munosabatlarini o'zgarishiga olib keladi.

6.3.Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat

Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va xulq-atvoridagi o'mi nihoyatda katta. Bu davrda axloqiy xatti-harakat qoidalari o'zlashtiriladi, shaxsning ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi.

O'qish faoliyati kichik maktab davridagi bolalar psixikasi rivojidagi o'zgarishlarni belgilab beradi. Maktabga birinchi bor kelgan bola o'z faoliyatining tub mohiyati va vazifasini to'la tushunib yetmaydi, balki hamma maktabga borishi kerak, deb biladi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib, tirishqoqlik bilan

mashg'ulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona lahzalarning taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi belgilari o'z ahamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mehnat ekanligini anglaydi. Shunda bola aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa uning o'qishdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik hissi vujudga keladi, o'qituvchi esa bunday holning oldini olish uchun bolaga ta'limning o'yindan farqi, qiziqarliligi haqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlashi kerak. O'qish faoliyati davomida tarkib topgan xususiyatlar bolaning kelgusi rivoji uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Maktabdagi o'qish bolalarning bilish ehtiyojlarini tez rivojlanishi va sifatli tarkib topishi, ularning atrof-hayotga faol qiziqishlarini yuzaga keltirib, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratadi. Bola asta-sekinlik bilan o'z psixik jarayonlariga egalik qilib, idrok, diqqat va xotirasini boshqara olishga o'rgana boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi bola o'qituvchisi bilan yaxshi emotsional munosabatda bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish-irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayyan darajada rivojlanganligini bildiradi. Oqilona tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarning tafakkurini jadal rivojlantiradi. Bu yoshdagi bola boshqa davrlarga nisbatan ko'proq narsani o'zlashtiradi.

Maktab ta'limi o'quvchining turmush tarzini, ijtimoiy mavqeyini, sinf jamoa va oila muhitidagi o'rmini o'zgartiradi. Uning vazifasi o'qishdan, bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, o'zlashtirishdan iborat bo'lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatlari murakkab bo'lgan ko'p darajali motivlar tizimi bilan boshqariladi.

O'quv faoliyati motivlari o'quvchilar nima uchun o'qiyotganlarini ko'rsatib beradi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolalarda ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu motivlar atrof-dagilar orasida yangi mavqeni egallash, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va baholanadigan faoliyat bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Lekin birinchi sinfning oxirlariga borib, ko'pchilik o'quvchilar o'z maktab majburiyatlariga mas'uliyatsizlik bilan qaray boshlaydilar.

Bu bir qancha sabablar bilan bog'liq:

- 1) bola endi o'quvchi bo'ldi, o'quvchi bo'lish istagi qondirildi. Bu maqomni saqlab turish uchun hech narsa qilmasa ham bo'ladi;
- 2) o'quvchining ijtimoiy mavqeyi maktabda ularga beriladigan o'quv faoliyati mazmuni bilan belgilanmaydi.

Yangi dasturlar ta'lim mazmuni va uni tashkil etishga mutlaqo yangicha yondashuv asosida tuzilgan bo'lib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yosh imkoniyatlarini yuzaga chiqarib, bolalarda qat'iy o'quv motivlarini rivojlantirishga

xizmat qiladi. Ta'limning mazmuni o'quvchining bilimlarni egallashga qiziqishi, u o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy bog'liqdir. Bu his o'qituvchining rag'batlantirishi bilan yuzaga keladi va o'quvchida samaraliroq ishlash mayli, istak va ishtiyoqini shakllantiradi. Bolada paydo bo'lgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonch hislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o'qitish jarayoni, o'quv faoliyatining asosiy komponentlari: o'quv masalalari, o'quv vaziyatlari, o'quv harakatlari, nazorat etish va baholash bilan tanishtirishdan boshlanadi. Bu borada barcha predmetli harakatlar aqliy rivojlantirishga qulay bo'lgan sharoitda amalga oshirilishi juda muhim.

O'quvchining o'quv faoliyatini o'zlashtirishi o'quv masalalari tizimini yechish jarayonida amalga oshiriladi. O'qishning boshida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar mustaqil ravishda o'quv masalalarini qo'yish va yechishni bilmaydilar. Bu vazifani boshida o'qituvchi bajaradi. Asta-sekinlik bilan o'quvchilarning o'zlari ham o'quv masalalarini qo'yish va yechish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallay boshlaydilar. Bu mustaqil o'quv faoliyati shakllanishining muhim bosqichidir. O'quv masalalarini ajratib olish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ma'lum bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham har bir darsning so'ngida o'qituvchi o'quvchilari aniq bir topshiriqlarni bajarishning ma'nosini qanday tushunganliklarini aniqlash uchun vaqt ajratishi kerak. "Biz bugun darsda nimalarni o'rgandik?" tarzidagi savol bolalarga shunchaki daftarda chiziqchalarni chizib, doirachalarni bo'yashni emas, balki sanashni, qo'shishni yoki ayirishni o'rganganlarini tushunishlarida yordam beradi.

Agar bola o'quv harakatlarini noto'g'ri bajarsa, bu uning o'quv harakatlarini yo nazorat va baholash bilan bog'liq harakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan dalolat beradi. Bolaning mustaqil ravishda bajargan harakatlari natijalarini o'z xatti-harakatlarining xususiyatlari bilan taqqoslay olishlari unda o'z-o'zini nazorat etish layoqati ma'lum darajada shakllanganidan dalolat beradi. Kichik maktab davrida yetakchi faoliyat doirasida refleksiya avvalo o'quv harakatlari, nazorat va baholash bilan bog'liq bo'ladi. Bu harakatlarning interiozatsiyasi o'quvchiga mustaqil ravishda o'zlashtirilayotgan ko'nikma va layoqatlarga mustaqil ravishda yondashish imkoniyatini beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatini jamoa faoliyati sifatida tashkil etilishiga ko'p vaqt unchalik e'tibor berilmadi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni individual jarayon deb hisoblangan. Buning natijasida pedagogik psixologiyada o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va mustaqil faoliyati ishning individual shakllaridagina ro'yobga chiqishi mumkin deb hisoblangan. Lekin so'nggi yillarda sobiq ittifoq davlatlarida, shuningdek, Polsha, Germaniya kabi mamlakatlardagi ilg'or o'qituvchilarning ishlarida guruhviy bilish

faoliyati har bir o'quvchiga darsda maksimal faollik va mustaqillikni ta'minlanishi zarurligi tasdiqlangan. So'nggi yillardagi olib borilgan tadqiqotlar tafakkur mustaqilligini faoliyat sifatida an'anaviy tushunishga jiddiy tuzatishlar kiritdi. o'quvchilarning o'zaro nazorati va javobgarligiga asoslangan guruhviy o'quv faoliyati tafakkur mustaqilligining rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratishi aniqlangan.

Taniqli psixolog va pedagoglarning ilmiy asarlarida kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyatidagi mustaqilligi uchun shart-sharoitlarni yaratish nihoyatda ahamiyatli ekanligi haqida fikrlar mavjud. Shunday shart-sharoitlardan biri boshlang'ich davrda o'quv faoliyatini jamoaviy faoliyat sifatida tashkil etilishidir.

Quyidagi belgilar mavjud bo'lgan taqdirdagina ishni jamoaviy deb hisoblash mumki:

1. O'qituvchi tomonidan berilgan o'quv vazifasi yoki alohida bir mikroguruh tomonidan baravar bajarish qabul qilinsa.
2. Vazifalarni o'zaro taqsimlagan holda birgalikda biron-bir ish bajarilsa.
3. O'zaro nazorat va mas'uliyat mavjudligi.
4. Ishlarni taqsimlashni tashkil etish va uning kechishini o'quvchilarning o'zlari nazorat qilishlari.

Frontal ishda (ma'ruza, hikoya qilib berish, frontal so'rovnomalar va h.k.) o'qituvchi butun sinfga teng ravishda ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Bunday holatda o'quvchi bilan muloqot o'qituvchining tashabbusi bilan lekin, juda kam miqdorda amalga oshiriladi. Individual ishda (darslik bilan mustaqil ishlash, misol, masala yechish, mashqlarni bajarish va h.k.) o'qituvchi bilan to'g'ridan to'g'ri muloqot yo'q. Bunday holda ko'pincha o'quvchi o'quvchi, ya'ni sinfdoshi bilan muloqotga yo'l qo'yilmaydi yoki cheklanadi. Darsdagi jamoaviy faoliyat o'quvchining to'liq mustaqilligi va faolligini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Bunda o'quvchilar asta-sekinlik bilan o'quv faoliyatining subyekt sifatida yangi imkoniyatlarini o'zlari uchun ochib boradilar. Bu jarayonda o'quvchi faoliyati samaraliroq bolishi uchun o'zini o'zi nazorat etishga harakat qiladi. O'quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagi masalalarni yechish yo'llari bilan tanishadilar va ularni egallagan zahoti aniq bir masalalarni yechishda amaliy foydalanadilar.

O'quv faoliyatida nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv harakatlarini mustaqil rejalashtirishi va bajarishni shakllanishida juda muhimdir. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, boshlang'ich sinf o'quvchilarining masalalarni yechishdagi ayrim yo'l va tushunchalarni yetarlicha egallamaganligi bu tushuncha va yollarni shakllantirishda bolalar barcha kerakli o'quv harakatlarini bajarishga o'rgatilmaganligining natijasidir.

Bolalar tafakkuri va nutqining rivojlanishida ovoz chiqarib mulohaza yuritishning va bu uslubdan o'quv jarayonida foydalanishning ahamiyati katta. Ovoz

chiqarib mulohaza yuritish va o'z yechimini asoslab berish aqliy sifatlarning o'sishiga xizmat qilib, kishi o'z mulohazalari va xatti-harakatini tahlil etishi va anglashini rivojlantiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda aqliy va o'quv materialini o'zlashtirish imkoniyatlari ancha yuqori hisoblanadi.

To'g'ri tashkil etilgan ta'limda bu yoshdagi bolalar o'rta maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarga nisbatan ko'proq bilimlarni tushunishlari va o'zlashtirishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'quv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, shu davrdan boshlab, o'quv materialini o'zlashtirmaslikning dastlabki belgilari ko'zga tashlanadi.

Kichik maktab yoshida past o'zlashtirish sabablari va o'qishdagi qiyinchiliklar quyidagilar bilan bog'liqdir:

- 1) neyrofiziologik sabablar;
- 2) bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- 3) erkin va mustaqil harakat qilish darajasining pastligi;
- 4) motivatsion sohtlarining yetarli rivojlanmaganligi;
- 5) oila tarbiyasidagi, oilaviy munosabatlardagi kamchiliklar;
- 6) maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar;
- 7) o'zaro muloqot va munosabatdagi kamchiliklar;
- 8) shaxs xususiyatlardagi og'ishishlar.

Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qishdagi qiyinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va hissiy va irodaviy sohalarda aks etadi.

Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bogliq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni ham kamayishiga olib keladi.

O'qishga nisbatan ijobiy munosabat kichik maktab davrining oxirlariga kelib, birmuncha pasayish ko'zga tashlanadi. O'quv faoliyatiga qiziqish 1-2 -sinflarda ko'tarilib, 3-4-sinflarda pasayadi. O'quv faoliyatiga qiziqishning pasayishida o'qituvchining tayyor materialni bayon etishi va o'quvchilarning yodlab olishlari ustanovkasi ustunlik qiladi va o'quvchilarning faolliklari taqlid qilish xarakterida bo'ladi. 3-4-sinf o'quvchilari odatda o'qilganlarni qayta hikoya qilib berishni, doskada yozilgan mashqni ko'chirib yozishni, qoidalar va she'rlarni yodlashni yoqtirmaydilar va aksincha, misol va masalalarni mustaqil ravishda yechishni, tabiat hodisalarini kuzatishni, rasm chizish va plastilin va loydan narsalar yasash ishlarini yaxshi ko'radilar. Boshqacha aytganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tashabbus va mustaqillik imkoniyati bor bo'lgan ishlarga ko'proq qiziqish bildiradilar. Kichik maktab yoshida o'qishga qiziqishning pasayish sabablaridan biri sifatida V.A.Suxomlinskiy o'qituvchi tomonidan past bahoning ko'p qo'yilishi, bu esa bolada o'qishga nisbatan qiziqishning pasayishi va o'z imkoniyatlariga nisbatan bo'lgan ishonchning pasayishida deb biladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatining hamma elementlari shakllantirilganligi va mustaqil bajara olinishi yetakchi faoliyat sifatidagi o'qish o'z vazifasini bajarganligini anglatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati o'z tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

- masalalar yechimlarining umumiy yollarini mustaqil ravishda topish ko'nikmalari;
- o'quv vazifalarini ajrata olish, topish va o'zlashtirish;
- o'zini va o'z faoliyatini adekvat baholay olish va nazorat qila olish;
- faoliyatda o'zini-o'zi boshqara olish;
- mantiqiy fikrlash qoidalaridan foydalana olish;
- umumlashtirishning turli shakllarini egallash va ulardan foydalana olish;
- jamoaviy faoliyatlarda ishtirok eta olish;
- yuqori darajada mustaqil ijodiy faollikka ega bo'lish.

Lekin aksariyat hollarda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati maktab amaliyotida birinchi o'rinda bolalarni amaliy ko'nikmalariga: o'qish, yozish, sanash malakalariga o'rgatish muammosi turadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quv faoliyatining asosiy vazifasi bu o'quvchilarni "o'qish"ga, bilim olishga o'rgatishdir. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning ta'sirida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar ularni hayotlarining mas'uliyatli davri bo'lmish o'smirlilik davriga o'tish uchun tayyorlaydi.

6.4. Kichik maktab yoshida asosiy psixologik yangilik

Kichik maktab yoshida bolada ko'pgina o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'quv faoliyati ko'nikmalarining shakllanishi, o'z-o'zini boshqarish, dunyoni bilish munosabati shakllanishi uchun sezitiv davr hisoblanadi.

Intellektual refleksiya (o'z harakatlari va ularning asoslari mazmunini anglash qobiliyati) kichik maktab yoshida nazariy tafakkur shakllanishidan darak beruvchi asosiy yangi psixologik tuzilmadir. Nazariy tafakkur nafaqat qoidalarni, balki ularni ochish va qayta qurish vaziyatida namoyon bo'ladi.

Bu yosh davrida o'zini bilish va shaxsiy refleksiya o'z imkoniyatlari chegarasini mustaqil bilish qobiliyati sifatida shakllanadi ("Bu topshiriqni yecha olamanmi, yoki yo'qmi?", "uni yechish uchun menga nima halaqit beradi?", harakatning ichki rejasi (ma'lum natijaga erishishni rejalashtirish va uni oldindan ko'ra olish ko'nikmasi), ixtiyoriylik o'z-o'zini nazorat qilish ham rivojlanadi. Bola o'z xulq-atvorini boshqara boshlaydi. Uyda va jamoat joylarida o'zini qanday tutish kerakligi haqida xulq-atvor normalarini aniq tushunadi, kattalar va tengdoshlari bilan shaxslararo munosabatda o'z emotsiyalarini boshqara oladi. Xulq-atvor normalari

o'zining ichki talabiga aylanadi, unda uyatchanlik hislari paydo boladi. Oliy hislar shakllanadi: estetik, ma'naviy, axloqiy (o'rtoqlik, hamdardlik, adolatsizlikka chiday olmaslik). Lekin shunga qaramay kichik maktab yoshidagi bola uchun axloqiy jihatdan barqaror emaslik, munosabatlar va kechinmalarning doimiy emasligi xosdir.

Kichik maktab yoshi davrida yetakchi bolgan o'quv faoliyatini tashkil etish va mazmuniga bogliq ravishda yangi psixologik tuzilmalarning darajasida farqlar kuzatilishi mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tafakkur nazariy va empirik bolishi, refleksiya mazmunan va shakliy, rejalashtirish esa muhim belgilariga ko'ra va xususiy asoslarga kola namoyon bolishi mumkin.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxs xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yoshi davrida bola shaxsining shakllanishi davom etadi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi. Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, o'qiyotgan sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rmini anglay boshlaganini ko'rish mumkin.

Yangi faoliyatga o'tish o'quvchi bolaning o'z asosiy faoliyatiga yangi munosabatni paydo qiladi. Unda burch hissi o'sa boshlaydi. U o'qishi shart ekanligini va u uning burchi ekanligini, belgilab qo'yilgan qoida va talablar bajarilishi shartligini anglaydi. O'zini haqiqiy o'quvchidek his qilgan holda unda yaxshi o'qishga ehtiyoj paydo boladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi va bola o'zini o'zi anglay boshlaydi. U o'ziga xos bo'lgan yaxshi-yomon xususiyatlarni bilmasa ham, lekin u o'zining "Men"ini his qiladi. O'zining vazifasi, maqsadi, uni bajarish lozimligi, uyga berilgan vazifalarni bajarish, takrorlash uning burchi ekanligi kabilarni anglab yetadi. Bu yoshdagi bolalarni maktab dasturiga kiritilmagan juda ko'p atrof-muhit hodisalari haqidagi bilimlar qiziqtiradi. Bu qiziqishlar bolaning ko'pincha e'tiborga olinmaydigan ijodiy o'yinlarga nisbatan qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi. Bunday o'yinlarda uning ijtimoiy qiziqishlari, emotsiyalari, jamoa uchun tashvishlanish kabi hislari aks etadi. Qiziquvchanlik kichik maktab yoshidagi bolalarning keng aqliy faolligini namoyon etilish shakli hisoblanadi. Vatanga kerakli inson bo'lish uchun o'qishning muhimligi va ahamiyatini bilishi uchun ochiqlik, ishonuvchanlik, ustozining barcha topshiriqlarini bajarishga tayyorlik xususiyatlari keng ijtimoiy burch motivlari, mas'uliyatlilik samarali shartlar hisoblanadi.

Maktab ta'limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan, bilim egallashga nisbatan qiziqishlar, intellektual qiziqishlar sezilarli darajada rivojlanadi.

Psixologlarning ta'kidlashicha, dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg'iz hodisalarga nisbatan qiziqishlar hosil bo'ladi.

II - IV- sinflarda esa sabablar, qonuniyatlar, hodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlari rivojlanadi.

III-sinfdan boshlab o'qishga qiziqish differensiallasha boshlaydi. O'quvchilardagi bunday qiziqishlar o'zini anglash va o'z xatti-harakatiga baho berishi kabi xususiyatlarni shakllantiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning qiziqishlarida samarali o'qish uchun halaqit beruvchi qator salbiy xarakteristikalari ham mavjud. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari:

- yetarlicha amaliy natija bera olmaydi;
- qat'iy emas, vaziyatli;
- tez qondiriladi va ustozning qo'llab-quvvatlashisiz tez so'nadi;
- o'quv materiali va topshiriqlar o'quvchining joniga tez tegadi va charchashni yuzaga keltiradi;
- kam anglanilgan, o'quvchining ma'lum bir predmetdagi nima yoqishini va nima uchun yoqishini aytib bera olmasligida ko'rinadi;
- umumlashtirishning pastligi, bir yoki bir nechta predmetlarning tashqi belgilarigagina qarab umumlashtirish;
- o'quvchini o'qishning o'quv faoliyatining usullariga emas, balki natijalariga yo'nalganligi.

Kichik maktab davrining so'ngiga qadar o'quv ishlaridagi qiyinchiliklarni yengishga nisbatan qiziqish yuzaga kelmaydi (bu holat ko'pincha o'qituvchilarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi, ya'ni aksariyat hollarda o'quvchining qiyinchiliklarni yengishga harakati emas, balki natija baholanadi). Bularning barchasi kichik maktab yoshida qiziqishlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi bo'lib, ba'zan o'qishga nisbatan yuzaki munosabatni keltirib chiqarishi mumkin. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilardagi motivlarning umumiy dinamikasiga nazar tashlansa, quyidagilarni ko'rish mumkin: kichik maktab davrining boshida maktabda bo'lishning tashqi jihatlariga (partada o'tirish, forma kiyish portfel ko'tarish va h.k.), so'ngra birinchi o'quv mehnati natijalariga (birinchi bor harf va sonlarni yoza olishlariga, o'qituvchining bahosiga), keyinchalik, jarayonning o'ziga, o'qishning mazmuniga va shundan so'nggina bilimlarni olish yo'llariga qiziqish kuchli bo'ladi. O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3-sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yollariga qiziqish bilan mustahkamlanishi zarur. Bunday holda kichik maktab davrining oxirlariga borib, o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi.

Bilish motivlari quyidagicha o'zgarib boradi: kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari alohida bir faktlarga qiziqishdan, qonuniyat va

prinsiplarga aylanib boradi. Oxirgi yillarda o'tkazilgan psixologik tadqiqotlar kichik maktab yoshining o'rtalariga borib bilimlarni o'zlashtirish yo'llariga qiziqish yuzaga kelishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Kichik maktab davrida mustaqil ta'lim motivlari ham yuzaga kelib, lekin ular eng oddiy shaklda bilimlarni olish qo'shimcha manbalariga va qo'shimcha kitoblarni vaqti-vaqti bilan o'qishga qiziqish bilan yuzaga keladi. Ijtimoiy motivlar birinchi sinfga kelganida differensial bo'lmagan umumiy tushunishdan o'qish va o'rganishning zarurligi sabablarini chuqur anglashga, "o'zi uchun" o'qish mazmunini anglab yetishga tomon o'zgarib, ijtimoiy motivlarni amaliy xarakter kasb etishiga sababchi bo'ladi. Bu yoshdagi vaziyatli ijtimoiy motivlar o'qituvchining qo'llab-quvvatlashini olishga nisbatan bo'lgan ehtiyoji hisoblanadi. Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy va unga ishonch bildirishi saqlanib qolaveradi. Unda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeyi birinchi o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, asta-sekinlik bilan o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuqlarga erishish ehtiyojini qondirishga, shuningdek, tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishiga imkoniyat ham yaratadi. Aynan ana shu o'rin yoki mavqega erishish uchun ham bola yaxshi o'qishga harakat qiladi. Bu yoshdagi bolalar doimiy ravishda o'zlari erishgan muvaffaqiyatlarini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyatlari bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bo'lish nihoyatda muhim. Kichik maktab davrida bolalardagi musobaqaga kirishish motivi tabiiy psixologik ehtiyoj hisoblanib, u motiv ularga kuchli emotsional zo'riqishni beradi. Bu xususiyatlar aslida bog'cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek, o'smirlik davrida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar kattalarning u haqidagi fikr va bergan baholariga qarab, o'zlariga o'zlari baho beradilar. Shuningdek, o'quvchining o'ziga-o'zi beradigan bahosi, turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'z-o'ziga beradigan baholari turlicha yuqori, adekvat mos yoki past bo'lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo'lgan ishonuvchanlik, ochiqlik, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida shakllantirish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yosh davrida bolani o'z-o'zini boshqarishi nihoyatda muhimdir.

Yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar o'yin, muloqot va mehnat faoliyati ham o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'liq bo'lgan shaxs xususiyatlari tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin. Bu davrda muvaffaqiyatga

erishish motivlari tarkib topa boshlaydi. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg'iz holda sevimli mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari mumkin va shular asosida ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlarini shakllanadi. Kichik maktab davridan boshlab o'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga amaliy va psixologik jihatdan tayyorlashga e'tibor beriladi. Bu davr ichida bolalarda mehnatga nisbatan ongli, ijobiy munosabatda bo'lish asoslari tarkib topa boshlaydi. Ularda mehnatga havas uyg'onadi, mehnatga va mehnat ahlilariga hurmat bilan qarash, ijtimoiy foydali ishlarda qatnashishga intilish singari fazilatlar tarkib topadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mehnatsevarlik, asosan, o'qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi.

Kichik yoshdagi o'quvchilar zarur bo'lgan harakat va amallarni darhol o'zlashtirib va egallab olo olmaydilar, ko'proq ortiqcha va chalkash harakatlar qiladilar. Mehnat jarayonidagi turlicha ish harakatlarini, chunonchi: tikish, to'qish, kiyish yoki taxtalarni randalash kabi ish harakatlarni qiynalmasdan va birmuncha silliq bajaradigan bo'lishi uchun har bir ishda har qanday harakatlar qilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini aniq bilib olish va esda qoldirish kerak bo'ladi. Harakatlarni qayta-qayta takrorlash, mashq qilib borish natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarda uchrab turadigan ortiqcha va chalkash harakatlar yo'qolib boradi.

O'qituvchilar mehnat darslarida o'quvchilarning mehnatiga yetarli darajada e'tibor berishlari, mehnat darsiga alohida tayyorgarlik ko'rishlari, o'quvchilarning har bir harakatlarini ziyraklik va kuzatuvchanlik bilan nazorat qilishlari, ularga individual munosabatda bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mehnati:

- bolalarni yosh, individual va jismoniy rivojlanishiga mos bo'lishi;
- o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishi;
- undan kundalik ish jarayonida o'z-o'ziga xizmat qilishga asoslanganligi;
- jamoa bolib mehnat qilish orqali bolalarda bir-biriga nisbatan hamkorlik, do'stlik, o'rtoqlik tuyg'ularini shakllantirishi;
- o'quvchini o'zini tuta bilishga, sabr-toqatli bo'lishga, qiyinchiliklarga bardosh berishga o'rgatadigan va ularni shakllantirishi;
- o'quvchi o'z mehnati natijasidan bahramand bo'ladigan mehnat xususiyatlariga ega bo'lishi lozim.

Bola o'z mehnat mahsuli sinf yoki maktab jamoasiga, jamoatchilikka manfaat keltirayotganligini bilib, undan xabardor bolib borsa undagi ijtimoiy foydali mehnatga bo'lgan ishtiyoq yana ham ortadi va mehnatga nisbatan faol, ijodiy va ongli munosabat shakllana boradi. Mehnatsevarlik bolada o'zi qilayotgan mehnati unga zavq bergan taqdirdagina yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bu davrda bolalarda mustaqillikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqil bajarish layoqati yuzaga keladi. Mustaqillikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshiriladi.

1. Mustaqillikning shaxs xislati sifatida vujudga kelishi ijtimoiy muhitga bog'liq. Bu bog'liqlik mustaqillikka bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatlari sohasida va qadriyatlarda ifodalangan mustaqillik mazmuni xarakterida ifodalanadi.

2. Mustaqillikning shaxs xislati sifatida shakllanishida individual xususiyatlar, shaxs yashaydigan va mehnat qiladigan jamoada vujudga kelgan munosabatlarga hamda shaxsning qobiliyatlariga, uning faolligiga bog'liq boladi.

Bolada mustaqillik xususiyatining shakllanishi asosan kattalarga bog'liq. Agar bola haddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochiq xususiyatli bo'lsa, unda asta-sekinlik bilan bo'ysunuvchanlik, tobelik xususiyati mustahkamlana boradi. Biroq bolani erta mustaqillikka undash, unda ba'zi salbiy xislatlarning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin, chunki u hayotiy tajribalari kamligi uchun asosan, kimlargadir taqlid qilgan holda harakat qilishi mumkin. Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko'proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. Shuningdek, shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratish kerakki, unda bolaga biron-bir mas'ul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o'zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin. Ana shu his bolada mustaqil bo'lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli bolalar o'zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar. Bolaning o'z-o'zini anglashi ham jadal rivojlana boradi va mustahkamlana boshlaydi. Bu davrda bolalar o'zlarining ismlariga yanada ko'proq ahamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilari tomonidan ijobiy qabul qilinishiga harakat qiladilar. Bolani o'zining tashqi ko'rinishi va gavda tuzilishiga beradigan bahosi ham o'z-o'zini anglashida juda ahamiyati katta. Kichik maktab davrining oxiriga borib bolalar, ayniqsa, qizlar o'zlarining yuz tuzilishlariga alohida e'tibor bera boshlaydilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o'zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli ravishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o'z faoliyatini o'zi uyushtirishga hamda bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi, o'quvchi xulq-atvorini motivlashtirishi ham o'zgaradi. Bunda do'stlari va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo'lib qoladi. Axloqiy his-tuyg'ular va shaxsning irodaviy xususiyatlari ham shakllanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iroda tarbiyasi tashabbuskorlik, dadillik, o'zini tuta bilish, sabotlilik, chidamlilik, qat'iylik, kamtarlik va intizomlilik kabi irodaviy sifatlarni o'stirish va mustahkamlashdan iboratdir.

Iroda tarbiyasi bolalarda yomon sifatlar paydo bo'lishining oldini olish va agar bunday sifatlar paydo bo'lsa, ularni yo'qotishdan iboratdir. Bolalar irodasining salbiy tomonlaridan biri o'ziga ishonmaslikdir. O'ziga ishonmaslik holati o'qish, mehnat, o'yin va shu kabi faoliyatlarda tez-tez qaytarilib turadigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli yuzaga keladi.

I.Ivashchenko tomonidan o'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, o'qish sharoitida o'quvchilarning o'zlariga ishonmaslik holatlari asosan quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:

- o'qishda izchillik prinsipiga rioya qilmaslik tufayli;
- o'quvchilarga kuchlari yetmaydigan, ya'ni ortiqcha talab qo'yib yuborish orqali;
- ayrim pedagoglar, ota-onalar va shuning bilan birga sinfdoshlarning o'quvchilar kuchiga, xotira qobiliyatlari va fahm-farosatlariga ishonchsizlik bildirishi tufayli;
- ana shunday o'quvchilarni yomon baho olganliklari uchun qo'rqitish va jazolash orqali.

Iroda tarbiyasi tafakkur va hissiyotlar tarbiyasi bilan mahkam bog'liqdir. Biz bolalarda tafakkurni taraqqiy ettirishimiz bilan birga, ularda o'z oldiga to'la anglab, muayyan maqsadlar qo'ya olish va juda yaxshi asoslangan qaror va harakatlarni tanlay ola bilish qobiliyatini ham tarbiyalaymiz. Bolalarda ijobiy axloqiy hislarni tarbiyalar ekanmiz, buning bilan axloqiy qaror qabul qilishga va shuning bilan birga, o'z qaror hamda harakatlariga axloqiy baho berishga odatlantirib boramiz. Vatanparvarlik va vijdoniy burch hissini tarbiyalash ayni vaqtda boshlang'ich sir o'quvchisining harakat motivlarini tarbiyalash hamdir.

5-6 yoshlarda ko'zga tashlangan bolalarning xususiyatlari kichik maktab yoshi davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi. O'smirlik davrining boshlariga kelib, juda ko'pgina shaxsiy fazilatlar shakllanib bo'ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko'rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko'nikma va malakalari takomillashadi. 3-4sinflarga borib, aksariyat bolalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko'zga tashlanadi. Kichik maktab davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bolgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi, bu esa o'z-o'zidan boshqa layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsi rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o'qituvchi bilan bo'ladigan munosabati katta ta'sir ko'rsatadi. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o'rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu munosabatlardan kattalar ta'lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. I-IV sinf o'quvchilari o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, turli materiallardan har xil buyumlar yasash, o'simliklar ekib o'stirish, uydagi

yumushlarga qatnashish kabi bir qancha ishlarda ishtirok etadilar va bu sohada dastlabki ko'nikma va malakalarni hosil qiladilar.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional xususiyatlari. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning hislari o'zining ancha barqarorligi, anglanganligi bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning hislaridan farq qiladi, bu hislar anchagina osoyishtalik bilan o'tadi, ancha chuqur va kuchli bo'lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning umumiy emotsional tonusida xushchaqchaqlik, ruhiy tetiklik kayfiyati ustunlik qiladi. Darslarda va tanaffus vaqtlaridagi o'yinlarda ular quvnoq va tetik bo'ladilar. Bunday holat esa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning emotsional hayotida norma bo'lib hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional hayoti ta'lim va tarbiyaning ta'siri ostida ancha kengayadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning hislaridan farqli ravishda kichik maktab davrida hislarning yo'nalganligida katta tabaqalanish yuzaga keladi. Bu yoshda oliy hislarning barcha turlari rivojlanishni boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning his-tuyg'ulari ularning faoliyatida namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining har bir faoliyat natijalariga baho bera oladilar. Baho kishida qoniqish va qoniqmaslik hislarini yuzaga keltirishi mumkin bo'lib, bu hislar bolani yaxshi o'qishga ruhlantiradi. Ba'zan past baho olish orqali yuzaga kelgan salbiy hislar chuqurlashib, o'qituvchining noto'g'ri reaksiyasi va kattalarning doimiy tanbeh va tanqidlari oqibatida bolaning xarakter xislatiga aylanib qolishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining faoliyatlari uchun ijobiy baho olishlariga yordam beruvchi asosiy hislardan biri intellektual hislardir. Odamning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar intellektual hislar deb ataladi. Bilishga qiziqish, taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi.

Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug'ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, biror yangilikni o'zlashtirish va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual hislari bilish jarayonida rivojlanadi. O'quv faoliyatida bolalar katta hajmdagi bilimlar va faktlarga duch kelib, ular bolalarda taajjublanish, ishonchsizlik, quvonch hislarini yuzaga keltirib, qiziquvchanlik, urinchoqlik va shu kabi boshqa hislarning shakllanishiga asos bo'ladi.

O'qish jarayonida yoshi kattalashib, tajribasi orta borgan sari, oqilona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy tadqiqot ishlari bilan samarali shug'ullanishini rag'batlantiradi. Bilishga qiziqish maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xos bo'lgan xususiyatlardandir. Bilishga qiziqish kichik maktab davrida

o'ziga xos yo'nalishni oladi. Ular har bir o'rgangan narsalariga taajjublanish bilan qaraydilar.

Respublikamizda M.G.Davletshin rahbarligida M.A.Maqsudova tomonidan "Birinchi sinf o'quvchilarida ta'lim jarayonida bilishga oid qiziqishlarning o'sishi" mavzuida ilmiy tadqiqot olib borilgan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'quv yilining boshida o'quvchilar o'z qiziqishlarini "yoqadi", "yaxshi ko'raman" kabi umumiy motivlar bilan namoyon qilsalar, I-sinf o'quvchilarining o'qish faoliyatidagi muvaffaqiyatlari munosabati bilan ularning bu faoliyati mazmuni naqadar o'qishga berilishida aks etar ekan. O'quv yilining oxirida bolalar o'zlari uchun yangi bo'lgan faoliyat turlari konstruktorlik, mehnat turlari bilan qiziqqa boshlaydilar. I-sinf o'quvchilari bilish qiziqishlarini samarali rivojlanish shart-sharoitlari ta'limda samarali metodlarni qo'llashga bog'liqdir. Jumladan, mashq va vazifalarning mazmunini tanlash, o'quvchilarning darsdagi diqqatini faollashtirish, ishning o'yin shakllari, musobaqa turlari va h.k.

Taajjublanish hissi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bunday his ularga qandaydir odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida paydo b'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kutmagan voqealar sodir bo'lganida ulardan taajjublanadilar. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. "Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun bo'lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir." (D. R. Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'li. ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish hissi boshlang'ich sinf o'quvchilarini hodisalarni bilishga g'oyat darajada rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda hayron qolish hissi kuchli bo'lib, tushuntirilayotgan yangi materialni, tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganida, bu faktlarni shu damgacha ma'lum bo'lib turgan hodisalar guruhiga kiritolmay qolganida va shu kabi hollarda bolada hayron qolish hissi tug'iladi. Bu his ham kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi kuchli vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'riligi kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida ularda ishonch hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda to'liq rivojlanmagan bo'lib, bu his asta-sekinlik bilan o'quv jarayonida bolaning o'zi chiqargan qoidalari yoki nazariyalariga zid bo'lib, ular bilan to'qnashib qolganida tug'iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot bolib, u to'plangan dalillarni va aytilgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. "Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur" (I.P. Pavlov). Bu hislar bola qiyinchiliklarni yengib, o'z ishida malum muvaffaqiyatlarga erishganida ahamiyatli ravishda rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bola o'qish va yozishni bilib olganida, o'zi misol yoki masalani yechishni o'rganib olganida juda katta xursandchilik hissini boshidan kechiradi. O'quvchilarda o'z mehnatidan xursand bo'lish hissini iloji boricha ko'proq yuzaga keltirish va uni bola xarakterining emotsional jihatiga aylantirish boshlang'ich sinf o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biridir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual hislari uning bilish qiziqishlari bilan bog'liqdir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi nima bo'lganiga, qayerda, qachon va qanday qilib bo'lganiga juda qiziqadi, shuningdek, uni "Nima uchun bo'ldi?" savoliga javobga nisbatan shu voqea bilan bog'liq bo'lgan faktlarning o'zi qiziqtiradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi doskaga chaqirilganda u o'qib berishga yoki yozib berishga qorqib, uyalib xijolat tortsa, bunday o'quvchilarni tez-tez doskaga chiqarish kerak, ana shunda u tortinmaydigan bo'lib qoladi. Qayta-qayta doskaga chiqaverish natijasida qo'rquv hissi susaya beradi va u nihoyat butunlay "so'nib qolishi" va yo'q bolib ketishi mumkin.

Albatta, bunda shu hislarni tug'diruvchi manbaning takrorlanaverishi emas, balki odamning salbiy kechinmalardan qutulish istagi muhim rol o'ynaydi.

Lekin bu qonuniyat faqat oddiy va tez o'tib ketadigan hislarga ya'ni, bolaga bir xilda ta'sir qiluvchi va mazmuni chuqur bo'lmagan ob'yektlar sababli tug'iladigan hislargagina taalluqlidir. Murakkab, chuqur hislar bolada shu hislarni tug'dirgan obyektlar bizga qayta-qayta ta'sir o'tkazaverganida yo'q bo'lib ketmaydi, balki, aksincha, yana ham kuchli va barqaror bo'lib qoladi. Masalan, musiqiy asarlarini qayta-qayta eshitish natijasida estetik hislarimiz chuqur va kuchli bo'lib qoladi. O'zimiz yaxshi ko'rgan, o'zimiz uchun qadrli bo'lgan joylarga har safar borganimizda bizning shu joylarga bo'lgan hislarimiz, mehrimiz, odatda, kuchaya boradi. Ayrim emotsional kechinmalarning "so'nib qolishi"da boshqa qonuniyatlardan ham bor. Masalan, qarama-qarshi hislar ba'zi nisbatlarda bir-birini yo'qotib yuborishi mumkin. Salbiy his paydo bo'lib turganida kuchliroq ijobiy his yuzaga keltiradigan sabab paydo bo'lib qolsa, u holda salbiy his so'nib qolishi, yo'qolishi mumkin. Masalan, boia yiqilib tushib, yig'lab turibdi. Onasi shu paytda kelib qolib, uni erkalatdi. Bu erkalash ijobiy hislarning paydo bo'lishiga kuchli sababchi bo'ladi,

shuning uchun ham bolada ko'z yoshi o'rniga kulish, xursandlik hissi paydo bo'ladi. O'quvchidagi cho'chib turish hissini qayta-qayta doskaga chiqarish yo'li bilangina yo'q qilib qolmasdan, balki bolada qarama-qarshi hislarni tug'dirish yo'li bilan ham bu cho'chishlikni oldini olish mumkin. Masalan, birinchi sinf o'quvchisining xavotirligining sababi uning o'z kuchiga ishonmaganligida bo'lsa, unga oson bajara oladigan vazifalarni berish kerak. Shu vazifalarni bajara olgani uchun kattalar tomonidan rag'batlantirilishi, maqtalishi bolada ijobiy hislarning tug'ilishiga yordam beradi, xavotirlik hissi esa yo'qoladi. Shuning uchun ham doska oldida u o'zini dadilroq his etadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda intellektual va axloqiy hislar, o'rtoqlik, do'stlik hislari katta o'rin ola boshlaydi. Vatanparvarlik, vijdoniy burch hissi va shu kabi hislar paydo bo'ladi va o'sadi. Axloqiy hislarning rivojlanishiga jamoaviy ishlar, o'qish mazmuni, turli jamoat tashkilotlari va shubhasiz o'qituvchining shaxsiy namunasi ta'sir ko'rsatadi. O'qishning boshida aynan shu o'qituvchi shaxsi kichik maktab yoshidagi o'quvchining juda ko'p axloqiy hislarining rivojlanishini belgilab beradi. Birinchi vaqtlarda o'quvchi sinf jamoasi bilan o'qituvchisi orqaligina bog'langan bo'ladi. O'qituvchi bola uchun barcha diqqat-e'tibori va hislari qaratilgan markaziy figura bo'lib hisoblanadi. Bilimli, mahoratli, bolalarni sevuvchi pedagog o'qishning keyingi bosqichlarida ham o'quvchilarining o'ziga bo'lgan shunday munosabatini saqlab qoladi. Lekin keyinchalik bu muhabbat, bog'liqlik ustoz va sinf jamoasi, o'rtoqlari, do'stlari o'rtasida bo'linadi. Shunga qaramasdan boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun o'qituvchi asosiy avtoritet hisoblanadi.

U o'qituvchisi haqida uyida jo'shib va hurmat bilan gapiradi. O'qituvchining ta'siri ostida asta-sekinlik bilan o'quv, mehnat va o'yin faoliyatlarida har bir sinfdoshi uchun tashvishlanish, jamoaviylik (kollektivizm) hissi paydo bo'ladi. Bu esa bolalardagi o'rtoqlik hissining rivojlanishiga zamin bo'ladi. Bolalar o'qishda past o'zlashtirayotgan o'rtoqlariga yordam berishga harakat qiladilar. Bu motivlar shunchalik chuqur va kuchli bo'ladiki, ular maqsadlariga erishish uchun juda ko'p qiyinchiliklarni: o'zlashtirmayotgan o'rtog'ining dangasaligi, o'zining darslarini tayyorlashga tezroq ulgurishi, ba'zan esa hatto ota-onalarning qarshiliklarini ham yengishi kerak. Bunday vaziyatlarda bolada shakllanayotgan mas'uliyat hissi qiyinchiliklarni yengishga va o'z ishini muvaffaqiyatli bajarishga yordam beradi. Birinchi sinfda o'quvchi o'qituvchisining tanbehlari o'rtoqlarining oldida yoki o'ziga yolg'iz berilganiga e'tibor bermasa, ikkinchi sinfda o'rtoqlari oldida berilgan tanbehlardan uyaladigan bo'lib qolishi bolaning o'zini jamoa a'zosi sifatida to'liq his etayotganidan va o'rtoqlari uni hurmat qilishlarini istayotganidan dalolat beradi.

Estetik hislar birinchi navbatda bolalarning badiiy asarlarni idrok qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Uchinchi sinfga borib bolalar ustoz o'qiyotgan

she'rlarning nafaqat mazmuniga, balki o'qilishidagi go'zalligiga ham e'tibor beradilar. Badiiy asarlarni o'qiyotganlarida va kinofilmlarni ko'rayotganlarida bolalar asosan asar qahramonlarining axloqiy sifatlarini baholaydilar. Badiiy asarning estetik tomoni pedagog tomonidan bolalarga ko'rsatilishi kerak. Ana shunday o'rgatish bolgan taqdiridagina kichik maktab yoshidagi bolalar ularga mos bo'lgan musiqiy asarlarga emotsional baho bera oladilar.

Kichik maktab davrida shaxslararo munosabat.

Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdagilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U hayotining tubdan o'zgarganini, unga yangi majburiyatlar, nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Bola insoniy munosabatlar tizimida ham alohida o'rin egallayotganini bila boshlaydi. Ota-onasi, yaqinlari, atrofdagilari unga yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishi mumkin bo'lgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar. Oila a'zolarining bola o'quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi, unga qilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqei o'zgarganligini to'la his etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri ulardagi o'qituvchiga ishonch hissi bo'lib, bunda o'qituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql sohibi, ziyrak, sezgir, mehribon inson deb biladi. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh urug'larining nufuzi keskin kamayadi. Shu sababli, bolalar o'qituvchining har bir so'zini qonun sifatida qabul qiladilar. Demak, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar rivojida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyati o'qituvchi shaxsi va o'quvchi bilan munosabat uslubining ahamiyati juda kattadir.

Kichik maktab davrida bolaning boshqa insonlar bilan munosabatlarida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bolaning muloqoti endi aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bunga sabab bir tomondan o'qituvchining doimiy ravishda unga ko'rsatadigan faol ta'siri bo'lsa, ikkinchi tomondan o'quv jamoasining ko'rsatadigan ta'siridir.

Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Bundan tashqari bolaning oilasi va tevarak atrofdagi odamlar bilan ham muloqotida katta o'zgarishlar boladi. Oilada endi bolani ma'lum bir majburiyat va huquqlari bolgan shaxs sifatida qabul qilinadi va bu o'z-o'zidan bola bilan bolgan munosabatlarda o'z aksini topadi. Atrofdagilar bilan munosabatda esa bola o'z "Men"ini namoyon etishga harakat qiladi. L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, faqat jamoaviy hayot ichida va ijtimoiy munosabatlar ta'sirida bolaning individual xulq-atvori shakllanadi. Faqat o'qituvchigina o'quvchisiga turli qat'iy talablar qo'yib,

ularning xatti-harakatlarini baholay oladi, bolaning ijtimoiylashuviga sharoit yaratib, uni huquq va burchlar ijtimoiy makoni tizimida standartlashuviga olib kela oladi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

O'qituvchining dars jarayonida har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor. O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida bolaning kattalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-ona" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin.

Boshlang'ich sinfdagi o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi shartlarni qabul qiladilar va ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar. Bola uchun o'qituvchi uning psixologik holatini belgilab beruvchi asosiy figura hisoblanib, bu holat uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-o'zidan oilasidagi munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini ham belgilab beradi.

O'qituvchining bolaga munosabati uning o'rtoqlari va oilasi bilan bo'lgan munosabatiga ham bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuni ham alohida ta'kidlab olish kerakki, yangi muloqotning xarakteri kichik maktab yoshidagi o'quvchi ta'limining motivlariga, undagi axloqiy sifatlarning rivojlanishiga, o'z-o'ziga beriladigan bahoning shakllanishiga hamda bolaning qiziqishlari darajasiga sezilarli ta'sir kolsatadi. Bolalarning o'quv faoliyati muvaffaqiyati hamda shaxsining shakllanishi ko'p jihatdan ularning o'qituvchisi bilan munosabatlaridagi o'ziga xos xususiyatlariga, sinfdagi o'z mavqeini qay darajada anglab yetishiga, tarkib topgan o'quvchilar jamoasi bilan o'zaro munosabatlariga bog'liq bo'ladi.

6.5. O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz

Kichik maktab yoshining oxiriga kelib an'anaviy ta'lim tizimida chuqur motivatsion inqiroz kuzatiladi (ba'zan uni motivatsion vakuum ham deb ataladi). Bunda yangi ijtimoiy pozitsiyani egallash bilan bog'liq motivatsiya yo'qoladi (o'qish hayotiy majburiyatlardan biriga aylanadi), o'qishning mazmunli motivlari mavjud bo'lmaydi, shakllanmagan bo'ladi. Inqiroz belgilari quyidagilarda namoyon bo'ladi: maktabga umuman salbiy munosabat, unga borish majburiy emas, o'quv

topshiriqlarini bajarishni istamaslik, o'qituvchilar bilan nizolashishlar. Bola o'quv faoliyatida qanchalik kam muvaffaqiyatga erishgan bo'lsa, unga shunchalik og'ir tuyuladi.

Maktabda o'quvchining barqaror mavqei shakllangan bo'ladi, ayniqsa qulay bo'lmagan mavqe o'smirlik davriga o'tishda ham saqlanib qoladi. Boshlang'ich sinf davrida bilim, malaka va ko'nikmalarning yetishmasligi tufayli hal qilinmagan qiyinchiliklar o'smirlik davriga o'tishda yanada chuqurlashadi. Bola hal qilishi zarur bo'lmagan, muammolar, topshiriqlarga duch keladi (o'zini tekshirish va boshqalar bilan solishtirish, har xil o'qituvchilarning talablariga, ta'limning yangi sharoitlariga moslashisi).

N.K Polivanovning ta'kidlashicha, o'smirlikdan oldingi inqirozning asosiy psixologik mazmuni refleksiyaning "o'ziga qaratilishidir". o'quv faoliyatida shakllangan reflektiv munosabat o'z-o'zini anglash sohasiga ko'chiriladi.

Shunday qilib, rivojlanishning ijtimoiy vaziyatini qayta qurishda turli topshiriqlarni bajarishning asosiy sharti sifatida o'z xislatlari va ko'nikmalariga, "o'ziga yo'nalganlik" vujudga keladi. Bolalar xarakterida kattalikka intilish kuzatiladi. Tengdoshlari bilan muloqot shaxsiy rivojlanishning ko'p jihatlarini belgilay boshlaydi.

Maktabning boshlang'ich sinfidan o'rta sinfga o'tgan bolalardagi ijtimoiy psixologik moslashuvning o'ziga xosliklari L.B.Bekniyazova tadqiqotlarida ko'zga tashlanadi. Tadqiqotchi ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklarni o'quvchining psixologik xususiyatlari, bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasi, motivatsion sohadagi o'ziga xosliklar, atrofdagilar va o'ziga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar sistemasi bilan bog'laydi.

K.Q.Mamedovning fikricha, psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning maktabgacha yosh bosqichida, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida va o'smir yoshidagilarda tafakkurning so'z-mantiq turi normal tengdoshlariga nisbatan yetarli darajada shakllanmagan. Ammo bu xususiyatning ifodalanishi maktabgacha yoshdan o'smirlik yoshi tomon kamayib borishi kuzatiladi. Olim ijtimoiylashuv va mustaqil fikrlashga moyillikni ushbu jarayonning psixologik mexanizmi sifatida e'tirof etadi. K.Q.Mamedov psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar tafakkuriga xos xususiyatlar so'z-mantiq tafakkur turining ko'rgazmali-obrazli tafakkur ko'rinishidan ortda qolishi, intellekt ko'rsatkichlarining nihoyatda notekisligi bilan tavsiflaydi, ammo bu notekislik yosh ulg'ayishi bilan kamayib borishini ta'kidlab o'tadi.

Sh.T.Xaliqova ko'zi to'liq o'jiz, zaif ko'ruvchi va ko'rish analizatori sog'lom bo'lgan o'quvchilar fikr yuritish jarayonini o'zaro taqqoslab, ular bir-biriga umumiy xususiyatlari bilan ancha yaqin bo'lsada, lekin o'zlarining shaxsiy xususiyatlari bilan farqlanadi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, ko'rish nuqsonining qay darajada

chuqurligi ko'zi ojiz subyektlarning taqqoslash jarayoni sifatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Sh.T.Xaliqova o'z ilmiy izlanishlari natijasida ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan kontingentlar tafakkuri umumiy, normal rivojlanish qonuniyatlariga bo'ysunishini, ammo bu jarayonda o'ziga xos qonuniyatlar ham mavjud bo'lib, ular o'quvchi imkoniyati, iste'dodi, izlanuvchanligi, tezkorligi, topqirligi kabi xususiyatlarga va shaxsiy tipologik farqlarga bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuningdek, muallif ko'zi ojiz o'quvchilar tafakkuri rivojlanishi aksariyat hollarda milliy xususiyatlar bilan ham bog'liqligini e'tirof etadi.

Aqliy normal va ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni o'zaro solishtirar ekan, Sh.R.Samarova fikrlash jarayonlari (idroki, mantiqiy xotirasi, ko'rgazmali, obrazli, fazoviy, vizual tafakkur turlari hamda operatsiyalari) rivojlanishi, diqqat xususiyatlari, anglangan, ixtiyoriylik darajalari negizida o'ziga xos qonuniyatlar, ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar yotishini asoslab beradi. Tadqiqotchining fikricha, aqlan normal, ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich (2 va 4) sinf o'quvchilarida fikrlash jarayonlari, yuksak funksional tizim tarkibi (ixtiyoriy diqqat) umumiy xususiyatlari bilan birga maxsus o'ziga xoslikka ega bo'lganligi tufayli kognitiv tizim diagnostikasi, harakatlantiruvchi mexanizmlari, uzviyligi, uzluksizligi o'zaro bir-biridan tafovutlanadi. Sh.R.Samarova boshlang'ich sinf o'quvchilarid fikrlash jarayonlari, diqqatning nazorat funksiyasi diagnostikasi va dinamikasid jinsiy (gender) farqlar mavjudligi, ular o'ziga xos davriy qonuniyatlarning hosilas, sifatida gavdalanishini e'tirof etadi.

Shunday qilib, kichik maktab yoshi 7-11 yoshli bolarlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda o'qish yetakchi faoliyatga aylanadi, o'qituvchining so'zi bola uchun senzitiv hisoblanadi. Intellektual refleksiya bu davrda paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilmadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.
2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qanday?
3. Bolalar intellektual rivojlanishida kichik maktab davrining ahamiyati.
4. O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar.
5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Kichik maktab yoshi davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi?
 - a) 6—7 yosh;
 - b) 9—10 yosh;
 - c) 6—10 yosh;
 - d) 7—11 yosh.

2. Kichik maktab yoshida yuzaga keladigan yangi psixologik tuzilma nimalardan iborat?

- a) erkinlik, ish-harakat va fikrlarning ichki rejasi;
- b) erkinlik, refleksiya va katta bo'lganligini his etish;
- c) intellektual refleksiya;
- d) tashabbuskorlik, tez xafa bo'lish.

3. Kichik maktab yoshi davrida yetakchi faoliyat qaysi?

- a) predmetli faoliyat;
- b) o'yin va mehnat faoliyati;
- c) o'qish faoliyati;
- d) rasm chizish.

4. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning rolini aniqlang.

- a) jamoa shakldagi muloqot va faoliyatning shakllanishi;
- b) kuzatuvchanlik, ixtiyoriy diqqat, ijodiy xayol, mavhum tafakkurning shakllanishi;
- c) bilish jarayonlarining rivojlanishi, ta'lim olishdagi muammolarni yechishda tafakkur jarayonining shakllanishi;
- d) harakatlantiruvchi mexanizmlari, uzviyligi, uzluksizligi.

5. Kichik maktab yoshidan o'smirlikka o'tishdagi inqirozning belgilari nimalarda namoyon bo'ladi?

- a) o'z "Men"ini va o'z psixologik xususiyatlarini anglay boslaydi;
- b) axloq normalari va xulq-atvor qoidalarini egallaydi;
- c) maktabga umuman salbiy munosabat, unga borish majburiy emas, o'quv topshiriqlarini bajarishni istamaslik, o'qituvchilar bilan nizolashishlar;
- d) intellekt ko'rsatkichlarining nihoyatda notekisligi.

VII BOB. O'SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Asosiy savollar :

1. O'smirlik yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat.
3. O'smir psixikasi va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari.
4. Kattalar bilan muloqotning xususiyatlari.
5. O'smirlik davrida psixologik yangilik.
6. Shaxs rivojlanishi va o'spirinlik davriga o'tishdagi inqiroz.

7.1. O'smirlik yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

O'smirlik davri 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni oralig'ini o'z ichiga oladi. Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va ijtimoiy jihatdan birmuncha ustunliklarga ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga otish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. "Endi o'smir bola emas, biroq katta ham emas" ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O'smirlik bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga yetish davri bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Bo'yga o'sish bir tekis bormaydi: qizbolalar 5-7 sm o'ssalar, o'g'il bolalar 5-10 sm o'sadilar. Bo'yiga qarab o'sish naysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro'y beradi.

Og'iz bo'shlig'i va halqumdagi o'zgarishlar oqibatida tovush tembri ham o'zgaradi. Bu o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan ko'proq darajada sodir boladi. O'g'il bolalarning tovushi vazminroq bo'lib qoladi, do'rillaydi.

Garchi bu davrda mushaklar tez sur'at bilan o'ssa ham, mustahkamlashsa ham, lekin baribir oyoq va qo'l suyaklarining o'sish sur'ati orqada qoladi. O'smirlarda bu xususiyat ularning beso'naqay xatti-harakatlarida, yurish-turishlaridagi qo'pollikka, katta-katta odim tashlashlariga sabab bo'ladi.

Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bogliq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, hujayra va organizm

tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashida namoyon bo'ladi. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bu davrda ichki sekretsiya bezlaridan biri gipofiz bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm to'qimalarining o'sishi va muhim ichki sekretsiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak usti bezi va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo'y o'sishi tezlashadi, jinsiy balog'atga yetish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo'lishi) amalga oshadi. Ko'krak qafasi ham gavdaning bo'y o'sishiga nisbatan sekin rivojlanadi. Buning natijasida ayrim o'smirlarning yelkasi, ko'kragi tor bo'lib qoladi, bu esa o'z navbatida kislorod yetishmasligiga, nafas qisishiga elib keladi. Kislorod yetishmasligi natijasida ruhiy faoliyatga putur yetadi. Bu davrda yurak kengayishi bilan qon tomirlari ham yo'g'onlashadi. Qon aylanish sistemasining qayta qurilishi, vegetativ nerv sistemasidagi barqarorlik qon aylanishini buzadi va o'smir ba'zi qon bosimining ortishi ro'y beradi.

Bu davrda ayniqsa jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. O'smirda ro'y beradigan biologik-jismoniy o'zgarish natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bolmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo'li bilan ham osongina ko'rish mumkin. O'smirlik davri "o'tish davri", "krizis davr", "qiyin davr" kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan "psixik portlash" hollari ham kuzatiladi. O'z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni "psixik rivojlanishdagi inqiroz" deb nomlagan. Kichik maktab davridan so'ng bola alohida olingan shaxs sifatida o'z-o'ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o'smirlik yoshini ikki xil davrga kichik o'smirlik davri va katta o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda o'smir o'zini "bola"lardan ajratib, endi o'zini kattalar olamiga mansubligini ta'kidlamochidek bo'ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o'smirlarning asosiy xarakteristikalarini hisoblanadi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining manashu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bo'lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi

o'zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quoli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o'zi bilan o'rtoq bo'lgan bir guruh tengdoshlariga bog'liq bo'lmay qoladi. O'rtoqlari o'smirda o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o'ylab ko'rishga uni majbur qilmoqchi bo'lganlarida ham u bemalol rad javobini berishi va o'z fikrida qat'iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o'zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o'z xatti-harakatlarini o'zi tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o'smilar hayotiga xos xususiyatlardir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obro'larini ko'radilar hamda havas qiladilar. O'smirda katta yoshli odam bo'lishga yoki hech bo'lmaganda katta yoshli odam bo'lib ko'rinishga qiziqish, intilish paydo bo'ladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo'lib ko'rinadi. O'smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o'zaro mos kelmasligi o'smirlar bilan ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa murabbiylari o'rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

O'smir o'zining juda ko'p istaklari, "xohlayman"larini amalga oshirishga intiladi: katta yoshli odamlar ega bo'lgan hamma narsalardan foydalanishga, erkin, mustaqil va ozod bo'lishga intiladi. Tevarak-atrofdagi odamlarga o'zining ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun u kuchli, qo'rqmas va epchil bo'lishga intiladi. Tarbiyachilar ham o'z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo'lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarining faqat "kerakligi" uchun shunday bo'lishini istaydilar. Ana shunday "xohlayman" va "kerak" o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ba'zan oilada, maktabda keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Tarbiyalangan odamda "xohlayman" faqat "kerak"ni bajarish orqaligina amalga oshiriladi. Agar o'smir bola tushunishga o'rgatilmagan bo'lsa va "kerak" bo'lgan narsani bajarishga odatlanmagan bo'lsa, u o'zboshimchaligini namoyon qilish orqali tarbiyachilarning talablariga qarshilik qiladi hamda o'zining shaxsiy asoslanilmagan xohishlari asosida ish tutadi. O'smirning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar

bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'lmagan inson, deb biladi. Bolalikdagi kattalar bilan bo'lgan munosabat haqidagi fikrlari o'zgaradi va uning o'z kattaligi darajasi haqidagi tasavvurlari bilan mos kelmay qoladi. U kattalar huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi. Kattalarning o'z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da'vo qiladi, ya'ni kattalar bilan ma'lum teng huquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O'smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya qilish xosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar.

O'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari ham mumkin. O'smir katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini noqulay his qiladi. Psixik rivoji jihatidan bolalarga yaqin, lekin ehtiyojlari jihatidan kattalarga yaqin bolgan o'smirda juda ko'p noqulay va tashvishga tushuvchi holatlar bo'ladi va ular o'smirdagi inqirozni yuzaga keltirib chiqaradi. Bu inqiroz o'smiring ma'naviy o'sisini, shuningdek, psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqeyi o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smiring asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdegilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab boladi va o'smirlik davri inqirozi yuzaga keladi. Inqiroz boladagi mavjud tushkunlik, yolg'zlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon boladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta chtiyoj sezadi. Do'sti o'smirda ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday hollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki kimy faniga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o'rganib qolishlari mumkin.

O'smirlik davridagi barcha nomunosib harakatlar bir onda o'tib ketadigan xohishlarning ko'pligidan va kelib chiqadigan oqibatni nihoyatda yuzaki tarzda ko'ra bilishlikdan kelib chiqadi. Deyarli barcha zararli xohishlar oldin zararsiz va yengillik bilan amalga oshiriladigandek bo'lib ko'rinadigan ko'ngil ochish tarzidagi ishlardan boshlanadi. Biroq, aslida esa bu ishlarni amalga oshirishga o'smirlarning imkoniyatlari yetmaydi. Bunga shaxs taraqqiyotining tabiiy ehtiyojlari ta'sir qiladi. Agarda o'smir bolalar faqat bajara oladigan ishlarni qilganlarida edi, ular o'zlarining psixik xususiyatlarini rivojlantira olmagan bo'lar edilar. O'smirlar, o'zlarining turli xil xohishlarini bevosita qondirishdan bo'lak narsani ko'ra olmaydilar va bunday xohishlar xatarli oqibatlarga tomon yo'llaganda o'zlarini vaqtida to'xtatib qola olmasliklari ham mumkin. O'quvchilarni o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan ko'ra bilishga va o'zlarini tuta bilishga o'rgatish tarbiyachilarning asosiy vazifasidir.

O'smirlar haddan tashqari g'ayratli va besaramjon bo'ladilar, ular uchun bekorchilik juda og'irdir, bir xil tarzidagi ishlardan tezda toliqadilar, bir xildagi ish bilan qiziqmay qo'yadilar, bu esa ularning ta'lim jarayonlari muvaffaqiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Binobarin, o'smirlarga muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiya berishda ularni turli faoliyatlarga qiziqtirish va turli xil foydali mashg'ulotlarga jalb qilish hamda qiyinroq, lekin kuchlari yetadigan ishlar bilan shug'ullantirish nihoyatda muhimdir.

"O'smirlik yoshining mohiyati shundan iboratki, o'smir birmuncha faolroq ijtimoiy muhitga yetilgan bo'lib, bolalik chog'ida vujudga kelgan eski munosabatlarni buzib, ana shu muhit uchun kurasha boshlaydi". Har bir o'smir muvaffaqiyatli ishlar bilan tevarak-atrofdagi odamlar o'rtasida o'z shaxsini tasdiqlashga intiladi.

Kattalar o'smirlarning foydali jamoa ishlarida muvaffaqiyatga erishishlarida yordam berishlari va bu bilan ularning o'z qadr-qimmatlarini namoyon qilishlariga imkon berishlari lozim. Aks holda ular boshqalarning oldida o'zlarini yuqori qo'yishlari, bepisandlik qilishlari mumkin. Buni ular o'zlarining qadr-qim matlari tan olinmaganligi yoki kamsitilganligiga qarshi chiqib, salbiy ishlar va xatti-harakatlar orqali amalga oshirishlari mumkin bo'ladi.

O'smirlar nihoyatda taqlidchan bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. O'smirlarga farosatlilik, tejamkorlik, ehtiyotkorlik va uzoqni ko'ra bilishlik kabi psixik xususiyatlar hali yetishmaydi. Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruhida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir o'z guruhiga bog'liq va qaram bo'lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo'shilishiga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Guruh ko'pincha o'smirda "biz" hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustahkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O'smirlik davrida do'stlik juda qadrlil hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlarning hol-ahvol so'rashini va ko'rinishlarida (qo'l berib, quchoq ochib ko'rinish) birga o'tirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishida, hamkorlikdagi harakatlarining izi inson qalbi va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smir yoshlarning xulq-atvori va faoliyatlarida ba'zan o'zlarining kuchlari yetmaydigan qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Asosiy qarama-qarshilik juda ko'p orzu-tilaklarni vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jismoniy, ma'naviy va moddiy ehtiyojlar bilan ularni qondirish uchun nihoyatda cheklangan hamda ko'p jihatdan yetarli bo'lmagan imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. O'smirning o'z kuchiga to'la ishonmasligi uni butun vositalar bilan shunchaki o'zini katta kishi bo'lib qolganligini ta'kidlashga majbur qilibgina qolmay, shu bilan birga bu tuyg'uni yetarli baholay olmaslik holatini ham vujudga keltiradi. Bu o'z navbatida kattalarga qo'pol munosabatda bo'lish va agressivlikni hamda ota-onalar bilan o'qituvchilarning maslahat va talablarini pisand qilmaslik kabi xulq-atvor alomatlarini ham keltirib chiqaradi.

7.2.O'smirlik davrida yetakchi faoliyat

O'smirlik davrida yetakchi faoliyatli shaxsiy intim muloqotdir. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat intim muloqat bilan birgalikda o'qish, hamda mehnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi. O'smirlarni o'z

tengdoshlari bilan muloqotda boiishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. O'smirlar do'stlik, o'rtoqlik va o'zaro yordamlashuvni hamma narsadan yuqori qo'yadilar: ana shunday o'zaro munosabatlar, o'spirinlik yillarida ham davom etaveradi. Bunda O'smirlar va ilk yoshdagi o'spirin o'quvchilarniig xulq atvorlariga do'stlari ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchliroq ta'sir etadilar. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, o'smir bolaning yetilmaganligi va tajribasizligi uni tevarak-atrofdagi kimsalardan madad axtarishga majbur qiladi. O'smir bolaga uning istaklarini tushunadigan va ularni amalga oshirishga yordam beradigan do'st kerak. O'smirning do'stlari bilan muloqoti ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tengdosh bolalar bilan prinsipial tenglik holatidagi munosabatlar muhitiga nisbatan o'smirda alohida qiziqish bo'ladi. Bu hol o'smirda yuzaga keladigan shaxsiy kattalik hissining mazmuniga mos keladi. Kattalar bilan muloqotda bo'lish tengdoshlari bilan bo'lgan muloqotning o'rmini bosa olmaydi.

O'smir uchun tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot u mustaqil harakat qiladigan o'zining shaxsiy munosabatlari muhitiga ajraladi. U bunga haqqim bor, deb o'ylaydi, o'z huquqlarini himoya qiladi va aynan shuning uchun ham o'rtoqlari bilan bo'lgan munosabatga kattalarning o'rinsiz, qo'pol aralashuvi o'smirning xafagarchiligiga va noroziligiga olib keladi.

O'smirde tengdoshlar bilan muloqot va hamkorlikdagi faoliyatga intilish yaqqol namoyon bo'ladi. Jamoa hayoti bilan yashash, yaqin o'rtoqlar, do'stga ega bo'lish xohishi do'stlar tomonidan qabul qilingan, tan olingan, hurmat qilingan bo'lishdek kuchli xohishdir. Bu o'smirning muhim talabiga aylanib boradi.

O'smir uchun eng yoqimsiz vaziyat jamoa va o'rtoqlarining noroziligi, muloqot qilishni istamaslik, eng og'ir jazo esa ochiq yoki nooshkor aloqa uzish, gaplashmaslikdir.

O'smirlar do'stlik kodeksining muhim me'yorlari sha'nini hurmat qilish, tenglik, sodiqlik, do'stga yordam, to'g'ri so'zlik.

Do'stlik me'yorlarini egallash bolaning o'smirlikdagi muhim yutug'idir.

Agarda u bunday do'stni qarindoshlari va pedagoglari orasidan topa olmasa, unday paytda u o'z qiziqishlari va intilishlarini qo'llab-quvvatlaydigan hamda undagi kamchiliklarni nimalar bilandir to'ldira oladigan odamni begona katta kishilar yoki o'z tengqurlari orasidan albatta topadi.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan munosabat asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi. O'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini o'zligini anglashlari va tushunishlari ular uchun juda qimmatlidir. O'smirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari bo'yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimroqdir. O'z sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi. O'z tengdoshlari

bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyon eta oladi. Shaxsiy erkinlikni u katta bo'lish huquqi deb anglaydi. O'smirning o'z tengdoshlari bilan muloqotda bolishi g'oyat katta ahamiyatga ega ekanligini yaxshi bilgan tajribali o'qituvchilar sinfda ham o'quvchilarning ayrim kichik-kichik guruhlari orasida ijobiy ijtimoiy fikrni shakllantirishga katta e'tibor beradilar, o'smirlarga ularning yaqin do'stlari orqali ta'sir ko'rsatishga harakat qiladilar. Ayrim o'quvchilarning (ayniqsa o'qishda o'rqada qoladigan va "tarbiyasi qiyin" bo'lgan o'quvchilarning) sinf jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tizimidan "tushib qolishlariga" yol qo'ymaydilar.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish un katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday hollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki kimiyoga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o'rganib qolishlari mumkin.

7.3. O'smir psixikasi va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari

Ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma'lum darajada yo'ldan ozgan o'smirda ham bo'ladi. O'smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko'pchilik o'smirlar boshqalardan yomonroq bo'lishni xohlamaydilar va o'z muhitida ko'zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O'smirlarning hammasi g'ayratli va faoldirlar, biroq, o'zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo'naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish kerak. O'smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka intiladilar. Ammo ko'pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo'lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta'minlash kerak. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, o'smirlar psixikasida ijobiy tomonlar yetarli darajada mavjuddir. Bu ijobiy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish, salbiy ishtiyoq, mayl, ishlar va xatti-harakatlarni yo'qotish kerak.

Katta o'smirlar asta-sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti-harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko'ra boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tuta bilish, matonat paydo bo'ladi, qarorlari birmuncha qat'iy bo'la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o'zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko'ra ko'proq sog'lom fikrga asoslanadigan bo'ladilar. Ularning ichki kechinmalari va hayajonlari endi

irodaviy nazoratga bo'ysundirilgan bo'ladi. Lekin axloqiy va estetik hislarning taraqqiyoti tufayli ichki kechinmalari va hayajonlari yanada kuchliroq bo'ladi. Kattalarga nisbatan qo'pol munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqeyi, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin.

Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. Maktab ta'limi o'smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. Ular uchun mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. O'qish faoliyati asosida o'smirning o'z-o'zini anglash darajasi kengayadi, boshqa odamlar, atrof olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, hayotiy rejalari, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'lgan holda bilish jarayonlari rivojlanish xarakteriga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi.

Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq og'zaki va yozma mavjud bo'lishi bilan kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga qulay sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligining oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea va hodisalarning mazmun-mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof-borliqni aks ettirish bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. O'smirni ko'pincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalari "Qanday qilib to'g'ri

yozish kerak?” “Qanday qilib yaxshiroq aytish mumkin?”, “Nima deyish kerak?” kabi savollar juda qiziqtiradi. O‘smirlar maktabdagi o‘qituvchilar, kattalar, ota-onalar nutqidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatolariga tez e‘tibor beradilar. Bu holat o‘smirning bir tomondan o‘z nutqini nazorat etishga o‘rgatsa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buzishlari mumkinligini bilishlariga va o‘zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi.

O‘smir so‘zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o‘z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardek so‘zlarni tanlab ishlatishga harakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o‘smir uchun o‘qituvchi, albatta, namuna bo‘lishi shartdir. Aynan maktab ta‘limi o‘smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo‘nalishini sifat jihatidan o‘zgarishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Maktabdagi o‘quv jarayonlarining to‘g‘ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o‘smir nutqining to‘g‘ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o‘zlashtirishga harakat bu o‘smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O‘smirlik davrida o‘qish malakalari, yozma va monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinf dan boshlab to 9-sinfgacha o‘qish to‘g‘ri, tez va ifodali bo‘lish darajasidan, yoddan, ifodali, ta‘sirli aytib bera olish darajasigacha ko‘tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so‘zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og‘zaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab perishgacha o‘zgaradi. Yozma nutq ham rivojlangan holda o‘smirlar endi ularga erilgan erkin mavzu bo‘yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O‘smirlarning nutqi to‘la tafakkur bilan bogliq holatida amalga oshiriladi. 5-6-sinflardagi o‘quvchilar og‘zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar. O‘zi yozgan fikrni qayta-qayta o‘qib, o‘z nutqini analiz qilib ko‘rishga majbur qiladi. O‘quvchi yozib bayon qilayotganida, ko‘pincha, bu ishni bir necha marta qayta ko‘rib chiqishga, o‘zgartirishga, to‘ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur boladi.

O‘quvchi o‘qituvchining topshirig‘iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o‘zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki shu bilan birga, o‘z fikrining “qanday til” bilan bayon qilinganiga qarab ham baholanishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o‘z nutqini grammatika va marfalogika talablariga muvofiq keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi. Adabiyot darslari bilan shug‘ullanish o‘quvchilar nutqining o‘shishiga ayniqsa katta ta‘sir qiladi. O‘quvchilar adabiyot darslarida to‘g‘ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va ayniqsa o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallashda katta ahamiyatga ega. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi o'quvchini o'zi yozayotganlarining mazmunigagina diqqat qaratmasdan, balki qanday qilib yozayotganligiga ham e'tibor berishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni tayyorlayotgan vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib qo'yib, o'z-o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda ayniqsa, tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvchi yaxshi tushunadi.

O'quvchi ovoz chiqarib, aynan yoki o'z so'zlari bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulatsiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'riligini nazorat qiladi, shu bilan birga o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunalik nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilar nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ustida to'xtovsiz va tinmay intilishi lozim.

Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat hollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan va yuqori natijalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga qarata oladi. O'smiring diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo qo'llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga kotarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan. Shuningdek, o'smiring dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatishi uchun sharoitni

yaratilishi ham o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin.

O'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi. Aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chizig'li keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrof-dagi narsa va voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi.

O'smirlik davrida xotiraning barcha turlari o'zining sifat ko'rsatkichlari asosida jadal rivojlanadi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yoli bilan o'zlashtirish qiyin. O'smirlik yoshida bolalar o'qigan va o'rganganlarini so'zma-so'z yodlashdan voz kechib uning ma'nosiga ko'ra eslab qolishga harakat qiladilar. Ularda faol ravishda mantiqiy xotira rivojlanib boradi. Mexanik xotiraning rivoji esa birmuncha sustlashadi. Bu esa ba'zan salbiy holatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. O'smirlik davriga kelib yangi fanlar, jumladan, o'quvchilar eslab qolishi zarur bolgan ma'lumotlar miqdori ko'payadi. Ammo mexanik xotiraning sustlashuvi ma'lumotlarni eslab qolishda muammolarni keltirib chiqaradi va o'smirlar tomonidan xotiralari zaiflashuvi haqidagi shikoyatlariga va o'z-o'zidan o'qishga bo'lgan qiziqishlarining pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim.

O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi bog'lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smiring bilishga bo'lgan qiziqishida keskin rivojlanish sodir bo'ladi. Ilmiy-nazariy bilimlarning egallab olinishi o'smir tafakkurining rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarish qobiliyati paydo bo'ladi.

Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajasiga qanchalik tez ko'tarila olishi, o'quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o'ta qiziquvchanlik hamda atrof-dagilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularda yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smiring kattalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o'sha masala doirasida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar,

taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi: tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarni I-sinf danoq rivojlantira borish nihoyatda muhim.

O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishini yo'lga qo'yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rolida emas, balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikning berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. o'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishg; yo'llash orqali amalga oshirish mumkin, o'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni te va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez yo'llab, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan muammoni yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin. O'smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti xarakteri ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilgan bo'ladi. Kattalar tomonidan qilinadigan o'smirlarning haq-huquqlarini cheklashlariga bildirgan qarshilik va e'tirozlariga o'zlari ham qattiq qayg'uradilar. Ular muloqotda kattalarning qo'llab-quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smiringa kattalarni yaxshiroq tushunishlari uchun yordam beradi. O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar haqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi, o'smirlar muloqoti nihoyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O'zini

kattalardek his qilish tuyg'usi bolaning shaxsan o'ziga bo'lgan munosabatini muayyan darajada o'zgartiradi va har qanday ichki munosabat singari bu ham tashqi munosabatlarning ta'siri ostida, mazkur shaxsga nisbatan boshqa odamlarning munosabatlari tashkil topadi. Shuning uchun o'smir o'zi haqida atrofdagi kishilar qanday fikrga kelishi to'g'risida ko'p o'ylaydi hamda buning uchun qulay muhit yaratish yo'llarini faollik bilan izlaydi. Bu shunday muhit bo'lmog'i kerakki, undagi munosabatlar endi o'smiring katta kishi, mustaqil odam bo'lib qolganligini yaqqol namoyon bo'lishini istaydi. Har bir o'smir bilan muloqotda uning shaxsidagi eng yaxshi tomonlarni topa bilish, nimaga qobiliyati bor ekanligini aniqlab olish hamda ularga tayangan holda o'smiring o'ziga mos bo'lgan ishonchini har tomonlama qo'llab-quvvatlash g'oyat muhimdir. Aks holda tarbiya sohasida katta qiyinchiliklar kelib chiqishi muqarrar. O'smir o'ziga yaqin bo'lgan kishilarning ko'z o'ngida o'z shaxsining mustaqilligini tasdiqlash, o'zligini bildirib, o'z "men"ini anglatish maqsadida u yoki bu darajadagi o'z imkoniyatidan tashqari ishlarga qo'l urishga va shu orqali o'z shaxsining ta'sirini atrofdagi kishilarga o'tkazishga harakat qilib ko'rishga majbur bo'ladi. Basharti, bola o'zini ijobiy tomondan ko'rsatishning ilojini topa olmasa, u holda psixologik ehtiyoj tufayli u salbiy ishlarda o'zini ko'rsatishi, o'z kamchiliklarini oshirib ko'rsatishi, qilish mumkin bo'lmagan ishlarni atayin qilishi, ko'proq o'jarlik va qaysarlik qilishi va boshqa salbiy ishlarni qilishi mumkin. Ushbu yoshdagi bolalarning o'z-o'zini hurmat qilish tuyg'usini shakllantirish uning shaxsi rivojida muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchi bolaning sinf va maktab jamoasi oldidagi obro'sini ko'tarish yo'llarini izlashi, turli sohalaridagi yutuqlarini ko'pchilikka ma'lum qilib, xato va kamchiliklarini yo'qotishda donolik bilan harakat qilishi uning o'z kuch va imkoniyatlariga ishonishiga zamin yaratadi. Bu bilan o'smirda shakllanib kelayotgan "katta kishi" bo'lib qolish tuyg'usini hurmat qilishini bildiradi, o'qituvchi o'smiring zarur munosabatlarini yo'lga qo'yishida unga zarur kishiga aylanadi.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham buzilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, o'quvchi bilan o'qituvchi muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirmu qoniqtirmay qo'yadi.

Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi va ota-onasini qattiq tashvishga soladi.

Xo'sh, o'smirlarning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima? O'smiring psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch uning faoliyatini vujudga

keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni o'smirning psixologik kamolotini ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish, uning shaxsida yangi psixologik fazilatlarini tarkib toptirish orqali asta-sekin yo'qotish mumkin.

Ota-onalarning o'smiringa shu erkinlikni bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida, ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo'ladilar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda g'urur hissi shakllana boshlaydi. Albatta, g'urur me'yor va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z g'ururini qanday himoya qilishi o'smirlarning alohida nazoratida bo'ladi.

7.4. Kattalar bilan muloqotning xususiyatlari

O'smirlik davrida kattalardan masofa saqlash va begonalshish ro'y beradi. Haqiqatan ham o'zini kattalarga qarshi qo'yish, mustaqil subyekt sifatida o'zinikini, o'z fikrini ajratish yaqqol namoyon bo'ladi. O'smirning kattalarga munosabati murakkabdir. O'smir bir tomondan kattalar bilan huquqlardan teng ekanligini prinsipial jihatdan talab qiladi, ikkinchi tomondan kattalarning yordamiga, qo'llabquvvatlashiga, himoyasiga, bahosiga ehtiyoj sezadi. Kattalar o'smir uchun muhim, o'smirda ham kattalarga nisbatan empatiya kuchli, lekin amalda nazoratning "bolalarcha" shakli saqlanib qolganligiga, haddan tashqari g'amxo'rlik qilishlariga qarshi chiqadi.

Ota-onalar bilan o'zaro munosabatlardagi muammolar, o'qituvchilar bilan nizolashishlar o'smirlik davri uchun odatiy hol bo'lsada, bunday holatlarning namoyon bo'lish tezligi kattalarning unga bo'lgan munosabatiga, oilaviy tarbiya uslubiga, o'smir xulq-atvoriga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish ko'nikmasiga bog'liq. O'smir va kattalar orasida qulay munosabatlarni o'rnatishning zaruriy sharti kattalarning tashabbusi bilan ular hayotida umumiylikni yaratish, hamkorlik sohaslarini kengaytirish, mazmunli aloqalarni amalga oshirish, o'zaro yordam va ishonch muhitini yaratishdan iborat.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishdir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnlariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushungan holda va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan

depressiya holatini ham yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi o'smirlarning oilalarida uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari birmuncha qiyin kechadi.

Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. Ularga mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, hayotiy rejaları, kelaj kasbi va ideali bilan bog'liq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirishi qiyin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim. Bu davrda bolalarning idroki, diqqati va tasavvurlari rivojlanadi, lekin bu rivojlanish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan holda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari ham jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada bo'ladi. O'smirlik davrida o'z-o'zini anglash darajasi kengayadi va unda boshqa odamlar, olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. O'yin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O'smirlik davrida o'z faoliyatini nazorat qilish rivojlanadi boshlaydi va o'zini-o'zi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so'z bilan aytganda, o'smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri hisoblanadi.

7.5. O'smirlik davrida psixologik rivojlanish.

O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim xislat voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-axloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, xulq-atvorning tashqi

shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolotga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. Jinsiy yetilish o'smirming bu yoshdagi xulq-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin bu bevosita ta'sirdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizmi" sxematik ravishda quyidagicha baholanadi. Endokrin garmonlarining paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'liq bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi, bolalar faolligining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi hamda ularning o'zlarini kattalardek his etish, mustaqil bo'lish tuyg'ularini tuyushlari uchun qulay shart-sharoitlarni olib keladi. Biroq, psixik rivojlanishning bu bosqichida ham bola hali mustaqil harakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Ijtimoiy omillar esa quyidagilardir: kichik maktab yoshidan o'rta maktabga o'tish, ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'pchilik o'qituvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga bolaning oiladagi o'rnining ham o'zgarishidir. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilish bilan emas, balki atrofda shart-sharoitlar, oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosabati, mahalla-ku'y, ya'ni ijtimoiy sharoitlar ta'siri bilan bog'lash zarur.

Mana shu ijtimoiy sharoitlarni ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatish, yomon xulq-atvor, bo'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi salbiy xislatlarning oldini olishi mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar hayotida hali o'z o'rnini topa olmagan holatda bo'ladi. O'smir o'zining qobiliyati va kuchini to'g'ri baholamay turib, murakkab hayotiy masalalarni hal qilishga urinadi, ammo fikr yuritish qobiliyati yuzaki bo'lganligi sababli kundalik hayotida qator kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Lekin u o'z xatosini tan olishdan ko'ra kattalar bilan bahslashishni afzal ko'radi. Tanqid qilgan kishilarni yoqtirmaydi, har bir tanqid go'yoki uni mensimaslik belgisi, atayin qilinayotgan ish bo'lib ko'rinadi. U mustaqil, o'zboshimchalik bilan ish tutishga urinadi, kattalarning maslahatiga e'tibor bermaydi. Ayrim o'smirlar o'zining kattalar safiga qo'shilganligini namoyish qilish uchun turli xil salbiy odatlarga o'rgana boshlaydilar. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar o'qituvchi va ota-onalarni qattiq tashvishga soladi. Ularni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun esa kattalardan psixologik bilim va tajribani talab etadi. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "katta bo'lib qolganlik" tuyg'usini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur.

Kichik o'smirlik yosh davrida bilish faolligi, bilishga bo'lgan qiziqish kuchayadi (11-12 yosh). O'smirlik davrida tafakkur, tushunchalarni hosil qilish funksiyasi shakllanadi. Fan asoslarini, umumlashtirilgan bilimlarni o'zlashtirish hisobiga psixik funksiyalar ixtiyoriy boshqariladigan jarayonlarga qayta quriladi. Kognitiv sohadagi o'zgarishlar o'smirmning tevarak-atrofga munosabatini, umuman shaxs sifatida shakllanishini o'zgartiradi. Idrok tanlovchan, maqsadga yo'naltirilgan analitik-sintetik faoliyatga aylanadi. Xotira mantiqiy operatsiyalar bilan ichdan bog'liq bo'ladi.

O'smirmning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'lmagan inson deb biladi. Ota-onalar va pedagoglar o'smirlar bilan alohida ishlab, ularning ko'nglini topishi va xatti-harakatlarini o'z vaqtida to'g'ri yo'lga solishlari lozim. Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar salbiy alomatlar, urushqoqlik, o'jarliklarining ildizlari qayerdan kelib chiqqani va nima bilan bog'langanligini, nimaning ta'siri ekanligini bilmay turib, noto'g'ri tashxis va xulosalar chiqaradilar, bu esa aksariyat holda fojiaga olib kelishi mumkin. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'smirmning o'z mustaqilligini mkoniyatidan ortiq darajada baholashidir. O'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik o'smirmning psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Kattalarning irodasiga bo'ysunmaslik, maktab, sinf faollari va boshqalarning qarorlarini bajarmaslik bu mazkur sharoitga yetarli darajada baho bera olmaslikning yagona reaksiyasi bo'libgina qolmay, shu bilan birga bu o'smir, uning shaxsi nuqtayi nazaridan o'zini boshqalarga tanitish yo'li sifatida ham xizmat qiladi. Bu yo'l orqali bola o'z shaxsining ahamiyatini, uning ta'sirchanligini hamda tevarak-atrofdagi kishilarga qarshilik ko'rsata olish qobiliyatini ham ta'kidlab ko'rsatishga erishmoqchi bo'ladi.

Demak, bu o'smirmni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog'liq salbiy ishlarning psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatti-harakatlarini ijobiy baholashga intilishi kerak.

O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar. U kattalar

huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi, kattalarning o'z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da'vo qiladi, ya'ni kattalar bilan ma'lum tenghuquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi.

O'z-o'zini anglash hissining tarkib topishi, o'ziga nisbatan go'yo alohida mustaqil shaxs sifatidagi munosabatning vujudga kelishi bu davrdagi har ikki jinsdagi va istagan temperament tipidagi o'smirlar uchun muhim xususiyatlardir. O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida, o'zini anglash jarayonida o'ziga baho berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirning psixik dunyosiga aqliy faoliyatiga, tevarakatrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir qiladi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'g'il bolalar va qiz bolalarning ijtimoiy rollari turlicha bo'lishi to'g'risidagi jamiyatda tarkib topgan tushunchalar bilan bolalar tomonidan o'zlashtirilgan tasavvurlar o'smir yoshidagi shaxsning shakllanish yo'llarini belgilab beradi. O'smi. o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlar maqsadi muhim funksional ahamiyatga ega bolib, uning ma'lum bir faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi sifatida namoyon boladi.

Uning asosiy vazifalari:

- 1) faoliyat amalga oshirilishining qat'iy xarakterini belgilab beradi;
- 2) o'smir shaxsini standart vaziyatlardagi faoliyatlar kechishini erkin holda nazorat qilish va qaror chiqarishdan ozod qiladi.

O'smirlik davri xususiyatlarini talqin qilgan olimlarning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borish munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, ular endi oilaviy muammolar muhokamasida ham ishtirok eta boshlaydilar.

Aslida o'smir yoshidagi bolalarning psixik holatlarini va psixik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, psixik muammolarini erkin va to'g'ri yechishlari uchun

yordam berish, ularga psixologik yondashish zarur. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchining har bir tashqi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muhimdir. Bu "madaniyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigan" deb nom olgan xatti-harakatlar bir qarashda shunday baholanadi, lekin bu xatti-harakatlar shaxs qaror topishining maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smirda o'z-o'zini hurmat qilish va o'zini anglashni shakllantirishning bir qancha yo'llari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o'z hurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini hurmatli, obro'li katta yoshli kishining obraziga o'xshatib rivojlantirish kuchli bo'ladi. Ularga biror so'z yoki tanbeh bilan murojaat qilsangiz, u o'zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqa oladigandek ko'rsatadi. Vaholanki, hali o'smiring psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Kattalar, o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtayi nazardan baholay olishlari, unga soxta, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga, o'z ichki va tashqi qobiliyatlarini to'g'ri rivojlantirishga yo'naltirishlari muhim hisoblanadi. O'smirlar uchun o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urg'u bermagan holda o'zi xohlagan kishisi bilan do'st bo'lish huquqini talab etadi. O'smirlar orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib, sotqinlik, o'z so'ziga bevafoqlik, egoizm, qizg'anchilik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urishish, kaltaklash, unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolg'izlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

5-6-sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6-sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashqi ko'rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o'quvchilarida esa o'z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o'quvchilari esa mustaqillik, o'ziga xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bog'liq bo'ladigan shaxsiy xislatlar paydo bo'ladi.

Ma'lumki, har bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko'rinadi, mustahkamlanadi va qayd etiladi. Bola o'zidagi mustaqillikni shakllantirish uchun o'zi mustaqil ishlarni bajarishiga to'g'ri keladi. Lekin, ikkinchi tomondan bir marta mustaqil ish bajarish uchun mavjud shart-sharoitlardan xoli bo'lishga harakat qiladi. Bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o'smiring o'z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligini bildiradi. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustaqil harakat qilishga qodir bo'lishga, ayni hollarda tevarak-atrofdagi kishilarga qarshi borib, o'zini haq ekanligini qattiq turib himoya qilishga, boshqa hollarda esa vaziyatni

vazminlik bilan qabul qilishga da'vat etadi. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga haqqi borligiga o'zini- o'zi ishontiradi, chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun ham psixologlar "katta bo'lib qolganlik tuyg'usi" shaxsning o'smirlilik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "katta bo'lib qolganlik" tuyg'usini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur. Demak, bu o'smirmo to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatti-harakatlarini ijobiy baholashga intilishi kerak. O'smirlarning o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

O'smirlilik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yillarda o'smirlar uchun hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rinishga boshlaydi. Xotira, mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlilik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasturini o'zlashtirish va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajak kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlariga mas'ullik kabi muammolar muhokamasida yosh bolalarga xos jismoniy va psixologik holatni kuzatish mumkin.

O'smirlarning ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan holda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirishi mumkin. O'smirlilik davrida o'quv fanlarini turli o'qituvchilar o'qitishlari bilan kattalar shaxsi va faoliyatini baholashning yangi mezonlari ham shakllana boshlaydi. O'smirlilik asosan, bilimli, talabchan, haqqoniy, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli yo'l bilan yetkaza oladigan, o'quvchilarni ajratmaydigan, o'qituvchilarni ko'proq hurmat qiladilar va yaxshi ko'radilar. Ular o'qituvchi bilan munosabatlariga ham katta e'tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida ham o'zgarishlar amalga oshadi. Ilk o'smirlilik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari) da namoyon bo'la boshlaydi.

O'smirlik yoshidagi o'quvchilarning emotsional xususiyatlari. O'smirlik yoshida, taxminan 13-14 yoshlarda, bolalarni emotsional kechinmalarida kata o'zgarishlar boshlanadi. Shu yoshdagi bolalarda ta'lim ta'siri ostida abstrakt-mantiqiy va tanqidiy tafakkur ancha o'sadi. O'smirlar dunyoqarashlari bilan bog'liq bo'lgan masalalar bilan qiziq boshlaydilar, ularning kamalak va yoshlar ittifoqida ishtirok etishlari bunday qiziqishlarning o'sishiga ko'p jihatdan yordam beradi. Mana shularning hammasi xilma-xil intellektual va axloqiy hislarni o'sishi uchun manba bo'lib qoladi. O'smirlarda xayol kuchli ravishda o'sadi. Hislarning o'zi xayolning o'sishiga yordam beradi va xayolning o'zi ham xilma-xil chuqur emotsional kechinmalarining manbayi bo'lib qoladi. Kelajak to'g'risidagi orzular, qahramonlik, romantika shularning hammasi emotsional kechinmalarining manbayidir. Bu yoshda o'z-o'ziga baho berish hissi kuchli ravishda o'sadi.

O'smir yoshidagi bolalarning aloqa doirasining kengayishi va ularda ijtimoiy-siyosiy masalalarga qiziqish o'sishi tufayli axloqiy hislar o'smirlar hayotida katta o'rin oladigan bo'lib qoladi, ularda vatanparvarlik hissi yorqin namoyon bo'ladi. Shu yoshda organizmda fiziologik o'zgarishlar sodir bo'lishi sababli emotsional qo'zg'alishlarning xarakterida ham o'zgarish ro'y beradi. Hisslar kuchli ravishda namoyon bo'laveradi, lekin ko'pincha bu hislar barqaror bo'lmaydi. Boshqa yoshdagi bolalarga qaraganda o'smirlarda injiqlik va arazlash ko'p bo'ladi.

7.6. Shaxs rivojlanishi va o'spirinlik davriga o'tishdagi inqiroz

O'smirlik yoshi dunyoqarashini, e'tiqodini, prinsipini, o'zligini anglash, baholash kabi shaxsiy xususiyatlari shakllanadigan davr hisoblanadi. O'smir ulg'aygan sari unda "Ideal Men", "Axloqiy Men" va "Haqiqiy Men" singari shaxsga oid tizim, dunyoqarash, e'tiqod va boshqalar shakllana boradi, undagi o'zi to'g'risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo'lib qoladi.

O'smir o'z faoliyatini muayya qonuniyat, e'tiqod va shaxsiy nuqtayi nazari asosida tashkil qila boshlaydi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, dilkashlik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallash natijasida barqaror e'tiqodiy va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zaminida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

Ma'lumki, o'smirlik davrida o'smirlarning "men"i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofidagilari ayniqsa, o'z-o'ziga bo'lgan munosabati, qiziqishlari, qadriyatlarini yo'nalishi keskin o'zgaradi.

O'smir yoshdagi bolani birinchi galdagi intilishi, u o'zini endi kichkina bola emas, balki katta bo'lib qolganligini atrofidagilarga ishonitirishdan iboratdir. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga haqqi borligiga o'zini-o'zi ishonitiradi, chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun ham psixologlar "katta

bo'lib qolganlik tuyg'usi"ni shaxsning o'smirlik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar keyingi davrlar (14-15 yosh) ota-onalar va o'qituvchilar tomonidan subyektiv yanada qiyinroq deb ataladigan yangi psixologik tuzilmalar shakllanadi. Inqirozning kechishi kattalarning o'sayotgan boladagi o'zgarishlarni sezuvchanligiga, tarbiya taktikasini mohirona o'zgartirishiga, o'smirning yangi ehtiyojlari, yangi qobiliyatlariga bog'liq ravishda munosabatlarni o'zgartirishiga bog'liq.

Sog'lom o'smirlarga ham kayfiyatning beqarorligi, depressiv kechinmalar, tez ranjish va boshqalar xos. O'smirlarda ko'p uchraydigan "mos emaslik affekti" (arzimas narsaga ham kuchli reaksiya bildirish) o'zini past baholash va intilish darajasining yuqoriligi orasidagi qarama-qarshilik bilan bog'liq.

O'smir intellektining o'ziga xosligi va affektiv sohasi bilan bog'liq ravishda o'smirlar egotsentrizmining o'ziga xos shaklini ajratishadi. O'smir o'ziga, o'zida ro'y berayotgan psixofizologik o'zgarishlarga qiziqadi, u o'zini zo'r berib analiz qiladi, o'z-o'zini baholaydi.

Unda boshqalar ham uning haqida o'ylashi, uning tashqi ko'rinishiga qiziqishi, fikrlari, xulq-atvori va hissiyotlariga qiziqadi, degan illyuziya paydo bo'ladi. "Xayoldagi auditoriya" fenomeni egotsentrizm komponentlaridan biri bo'lib, uni har doim tomoshabinlar kuzatadi, u esa har doim sahnaning o'rtasida deb ishonadi. O'smirlik egotsentrizmining boshqa komponenti bu shaxsiy afsonadir. Shaxsiy afsona bu shaxsiy kechinmalarga asoslangan muhabbat, hasad, uyat kabi hislarning o'ziga xosligiga ishonishdir. Bunday egotsentrizm cho'qqisi o'spirinlik davriga o'tishga to'g'ri keladi bunda tengdoshlari bilan o'z hissiyotlarini bo'lishish, ular bilan yaqin ishonchl munosabatlarni o'rnatish orqali barham berish mumkin.

Men konsepsiyasi o'z-o'zini anglashning yangi darajasi sifatida katta o'smirlik davrida yangi markaziy tuzilma hisoblanadi. O'z-o'zini anglashning yangi darajasini shakllanishi (o'zi haqidagi tasavvur, Men konsepsiyasi) o'z imkoniyatlari va xususiyatlarini, o'zining boshqalarga o'xshashligi va betakrorligini, o'zini shaxs sifatida bilish ehtiyojidan kelib chiqadi. O'smirlarning o'zi bilan bogliq kechinmalari ko'pincha salbiy bo'ladi. Bu o'smirming o'ziga "tashqaridan" qarashiga, kattalarning bahosi va tasavvurlari interiorizatsiyasi qilinishiga bog'liq.

Ko'pincha o'smirlar o'zlariga salbiy baho beradilar, kamchiliklarining uzun ro'yxatiga faqat bitta ijobiy xislat qo'shiladi. Bu o'smirming o'ziga "tashqaridan" qarashiga bog'liq, kattalarning salbiy bahosi ortib boradigan va ijobiy baho kamdan kam ko'rsatiladigan tasavvurlari interiorizatsiya qilinadi.

O'smirmga o'zini baholashning shaxsiy mezonlarini ishlab chiqishga, o'zini "ichdan" ko'rishga va o'z yutuqlarini baholasha, shaxsining kuchli tomonlariga suyanishga o'rgatmoq lozim. O'smirlik davrining oxiriga kelib kuchli o'z-o'zini anglash ro'y beradi. Kattalarning bahosiga taqlid qilish yo'qolib, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini ko'rsatish, o'z-o'zini tasdiqlatish, o'z-o'zini namoyon qilishga intilish kuchayadi.

O'z oldiga kelajakda bajariladigan topshiriqlarni qo'yishi o'smiring o'qish faoliyatiga yangicha ma'no beradi, o'z-o'zini namoyon qilish, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirishga o'tiladi. Ilk o'spirinlik davriga (15-18) o'tishdagi inqiroz insonning shaxsiy taraqqiyot subyekti sifatida shakllanishi muammosi bilan bog'liq. 18-21 yoshlarda ijtimoiy psixologik va shaxsiy o'z-o'zini belgilash tugallanadi.

G.G'oziyev tomonidan shaxsda mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalalari o'rganilgan bo'lib, muallifning fikricha, ijodiy fikrlash quyidagi xususiyatlari bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan muayyan darajada ajralib turadi: mazmundorligi, mantiqiyliqi, umumiyliqi, dinamikligi, qamrovliqi, noma'lumga intiluvchanligi, yechimda nostandartligi, yig'iqliqi, yoyiqliqi, originalligi, haqchilligi, izchilligi, bosqichma-bosqichligi, to'g'ri va teskari yo'nalganligi, uzluksizligi va h.k.

M.G.Davletshin rahbarligida M.P.Babaxanova tomonidan "O'smirlarda kitobxonlik qiziqishlarini shakllantirish" mavzuida ilmiy tadqiqot olib borilgan. O'tkazilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, o'quvchilarda kitobxonlikga qiziqishlarini rivojlantirishda oila, atrofda kattalar va tengdoshlari ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarda kitobxonlik qiziqishlarining rivojlanishiga maxsus ishlab chiqilgan sinfdan tashqari mashg'ulotlar tizimi ham ta'sir etadi, ular o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi, kitob o'qishga qiziqishni rivojlantiradi. Tadqiqotda kitobxonlik qiziqishlari hayotiy qiziqishlar bilan bog'liqligi isbotlandi.

Xavotirlanishning ijodiy tafakkurga ta'sirida o'quv motivatsiyasining vilvositalovchi roli mavjud. Ichki o'quv motivatsiyasi ustun bo'lganda xavotirlanish ijodiy tafakkurning namoyon bo'lishiga ta'sir ko'rsatmasligi, tashqi motivatsiya ustun bo'lgan o'quvchilarda esa ushbu ta'sir ma'lum darajagacha stimulyer vazifasini bajarib, xavotirlanishning yuqori darajasida esa ijodiy tafakkurning susayishiga sabab bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, o'quvchilardagi ichki o'quv motivatsiyasining yuqori bo'lishi shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning pasayishiga olib kelsa, tashqi o'quv motivatsiyasining ustunligi shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning ortishiga sabab bo'ladi. Ichki motivatsiya ustun bo'lganda taqdimot natijalarining past bo'lishini, tashqi motivatsiya ustun bo'lganda esa aksincha, ijodiy tafakkur mahsullarini taqdim etish darajasining yuqori bo'lishini ko'rish mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
2. O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turi.
3. O'quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o'smirdagi bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. O'smirlik davri inqirozi, sabablari va namoyon bolishi.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. O'smirlik yoshiga olishda yuzaga keladigan asosiy qayta shakllanish nimalardan iborat?

a) bolaning tasavvurlari o'z bolaligi haqida emas, balki o'zining katta bo'lganligini his etishidan;

b) negativizm, janjallik holatlari, o'zini bola deb hisoblashni istamasligida;

c) mustaqillikka intilish, tevarak-atrofdagilarga nisbatan tanqidiy munosabatlarda bolishida;

d) bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

2. O'smirlar bilan kattalar o'rtasidagi nizolarning kelib chiqish sabablari nimalarda aks etadi?

a) ota-onalarning o'smirlarni "kattalashish" darajasini og'ir kechirishlarida;

b) kattalarda o'smirlarga nisbatan bo'ladigan munosabatlar kichkina bolaga bo'lgan munosabatdek saqlanib qolishida;

c) o'smirlarning moddiy tomondan kattalarga butunlay bog'liq bo'lib turishida;

d) bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

3. O'smirlik yoshida o'zaro munosabatlarning xususiyatlari va "tanglik" davrining kechishi nima bilan aniqlanadi?

a) o'smirning ijtimoiy mavqeyi kattalar olamiga o'tishi bilan;

b) o'smir organizmida anatomik-fiziologik o'zgarishlarning xarakteri bilan;

c) o'smir o'qish motivlarining asta-sekin tarkib topishi bilan;

d) bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

4. O'smirlik davrida aqliy rivojlanish nimalarda aks etadi?

a) nutqning faollashuvi, dunyoqarashning o'sishida;

b) bilish jarayonlari rivojlanishining jadallashishida;

c) barcha javoblar to'g'ri;

d) bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

5. "Tarbiyasi qiyin" o'smirlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlang.

a) shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, irodaning bo'shligi;

b) shaxsning biologik nuqsonlari, shaxs tarbiyasidagi nuqsonlar, psixik kamolotidagi, maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar, maktabdan tashqari muhitdagi nuqsonlar;

c) Oilaviy nizolar, oilada pedagogik-psixologik bilimlarning yetishmasligi va tengqurlarining ta'siri;

d) bilish jarayonlari rivojlanishining jadallashishida.

VIII BOB: IKL O'SPIRINLIK VA YOSHLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATI

Asosiy savollar:

1. O'spirinlik va yoshlik davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. O'spirinlik va yoshlik davrida yetakchi faoliyat.
3. O'spirinlik va yoshlik davrida intellektual rivojlanish.
4. O'spirinlik va yoshlik davrida shaxsining rivojlanish xususiyatlari.
5. O'spirinlik va yoshlik davrida muloqot.

8.1. O'spirinlik va yoshlik davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davri psixologik adabiyotlarda "Kamolot bo'sag'asi" deb ta'riflanadi. Ilk o'spirinlik va yoshlik davri rivojlanishning fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik va yoshlik davrining chegarasi endi 15-16 dan 23 yoshgacha bo'lmoqda. Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3 ta bosqichga ajratadilar:

Bunda ilk o'spirinlik va yoshlik 15-18 yosh, o'spirinlik 18-23 yoshdagi yigit va qizlarni o'z ichiga oladi. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqeyi, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa omillar ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davrida bolalar 15 yoshdan 17-18 yoshgacha bo'lgan davrda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda tehsil olayotgan davriga to'g'ri keladi. O'spirinning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi davri, fuqaro va vatanparvarning ma'naviy sifatlari tarkib topadigan davrdir. Faol ijtimoiy hayot, o'qishning yangi xarakteri (mustaqil bilim olish) yigit va qizlarda dunyoqarashning shakllanishiga, ularda mustaqillik va burch hissining tarkib topishiga, bilimning turli sohalarida ularning ijodiy qobiliyatini avj oldirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Rus psixolog L. I.Bojovich ilk ilk o'spirinlik va yoshlik davrida shaxs motivatsion sohasining rivojlanishiga urg'u beradi: o'quvchilarning hayotda o'z

o'rmini va ichki pozitsiyasini aniqlashi, dunyoqarashning shakllanishi va uning bilish faoliyatiga, o'z-o'zini anglashga va axloqiy ongga ta'siri nazarda tutiladi.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davridagi mustaqil hayot sohasida yaqin istiqbolga ega bo'lar ekanlar, o'zlarining hayot yo'llarini belgilab olishga, bundan buyongi mehnat faoliyatlarining aniq istiqbollari aniqlab olishga, o'zlarining kelgusi ixtisoslarini tanlashga intiladilar. Shu munosabat bilan kasb-hunarga oid qiziqishlar tarkib topadi va yanada barqarorroq bo'lib qoladi, yigit va qizlar o'z kelajaklari haqida jiddiroq o'ylay boshlaydilar.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davridagi jismoniy rivojlanish quyidagi sabablarga ko'ra muhimdir. Jismoniy rivojlanishning ayrim xususiyatlari ilk o'spirin shaxsining ayrim sifatleri rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi va uning bundan keyingi hayot faoliyati sohasidagi imkoniyatlarini bir qadar belgilab beradi. Birinchidan bu o'rinda kasb tanlash nazarda tutiladi, bu esa ma'lum darajada yigit va qizlarning individual jismoniy tuzilishi xususiyatlariga ham bog'liqdir. Ikkinchidan, jinslarning o'zaro mayli ta'sir ko'rsatadiki, bunda jismoniy rivojlanish xususiyatlari ancha muhim rol o'ynaydi. O'zining jismoniy kuchini va jozibadorligini, sog'lomligi va mukammalligini his etish yigit va qizlarda o'ziga ishonch, dadillik, tetiklik optimizm va xushchaqchaqlik singari sifatlarning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bo'yining o'sishi o'spirin qizlarda 15-16 yoshgacha, o'g'il bolalarda 17-18 yoshgacha davom etadi. Bu yoshda muskullar kuchi tez o'sadi. Masalan, 18 yoshli bola muskul kuchi 12 yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko'p bo'ladi. Jismoniy taraqqiyot, asosan, to'g'ri ovqatlanish rejimiga va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishiga ko'p jihatdan bog'liq. Jinsiy taraqqiyot jihatdan bu yoshdagi ko'pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo'ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta yoshdagi odamning jismoniy rivojlanishidan kam farq qiladi. Bo'yning va organizmning notekis o'sishi va rivojlanish davri tugallanadi hamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlanadi. O'spirinlik yoshida jismoniy sifatlar (bo'y, og'irlik) nisbatan barqaror darajaga yetgan bo'ladi. Shuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi.

Ko'krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattiqlashadi, to'qimalar va a'zolarning shakllanishi va funksional taraqqiyoti tugallanadi. Odatda bu yoshda yurak va qon tomirlarning rivojlanishida o'smiriarga xos bo'lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sekretsiya bezlari bir me'yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va massasining ortishi hisobiga emas, balki miyaning ichki hujayralari tuzilishining murakkablashuvi hisobiga ro'y beradi xususan, miya rivojlanishidagi o'zgarishlar ma'lum bo'lib qoladi. Lekin, bu o'zgarishlar miya katta yarim sharlar qatlamidagi hujayralarning

tuzilishi sekin-asta katta yoshdagi kishi miyasining hujayralariga xos bo'lgan xususiyatlarga ega bo'ladi. Bosh miya po'stining qismlarida assotsiativ to'qimalarning miqdori ko'payadi. Natijada o'qish va mehnat jarayonida katta (yarim sharlar) qatlamining analitik-sintetik faoliyati murakkablashadi. Ba'zan bu yoshdagi o'quvchilarda nerv qo'zg'aluvchanligining ortishi, nerv sistemasi normal ishlashining buzilishi ko'pincha noto'g'ri yashash rejimining: tungi mashg'ulotlar, to'yib uxlamaslik, to'liqish, chekish, noratsional ovqatlanish, zararli odatlar va boshqa ayrim sabablarning natijasida ro'y beradi.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davrida yoshining boshlanishida odatda jinsiy yetilish tugallanadi, ikkilamchi jinsiy belgilar rivojlanadi, bu hol yigit va qizlarning tashqi ko'rinishida ham sezilarli o'zgarish hosil qiladi. Jinsiy yetilish davrining tugallanishi hali jismoniy yetuklikni ham, buning ustiga psixik va ma'naviy yetuklikni ham anglatmaydi. Faqat 18 yoshga borib, nikohdan o'tishga ruxsat beriladigan davrda, shu yosh uchun minimal darajada zarur bo'lgan jismoniy, ma'naviy, fuqarolik yetuklik darajasi boshlanadi. 18 yoshli yigit va qizlar jamiyat tomonidan katta yoshli kishilar deb e'trof etiladi.

Ilk o'spirinlik va yoshli davrini ikkinchi o'tish davri deb hisoblash mumkin. Agar birinchi o'tish davri ko'proq bolalikka yaqin bo'lsa, ikkinchi o'tish davrida bo'lgan o'spirin ko'proq yoshlik davriga yaqindir va shu jihatidan o'rganiladi hamda tadqiq etiladi. Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi (o'rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirishi) bilan xarakterlanadi. Hayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinning shaxsiga, o'z-o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli o'laroq ilk o'spirinlar katta hayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

Ilk o'spirinlik va yoshlik davrning mustaqilligi ortishi bilan kattalarning unga munosabatlari ham o'zgaradi. Kattalar o'smirlarga ko'proq bola deb qarasarlar, ilk o'spirin yoshdagilarga katta odamdek munosabatda bo'ladilar. Ilk o'spirinlar hayotda o'z o'rnini topishga nisbatan intilishi anglangan holatda bo'ladi. U o'z hayotiy rejalarini amalga oshirish uchun harakat qila boshlaydi va ma'lum bir kasbni egallay boshlaydi yoki shu soha bo'yicha akademik litseylarda o'qishini davom ettiradi. O'spirinlar tanlagan sohalari yoki kasblarida juda katta yangiliklar, kashfiyotlar qilgilar keiadi, lekin asta-sekinlik bilan yangilik va kashfiyotlar qilish uchun ularda bilim va tajriba yetishmayotganligini, buning uchun ko'proq o'qish va o'rganishlari kerakligini anglay boshlaydilar.

Hayot faoliyati kengaygan sari, o'spirinlarda ijtimoiy rollar kengligi faqat miqdor tomondangina kengayib qolmay, balki sifat tomonidan ham o'zgarib boradi.

Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshidan faol saylash huquqiga va oila qurish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'spirin jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi. Ba'zi

o'spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash haqida o'ylay boshlaydilar. Lekin, shunga qaramay o'spirinlarda kattalarga qaramlik xususiyatlari saqlanib qoladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi bolalardan keskin farq qiladilar.

Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetgan, kamolotga erishgan, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarishi kabi yetuk insoniy xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi. Ular vazmin, mulohazali bo'ladilar, katta yoshdagilarga hurmat ehtirom bilan qaraydilar. Ular uzoqni ko'zlaydigan, kelajak uchun qayg'uradigan, ota-onalarining yaqin yordamchisiga aylanadilar. O'quv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib qolaveradi, o'qishga nisbatan o'smirlik yoshiga qaraganda o'spirinlikda birmuncha yuqoriroq bo'ladi.

Mustaqil hayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu davrda o'spirinlarning kelgusi hayoti va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko'ra fanlarga nisbatan qiziqishlari o'zgaradi. O'spirinning fanlarga hamda shu fan o'qituvchilariga nisbatan munosabati o'zgaradi. O'spirinlik davrida o'zi ko'zlagan maqsadlariga erishishga asoslangan motivlar birinchi o'ringa ko'tariladi. O'smirlar o'zlarining o'qishga bo'lgan munosabatlari va ularning o'qish-o'rganishga undovchi sabablarni yaxshi anglaydilar. O'spirinlik yoshida boshdan kechiriladigan his-tuyg'ularning xilma-xilligi bilan, hayotning turli tomonlariga emotsional munosabatda bo'lishi bilan ajralib turadi.

Rus psixologi L.S.Vigotskiy 1920-yillardayoq ilk o'spirinlar haqida nazariyalar ko'pligini ta'kidlagan edi. Ilk o'spirinlar haqida 3ta yirik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish biogenetik yo'nalish deb ataladi, uning asosida yetilishning biologik jarayonlari yotadi. Ikkinchi yo'nalish sotsiogenetik yo'nalish deb ataladi, unda asosiy e'tibor ijtimoiylashuvga qaratiladi. Uchinchi yo'nalish psixogenetik deb atalib, uning asosida psixik jarayonlar va funksiyalarning rivojlanishi yotadi.

Taraqqiyotning biogenetik nazariyalarida rivojlanishning biologik determinantlariga asosiy urg'u beriladi. Rivojlanish jarayonining o'zi bosqichlari universal bo'lgan yetilish sifatida talqin etiladi. Bu yo'nalishning yorqin namoyandalaridan biri XX asr amerikalik psixolog S.Xolldir. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish psixologiyasining asosiy qonuni biogenetik "rekapitulyatsiya qonuni" hisoblanadi, unga ko'ra individual rivojlanish, ontogenez filogenezning asosiy bosqichlarini takrorlaydi. Go'daklik rivojlanishning hayvonot fazalarini takrorlaydi. Bolalik qadimgi odamlarning asosiy mashg'ulotlari ovchilik va baliq ovlash bolgan

davrga to'g'ri keladi. 8 dan 12 yoshgacha bo'lgan davr o'smirlikdan oldingi davr deb ataladi, yovvoyilik tugallanib, madaniyatning boshlanishi deb ta'riflaydi. 12- 13 yoshdan 22-25 yoshgacha bo'lgan davrni o'spirinlik deb ataladi, kattalikning boshlanishi, romantizm davri deb ataladi. Bu davrda tashqi va ichki nizolar avj olib, insonda "individuallik hissi" paydo boladi. Holning bu nazariyasi psixologlar tomonidan tanqid qilinadi.

Biogenetik nazariyaning boshqa varianti nemis "konstitutsional psixologiya" vakillari tomonidan ishlab chiqildi. E.Krechmer va E.Yensh ba'zi biologik omillar asosida (tana tuzilishi tiplari va boshqalar) shaxs tipologiyalari muammolarini ishlab chiqib, insonning jismoniy tiplari va uning rivojlanish xususiyatlari orasida qandaydir bog'lanish mavjud bo'lsa kerak, deb taxmin qiladilar. E.Krechmer barcha insonlarni ikki tomonga joylashtirish mumkin, bir tomonda sikloid (oson qo'zg'aluvchan, kayfiyati o'zgaruv chan) ikkinchi tomonda shizoid (kamgap, hissiyotlari yorqin bo'lmagan) tiplarni joylashtirish mumkin. Krechmerning shogirdi K.Konradning ta'kidlashicha, bu tavsiflarni yosh bosqichlariga ham qo'llasa bo'ladi: O'smirlikdan oldingi davr «sikloid», ilk o'spirinlik esa «shizoid» davrga to'g'ri keladi. Shizoid shaxsning o'spirinligi murakkab va og'ir kechadi, uning xislatlari individual-tipologik xususiyatlar bilan yanada chuqurlashadi. Sikloid shaxsilk o'spirinlik xavotirlanishlarini yengil shaklda boshidan kechiradi, bu yoshning xususiyatlari uning tipologik xususiyatlari bilan muvozanatlashadi.

Nemis olimi V. Seller «Konstitutsiya va rivojlanish» asarida (1952) a'kidlashicha, psixik va somatik rivojlanish orasidagi bog'lovchi zveno bola tana uzilishining o'zgarishi va uni anglash hisoblanadi.

Biogenetik yo'nalish namoyandalari olimlar e'tiborini taraqqiyotning psixik va jismoniy o'zaro bog'liqligini o'rganishga qaratdilar. Bu psixofiziologiya uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Psixika taraqqiyotini faqat biologik qonunlar asosida tushunish muvaffaqiyatga erishmadi. Ular taraqqiyotning ijtimoiy omillarining rolini yo'qqa chiqarib, faqat biologik omillarning rolini bo'rttirmoqchi bo'ldilar. Shunday nazariyalardan biri mashhur amerikalik psixolog A.Gezell nazariyasidir. U taraqqiyotda biologik omillarga urg'u beradi. Gezellning fikricha, ilk o'spirinlik yoshi 11yoshdan 21 yoshgacha davom etadi, ulardan birinchi besh yil (11dan 16 yoshgacha) bo'lgan davr juda muhimdir. Uning ta'kidlashicha, o'n yil, oltin davr bo'lib bola muvozanatli, hayotni oson idrok etadi, ota-onasi bilan muomalasi yaxshi, tashqi ko'rinishi haqida qayg'urmaydi. 11yoshdan organizmda qayta qurish boshlanadi; bola ta'sirchan bo'lib qoladi, qarshilik ko'rsatish (negativizm), kayfiyatning tez o'zgarishi, tengdoshlari bilan janjallar, ota-onaga qarshi isyon paydo bo'ladi. 12 yoshda hayotga munosabat ijobiylasha boshlaydi, o'smirning oiladan uzoqlashishi hamda tengdoshlarining ta'siri kuchaya boradi. Bu yoshdagi asosiy

xislatlar: aqllilik, chidamlilik va hazil; o'smir bajonu dil tashabus bilan chiqadi, tashqi ko'rinishi haqida qayg'ura boshlaydi va qarama-qarshi jins vakillariga qiziqishi ortadi. 13 yoshlilarning asosiy xislatlari o'smir o'zi bilan o'zi bo'lib, introvertlik xislatlari kuchayadi; o'z-o'zini tanqid qiladi, tanqiddan tez xafa bo'ladi, psixologiya bilan qiziq boshlaydi, ota-onaga ham tanqidiy munosabatda bo'la boshlaydi, do'st tanlashi ham o'zgarib boradi, somatik o'zgarishlar kuchayganligi sababli kayfiyatning tez o'zgarishi namoyon bo'ladi, 14 yoshda introversiya ekstroversiya bilan almashadi, o'smir muloqotchan, kuch-quvvatga to'la, o'ziga ishonchi ortgan, insonlarga va ular orasidagi farqqa qiziqish ortadi.

U o'zini boshqalar bilan solishtirishni, kino va adabiy qahramonlarga o'zini o'xshatib, muhokama qilishni yoqtiradi. Gezellning ta'kidlashicha, 15 yoshlilarning xususiyatlarini yagona shaklda ifodalash qiyin, chunki individual farqlar ortib boradi. Bu yoshdagi yangi psixologik tuzilma mustaqillik ruhining ortishi bo'lib, bunda o'smirning maktab va oilaga munosabati kuchayadi, tashqi nazoratdan qochish o'z-o'zini nazorat qilish va ongli o'z-o'zini tarbiyalash bilan uyg'unlashadi. Bularning barchasi o'smirning salbiy ta'sirlarni idrok qilish va tez xafa bo'lishini orttiradi.

16 yoshda yana osoyishtalik boshlanadi: isyonchilik xushchaqchaqlikka aylanadi, ichki mustaqillik, hissiy barqarorlik, muloqotchanlik, kelajakka intilish kuchayadi. Shunday qilib, Gezellda biogenetik konsepsiya taraqqiyotning turli jihatlarini, xronologik birlashtirilgan tavsiflashga aylanadi.

Sotsiogenetik nazariyalarda ilk o'spirinlik xususiyatlari jamiyatning tuzilishidan, ijtimoiylashuv usullaridan, boshqalar bilan o'zaro ta'sir xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ilk o'spirinlikni o'rganishda sotsiogenetik yo'nalish ijtimoiy psixologiyaning ta'siri bilan bog'liq.

Nemis psixologi K.Levinning "maydon nazariyasi" bo'yicha insonning xulq-atvori, bir tomondan shaxsning, ikkinchi tomondan uni o'rab turgan muhitning funksiyasidir. Lekin shaxs xususiyatlari va muhit xislatlari o'zaro bogliq. Bola oiladan, maktabdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, chunki bu ijtimoiy institutlar alohida olingan individlarsiz bolishi mumkin emas. Levin shaxsiy va muhit tarkibiy qismlarining birligi va o'zaro ta'sirini hayotiy yoki psixologik fazo deb ataydi. Otish davrining muhim jarayonlari sifatida Levin shaxs hayotiy dunyosining, muloqot doirasining kengayishi deb hisoblaydi. Ilk o'spirinning xulq-atvori o'zgaruvchandir. Bolalikdan kattalikka o'tgan o'spirin, to'liq unisiga ham, bunisiga ham kirmaydi. Uning hayotiy dunyosi va ijtimoiy vaziyatdagi bu xususiyati intilish darajasining noaniqligi, ichki qarama-qarshilik, kuchli tortinchoqlik va agressivlik kabi psixikasining holatlarida namoyon bo'ladi. Bunday nizolar qanchalik ko'p bo'lsa, bolalar dunyosi va kattalar dunyosi orasida farq shunchalik ko'p boladi.

Levin konsepsiyasining yutug'i shundaki, u o'spirinlikni ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraydi, shaxsning psixik taraqqiyotini uning ijtimoiy holatining o'zgarishi bilan bog'laydi.

Ilk o'spirinlik biogenetik va sotsiogenetik yo'nalishlarining umumiy xususiyati shundaki, taraqqiyotning manbaalari va harakatga keltiruvchi kuchlarini ular psixik omillardan tashqarida izlaydilar. Birinchi holda organizmda ro'y beradigan biologik jarayonlarga urg'u beriladi, ikkinchisida shaxs ishtirok etadigan ijtimoiy jarayonlarga urg'u beriladi.

Psixogenetik yo'nalish har ikkala yo'nalishning ahamiyatini kamaytirmagan holda, psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yadi. Bu yo'nalishni uchga bo'lib o'rganish mumkin.

Xulq-atvorni hissiyot, mayl va boshqa psixikaning ratsional bo'lmagan tarkibiy qismlari bilan tushuntiruvchi nazariya psixodinamik nazariya deb ataladi. Bilish qobiliyatlari va intellektning rivojlanishiga urg'u beriladigan konsepsiya kognitiv yoki kognitiv-genetik konsepsiya deb ataladi. Shaxsning rivojlanishiga urg'u beriladigan konsepsiyalar personologik konsepsiyalari deb ataladi

Ilk o'spirinlik haqida psixodinamik nazariyaning yirik namoyandasi mashhur amerikalik psixolog E.Erikson hisoblanadi. Uning falsafiy metodologik qarashlari freydistik-psixoanalizning davomi hisoblanadi.

Z.Freyd shaxs taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi biologik jinsiy mayl («libido») deb hisoblaydi. Eriksonning ta'kidlashicha, insonning rivojlanishi, o'zaro bog'liq uch jarayondan iborat: biologiya o'rganadigan jismoniy taraqqiyot, psixologiya o'rganadigan ongli "Men"ning rivojlanishi, ijtimoiy fanlar o'rganadigan ijtimoiy rivojlanish. Taraqqiyotning asosiy qonuni – "epigenetik prinsip" bo'lib, rivojlanishning har bir yangi bosqichida oldingi bosqichlarda bo'lmagan yangi hodisa va xislatlar paydo bo'ladi. Taraqqiyotning yangi fazasiga otish "normativ inqiroz" shaklida o'tadi, u tashqaridan patologik hodisaga o'xshaydi, lekin o'sishning normal qiyinchiliklarini ifodalaydi.

Taraqqiyotning yangi bosqichiga o'tish oldingi bosqichga xos bo'lgan asosiy qarama-qarshilikni hal qilish asosida mumkin bo'ladi. Agar qarama-qarshilik hal qilinmasa u albatta keyin namoyon bo'ladi.

Erikson hayotiy siklni sakkiz bosqich (faza)ga boladi. Birinchi bosqich go'daklik. Uning asosiy maqsadi tashqi dunyoga "ishonish" hissini hosil qilishdir. Uning asosiy vositasi ota-onaning muhabbati va g'amxo'rligidir. Agar go'dakda "asosli ishonish" vujudga kelmasa, unda dunyoga "asosli ishonmaslik", xavotirlanish hissi paydo bo'ladi.

Ikkinchi bosqich ilk bolalik bolada uyat va shubhalanish kabi hislar paydo bo'ladi. Bolada mustaqillik, mas'uliyat, tartib va intizomni hurmatlash kabi xislatlar paydo boladi.

Uchinchi bosqich o'yin yoshi (5-7 yosh) tashabbus hissi, nimadir qilish hissi paydo bo'ladi. Bu yoshda guruh y o'yinlar, tengdoshlari bilan muloqot, xayolning rivojlanishi muhim hisoblanadi. Bu yoshda adolat, qoidaga mosligini tushunish hissi paydo bo'ladi.

To'rtinchi bosqich maktab yoshidagi yangi psixologik tuzilma maqsadga erishish qobiliyati, tashabbuskorlik hissidir.

Beshinchi bosqich o'spirinlik bo'lib, boshqalarga o'xshamaslik, individuallik hissining paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi. Erikson o'z-o'zini anglash, vaqtni yangicha his qilish, jinsiy qiziqishlar shakllanishi mexanizmlarini to'liq tavsiflaydi.

Oltinchi bosqich yoshlik boshqalar bilan intim psixologik yaqinlik, jumladan, jinsiy yaqinlik ehtiyoji va qobiliyati paydo bo'ladi.

Yettinchi bosqich yetuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnatda, ijodiyotda, g'amxo'rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatish va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg'usi uzluksiz hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki vazifasini bajaradi.

Sakkizinchi bosqich, ya'ni qarilik inson sifatida o'z burchini uddalay olganligidan, turmushning keng qamrovliligidan qanoatlanish tuyg'ulari bilan xarakterlanadi.

Personologik yo'nalish vakillari, jumladan E.Shprangerning ta'kidlashicha, bu davrdagi asosiy o'zgarishlar: shaxsiy "Men"ni kashf qilish, refleksiyaning o'sishi, o'zining individualligini anglash va shaxsiy xususiyatlarini e'tirof etish, hayotiy ezgu rejalarining paydo bo'lishi, o'z shaxsiy turmushini ongli holda qurishga intilish va hokazolardir. Shpranger o'spirinlikni ikki davrga bo'ladi. Birinchi davr 14-17 yoshlarda vujudga keladigan inqiroz o'spirinlarda o'zlarini kattalarning bolalarcha munosabati doirasidan qutulish tuyg'usi paydo bo'lishidan iboratdir. 17-21 yoshlilarning asosiy xususiyati ularda tengqurlaridan "ajralish" inqirozi va tanholik istagining paydo bo'lishidir. Bu holat tarixiy shart-sharoitlardan kelib chiqadi. Shpranger ilk o'spirinlarda o'z-o'zini anglash va qadriyatlar yo'nalganligiga asos solgan. Bu yo'nalishni keyinchalik K.Byuler, A.Maslou va boshqalar davom ettirganlar.

Kognitivistik yo'nalishning asoschilari qatoriga J.Piaje, Dj.Kelli, L.Kolberg, D.Bromley, Dj.Birrer, A.Vallon, G.Grimm va boshqalarni kiritish mumkin. J.Piajening intellekt nazariyasi aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik va

moslashish, ko'nikishdan iborat bo'lib, aql-idrokning funksional invariantligi deb yuritiladi.

U intellektni quyidagi rivojlanish davrlariga ajratadi:

- 1) sensomotor intellekt (tug'ilishdan 2 yoshgacha);
- 2) operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha);
- 3) konkret operatsiyalar davri 7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha);
- 4) rasmiy operatsiyalar davri.

Hayotiy istiqbol rejalarini qurish, kelajakka yo'nalganlik o'spirin hayotining mazmuniga aylanadi. Ilk o'spirinlik davrida mustaqil hayot ostonasiga qadam qo'yish taraqqiyotning muhim ijtimoiy vaziyatidir. 17 yoshdagi inqiroz jarayonida shaxsiy taraqqiyot subyekti sifatida insonning shakllanish vazifasi hal qilinadi. Ilk o'spirinlikdan katta o'spirinlikka o'tishda kasbiy o'z-o'zini belgilash tugallanib, o'z-o'zini namoyon qilish amalga oshadi.

8.2. O'spirinlikva yoshlik davrida yetakchi faoliyat.

D.B.Elkoninning va A.N.Leontevning ta'kidlashicha, o'quv kasbiy faoliyat o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat hisoblanadi.

I.Feldshteynning fikricha, o'spirinlik davrida o'qish va mehnat asosiy faoliyat turlari sifatida shaxsning taraqqiyotini belgilaydi. Boshqa psixologlar esa kasbiy o'z-o'zini belgilashni ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat sifatida ko'rsatadilar. I.V.Dubrovina bu holatga aniqlik kiritadi, maktabni tugatgan paytda kasbiy o'z-o'zini belgilash haqida gapirish erta, chunki unda faqat istak, haqiqatda amalga oshmagan kelajak rejalar mavjud bo'ladi.

Ilk o'spirinlar shaxsining taraqqiyotida ijtimoiy foydali mehnatning roli katta. Ilk o'spirinlar mehnati faqat o'zining moddiy natija berishi tomoni bilangina muhim emas. Bu yoshdagilarning mehnatini to'g'ri tashkil etish shaxsning kollektivizm, umumjamo'a foydasi uchun qilinadigan mehnatga muhabbat, tashabbuskorlik, maqsadga intiluvchanlik, intizomlilik, qat'iyatlilik singari sifatlarini tarkib toptirishga yordam beradi. O'quvchilar umumiy mehnatda qatnashar ekanlar, mehnatni va mehnat kishilarini hurmatlash tuyg'usini hosil qiladilar, ularda mehnat qilish ehtiyoji va istagi paydo bo'ladi.

Mehnat jarayonida o'quvchilarda yangi tuyg'ular o'z mehnatidan quvonish, yaratilgan narsa bilan faxrlanish tuyg'usi, ko'p kuch-g'ayrat sarflagandan keyin erishilgan g'alabadan qanoat hosil qilish tuyg'usi vujudga keladi. Ana shu yangi quvonchli emotsiya o'quvchini yana bir marta bu tuyg'ularni boshdan kechirish uchun tag'in mehnat vaziyatiga jalb qiladi. Mehnatning ijtimoiy ahamiyati va uning natijalariga ijtimoiy baho berish o'quvchini mehnatga psixologik jihatdan tayyorlashning zarur tomonlaridan biridir.

Jamoada mehnat qilishda uning tarbiyaviy ahamiyati kuchli bo'ladi. Jamoaviy mehnat, o'zaro mehnat mas'uliyati ilk o'spirin shaxsini tarkib toptirishda katta rol o'ynaydi. Jamoa bo'lib mehnat qilish o'quvchilarning mehnatda hamkorlik va o'zaro yordam ko'rsatish tajribasini, bir-birlarini nazorat qilish tajribasini hosil qilishlariga imkon beradi, mehnatning umumiy natijalaridan shaxsiy manfaatdorlikni, o'z xatti-harakatlarini jamoa manfaatlariga bo'ysundirish odatini tarkib toptiradi. Ilk o'spirinlik yoshi mehnat hayotida o'z-o'zini aniqlab olish yoshi bo'lib, bu vaqtda o'quvchi o'zining mehnatdagi iste'dodini jiddiy ravishda izlay boshlaydi, unda o'zining kelajakdagi kasbini belgilab olish intilishi paydo bo'ladi. O'smirlardan farqli ravishda ilk o'spirinlar kasbni o'ylab tanlaydilar, nima uchun shu kasbni tanlaganliklarini asoslab beradilar. Ularning ko'plari o'zlarining individual jismoniy va psixik xususiyatlarini biror kasb kishisiga qo'yiladigan talablar bilan taqqoslamoqchi boladilar. Buning natijasida ilk o'spirinlar amaliy jihatdan masalaga yaqinlashib qoladilar va o'z qiziqishlari hamda imkoniyatlarini hisobga olib, haqiqiy kasblarni tilga ola boshlaydilar.

Ming-minglab kasblar bor, lekin muayyan mehnat turiga individual moyillik bilan unga bo'lgan qobiliyat va uning ijtimoiy ahamiyatiga yuqori baho berish birg: qo'shilib ketgan vaqtdagina chin yurakdan tanlangan kasbgina kishiga ma'navi qoniqish va jamiyatga foyda keltiradi. Ilk o'spirinlar uchun xarakterli xususiyat kasblarga keskin tanlab munosabatda bo'lishdir. Ular ayrim kasblarni yuksak baholaydilar, o'quvchilarning ko'z o'ngida bu kasblarning ijtimoiy mavqei ulug'dir. Boshqa kasblarning ijtimoiy mavqei juda past.

Kasbiy niyatlarning barqarorligini o'rganish yuzasidan N.I.Krilov o'tkazgan tekshirish shuni ko'rsatdiki, hatto o'z niyatlarini amalga oshirib, oliy o'quv yurtiga kirgan talabalar orasida ham ko'plari o'zlarining kim bo'lishlarini oxirigacha hal qilmaganlar. Bunga sabab yoshlarni mazkur oliy o'quv yurtiga olib kelgan kasb haqidagi tasavvur bilan bu kasbning haqiqiy, amaliy mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlikdir. O'zining kasb tanlash bo'yicha taqdirini tasodifan hal etish murakkab kechinmalarga, tanlangan kasbi sohasida ikkilanishlarga, og'ir ichki nizolarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qizlar uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi.

Kasb tanlash nimaning ta'siri ostida ro'y beradi? Bunday tanlashning motivlari nima?

Ko'pdan ko'p materiallar maktab o'quvchilarida o'zlarining kelajakdagi kasblariga qiziqishni tarbiyalashda maktab va o'qituvchilarning ma'lum darajada rol o'ynashini ko'rsatadi. Bir qancha tadqiqotlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, so'rab chiqilgan o'quvchilarning 40-50% kelajakdagi kasbni tanlashga biror o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishlari sabab bo'lganligini aytadi. Ko'pgina o'quvchilar xalq

xo'jaligi uchun zarur bo'lgan kasblarni tanlaydilar, bunga Vatanga foyda keltirish istagini sabab qilib ko'rsatadilar, lekin bu kasblarni o'zlarining individual xususiyatlariga, qobiliyatlariga muvofiq keladi, deb hisoblamaydilar. Ilk o'spirinlarning ko'pchiligi kasb tanlashga motiv qilib o'z qobiliyatlarini ko'rsatadilar. Ko'p o'quvchilar esa oilaviy an'analarning mavjudligini, moddiy-maishiy ta'minlanganlik sababini, do'stlar va o'rtoqlaridan namuna olganligini motiv qilib ko'rsatib o'tadilar. Ayrim hollarda ish joyi yoki oliy o'quv yurtining yashash joyiga yaqinligi va boshqalar motiv bo'lgan.

Ilk o'spirinlarning qiziqishlarini xarakterlaganda avvalo shuni aytish kerakki, yigit va qizlar odatda xuddi shu yoshda biror fanga, bilim tarmog'iga, faoliyat sohasiga bo'lgan o'zlarining qat'iy spetsifik qiziqishlarini belgilab oladilar. Ilk o'spirin yoshidagi bunday qiziqish shaxsning bilish-professional yo'nalishining tarkib topishiga olib keladi, yigit yoki qizning maktabni tamomlagandan keyin qanday kasb tanlashini, hayot yo'lini belgilab beradi. Ana shunday maxsus qiziqishning mavjudligi muayyan sohadagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga doimiy intilishni rag'batlantiradi: katta maktab yoshidagi o'quvchi zarur adabiyot bilan aktiv ravishda tanishib boradi, tegishli to'garaklarda bajonudil shug'ullanadi.

Ilk o'spirinlik yoshida bilishga oid qiziqishlar tobora keng, qat'iy va amaliy xarakter kasb etadi. O'quvchilarning qiziqishlari keng va xilma-xil bo'lib boradi: texnikaga, tabiyotga, ijtimoiy siyosiy masalalarga, falsafiy-axloqiy masalalarga, sportga qiziqish ortadi.

Insonning hayot yo'li turli-tumandir. Ilk o'spirinlikda inson hayot yo'lini o'zi tanlaydigandek tuyuladi, lekin uning kasb tanlashiga tarbiya, muhit va boshqalar ham ta'sir qiladi. Kasb-hunar kolleji yoki litseyini bitirgandan so'ng shaxsiy bo'lmagan tashqi omillarning ta'siri yanada kuchli bo'ladi. V.N.Shubkinning ta'kidlashicha, biz tanlaydigan yo'llardan boshqa bizlarni tanlaydigan yo'llar ham mavjud. Oliy o'quv yurtini tugallagan yoshlar ta'limni hayotni mazmunli va qiziqarli qilish vositasi sifatida hamma narsadan ustun qo'yishadi. Ishlaydigan yoshlar esa ta'limning mohiyatini jamiyatga ko'proq foyda keltirishda degan fikrdalar.

O'spirinlar turli kasblarni turlicha baholaydilar. 17 yoshlilar kasblarni kontrast "oq-qora", mavhum deb baholasalar, 25 yoshlilar o'zlarining hayot yo'llari bilan baholaydilar. Muvaffaqiyatli kasbga yo'naltirishning muhim shartlaridan biri o'quvchilarning mehnatga to'g'ri munosabatda bo'lishi va ularning faolligidir.

Kasbga yo'naltirish shaxsning ijtimoiy taqdirini belgilashning tarkibiy qismidir. Kasb tanlash hayot mazmuni haqidagi o'ylari va shaxsiy "Men" tabiati bilan mos kelganda muvaffaqiyatli hisoblanadi.

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti talabalarida Z.T.Nishanova rahbarligida o'tkazilgan D.Xodjakulova tadqiqotlarida so'ralganlarning yarmisi yana

shu kasbni tanlashlarini ta'kidlab, tasdiq javobini berishgan, uchdan bir qism talabalar esa ikkilanishlarini bayon etishgan. Talabalarda kasbiy yo'nalganlikning shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga faol maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatish uchun quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

1. Oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonida har bir talabaning barqaror kasbiy yo'nalganligi shakllanishiga yordam berish uchun ta'limning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan psixologik fenomenlar majmuyini hisobga olish zarur.

2. Oliy ta'lim davomida har bir talabaga individual yondashuvni amalga oshirmoq, kasbiy yo'nalganlik imkoniyatlaridan kengroq foydalanish lozim.

3. Talabalarning anchagina qismi kasbni anglamay tasodifan tanlaganliklarini hisobga olib, oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonida talabalarda dunyoni kasb nuqtayi nazaridan ko'rishni shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimini tavsiya etish mumkin.

4. Ko'pchilik talabalar hozirgi zamon masalalari bilan aloqasi borligi, ilmiylik, muammolilik, bilimning chuqurligi, ta'limda ko'rsatmalilik va texnika vositalarining qo'llanilishini mutaxassislik fanlarini o'qitishdagi ijobiy jihatlar sifatida ta'kidlangani bois, darslarni jonli, yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda qiziqarli qilib o'tishlarini o'qituvchilarga tavsiya etgan.

5. Talabalarda kasbiy yo'nalganlikni shakllantirish uchun kasb professiogrammasi va psixogrammasi bilan tanishtirish hamda kasbiy muhim, xislatlarni psixologiya darslarida amaliy mashg'ulotlarda hamda tarbiyaviy soatlarda guruh murabbiylari yordamida rivojlantirishni tavsiya etilgan.

O'zbekiston psixologlari tadqiqotlarida yuqori sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatini boshqarish masalalariga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, jumladan Sh.V.Azizova o'quv faoliyatini yuqori sinf o'quvchisi tomonidan boshqarish imkoniyati bir necha omilga bog'liq ekanini ta'kidlaydi :

a) o'quvchilar tomonidan egallangan, umumlashgan ta'limiy usullar tizimi va xususiyatiga;

b) o'quvchilar o'quv faoliyati individual uslubining mavjudligiga;

d) ijtimoiy va shaxsiy-amaliy tajribaning ko'lamiga;

e) har qaysi ta'limiy usulning anglanganlik darajasiga.

Muallifning e'tirofi etishicha, bu tarkibiy qismlarning muayyan

tizim shakliga kelganligi ta'limni optimallashtirishning shart-sharoitini yaratadi.

8.3.O'spirinlik va yoshlik davrida intellektual rivojlanish

Ilk o'spirinlarning bilish jarayonlari shunday darajaga yetadiki, kattalar bajaradigan barcha aqliy ishlarni bajarishga amaliy jihatdan tayyor bo'ladilar. Ularning bilish jarayonlari murakkab va egiluvchan bo'lib boradi. Ular bu yoshga

kelib jiddiy ishlarga ko'p vaqtlarini ajrata boshlaydilar, dam olish va o'yin-kulguga juda kam vaqt ajratadilar. Ularning barcha bilish jarayonlari, jumladan, xayol, xotira, nutq, tafakkur rivojlanadi. Ilk o'spirinlik yoshidagi o'quvchilarning bilish jarayonlari turli nuqtayi nazarlarni tahlil etishga va bu masala bo'yicha har tomonlama fikr yuritishga yordam bera oladi. Bilishga qiziqishning rivojlanishi, o'qishga ongli munosabatda bo'lishning o'sishi bilish jarayonlarining ixtiyoriyligini, ularni boshqara olish mahoratini yanada rivojlantirishga undaydi.

Bu yosh davrining oxiriga borib, o'quvchilar o'zlarining bilish jarayonlarini to'la-to'kis egallab oladilar, ularni hayot va faoliyatning muayyan vazifalariga bo'ysundiradilar. Ular axloqiy va siyosiy va boshqa mavzular bo'yicha erkin fikrlaydilar. Ilk o'spirinlarga umumiydan xususiyga, xususiydan umumiy xulosa chiqarish, ya'ni induksiya va deduksiya xosdir.

Ilk o'spirinlar ko'pchilik ilmiy tushunchalarni o'zlashtiradilar, turli masalalarni yechish jarayonida ulardan foydalanishni o'rganadilar. Bu esa ularda nazariy yoki so'z-mantiq tafakkurning rivojlanganligini bildiradi. Kuzatish aniq maqsadga qaratilgan va yanada sistemali bo'lib boradi. Shaxsning kuzatuvchanlik xususiyati rivoj topadi. Shu bilan birga N.D.Levitov ko'rsatib o'tganidek, o'spirinlar o'z kuzatishlarida parishonxotir bo'lmasliklarini, kuzatishni o'z oldilariga qo'yilgan vazifalarga bo'ysundirishlarini, yetarli darajada to'plangan faktlar to'planmaguncha xulosa chiqarishga shoshilmasliklarini nazorat qilib borish zarur. Ilk o'spirinlarning o'quv faoliyati ularning faolligi va mustaqilligiga ancha yuqori talablar qo'yadi. Akademik litsey va kasb-hunar kolleji dasturida belgilangan materiallarni o'zlashtirish uchun nazariy tafakkur rivojlangan bo'lishi hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini egallash zarur.

Xotirani rivojlantirishda mavhum so'z-mantiq xotira, ma'nosiga tushunib esda olib qolishning roli sezilarli darajada ortadi. Garchi ixtiyoriy xotira ustunlik qilsada, ixtiyorsiz esda olib qolish ham ilk o'spirinlar tajribasidan chiqib ketmaydi. U faqat o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi, ilk o'spirinlarning qiziqishlari, xususan ularning bilishga oid va kasb tanlashga oid qiziqishlari bilan ko'proq bog'lanadi. Shu bilan birga faol ravishda bilim egallash, o'qish va jamoat faoliyatida har holda ixtiyoriy xotira yetakchi rol o'ynaydi.

So'zma-so'z yodlab olish alohida hollarda zarur ekanligini o'quvchilar yaxshi tushunadilar. Ilk o'spirinlar esda olib qolish usullaridan rejalarni va tekstning sxemalarini, konspektlarni tuzish, asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish va ostiga chizish, ilgari ma'lum bo'lgan fikrlarga taqqoslash, solishtirish usullaridan o'smirlarga qaraganda beqiyos darajada keng suratda foydalanadilar. Ular esda olib qolishga alohida-alohida yondashadilar.

Qiziqishlarning differensiyalashganligi diqqatning tanlovchanligini, ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatning roli ancha ortishini belgilab beradi. Ilk o'spirinlarda ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat bilan bir qatorda ixtiyoriy diqqatning ham ahamiyati ortadiki, ular o'quv materialini bilan bevosita qiziqmasdan, o'rganilayotgan hodisalarning hayotiy ahamiyatini tushunib, unga diqqatlarini qaratadilar.

Diqqatni ko'chirish va taqsimlash qobiliyati sezilarli ravishda rivojlanib, takomillashib boradi. Xususan, diqqatni taqsimlash bir vaqtning o'zida o'qituvchining tushuntirgan narsalarini ham tinglash, ham yozib borish, o'z javobining mazmunini kuzatib borish mahoratining shakllanishida o'z aksini topadi. Ilk o'spirinlar o'quv ishlari jarayonida o'zlariga ta'sir qiladigan chalg'ituvchi narsalarga o'smirlardan ko'ra ko'proq qarshi turishga, bardosh berib yengishga qobildirlar.

Ilk o'spirinlarning ayrimlarida diqqatning tanlovchanligi shu narsada ham ko'rinadiki, ular o'quv materialini idrok qilgan ekanlar, hamma vaqt uning ahamiyatiga baho berishga, uni amaliy jihatdan ahamiyatligi nuqtayi nazaridan idrok qilishga harakat qiladilar. Agar unga material muhim bo'lib tuyulmasa, u o'z diqqatini susaytiradi. Shunisi qiziqki, diqqatning bu o'ziga xos harakati ko'pincha atayin ro'y bermaydi. Odatda ilk o'spirinning diqqati shu sohadagi muayyan bilimlarni amald tatbiq etish haqida gap borgan vaqtdagina ixtiyorsiz ana shu predmetga qaratiladi.

Bu yoshdagi o'spirinlar atrofidagi turli voqea-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularni tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlari mulohaza yurgizib, qidirish jarayonining o'zi ko'proq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar bo'yicha bahs va munozaralar yuritishga va o'zlarining fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. Bu davrda bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o'spirinlar to'la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'zlarini-o'zlari tahlil eta oladilar. Ular endi bemalol axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda bahslashga olib, o'z munosabatlarini bildiradilar. O'spirinlik davrida bolalar juda ko'p ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yechishda foydalana oladilar. O'spirinning o'z-o'zini anglashi o'quv, mehnat va muloqot motivatsiyalarining o'zgarishida o'z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi.

O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib, juda ko'p bolalarda o'z faoliyatlarini oldindan rejalashtirish

layoqati yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarish ham o'spirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'spirinning o'quv mashg'ulotiga munosabati o'z xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagi o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi munosabatidan tubdan farq qiladi. Ular voyaga yetib bo'ladilar, ularning tajribasi ortadi; ular mustaqil hayot bo'sag'asida turganliklarini anglaydilar. O'quvchilarning o'qishga ongli qarashi kuchayadi, bu qarash bevosita hayotiy ma'no kasb etadi. Ilk o'spirinlar jamiyatning kelajakdagi mehnat hayotida to'laqonli ishtirok etishning zaruriy sharti bilim, ko'nikma va malakalarning mavjud fondi ekanligini, hosil qilingan mustaqil bilim egallash ko'nikmalari ekanligini aniq ravshan his qiladilar. Bilimlarga ehtiyoj sezish hozirgi vaqtda ilk o'spirinlarning xarakterli xususiyatlaridan biridir. O'quv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o'zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning o'qishga munosabati ham o'zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar.

O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish ko'lami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, mantiqiy xotirasi, esda olib qolishining oqilona yo'li sifatida ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado eta boshlaydi. Mazkur pallada o'spirinlarning tafakkuri tobora mantiqiy, faol, mustaqil va ijodiy xususiyat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'quvchilarning nutq madaniyati rivojlanadi. O'spirin turli janrdagi adabiy asarlarni o'qishi, tushunishi orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish va munozaraga kirishish, nazariy ikrlash hamda o'z-o'zini tahlil qilishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining ifatiga uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarakatrofdagi voqelik to'g'risida qancha miqdorda mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi.

Tafakkurning chuqurligi deganda esa, moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatleri, ularning o'zaro bog'lanish va munosabatlari o'spirinning fikrlash faoliyatida to'liq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi va chuqurligi sifatleri bilan bog'liq bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda o'spirinning shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi, bu vazifalarni hech kimning yordamisiz, oqilona usullar bilan mustaqil hal qilish xususiyatini tushunish kerak. Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga toliq javob olingan vaqt bilan belgilanadi.

Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orqada bolib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrofdagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hodisa va faktlarni yodlab oladilar. Bolalarni aqliy jihatdan rivojlantirish uchun o'qish faoliyatlarida faollashtirish va ularning bilimlarini ongli ravishda o'stirib borish kerak.

Ta'limda onglilik o'quvchining yuqori darajadagi faolligi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol faoliyat ko'rsatib o'zlashtirganda, o'quvchilar bu bilimlarni yaxshi tushunibgina qolmay, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ham o'rganadilar. O'quvchilarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish muhim va zarurdir. Bu o'rinda o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda rivojlantirish lozim. O'spirinlarning aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir.

O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga kirishishga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtayi nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarini uning fikrlashi, mustaqil o'ylashi, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarishi, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir.

O'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqida shaxsiy fikrlarni bildirish muammo yuzasidan bahslashuvi insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi tanqidiy tafakkurning aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa o'spirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. O'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylik darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona, tanqidiy nuqtayi nazardan qarashni o'rgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. Hodisalar to'g'risida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi. O'spirinning qobiliyati va iste'dodi ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi. Demak, maktabda o'tiladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni mustaqil holda tushunishga olib keladi.

Shaxsning bilish jarayonlari uning emotsiyalari bilan bog'liq. O'smirlik davridagi kuchli emotsional reaksiyalar garmonal va fiziologik jarayonlarga bog'liq. Bolgariyalik psixologlar G.D.Pirov va boshqalar 5 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan bolalarni ko'ndalang kesim metodi orqali o'rganib, nerv faoliyatining eng qo'zg'aluvchan tipi 5 yoshlilar orasida uchrashini aniqlashgan. Bola katta bo'lgan sayin qo'zg'aluvchanlik kamayib, muvozanatlilikning soni ortgan. Pubertat yoshda (11-13 yosh qizlarda va 13-15 yosh o'g'il bolalarda) qo'zg'aluvchanlarning miqdori ortadi, bu davrning oxiriga borib qo'zg'aluvchanlik yana kamayadi.

Emotsional zo'riqishning fiziologik manbalari qizlarda aniq payqaladi, ularda depressiya, jizzakilik, xavotirlanish va o'z- o'zini hurmat qilishning pasayishi hayz ko'rishning ma'lum davrlariga bog'liq. Bunga o'z vaqtida Sh.Byuller ham e'tibor bergan edi.

O'g'il bolalarda aniq fiziologik bog'liqlik ko'zga tashlanmaydi, lekin pubertat davr ular uchun ham qiyin kechadi. Rus psixologi P.M.Yakobson kattalar va tengdoshlariga salbiy reaksiyalar 12,5-13,5 yoshda eng ko'p uchraydi, deb ta'kidlagan edi. O'smir va o'spirinlardagi emotsional reaksiyalar faqat garmonal o'zgarishlarga bog'liq bo'lib qolmay, balki ijtimoiy omillar va tarbiya sharoitlari, individual tipologik farqlarga ham bog'liq. Katta bo'lishdagi psixologik qiyinchiliklar, "Men" obrazi va intilish darajasi orasidagi qarama-qarshilik kabi o'smirlar xos bo'lgan emotsional zo'riqish, ilk o'spirinlik davrida ham saqlanib qoladi.

Psixolog V.R.Kitlovskaya proyektiv testlar yordamida xavotirlanishning yosh dinamikasini o'rganib, bog'cha yoshidagi bolalar tarbiyachilar bilan muloqotda eng ko'p xavotirlanishlarini, ota-onalar bilan kamroq xavotirlanishlarini aniqlagan. Kichik maktab yoshidagi bolalar tengdoshlari bilan kamroq, begona katta odamlar bilan muloqotda ko'proq xavotirlanishi ma'lum bo'lgan. O'smirlar bo'lsa begona katta odamlar va o'qituvchilar bilan kamroq, ota-onalari va tengdoshlari bilan muloqotda ko'proq xavotirlanishi aniqlangan. Ilk o'spirinlar esa barcha sohadagi muloqotda eng yuqori xavotirlanish namoyon bo'lgan, ayniqsa ota-onalar va ular bog'liq bo'lgan kattalar bilan muloqotda kuchli xavotirlanish namoyon bo'lgan. A.E.Lichkoning ta'kidlashicha, 14-18 yoshda xarakterning ba'zi xususiyatlariga ortiqcha urg'u beriladi. Ilk o'spirinlikdagi tipologik o'zi bilan o'zi bo'lib qolish, ba'zan insondagi to'liq emaslik hissi bilan birga kechadigan yakkalanib qolishga olib keladi.

Yosh ulg'aygan sayin insonda emotsional qo'zg'alish hosil qiluvchi omillar ko'payib boradi. Agar katta odam yosh bolalarga o'xshab har bir qo'zg'atuvchiga javob qaytaraversa, u ko'p qo'zg'alish va emotsional beqarorlikdan olamdan o'tgan bo'lar edi. Kattalarni xavotirlanishdan tashqi ta'sirlarga tanlab javob qaytarish hamda

ichki tormozlanish va o'z-o'zini nazorat qilishning mahsuldor ichki mexanizmlari qutqaradi.

Amerikalik olim G.Djous 12 yoshli o'smirlar va 17 yoshli ilk o'spirinlarning emotsional reaksiyalarini (teri galvanik reaksiyalari) solishtirdi. U so'zli qo'zg'atuvchilarni yoqimli, yoqimsiz va befarqlarga ajratgan. Tajriba natijalaridan ma'lum bo'lishicha, umumiy emotsional reaksiya o'smirlarga nisbatan ilk o'spirinlarda yuqori bo'lgan. Lekin ular orasidagi asosiy farq tanlash darajasida kuzatilgan: ilk o'spirinlar o'smirlarga nisbatan befarq va yoqimsiz so'zlarga javob qaytarganlar. Shunday qilib, ilk o'spirinlarning emotsiyalari, intellekt singari aniq qo'zg'atuvchi bu sinaluvchi uchun qanday ahamiyatga egaligini hisobga olmasdan o'lchash mumkin emas. İlk o'spirinlik davridagi emotsional qiyinchilik va muammolarni aniq qarab chiqish lozim, chunki ularning kelib chiqish sabablari har xil. O'smirlik davridagi dismorfoboya o'z tanasi va tashqi ko'rinishidan tashvishlanish ilk o'spirinlik davrida o'tib ketadi. İlk o'spirinlarda namoyon bo'ladigan xavotirlanish belgilari bu yoshdagi maxsus qiyinchiliklarga reaksiya emas, balki ilgari olingan ruhiy jarohatlanishning keyin namoyon bo'lishidir.

Ko'pchilikda o'smirlikdan ilk o'spirinlikka o'tishda muloqotchanlik va umumiy emotsional kayfiyat yaxshilanadi. Ye.A.Silining longityud tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, u bolalarni 7 va 9-sinflarda kuzatib, o'smirlarga nisbatan ilk o'spirinlarda kamroq impulsivlik va emotsional qo'zg'aluvchanlik, ko'proq ekstravertlik va emotsional barqarorlik kuzatilishini aniqlagan. A.V.Kuchmenko tadqiqotlarida ham 16-18 yoshli ilk o'spirinlar o'smirlarga qaraganda, o'zlarining nerv sistemasi tipiga bog'liq bo'lmagan holda bosiqlik va barqarorlik kuzatilgan.

Amerikalik psixolog R.Kettel tadqiqotlarida ham ilk o'spirinlarda o'smirlarga nisbatan muloqotchanlik, odamlar bilan kirishimlilik, boshqaruvchanlik kabi xislatlar ortishini, umumiy qo'zg'aluvchanlik kamayishini aniqlangan.

Shunday qilib, ilk o'spirinlik yoshi emotsional holatlarni ifodalash usullari va emotsional reaksiyalarning differentsiallashishini hamda o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishning ortishini kuzatish mumkin. İlk o'spirinlarning kayfiyati o'smirlarga nisbatan barqaror va anglangan hamda ijtimoiy sharoitning keng doirasiga mos bo'ladi.

Doimo hissiyot vujudga keltiradigan shaxsiy muhim munosabatlar doirasining kengayishi oliy hislamning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Axloqiy norma va tamoyillarning ma'lum tizimini o'zlashtirish jamiyat va boshqa odamlar oldida mas'uliyat hissi, hamdardlik qobiliyati, do'stlik va muhabbat ehtiyoji, o'rtoqlik hissi va axloqiy siyosiy hislar kabi yuksak axloqiy hislarga aylanadi.

Ilk o'spirin tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalarining buzilishi unda aybdorlik hissini vujudga keltiradi. Shu bilan birga unda estetik hislar doirasi ham

kengayadi. Ilk o'spirinlarda intellektning rivojlanishi bilan birga hazil-mutoyiba hissining ham rivojlanishini ta'kidlash joiz. Intellektual va praksis hislar ham sezilarli rivojlanadi. Sodda bolalar qiziquvchanlik tafakkur jarayonidan ongli zavqlanish, qiyinchiliklarni yengishdan quvonish, ijodga ongli intilish va boshqalarga aylanadi.

Shunga ko'ra har kim qobiliyatiga yarasha kasb-hunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'ladi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dadillik, qat'iylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi irodaviy xislatlarga ega bo'lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, hunar o'rganishga ishtiyuqmandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar aqliy rivojlanishida tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron-bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'g'ri rejalashtirish mumkin emas. O'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi.

Hozirgi yigit va qizlarni 30-40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumiy saviyalari naqadar o'sganligini ko'rish mumkin. O'spirinlarning intellektual qiziqishlari doirasi keng va ko'p qirralidir. O'spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o'zi tanlagan kasb va yo'nalish, shuningdek, hayotiy rejalariga asoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak pog'onaga ko'tarila boshlaydi. Bu esa o'spirinning tashqi olamni tushunishiga, baholashiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. O'spirinlarning dunyoqarashi endi ularning ilmiy, falsafiy, siyosiy va diniy qarashlari tizimidan iboratdir.

Ma'lum bir kasbda faoliyat ko'rsatishni boshlayotgan o'spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. O'smirlik davrining oxirlari va o'spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnat ko'nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko'nikma va malakalari ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Har qanday kasbiy ko'nikma va malakalarning o'sishi, avvalo, o'spirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga bog'liq. Shuning uchun ham bu davrdagi o'spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e'tibor berish lozim.

Bu yoshdagi bolalar uchun muloqotga kirishish ehtiyojining mavjudligi ham juda muhim, lekin u yetakchi emas, faqat tanlagan kasb va yo'nalishlari bo'yicha mashg'ul bo'lmagan o'spirinlargina ko'proq tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu yoshdagi bolalar mehnat faoliyati bilan xuddi kattalardek shug'ullana oladilar. Ilk o'spirinlik davrini kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarning

shakllanishi uchun sezitiv davr deb hisoblash mumkin. O'zining kasbiy taqdirini tasodifan yoki noto'g'ri hal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qiz hayoti uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o'spirinlar o'z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tipi, analizatorlar xususiyati emotsional-irodaviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

8.4. O'spirinlik va yoshlik davrida shaxsining rivojlanish xususiyatlari

Kelajakka intilish ilk o'spirinlarning psixologik xususiyati hisoblanadi. İlk o'spirinlik davrida shaxs rivojlanishining muhim omili hayotiy rejalar qurish, hayotiy istiqbollarni anglash hisoblanadi. Hayotiy reja keng tushuncha bo'lib, shaxsiy o'z-o'zini belgilashning barcha sohasini qamrab oladi. Kelajakka hayotiy rejalar qurish, kasbiy o'z-o'zini belgilash o'spirinlik davridagi markaziy psixologik yangilikdir.

G'arb psixologiyasida o'z-o'zini belgilash jarayoni identiklikning shakllanish jarayoni ham deb ataladi. Erikson shaxsiy identiklikni izlashni kattalik davrida markaziy vazifa sifatida qaragan.

Eriksonning ta'kidlashicha, identiklik inqirozi bir necha qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi:

- vaqtinchalik istiqbol;
- o'ziga ishonish yoki tortinchoqlik;
- turli rollarni sinab ko'rish yoki bir rolda qotib qolish;
- shogird tushish;
- lider munosabati (avtoritetning noaniqligi yoki davomchisi);
- g'oyaviy e'tiqod yoki qadriyatlar tizimining aralashib ketishi.

Bu murakkab yo'lda muvaffaqiyatsizliklar ham bo'lishi mumkin. Identiklik diffuziyasi (yoki rollarning aralashib ketishi) o'spirin ancha uzoq vaqtgacha psixoiijtimoiy o'z-o'zini belgilashni amalga oshira olmay qiynaladi.

Shunday qilib, hayotiy rejalarni tuzish o'tmish, kelajak va hozirgi "Men"ning qulay birikuvi asosida quriladi. O'spirinlik davrida shakllangan ijobiy "Men" konsepsiyasi, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini qadrlash hissi istiqbol maqsadlarni qurishga va ularga erishish uchun faol intilishga undaydi.

O'spirinlarda qadriyatlar shakllanadi, dunyoga umumlashtirilgan qarashlar tizimi sifatida dunyoqarash shakllanadi, hayotga anglangan umumlashgan munosabat inson hayotining mazmuni shakllanadi.

O'spirinlarni hali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxs xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklariga munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan

mas'uliyatsiz yondashdilar. Bu davr o'spirinning axloqan o'z-o'zini anglashi va barqaror "Men" obrazining shakllanishi, shuningdek, axloqning yangi bosqichiga olishi bilan xarakterlanadi. Bu anglash oddiygina o'sishdan iborat bo'lib qolmasdan, u sifat jihatdan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi, bu hol o'z shaxsining ma'naviy-psixologik xususiyatlarini konkret hayotiy maqsadlar va intilishlar nuqtayi nazaridan anglash va ularga baho berish ehtiyoji bilan bog'langandir.

Ilk o'spirinning o'zini o'zi anglashi o'smirning o'zini o'zi anglashidan xuddi shu tomonlari bilan farq qiladi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinlarda o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo boladi.

O'z-o'zini anglash o'quvchining ichki kechinmalar dunyosiga kirishi bilan bog'liq emas va foydasiz, maqsadsiz o'z-o'zini tahlil qilishdan ham iborat emas. O'z-o'zini anglash hayot va faoliyat talablaridan kelib chiqadi. Jamoadagi yangi vaziyat, tevarak-atrofdagilar bilan bo'ladigan yangicha munosabatlar o'quvchini o'z imkoniyatlarini baholashga, o'zining shaxsiy xususiyatlarini, o'ziga nisbatan qo'yilayotgan talablarga javob bera olishi yoki javob bera olmasligi nuqtayi nazaridan anglashga majbur qiladi.

Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashiga oid bu qiziqarli xususiyat quyidagilardan iborat. Ilk o'spirin o'zining kuchli va ojiz tomonlarini, o'zining ustunligi va kamchiliklarini o'smiringa qaraganda yaxshiroq va chuqurroq baholay oladi. Biroq o'smir ko'pincha ilk o'spiringa qaraganda o'ziga to'g'riroq baho beradi. O'smirda o'z-o'zini anglashning rivojlanishiga boshqa kishilarning fikrlari ta'sir qiladi. O'smir go'yo o'ziga tevarak-atrofdagilar ko'zi bilan qaraydi, uning aynan o'zi haqidagi fikrlari ko'pincha ota-onalari, o'qituvchilari va o'rtoqlarining fikrlarini takrorlaydi. Tabiiyki, uning o'z-o'ziga baho berishi ham ancha obyektiv bo'ladi, chunki u tevarak-atrofdagilarning obyektiv bahosini takrorlaydi. Bu hol akademik litsey va kollej o'quvchilarida boshqacha bo'ladi.

Yoshining ortishi bilan unda o'z shaxsini, o'z xatti-harakatlari va faoliyatini mustaqil tahlil qilish va baho berish tendensiyasi kuchayadi. O'z-o'ziga baho berish esa hamisha tashqaridan berilgan bahoga qaraganda qiyinroqdir. Shuning uchun ilk o'spirin o'zining shaxsiy xususiyatlarini va xatti-harakatlarini o'smiringa qaraganda yaxshiroq tahlil qila olmasa ham, o'ziga ayrim hollarda obyektiv baho bera olmaydi. Shuning uchun ular ko'pincha o'z shaxslariga ortiqcha baho beradilar, g'ayritabiiy manmanlik, kekkayish, takabburlik, kibrlanish hollariga yo'l qo'yadilar, tevarak-atrofdagi kishilarga mensimasdan munosabatda bo'ladilar; boshqalar esa o'zlariga g'ayritabiiy ravishda yetarli baho bermaydilar, o'zlarini "o'rtamiyona", "arzimasi", "oddiy va ko'zga tashlanmaydigan odam" deb hisoblaydilar.

Intellekti yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan muammolarni tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar juda ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashi o'smirning o'z-o'zini anglashidan shu jihatlar bilan farqlanadi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinni o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi. Agar o'smirning tushunchasida sezgir kishi hamisha boshqalarga yordam ko'rsatsa, ilk o'spirin yoshidagi o'quvchilar esa bunda ancha nozik tafsilotlarning ham farqiga boradilar, ular sezgirlik ayniqsa qanday yordam zarurligini his qila bilish va u ana shu yordamni ustalik bilan kishini xafa qilmasdan, ko'rsata olishdan iborat deb hisoblaydilar.

O'smir o'zining hozirgi ahvoriga muvofiq ravishda o'ziga baho beradi, katta maktab yoshidagi o'quvchi o'zining kelajagiga muvofiq ravishda o'ziga baho beradi. O'smir o'zicha: "Men maktab jamoasining a'zosi sifatida qandayman?" deb savol beradi. Ilk o'spirin esa o'ziga: "Men kelgusi mustaqil hayot uchun qandayman? Men unga yaroqlimanmi?" — deb savol beradi.

Ilk o'spirin shaxsga, umuman uning barcha xususiyatlarini hisobga olgan holda baho bera belsa, o'smir o'zining shaxsiga ayrim ishlar, xatti-harakatlarga qarab baho beradi va bu bahoni umuman shaxsga tatbiq etadi.

Ilk o'spirinda o'zi, o'z shaxsi to'g'risida to'g'ri, obyektiv tasavvur hosil bo'lishi uchun unga ko'p o'ylab, ustalik bilan yordam ko'rsatish kerak. Agar o'qituvchining bergan bahosi do'stona va to'g'ri bo'lsa, uning fikrlari ilk o'spirinning imkoniyatlariga chuqur ishonch bilan, uning shaxsini chuqur hurmat qilish bilan aytilgan bo'lsa, hatto o'qituvchining bildirgan keskin tanqidiy mulohazalari han odatda yetarli darajada diqqat - e'tibor va minnatdorchilik bilan qabul qilinadi.

Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun axloqiy masalalarni yechish manbasi o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlar bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasidan qidiradilar. O'spirin yoshdagilar esa savollarga to'g'ri javobni topishda ko'proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy, publitsistik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televideniye bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos. Ular haqqoniy bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondashadilar. Litsey va kollejni tugallash vaqtiga kelib, juda ko'p o'spirinlar axloqiy jihatdan shakllangan va ma'lum axloq normalari qat'iy qilashgan xususiyatlarga ega bo'ladilar.

O'spirinlarda axloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylik, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlar bo'lmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan, ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi yoshlardir.

O'spirinlar ongli ravishda egallangan axloq normalari asosida o'z xatti-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o'spirin o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. Bu narsa ularning alohida shaxs ekanligini tan olishga intilishida o'z ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlar turli modalarga mayl qo'yish, tasviriy san'atga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga maftunkor qiziqishlarini namoyish qilishga harakat qiladilar. O'quv va mehnat jamoalari ta'sirida matonat, jasurlik, sabr-toqat, kamtarlik, intizomlilik, halollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rqqoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, o'z harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlar barqaror xususiyat kasb etib boradi. O'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladilar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofnii, olamni yaxshi bilishi uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning hamma savollari anglangan bo'lmaydi. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan hech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinib turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradilar. Bu esa o'spirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning ilk o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. Ularni o'z-o'zini tarbiyalash borasida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar qahramonlik, yaxshi ota, tadbirkor, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar hamda kinofilmidagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol,

jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va boshqalarni ideal deb biladilar. O'zaro munosabat va emotsional hayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida hal qilishi mumkin.

O'spirinlarni ming yillab tashvishlantirayotgan axloqiy muammolar bu va yomonlik, adolat va qonunga xiloflik, tartiblilik va mas'uliyatsizlik va hokazo. Hozirgi ilk o'spirinlar ko'p asrlar oldin yashagan yigit va qizlardan farq qilmasalarda, ularga hayotga amaliy nuqtayi nazardan qarash xos bo'lib, ko'proq mustaqillik va erkinlik xos.

Dunyoda va mamlakatimizda ro'y berayotgan jo'shqin ijtimoiy hodisalar, o'zgarishlar yosh avlodga mustaqil tanlash, barcha narsada shaxsiy yo'nalganlik, mustaqil qaror qabul qilish imkonini bermoqda. Zamonaviy yigit va qizlarning psixologiyasini hayotning o'zi bir necha o'n yillar ilgari yashagan tengdoshlaridan farq qiladigan qilib shakllantirmoqda. Bu xislatlar quyidagilar: axloqiy xarakterga ega bo'lgan ko'p muammolarni qo'yish va hal qilish, mustaqillik, fikrlarning har doim to'g'ri emasligi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va diniy muammolarni hal qilish.

8.5. O'spirinlik va yoshlik davrida muloqot

O'spirinlarda qadriyatli ma'noli muloqot dominantlik qiladi. Yigit va qizlarning kattalar va ota-onalar bilan muloqoti demokratik xarakter kasb eta boshlayd. O'spirinning kattalar bilan muloqotining mazmuni hayot mazmunini izlash, o'zini bilish, hayotiy rejalar va ularni amalga oshirish yo'llari, insonlar orasidagi shaxslararo munosabatlar, kasb egalari haqidagi muammolarni qamrab oladi.

Kattalar bilan muloqot bir xil davom etmaydi, o'zini qiziqtirgan muammoni hal qilgach, keyingi muammo bo'yicha savollar tug'ilguncha kamroq muloqot qilishi mumkin. Yigit va qizlar o'ziga yaqin kattalar bilan muloqot qilishga kasb tanlash muammolariga duch kelganlarida hayotiy tajribalarini o'rganish uchun ehtiyoj sezadilar. Birbirini tushunish, bir-birini qo'llab-quvvatlashga asoslangan hamkorlik sharoitida muloqot samarali kechadi. O'spirin uchun kattalar bilan ishonchli muloqotning mazmuni shundan iboratki, uning muammolarini tushunish, hamdardlik bildirish va uni hal qilish uchun yordamlashishdan iboratdir. Muloqotdagi o'zaro ishonch o'spirin shaxsiga hurmat, hayotiy qiyinchiliklarni yenga olishiga ishonch bildirish ota-ona va farzand munosabatlarida uyg'unlikni ta'minlashning muhim asosidir. O'spirinlik davrida muloqotga ehtiyoj kuchayadi, muloqot vaqti ortadi, muloqot doirasi kengayadi. Muloqot doirasining kengayishi bilan muloqot chuqurlashadi va individuallashadi.

Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro to'g'ri munosabatda bo'ladilar. Boshdan kechirgan his-tuyg'ularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi.

Ilk o'spirinlik davrida muloqat, do'stlashish muammosi.

Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro to'g'ri munosabatda bo'ladilar. Boshdan kechirgan his-tuyg'ularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi.

Do'stlik ilk o'spirinlik davridagi shaxslararo munosabat va hissiy bog'lanishning muhim turidir. O'spirinlik yoshida o'quvchilarda o'rtoqlik hissining rivoj topishi xarakterlidir. Rossiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.Shnirman tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik, o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

Birinchidan, o'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi. Do'stlikning o'ziga yuqori talablar qo'yiladi, bular: oshkoralik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini tushunish va hokazo.

Ikkinchidan, do'stlik hislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.

Uchinchidan, do'stlik emotsional bo'lib, do'sti kechirayotgan hislarga javob bera olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yi davom etadi. Ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning psixologik qonuniyatlari o'zining barqarorligi bilan ajralib turadi. Har xil insonlarning do'stligi bir xil bo'lmaydi, yosh, jins va individual-tipologik xususiyatlarga ega bo'ladi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi. Yoningda o'rtog'ing borligini his qilishning o'ziyoq qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylik, emotsional sofdillik kabi xislatlarni birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlar birbirlari bilan yuraklarini bo'shatadilar. Do'stlarga samimiy mehribonlik shaxsining reflektivlik darajasiga hamda uning emotsional hayot xususiyatlariga bog'liqdir. O'spirin hamma vaqt rostgo'y, samimiy bo'lishni istaydi.

Ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning mezonlarini aniqlash uchun ularga quyidagi bir necha tugallanmagan gaplar taklif etiladi: "Do'st - bu...", "Do'stim bilan men ko'pincha...", "Do'st va o'rtoq bir emas, chunki ular ...". Bunda do'stlikning ikkita bosh mezoni aniqlandi: birinchisi o'zaro yordam ko'rsatish va sodiqlik; ikkinchisi psixologik yaqinlik ("...meni tushunadigan"; "...meni yaxshi ko'radigan", "...hamma narsa haqida gaplashish mumkin" va h.k.). Birinchi tipdagi javoblar ko'p uchrasa-da, yosh ulg'ayishi bilan, ayniqsa 18-19 yoshlilarda psixologik yaqinlik ehtiyoji

ortadi. Bu ehtiyoj qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan, shahardagi ilk o'spirinlarda qishloqdagi tengdoshlariga nisbatan kuchli namoyon bo'ladi.

Ilk o'spirinlarning do'stlashishi o'z tabiatiga ko'ra ko'p funksiyalidir, bu esa uning ko'p shakllari mavjudligini: oddiy birgalikda vaqt o'tkazishdan, to bir-birlariga sirlarini ochiq aytishgacha kuzatish mumkin. Aslida birgalikdagi faoliyat yotadigan guruhiy munosabatlardan farqli ravishda do'stlik bu eng avvalo hissiy bog'lanishdir. Do'st uchun shaxsiy yaqinlik muhimdir.

Ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning psixologik ahamiyati shundaki, u bir vaqtning o'zida o'z-o'zini ochish maktabi va boshqa insonni tushunish maktabidir. Shuning uchun ilk o'spirinlar alter ego (ikkinchi "Men")ning qanday tipini tanlashlari qiziqish uyg'otadi. 15-16 yoshli yigit va qizlar o'zlaridan kattalarni do'st sifatida tanlashadi, ularning gaplarini jon deb eshitishadi, ularning xulq-atvorini kuzatishadi. Kattalar bilan do'stlashish ular uchun qadrlidir. Kattalar bilan emotsional aloqaga kirish ehtiyoji ba'zan o'z hayotiy ideallarini topgandek, ularga berilib ketishga ham olib kelishi mumkin.

Lekin tengdoshlari bilan do'stlashish ehtiyoji undanda kuchli namoyon bo'ladi. "Kim bilan do'stlashishni xohlarding, o'zingdan kattalar bilanmi, tengdoshlaring bilanmi, yoki o'zingdan kichiklar bilanmi?" degan savolga ilk o'spirinlarning ko'pchiligi (75-85%) tengdoshlarini tanlashgan, kattalarni (11-20%), hamda kichiklarni juda kam (1-4%) tanlashgan. Qizlar ham ko'pincha tengdoshlarini tanlashgan, lekin ko'pincha kattalarni ham tanlashgan (39-50%), o'zlaridan kichiklarni hech tanlashmagan (I.S.Kor va V.A.Losenkov tadqiqotlari natijalari).

Do'st tanlashdagi bunday farqlarning psixologik mohiyati nimada? Fransuz psixologi B.Zazzo ham o'z tadqiqotlarida yuqoridagidek natijalarni qo'lga kiritgan. "Ideal do'st" yoshi ba'zi har doim anglanmaydigan psixologik ehtiyojlarni ochadi. Buning uchun tengdoshlarni tanlash teng munosabatlarga intilishni bildiradi. Tengdoshi bilan do'stlashish o'xshashlik va tenglik tamoyillariga asoslanadi: "Men bilan teng yigit bilan muloqot qilish oson", "Ustimdan kuladi, deb qo'rqmasdan unga hamma narsani aytish mumkin", "O'zimni aqlli ko'rsatishga intilmasdan, qanday bo'lsa shunday o'zimni ko'rsatishim mumkin, u bilan o'zimni erkin tutaman". O'zidan kattaroq do'stni tanlash g'amxo'rlik, rahbarlik ehtiyojini bildiradi: "Men bilmaydigan narsalarni aytib berishi mumkin".

Do'stlarcha yaqinlik ba'zi do'stlarning o'xshashligini bildiradi. Lekin bunday o'xshashlik har doim hamma narsada ko'rinmaydi. Amerikalik psixolog D.Kendel 1900 nafar do'stlarni o'rganib, ba'zi obyektiv xarakteristikalarida (ijtimoiy kelib chiqish, jins, yosh va boshqalarda) o'xshashlikni aniqlagan; do'stlarning psixologik xususiyatlarida va ijtimoiy ustanovkalaridagi o'xshashlik ahamiyatsiz bo'lgan.

Ilk o'spirinlik davridagi do'stlik psixologiyasi shaxs xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Bunda avvalo jins farqlari kuzatiladi. Qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan 1,5-2 yil oldin yaqin do'stlikka ehtiyoj paydo bo'ladi, ularda do'stlik hissiyotlarga boy. Qizlarda do'stlikning mezonlari yigitlarga nisbatan psixologik

motivlarga boy bo'lib, ular yozilib gaplashib, bir-birlariga sirlarini aytishga ehtiyoj sezishadi.

Do'stlikning individual-psixologik xususiyatlari kam o'rganilgan. O'spirinning emotsional hayotida yangi bir holat sevgi paydo bo'ladi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, beg'ubor, xilma-xil kechinmalarga boy, yoqimli, xayolga berilish va samimiyat belgilariga ega bo'ladi. Yigit va qizlarning sevgini boshdan kechirishida bir-birlarini hurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam, bir-birini tushunish kabi xislatlar xarakterli bo'lib, ular bir-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydilar. Yigit va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'spirinlik yoshida faollashgan bo'ladi. O'rtoqlariga nisbatan munosabatlar doirasi kengayadi, Ayniqsa, qizlarda aralash do'stlik ehtiyojlari kengayadi. Bolalarga xos 16-17 yoshlarda birinchi jinsiy moyillik va sevgi ehtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ilk o'spirinlarda kuchli va chuqur his bo'lgan sevgi hissi aks ettirilgan, kishiga yaxshi ta'sir ko'rsatadigan badiiy adabiyot, kinofilm va teatrlarga zo'r qiziqish paydo bo'ladi. O'z hissiyotlarini o'zi ham qog'ozda bayon qilish, ko'pincha she'riy shaklda izhor etish ehtiyoji tug'iladi.

Mabodo ana shunday hislar akademik litsey va kasb hunar kolleji o'quvchilarida paydo bo'lsa, unga qanday munosabatda bo'lish kerak? Ayrim o'qituvchilar o'quvchilarda ana shu hisning paydo bo'lishidan ko'pincha cho'chiydilar va asabiylashadilar. Ular bu tuyg'uda "yomon berilib ketishlik"ni, "bemavrid va zararli sevgini" ko'radilar, bu o'qishga va jamoat faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblaydilar. Ta'nalar, boshqacha nazar bilan qarash va maxxara qilishlar, "baloning oldini olish", "taqiq etilgan munosabatlarga chek qo'yish", "yo'l qo'ymaslik" kabi nojo'ya urinishlar boshlanadi. Bu hisga ko'pincha salbiy munosabatda bo'ladilar.

Vaholanki, 16-17 yoshda boshqa jinsdagi kishiga mayl qo'yish va qiziqish bilan qarash normal hodisadir. 18 yoshda yigit va qizlar nikohdan o'tish huquqiga ega bo'ladilar. O'spirin sevgisi o'z asos e'tibori bilan sog'lom sevgi bo'la oladi. Samimiy kechinmalari olamiga qo'pollik bilan bostirib kirish sira ham mumkin emas, buning ustiga yigit yoki qizning ana shu tuyg'uga berilgani uchun uning ustidan kulish, haqorat qilish va koyishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Birinchi sevgi alomatlarini avaylash, ularga sezgirlik va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerak. Lekin bu ana shu tuyg'ularga beparvo va befarq qarash kerak, degan ma'noni bildirmaydi.

Bu tuyg'ularning qanday xarakter kasb etishi, yigit va qiz o'rtasida qanday munosabatlarni keltirib chiqarishi o'quvchilar shaxsining ma'naviy darajasiga bog'liq. Ko'p hollarda sevgi tuyg'usi yigit va qizlarga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. U yigit va qizlarga o'z kamchiliklariga barham berishga, shaxsning ijobiy fazilatlarini hosil qilishga intilishni vujudga keltiradi, o'qib-o'rganishga, qiyinchiliklarga qarshi kurashga o'rgatadi. Bu tuyg'u ilk o'spirinlarni pokiza, muloyim qiladi, ularda oliyjanob tuyg'ular va intilishlarni tarbiyalaydi. Unday bo'lsa, nega bu tuyg'uga chek qo'yish kerak?

Aksincha, tarbiyachi bunday tuyg'uni qadrlashi va hurmat qilishi, uning vujudga kelishidagi soflikni avaylashi. bu tuyg'uning kelgusida ham har ikkala tomonga yaxshi ta'sir ko'rsatishi uchun qo'lidan kelgan hamma chorani ko'rishi (hech bo'lmaganda, xalaqit bermasligi) kerak.

O'spirinlarda sevgi hissi bir qancha holatlarga bog'liq. Birinchidan jinsiy yetilish; ikkinchidan ishonadigan, suyanadigan va har qanday nozik masalalar bo'yicha gaplashish mumkin bo'lgan do'stga ehtiyoj; uchinchidan bu tabiiy insoniy ehtiyoj hisoblanib, inson ko'pincha o'zini yolg'iz his qilganida kuchli emotsional bog'liqlikka intiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuyg'u kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. Ilk o'spirinlar yolg'iz bo'lishni istamaganliklari uchun o'zlari faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim munosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu hislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mavjudligi haqida mutlaqo unutib qo'yadilar. Bu davrda o'spirinlarda sevish mumkin bo'lgan qiz yoki yigit ideali paydo bo'ladi va ko'p yillar davrida bu ideal saqlanib turadi. O'spirinlar tasavvuridagi ideal kimnidir yoqtirishiga, sevrishiga turtki bo'ladi. O'spirinlarning ideal obrazlari ba'zan real bo'lmaydi, ya'ni ular hech kimni "unga" o'xshatmaydilar. Bu esa ularda ishonchsizlik hamda yolg'izlik hissini ham yuzaga keltirishi mumkin. Ilk o'spirinlarga shu mavzuda badiiy adabiyotlar o'qish, kinofilmlar, teatrlar tomosha qilishni tavsiya etish hamda yoshi ulug' kishilar bilan suhbatlar o'tkazish, ularga o'zlarini kelgusi hayotlarini o'zlariga mos turmush o'rtoqlar topish masalasiga jiddiyroq yondashishlariga yordam beradi.

Respublikamizda ilk o'spirinlik davrida do'stlikning psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlagan tadqiqotlarni prof. G.B. Shoumarov rahbarligida F.A.Akramova o'tkazgan. Uning tadqiqotlarida ham do'stlikka doir yuqoridagi natijalar olingan.

Shunday qilib, O'spirinlik davri 16-23 yoshni o'z ichiga oladi. Bunda 16-18 yoshlik o'spirinlik, 18-23 yosh esa O'spirinlik deb ataladi. Bu davrda kasbiy o'z-o'zin belgilash yetakchi faoliyat hisoblanadi. E'tiqod va dunyoqarash bilan bir qatorda, axloqiy ideallar bu davrda paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilmalardir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. O'spirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyatlari.
2. O'spirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan yetakchi faoliyatlar o'rtasidagi bog'liqlik.
3. Umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.
4. O'spirinlik davrida kasb tanlashning o'ziga xos xususiyatlari.

IX BOB YETUKLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSUYATLARI

Asosiy savollar:

1. Yetuklik davrida davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. Yetuklikni davrlashtirish muammosi.
3. Yetuklik davrida yetakchi faoliyati
4. Yetuklik davrida shaxsning rivojlanishi.
5. Yetuklik davrining inqirozlari.
6. Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi.

9.1. Yetuklik davrida davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.

Yetuklik davri ontogenezda nisbatan uzoq davom etadigan davrlardan biridir. Odatda yetuklik davri uch bosqichga ajratiladi:

- ilk yetuklik davri (yoshlik);
- o'rtta yetuklik davri;
- yetuklik davri (qarilik va keksayish).

Yetuklik tushunchasi va yetuklikka erishish mezonlari. Rivojlanish jarayonining ko'p qirraliligini hisobga olgan holda yetuklikning ko'pgina belgilarini ajratish mumkin :

- jismoniy o'sish bilan kamroq, ko'proq kognitiv takomillashish bilan bog'langan rivojlanishning yangi xarakteri;
- yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashish, qarama-qarshilik va qiyinchiliklarni ijobiy hal qilish, vaziyatga tez moslashish;
- tobelikni bartaraf etish va boshqalar va o'zi uchun mas'uliyatni his qilish;
- xarakterning ayrim xislatlari (qat'iylik, umidvorlik, vijdonlilik, hamdardlik bildirish va boshqalar).

“Kattalik” va “yetuklik” tushunchalari aynan bir xil tushunchalar emas. Yetuklik hayot faoliyatining eng ijtimoiy faol va mahsuldor davridir, u kattalikning shunday davriki, unda shaxs va intellekt rivojlanishining eng yuksak darajasiga erishiladi. Qadimgi greklar bu yoshni va ruh holatini “akme” deb atashgan, “cho‘qqi”, oliy bosqich, gullagan davr degan ma'no'larni anglatadi.

Gumanistik psixologiyada (A.Maslou, G.Olport, K.Rodgers va b.) yetuk shaxsning o'z-o'zini namoyon qilishi jarayoniga katta ahamiyat berilgan. Maslouning fikricha, o'z-o'zini namoyon qiladigan shaxslar elementar ehtiyojlarini qondirish bilan chegaralanib qolmaydi, haqiqat, go'zallik, yaxshilik kabi oliy qadriyatlarga intiladi. Ular o'z faoliyatlarida yuksak cho'qqilarga intiladilar. O'z-o'zini namoyon qilish uchun o'z ustida tinmay ishlashni talab qiladigan jarayondir.

Olportning ta'kidlashicha, shaxsning yetukligi motivatsiyasining funksional avtonomligi bilan belgilanadi. Olportning fikricha, o'z-o'zini namoyon qiladigan shaxs quyidagi xislatlarga ega bo'ladi:

- A) tashqi dunyoga qiziqish, Men hissi kengaygan;
- B) boshqalarga nisbatan g'amxo'rlik (hamdardlik, hurmat, chidamlilik);
- D) emotsional xavfsizlikni fundamental his qilish (o'zini nazorat qilish, o'zini qabul qilish);
- E) borliqni real idrok qilish va harakatlardagi faollik;
- F) o'z-o'zini tushunish, ichki tajribasini vaziyatga ko'chirish;
- G) "hayot falsafasi", tajribani tartibga soladi, tizimlashtiradi va individual xatti-harakatlarga ma'no beradi.

9.2. Yetuklikni davrlashtirish muammosi

Yetuklikning bosqichlari turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Yetuklik davrini birinchilardan bo'lib davrlashtirgan Sh.Byuler o'z-o'zini aniqlashni asos qilib, yetuklikning beshta bosqichini ajratgan:

Birinchi bosqich (16-20 yosh) shaxsiy o'z-o'zini belgilashdan oldin keladi.

Ikkinchi bosqich (16-20 yoshdan 25-30 yoshgacha) - urinib ko'rish va izlash bosqichidir (kasb, umr yo'ldosh va b.). Bu davrda hayotiy maqsadlar noreal bo'lib, o'zgarib turadi.

Uchinchi bosqich (25-30 yoshdan 45-50 yoshgacha) - yetuklik davri: inson hayotda o'z o'rmini topadi, oila quradi. 40 yoshlarda shaxs o'zining hayotda erishgan natijalariga qarab o'zini baholay boshlaydi.

To'rtinchi bosqich (45-50 yoshdan 65-70 yoshgacha) qartayotgan inson, kasbiy faoliyatning tugashi, maqsadlar qo'yish va faol o'z-o'zini belgilashning yo'qolishi.

Beshinchi bosqich (70 yoshdan keyin) qari inson: o'tmishni eslash va tinchlikni xohlash.

Mashhur gollandiyalik psixolog va psixoterapevt B.Divexud kattalar hayotidagi 7 yillik bosqichlarni ajratgan Uotering davrlashtirishini misol sifatida keltiradi .

21-28 yosh - hayotiy bazisni egallash;

28-35 yosh -topilgan hayot asoslarini tasdiqlash;

35-42 yosh - ikkinchi jinsiy yetilish, kasbiy maqsadlarga yo'nalganlik;

42-49 yosh - maniakal-depressiv davr;

49-56 yosh - shaxsiy qartayish bilan kurash;

56-63 yosh - donolik;

63-70 yosh o'z hayotida yana muvaffaqiyatga erishish mumkinligini anglash, "ikkinchi yoshlik" imkoniyati.

Lekin inson hayot yo'lini bunday davrlashtirish tavsiflovchi xarakterga ega bo'lib, jiddiy empirik asoslarga ega emas.

Antropologlar va fiziologlar tomonidan yetuklikning quyi chegarasini 17 yoshdan (D.Birren), 21 yoshdan (D.B.Bromley), 20 yoshdan ayollar, 21 yoshdan erkaklar (xalqaro klassifikatsiya bo'yicha), 25 yoshdan (Bunak) boshlanadi, deb hisoblashgan. O'rta yetuklik chegaralari ham turli olimlar tomonidan turlicha ko'rsatilgan: 20 yoshdan 35 yoshgacha (D.Veksler), 25 yoshdan 40 yoshgacha (D.Bromley), 25 yoshdan 50 yoshgacha (D.Birren), 35-60 yoshgacha (yoshning xalqaro klassifikatsiyasi bo'yicha).

Yetuklikning yuqori chegarasi va keksalikning boshlanishi haqida ham turlicha qarashlar mavjud: 55 yoshdan (D.Bromley, D.Veksler), 60 yoshdan (G.Grim va ko'pchilik demograflar), 75 yoshdan (D.Birren).

Ilk yetuklik (yoshlik) bosqichi saylov huquqiga ega bo'lish, to'liq huquqiy va iqtisodiy javobgarlik, ijtimoiy faollikning barcha turlari bilan shug'ullanish imkoniyati bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda hayotiy muhim qarorlar qabul qilinadi, kasbiy ta'lim olish tugallanadi, kasbiy rollar egallanadi, ma'lum muloqot doirasi shakllanadi. Ko'pchilik o'ila qurgan va birinchi farzandli bo'lishadi, er-xotin va ota-ona rollari egallanadi va amalga oshiriladi.

O'rta yetuklik davridagi insonlar keksalik davriga o'tayotgan ota-onalari va ota-ona uyidan alohida chiqib mustaqil hayot boshlayotganlar orasidagi holatni egallaydi. Odatda, ular ijtimoiy tomondan moddiy mustaqil emaslik, kasbiy faoliyatda yuqori darajaga erishganligi tufayli o'ila boshlig'i, boquvchisi, jamiyatni boshqaruvchi bo'ladilar.

9.3.Yetuklik davrining yetakchi faoliyati.

Bu yosh davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati insondan ishlab chiqarish sohasiga, mehnat faoliyati sohasiga, o'z oilasini qurish va farzandlar tarbiyalashga faol kirishishni talab etadi. Yetuklik davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati ichki tomondan mustaqillikka intilish, mas'uliyat hissining kuchayishida ifodalanadi. O'z hayoti va yaqinlarining hayoti uchun shaxsiy mas'uliyatni anglash, bu mas'uliyatni qabul qilishga tayyorlik yetuklik davridagi rivojlanish ijtimoiy vaziyatning asosiy kechinmasidir.

A.N.Leontev, D.B.Elkonin tomonidan bolalik davri uchun ishlab chiqilgan yetakchi faoliyat haqidagi tasavvurlar yetuklik davrida uning ma'nosini chuqurroq tushunishni talab qiladi.

Yetuklik davrida faoliyatning yetakchi tipi mehnat hisoblanadi. Akmeologiya nuqtayi nazaridan aniqlanishicha, nafaqat jamiyatning ishlab chiqarish faoliyatiga kirishish, bunday faoliyatda insonning kuchlarini maksimal darajada foydalanish nazarda tutiladi. Shunday qilib, insonning turli faoliyat sohalarida jismoniy, axloqiy, intellektual, kasbiy sohalarida yuksak yutuqlarga erishishga intilishi nazarda tutiladi.

9.4. Yetuklik davrida shaxs rivojlanishi

Yetuklik davrida shaxsning rivojlanishi psixologiyadagi kam o'rganilgan muammolardan biridir. Masalan, psixoanalitik nazariyalar shaxs anomaliyalariga, patologik variantlariga e'tibor qaratadi. Norma kasallik belgilarining yo'qligi sifatida qaraladi. Boshqa yo'nalish, gumanistik psixologiya vakillari o'zligini namoyon qilgan mashhur shaxslarni absolutlashtiradi.

N.A.Ribnikov 1920-yillarda katta odamlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan yosh psixologiyasi sohasini akmeologiya deb atagan. Bu g'oya so'nggi 10 yillikda akmeologiyaning insonni yetuklik davridagi rivojlanish mexanizmlari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganadigan mustaqil ilmiy fanga aylanishiga sabab bo'ldi. Akmeologiya insonning individ sifatida, shaxs sifatida faoliyatning talantli subyekt sifatida, individuallik sifatida ota-ona, fuqaro, turmush o'rtoq, do'st sifatida shakllanish sharoitlari, yo'llari va usullarini o'rganadi.

A.A.Bodalevning ta'kidlashicha, yetuk inson "rivojlanishidagi cho'qqi", yetuklik cho'qqisi sifatida akme fenomeni ko'p o'lchamli holat bo'lib, variativ va o'zgaruvchidir turli yosh davrlarida cho'qqiga turlicha erishiladi. Inson hayot yo'lini kuzatish cho'qqiga erishishda har bir yosh davrining (go'daklik, ilk bolalik, maktab yoshidagi davri va h.k.) inson bo'lg'usi makroakmesining namoyon bo'lish shakllari va mazmuniga tayyorlanishda katta ahamiyatga ega. Fan va madaniyatda buyuk iz qoldirgan mashhur insonlarning hayotini o'rganish hayotining har bir bosqichida mikroakmelar namoyon bo'lganligini kuzatish mumkin.

Turli insonlardagi akmelarni solishtirishdan shu narsa aniqlandiki, uning namoyon bo'lishi lokal (bir faoliyat doirasida) va keng (ko'p sohalarda) bo'lishi mumkin (misol sifatida Leonardo da Vinchi va M.V.Lomonosovni olim-ensiklopedist va san'at arbobi sifatida keltirish mumkin).

Inson tomonidan akme ga erishishga yordamlashuvchi yoki unga xalaqit beruvchi bir necha omillarni ko'rsatish mumkin:

- Ijtimoiy makroomillar (jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy omillar, shaxs yashagan tarixiy davr, ijtimoiy kelib chiqishi, aniq ijtimoiy vaziyat, insonning yoshi, jinsi);
- Ijtimoiy mikrooillar (maktab, oila, ta'lim muassasalari, ishlab chiqarish jamoasi, oilaning boshqa a'zolarining, o'qituvchilar, muloqot doirasining ta'siri);
- o'z-o'zidan rivojlanish omili, shaxsning o'z ustida ishlashi, ichki dunyosinin uzluksiz faolligi.

9.5. Yetuklik davrining inqirozlari.

G'arb psixologiyasida yetuklik davridagi inqirozlarni o'rganish bu yosh davridagi rivojlanishni tahlil qilishning asosiy yondashuvlaridan biridir. Ko'proq shaxsiy o'sishlar ro'y beradigan yosh davrlarini ajratish mumkin: 20 yoshlar atrofida, 30 yoshlar atrofida (28-34), 40-45, 55-60 yoshlarda va nihoyat keksalik davrida. Yetuklik davrida inqirozlarning kechishi, davomiyligi shaxsiy hayotdagi sharoitlarga bog'liqdir. Bu yosh

davrida rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi o'sishga va o'z-o'zini takomillashtirishga ichki intilish hisoblanadi. Inqirozni keskinlashtiradigan sharoitlar sirasiga sog'liqning to'satdan o'zgarishi (kutilmagan kasallik, uzoq kasallanish, garmonal o'zgarishlar), ijtimoiy va siyosiy hodisalar, talablarning, sharoitning va ijtimoiy kutilmalarning o'zgarishi va b.) kirishi mumkin.

Kritik davrning kechishi turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Bu davrning "inqirozligi" haqidagi tasavvurga barcha tadqiqotchilar ham qo'shilmaydilar.

Inson hayotining "ikkinchi yarmiga" K.Yung ham juda qiziqqan. Hayotning o'rtasini u "ruhning chuqur va qiziqarli o'zgarishlari" ro'y beradigan kritik davr sifatida qaragan. Yetuklik davrida inson ichki o'z-o'zini anglashi, K.Yungning ta'biri bilan aytganda "individualizatsiyani" amalga oshirishi zarur. Hayotining ikkinchi yarmida inson shaxs turli elementlarining muvozanati va integratsiyasi yordamida o'z shaxsining yuksak rivojlanishiga erishishi mumkin. K.Yungning fikricha, shaxsining yuksak darajasiga hamma ham erishmaydi.

D.Levinsonning kattalar hayotini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari qiziqish uyg'otadi. U 35-45 yoshdagi 40-nafar amerikalik erkaklarni o'rgangan, ularning har biri bilan 15 soatlik biografik intervyu o'tkazgan hamda mashhur shaxslarning biografiyalarini o'rgangan.

Natijada erkaklarning hayot siklida har bir 20 yil davom etadigan uch asosiy eralarni aniqlagan. Har bir era davomida individuum hayot strukturasi qayta quradi. Levinson quyidagi o'tish davrlarini ajratgan:

- ilk yetuklik - 17-22 yosh;
- 30 yoshlarga o'tish -28-33 yosh;
- o'rtta yetuklik -40-45 yosh;
- 50 yoshlarga o'tish -50-55 yosh;
- kechki yetuklikka o'tish - 60-65 yosh;
- yetuklik davriga kirishning boshlanishi 17-33 yoshlarga to'g'ri keladi. To'liq yetuk bo'lish uchun yosh erkak rivojlanish jarayonida vujudga keladigan 4 vazifani uddalashi kerak:

1) orzuga erishish va reallik haqida o'ylab ko'rish: asossiz fantaziyalar va umuman erishib bo'lmaydigan maqsadlar, shuningdek, orzuning umuman yo'qligi o'sishga imkon bermaydi;

2) ota-ona bola munosabatlaridan yetuk tengdoshlar dunyosi munosabatiga o'tishni amalga oshirish uchun ustoz topish;

3) o'zining karyerasini qurish;

4) "o'ziga xos ayol" bilan intim aloqalarni o'rnatish, bu ayol unga kattalar dunyosiga kirishga yordamlashadi, uning umidlarini oqlaydi, uning bog'liq xulq-atvori va boshqa kamchiliklariga chidaydi, orzulari amalga oshishida uni qahramon deb qabul qiladi.

Levinsonning fikricha, o'tish davrlarida inson stresslarni boshdan kechiradi, chunki bu davrda maqsadlar, qadriyatlar, hayot tarzi qayta quriladi va qayta baholanadi.

Amerikalik olim G.Shixi, Levinsonning tadqiqotlaridan ilhomlanib, shunday izlanishlarni ayollarda o'tkazadi. Uning tadqiqotlari ham Levinson natijalarini tasdiqladi.

Dastlabki inqiroz ilk yetuklikka o'tishda, 20-22 yoshda namoyon bo'lib, "ota-ona ildizlaridan bo'linish" inqirozi deb ataladi. Yoshlikning asosiy vazifalari va muammolari: hayotiy rejalarni aniqlashtirish va ularni amalga oshirishga kirishish; o'zligini topish individuallikni ishlab chiqish; o'zining huquq va majburiyatlarini bilgan yetuk inson deb anglash; turmush o'rtoq tanlash va o'z oilasini qurish; kasbiy faoliyatda ixtisoslashish va mahoratni egallash.

30 yoshlar o'rta yetuklik, "oltin yoshga" o'tish yuqori darajada ishchanlik davri. 30 yosh inqirozi to'plangan tajriba asosida hayotiy rejalarni korreksiya qilish vazifalari bilan bog'liq, kasbiy faoliyat va oilada tartibli va oqilona hayot strukturasi yaratish bilan bog'liqdir. Yoqimsiz hislarni bartaraf etishga intilgan inson ilgari tanlovlari turmush o'rtoq, karyera, hayotiy maqsadlarini qayta baholaydi. Ko'pincha hayot tarzini tubdan o'zgartirish kuzatiladi; erta qurilgan oilaning buzilishi; kasbiy qayta yo'l lash.

30 yoshdan keyin "ildizlar va kengayish" moddiy va yashash muammolarini hal qilish bilan bog'liq, xizmat pog'onasida ko'tarilish, ijtimoiy aloqalarning kengayishi, o'z kelib chiqishini tahlil qilish, ilgari rad etilgan o'z Menini asta-sekin qabul qilish.

40 yosh inqirozi hayot o'rtasining inqirozi bo'lib, keng tarqalgandir. Bu yosh davridagi inqirozning dastlabki belgilari ichki dunyoning o'zgarishi ilgari muhim, qiziqarli deb hisoblangan narsalarga befarq munosabat namoyon bo'ladi. Identiklik inqirozi o'ziga o'xshamaslik, boshqacha bo'lib qolganini his qilishda ko'rinadi. Inqiroz jismoniy kuchlari va yoqimtoyligining kamayayotganini his qilish bilan bog'liqdir. Hayotiy kuchlarining kamayayotganligini anglash o'z-o'zini baholashga va Men konsepsiyasiga qattiq ta'sir qiladi. Ayniqsa bu yoshdagi inqiroz ijod bilan shug'ullanuvchi kasb egalarida qiyin kechadi.

40 yosh inqirozi xavfli va katta imkoniyatlar davri sifatida anganadi. Yoshligi tugaganini anglash, jismoniy quvvatining kamayganligi, rollar va kutilmalarning o'zgarishi, xavotirlanish, chuqur o'z-o'zini tahlil qilish, kayfiyatning keskin tushishi bilan kechadi. Hayotini to'g'ri yashaganiga shubhalanish bu yosh davridagi yetakchi muammodir. Bundan tashqari G.Spixi ayollardagi yosh inqirozlarining erkaklardan farqlarini ko'rsatib bergan. Ayollarning hayot yo'li bosqichlari ko'proq oilaviy sikl hodisalari bilan bogliq: turmush qurish, farzandlar tug'llishi, bolalarning ulg'ayishi, "bo'sh uya" (ulg'aygan bolalar ota-ona uyini tark etishi).

Eriksonning ta'kidlashicha, o'rta yetuklik davrida avlodini saqlash hissi kuchayadi, kelgusi avlod va uning tarbiyasiga qiziqish ortadi. Hayotning bu davri turli sohalarda yaratuvchanlik va mahsuldorlik bilan ajralib turadi.

R.Pek Eriksonning g'oyalarini davom ettirib, bu yosh davrida 40 inqirozning kuzatilishini va ularning hal qilinishi navbatdagi shaxsiy rivojlanish uchun zarur sharoit hisoblanadi:

- insonda donolikni hurmat qilish rivojlanadi (jismoniy kuchga nisbatan);
- jinsiy munosabatlarning ijtimoiy munosabatlarga almashinuvi (jinsiy rollarning susayishi);
- emotsional egiluvchanlikni saqlash;
- ruhiy egiluvchanlikka intilish (psixik rigidlikni bartaraf etish), xulq-atvorning yangi shakllarini izlash.

Inson inqirozli kechinmalarni muvaffaqiyatli bartaraf etish uchun o'zida emotsional egiluvchanlikni, o'sayotgan bolalar va keksayayotgan ota-onalarga nisbatan hissiy barqarorlikni rivojlantirishi zarur. O'rta yosh inqirozini hal qilish hayotiy maqsadlarni qayta ko'rib chiqish, insonga berilgan umrning qisqaligini anglash, hayot sharoitlarini tuzatish, yangi Men obrazini ishlab chiqish, turmush o'rtog'iga, do'stlariga, farzandlariga ko'proq e'tibor qaratish, yangi holatini to'g'ri idrok etish yangi barqaror davrga olib keladi. Inqirozlarni muvaffaqiyatli bartaraf etgan insonlarda 50-60 dan keyin kundalik muammolar chetga chiqadi, yanada mahsuldor ishlash uchun sharoit yaratiladi. Hayotiy tajribani umumlashtirish asosida ikkilamchi ijodiy cho'qqilarga erishish mumkinligi, o'z tajribasini tizimlashtirish, ishxonadagi yoshlarga o'rgatish shaxsga quvonch bag'ishlaydi.

Inqirozli kechinmalarning hal qilinmasligi 50 yoshlarda uning yanada kuchayishiga olib keladi. Inson o'zidagi o'zgarishlarni rad etib, lavozim kreslosiga yanada yopishib oladi: "Men hali shu yerda ekanman, men bilan hisoblashish kerak, menga yana ishingiz tushadi". So'nggi vaqtlarda jamiyatning tez rivojlanishi, axborotlashuv asrida yetuklik davri inqirozlarining yanada yasharganligini kuzatish mumkin. 60 yoshga yaqinlashganda nafaqaga chiqishga tayyorlanish munosabati bilan barcha motivatsiyada o'zgarish kuzatiladi.

Yetuklik davridagi inqirozlarning bolalik davridagi inqirozlardan farqlari quyidagilarda kuzatiladi:

- yetuklik davrida asosiy faoliyat turi doimiy bo'ladi (mehnat, ishlab chiqarish, oila, muloqot va b.), bolalik davrida esa yetakchi faoliyat doimiy ravishda o'zgarib turadi;
- yetuk shaxs asosiy faoliyat turining ichida chuqur o'zgarishlar ro'y beradi;
- yetuklik davri inqirozlari uzoqroq vaqtda (7-10 yosh) paydo bo'ladi, ma'lum bir xronologik yoshga bog'lanmagan, ko'proq ijtimoiy vaziyatga, hayotning shaxsiy sharoitlariga bog'liq;
- inqirozlar orasidagi intervallarda rivojlanish tekis kechadi, xronologik chegaralar shartlidir;
- yetuklik davridagi inqiroz anglangan holda, yopiq kechadi, atrofda qilarga keskin namoyon qilinmaydi;

- inqirozdan chiqish, uni bartaraf etish shaxsning ichki faolligiga, uning o'zigagina bog'liq.

Normal inqirozlardan farqli ravishda anomal rivojlanishda ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish uchun nuqsonli shakllardan foydalaniladi. Masalan, spirtli ichimliklarga berilish motivatsion va mazmunli intilishlarning o'zgarishiga olib keladi.

9.6. Yetuklik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi.

Psixik funksiyalar rivojlanish mexanizmlarida quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

— Psixofiziologik funksiyalar rivojlanishi ikki fazali xarakterga ega. Birinchi bosqich funksiyalar taraqqiyotida frontal rivojlanish bo'lib tugalgandan ilk yoki o'rta yetuklikkacha kuzatiladi. Ikkinchi bosqich psixofiziologik funksiyalarning ixtisoslashuvi 26 yoshdan keyin faolroq namoyon bo'la boshlaydi. 30 yoshda ixtisoslashuv hayotiy tajribaning egallanishi va kasbiy mahorat evaziga ustunlik qiladi.

— Yetuk insonning psixologik va psixofiziologik rivojlanishi qarama-qarshi va murakkab strukturaga ega bo'lib, bilish qobiliyati va alohida funksiyalar funksional darajasining susayishi, barqarorlashishi va kuchayishi jarayonlarining almashishini (birgalikda kelishini) kuzatish mumkin. Aniqlangan qonuniyat neyrodinamik, psixomotor xarakteristikalariga verbal va noverbal intellekt, xotira kabi oliy psixik funksiyalarga xosdir.

— Rivojlanishning geteroxronligi (bir xilda kechmasligi) insonning individ, shaxs va faoliyat subyekti sifatida yutuqlari va rivojlanish darajasi mos kelmaydi.

Bilish funksiyalarining dinamikasi. 17 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan davrda verbal va noverbal intellekt rivojlanishi bir xilda kechmaydi.

Ilk yetuklik davrida (18-25 yosh) psixik funksiyalarning kuchli rivojlanishi xos. Xotira, diqqat tafakkur konstruktiv, ijobiy siljishlar, cho'qqilar kuzatiladi. Barqarorlashuv 33-35 yoshda kuzatiladi. 35 yoshgacha inson intellektual faoliyati funksional asoslarining bir butunligi davom etadi. 30-33 yoshda diqqat, xotira, tafakkur kuchli rivojlanadi, 40 yoshlarda ular birmuncha susayadi. 41-50 yoshda 36-40 yoshga nisbatan tafakkur ham birmuncha susayadi.

Ko'pchilik soha vakillari uchun 35-39 yosh ijodiy faollik uchun o'rtacha maksimum yosh hisoblanadi. Aniqroq to'xtaladigan bo'lsak, matematik, fizik, ximik kabi aniq fanlarda ijodiy cho'qqiga erishish 30-34 yosh, geolog, vrachlarda 35-39 yosh, psixolog, faylasuf va siyosatchilarda birmuncha kechroq 40-55 yoshlarda kuzatiladi.

Kattalarda bilish funksiyalarining saqlanishiga qadriyatlar yo'nalganligi katta ta'sir ko'rsatadi. Hayotning turli sohalarida yangilikka faol intilish, ma'lumotlarni izlash, erishilgan natija bilan cheklanmaslik, obrazli tafakkur rivojlanish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'z kasbiy mahoratini takomillashtirish, maxsus adabiyotlarga doimiy murojaat qilish verbal mantiqiy, amaliy va obrazli tafakkurning rivojlanishiga olib keladi.

51-55 yoshda ham tafakkurning har xil turlarining, diqqat va xotiraning rivojlanishiga kasbiy faoliyatdagi bilishga faol intilish, bo'sh vaqtda ham nimalarnidir o'rganishga intilish ijobiy ta'sir qiladi.

Kattalarning intellektual potensialini optimallashtirishning muhim omillari quyidagilardir: ma'lumoti darajasi (oliy, texnik, gumanitar, o'rta maxsus va h.k.); ta'lim individual va tashkiliy bilish jarayoni sifatida; kasbiy faoliyat turi; mehnat faoliyati xarakteri (aqliy zo'riqishga ehtiyoj, ijodiylikning mavjudligi) va b.

Yetuk insonlar intellekti saqlanishi bilan bir qatorda uning strukturasi sifat jihatidan qayta o'zgarishlar sodir bo'ladi. So'zli matnlarni umumlashtirish ustunlik qiladi. Intellekt rivojlanishida yangi bo'lishi mumkin bo'lgan bosqich muammoni o'zi qo'ya olishidir.

Uzoq muddatli xotirada verbal esga tushirish keksalik davrigacha o'zgar olmaydi, reaksiya tezligi, qisqa muddatli xotira, qayta esga tushirish birmuncha susayadi. Shunga qarmay kasbiy xotiraning takomillashishi mnemik funksiyalarning umumiy susayishi bilan mos kelmasligi mumkin.

So'nggi zamonaviy longityud tadqiqotlarda aniqlanishicha, yetuklik davridagi insonlarning kognitiv rivojlanishi tugallanmaydi, lekin kattalarning aynan qanday qobiliyatlari qanday qilib o'zgarishi haqida umumiy fikrga kelinmagan. Bunda ayrim olimlar "dialektik tafakkur va mustaqil tanlangan pozitsiya va mas'uliyat" tushunchalaridan foydalanadilar, bunda intellekt sifat jihatidan qayta qurilishi nazarda tutiladi. Tafakkur rivojlanishida dialektik bosqich bu qarama-qarshi fikrlarni o'ylab topish, ularni sintezlash yoki ideal va real holatlarni integratsiya qilishdir. Boshqa tadqiqotchilar esa turli yosh davrlaridagi murakkab vazifalarni hal qilish uchun intellektdan egiluvchan foydalanish va uni doimiy takomillashtirish haqida fikr yuritadilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Yetuklikni davrlashtirish muammosi haqida fikringizni bildiring.
2. Yetuklik davrining yetakchi faoliyati nima va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari qanday?
3. Yetuklik davrida shaxs rivojlanishi to'g'risida fikringizni bildiring.
5. Yetuklik davrining inqirozlari.
6. Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi qanday kechadi?

X BOB. KEKSALIK DA VRINING PSIXOLOGIK HUSUSIYATLARI.

Asosiy savollar.:

1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida
2. Keksayish davri haqida psixolog olimlarning falsafiy fikrlari
3. Keksalik biologik muammo sifatida.
4. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari.
5. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
6. Keksalik davrida shaxsiy xususiyatlari.
7. Keksalik davrida bilish jarayonlari

10.1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida.

Qarilik, keksalik, organizm hayotining yoshga bog'liq bioijtimoiy hodisa sifatida, muqarrar ravishda yuz beradigan jarayon. Qarilikning birinchi davri gerontogenez yoki keksayish davri deb ataladi. Ko'pchilik olimlarning fikriga ko'ra, bu davr 60 dan keyin boshlanadi. Ba'zi olimlar esa bu davrni ayollarda 55 yoshdan, erkaklarda 60 yoshdan keyin boshlanadi, deya ta'kidlashgan

Bu yoshdagi insonlarni uch guruhga bo'lish mumkin: qariyalar, keksalar, uzoq umr ko'ruvchilar.

Xorij olimi Bernsайд bu davrni to'rt guruhga ajratgan:

- 1 - davr; 60-69 yoshgacha qarilikdan oldingi davr;
- 2- davr; 70-79 yoshgacha qarilik;
- 3 -davr; 80-89 yoshgacha keksalik;
- 4-davr; 90-99 yoshgacha munkillagan qarilik.

Qarilik davri inson hayotining yoshga bog'liq muayyan bir davri bo'lib 70 yoshdan keyin boshlanadi bu davr fiziologik qarilik deyiladi. Bu davrda a'zo va sistemalarda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y beradi bu esa asta sekin organizmning hayotga moslashuv imkoniyatlarini susayishiga olib keladi Turli nohush tashqi va ichki tassurotlar barvaqt yoki potologik qarishga olib keladi. Odatda qarilikning dastlabki belgilari insonda yetuklik davridan shartli ravishda 60 yoshdan so'ng boshlanadi va turli darajad kechadi, u organizm hujayralari yaxshash xususiyatining asta-sekin susaya borishidan iborat

Bu yoshning eng muhim xususiyatlaridan biri yosh o'zgarishi bilan kechadigan genetik programmashtirilgan jarayonning qarishini bildiradi. Qarilik murakkab bioijtimoiy psixologik hodisadir. Biologik jarayon sifatida qarilik organizmning keksayishi, o'lim ehtimolining ortishi bilan bog'liq. Ijtimoiy hodisa sifatida keksalik nafaqaga chiqish, ijtimoiy statusning o'zgarishi, muhim ijtimoiy rollarning yo'qolishi bilan bog'lanadi. Psixologik darajada bu ro'y bergan o'zgarishlarni anglash va unga muvaffaqiyatli moslashishdan iborat.

Bu yosh o'zgarishlari nimalarda ko'rinadi, degan o'rinli savol tug'iladi?

Dastlab organizm faoliyatining sekin-asta susayishida kuzatiladi. Bu yoshdagi insonlarning jismoniy kuchi, energiyaning umumiy zaxirasi yoshlik davriga nisbatan ancha kamayganligini kuzatish mumkin. Insonning qon aylanish va immun tizimi ham susayadi.

Qarish jarayoni insonning nerv sistemasiga ham ta'sir qiladi. Dastlab uning sezgirligi kamayadi, tashqi ta'sirlarga organizmning sekin reaksiya bildirishi, turli sezgi organlari sezgirligining pasayishi kuzatiladi. Tormozlanish jarayonining yetarli bo'lmasligi nerv sistemasini qo'zg'aluvchanligining oshishiga olib keladi, emosional beqarorlik kuzatiladi. Qarilik davrida ko'pchilik insonlar u yoki bu ma'lumotni olish uchun ko'proq vaqt sarflayotganligini his qilishadi.

Qarish jarayonining natijalari insonning eshitish sezgirligining susayishida kuzatiladi. Fozard (1990)ning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, bu yoshdagi insonlarda eshitishning susayishi qariyalarning uchdan bir qismida, ko'proq erkaklarda kuzatiladi.

Bu yoshdagi insonlarning ko'pchiligida ko'rishning turlicha buzilishlari kuzatilishi mumkin. Ko'z gavhari elastikligining yo'qotilishi hisobiga predmetlarga nazar tashlash qobiliyatining susayishini payqash mumkin. Ko'z gavhari strukturasi o'zgarishi aniq ko'rmaslikka, keyinchalik kataraktga olib kelishi mumkin. Qariyalardagi o'zgarishlardan biri sifatida ko'rish o'tkirligining susayishida, mayda detallarni farqlashning qiyinchiligida namoyon bo'ladi. Bunday o'zgarishlar bifokal va trifokal ko'zoynaklar bilan to'ldirilishi mumkin. Qariyalarda ko'rish sezgirligining o'zgarishi ko'p jihatdan psixofizik funksiyalar dinamikasi bilan ko'p jihatdan bog'liq. Qariyalarda ranglarni ajratish ham birmuncha susayadi, faqat sariq rangni ajratish 50 yoshdan keyin ham o'zgarmaydi.

Ta'm bilish sezgilari ham qariyalarda qariyb o'zgarmaydi. Bartoshukning (1990) tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, shirinni sezish qobiliyati o'zgarmaydi. M. Spitzer (1988)ning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, achchiqni sezish biroq kamayadi. Ta'm bilish sezgilaridagi qator o'zgarishlar ba'zan insonning individual xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. Qariyalarda ovqatdagi ba'zi komponentlarning ta'mini sezishda qiyinchilikni boshdan kechiradi, bu esa ta'm bilish analizatori emas, balki hid bilish sezgirligining susayishi evaziga sodir bo'ladi.

Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezgirligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va qo'lansa hidli moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini yetishmasligidir.

Shunday qilib, keksayish davrida ko'pchilik sensor funksiyalar susayadi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, biz yuqorida ko'rib o'tgan sensor sezgirlik tiplarining

ko'pchilikda susayishi kuzatilsada, bu hammada bir xil emas. Sensor funksiyalarning susayishi, shaxs shug'ullangan faoliyat turiga bog'liq ravishda o'zgarish kuzatiladi. Masalan, butun hayoti davomida musiqa bilan shug'ullangan insonlarda eshitish sezgirligining unchalik o'zgarmaganligini kuzatish mumkin.

10.2. Keksayish davri haqida psixolog olimlarning falsafiy fikrlari

Qarilik ijtimoiy kategoriya sifatida XX asrda ajratildi. Bu oxirgi yuz yilda Yer planetasidagi demografik o'zgarishlar bilan bog'liq.

Dunyo aholisining uzoq umr ko'rish keksayish, ya'ni rivojlangan davlatlarda keksa insonlar soni ortib bormoqda. Aholi keksayishining sabablaridan biri tug'ilishning kamayishi, salomatlikning yaxshilanishi, kichik va katta yoshdagilarda o'lim sonining kamayishi, hayotning individual davomiyligining ortishidir. Bronza davrida hayotning o'rtacha davomiyligi 18-20 yil bo'lsa, o'rta asrlarda 35 yil, XIX asrda 44 yil bo'lsa, XX asrda 68-72 yilni tashkil etadi.

Aholining keksayishi fenomeni iqtisodiy, tibbiy, huquqiy, siyosiy va boshqa muammolarni tug'diradi. Saylovchilar va tovar iste'molchilarining ko'pchilik qismi keksalar bo'lganligi uchun barcha tizimlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Rivojlangan Yevropa va Amerika mamlakatlarida ham keksalar muammolarini hal qilish borgan sayin qiyinlashib bormoqda (hatto uni "sekin ta'sir qiladigan demografik bomba", deb atashmoqda). Ayrim mamlakatlarda nafaqa yoshini qayta ko'rib chiqish masalasi qo'yilgan (masalan, Buyuk Britaniyada 2010 - yildan keyin ayollar uchun nafaqa yoshi 65 yosh deb belgilab qo'yildi).

Gerontopsixologiya yosh psixologiyasining bo'limi bo'lib, keksalik muammolarini o'rganuvchi psixologiya tarmog'i sifatida so'nggi vaqtlarda ko'p tadqiqotchilar e'tiborini o'ziga tortmoqda.

Qariyalarda bilish jarayonlaridagi farqlar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, xotirani tekshirishda standart topshiriqlarni bajarishda 30 yoshli va 70 yoshli kishilar turli tezlikda bajaradi. Sodda kognitiv topshiriqlar, ya'ni turli predmetlarni kattaligi bo'yicha xotirada taqqoslashda qariyalarga yoshlarga qaraganda 50% ko'p vaqt talab etilgan. Topshiriq murakkablashtirilganda yoshlarga qaraganda qariyalarga 2 barobar ko'p vaqt talab etilgan (Baltes, 1993).

Qariyalarda kognitiv jarayonlar o'zgarishiga bag'ishlangan tadqiqotlarda operatsiyalarning bajarish tezligini yo'qotishni kompensatsiya qilish mumkin. 1985-yilda S. Salthouse tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda qari mashinistkalar yoshlardan qolishmay ishni bajarishgan, ularda reaksiya vaqti va barmoqlarning sekin harakatlanishini kuzatish mumkin. Tadqiqotchi eksperiment o'tkazish tartibini murakkablashtirib, mashinistka oldindan o'qib olishi mumkin bo'lgan so'zlar sonini chegaralaganda, qari mashinistkalarining ish tezligi keskin pasayib ketgan, bu yosh

mashinistkalarining ish tezligiga umuman ta'sir qilmagan. Qari mashinistkalar yozish tezligini saqlash uchun tekstni oluından o'qib olib uni xotirada saqlashga harakat qilishgan.

Uzoq muddatli xotirani o'rganishga bag'ishlangan test natijalarida yosh farqlari kuzatiladi. Qator tadqiqotlarda qariyalar so'zlar qatorini qayta esga tushirishga qaraganda tanishga bo'lgan topshiriqlarni yaxshiroq bajarishi aniqlandi (Craik & McDowd, 1987). Ular materialni xotirada saqlash uchun ko'proq tanlovchanlikni namoyon qiladi. Qariyalarda foydasiz so'zlar ro'yxatini eslab qolish ichki isyonni keltirib chiqaradi. Shu bilan bog'liq ravishda ma'nosiz so'zlarni eslab qolishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ular quyi natijalarni namoyon etishgan, ma'noli so'zlarni, qiziqarli iboralarni eslashda keksalar yoshlarga qaraganda yaxshi natija ko'rsatishgan (Meyer, 1987).

Shunday qilib, qator olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, qariyalar ular uchun muhim hisoblangan va hayotda kerak bo'ladi, deb o'ylangan materialni yaxshiroq eslab qoladilar.

Uchlanchi xotira bu ilgari bo'lib o'tgan voqeani eslashdir. Xotiraning bu turi keksalarda to'liq eslab qolinadi.

Keksalikni o'rganish bo'yicha bir necha nazariyalar mavjud. Har bir nazariya asosida keksalikni qanday tushunish yotadi.

Keksalik biologik muammo sifatida. Har bir nazariya organizmning qarish mexanizmi bo'yicha o'z modeliga tayanadi. Biologik nazariyalarga rus gerontologiyasining asoschisi A.A.Bgomolsning organizm fiziologik jarayonlari uyg'unligining buzilishini keksayishda asosiy omil deb hisoblagan nazariyasini hamda keksayishni intoksifikatsiya sifatida qaragan I.I.Mechnikov nazariyasini kiritish mumkin.

Gerontolog V.Frolkis keksalikni organizm moslashuv imkoniyatlarining qisqarishi sifatida qaraydi. Antiqarish yoki vitaukta tushunchasi (lot. Vita hayot, auktum cho'zmoq) olim tomonidan taklif etilgan moslashuv boshqaruv nazariyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Keksayish evolutsion jihatdan dasturlashtirilib genetik kodga kiritilishi haqidagi tasavvur, hujayralarning buzilishi bilan bog'liq g'oyalar biologik nazariyalarga misol bo'la oladi.

Keksalik ijtimoiy muammo sifatida. Ijtimoiy nazariyalarga "erkinlik" hamda "o'yindan chiqish" nazariyalari misol bo'la oladi. Jamiyatdan uzoqlashuv, motivatsiyaning o'zgarishi, kommunikativlikning pasayishi, o'z ichki dunyosiga o'ralashib qolish kabilarda kuzatiladi. Jamiyatdan uzoqlashish ilgarigi ijtimoiy rollarning yo'qotilishi, sog'liqning yomonlashuvi, toppish-tutishning kamayishi, yaqin kishilarning yo'qotilishi yoki uzoqlashishida namoyon bo'ladi. Subyektiv ravishda bu kerak emaslik tuyg'usi, qiziqishlar doirasining pasayishi, uning o'ziga

qaratilishida namoyon bo'ladi. Bu jarayon insonning nafaqaga chiqishi bilan boshlanadi, lekin qari inson ishxonada nimalar bo'layotgani bilan qiziqib turadi, lekin bu sekin-asta sun'iy xarakterga ega bo'la boradi, sekinlik bilan bu ham to'xtaydi. Insonga keladigan ma'lumotlar kamayib boradi, qiziqishlar doirasi torayadi, faolligi pasayadi, qarish jarayoni tezlashadi.

Faollik nazariyasi ("Yangi bandlik") jamiyatdan uzoqlashish nazariyasiga qarama-qarshidir. Faollik nazariyasi keksalarni jamiyat hayotiga tortish, ular qanchalik faol bo'lsa, ularning hayotdan qoniqqanlik darajasi yuqori bo'ladi, degan g'oyaga asoslanadi. Uzluksiz hayot yo'li konsepsiyasi qarilikni ilgarigi hayot uslubini saqlab qolish uchun kurash maydoni sifatida talqin etadi.

Qarilik kognitiv muammo sifatida. Bu yondashuv asosida keksalarda intellektual va emotsional qobiliyatlarning pasayishi yoki yo'qotilishi jarayoni yotadi. "Foydalanmaslik" nazariyasiga ko'ra intellektual ko'nikmalar yetarlicha foydalanmaslik natijasida keksalarda yomonlashadi. Kognitiv nazariyaning boshqa variantida keksa inson o'zidagi o'zgarishlarni qanday talqin qilishiga bog'liqligi nazarda tutiladi. Bunda uch soha asosiy rol o'ynaydi: shaxsiy kechinmalar (sog'liqning yomonlashuvi, jozibadorlikning kamayishi), ijtimoiy mavqe xususiyatlari (kirishimlilik, integratsiya yoki ajralib qolish), shaxsiy hayotining tugayotganligini anglash.

Keksayishning kompleks nazariyalari. Kompleks nazariyalar keksayishning biron jihatiga urg'u beradigan nazariyalarga qarshi chiqadi. Keksayish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u o'zaro biologik, ijtimoiy va psixologik jarayonlar bilan bog'liqdir. Har bir insonga o'ziga xos keksayishning Dj.Terner, D.Xelms uch o'zaro bog'liq jarayonni ajratib ko'rsatadilar:

Psixologik keksayishda individ o'zi keksayish jarayonini qanday tasavvur qiladi va his qiladi, boshqalarning keksayishi bilan o'zini taqqoslab keksayish jarayoniga qanday munosabatda bo'ladi.

Biologik keksayishda yosh o'tishi bilan oiganizmida o'zgarishlarning sodir bo'lishi.

Ijtimoiy keksayishda individ keksayishni jamiyat bilan, ijtimoiy rollarni bajarish bilan qanday bog'laydi?

10.3. Keksalikning biologik muammo sifatida

Qarilikning yosh chegaralarini turli olimlar turlicha tavsiflashadi, lekin ko'pchilik 60-65 yoshni qarilikning boshlanishi sifatida e'tirof etishadi. Misol sifatida bir necha olimlarning qarashlarini keltiramiz:

Chexiyalik professor B.Prijigoda: 60-75 qarilik, 75-100 yosh keksalik.
Dj.Birren: 50-75 yosh so'nggi yetuklik, 75 yoshdan keyin qarilik.

B. Bromley qarilikning 3 bosqichini ko'rsatib o'tadi :

- 1-bosqich; 65-70 yosh sevimli ishdan uzoqlashish;
- 2- bosqich; 70 yoshdan keyin keksalik;
- 3-bosqich; 110 yoshgacha munkillaganlik, qarib kasalga chalinish va o'lim.

Rossiya gerontologiyasi asoschilaridan biri I.V. Davidovskiy keksalik boshlanishining aniq sanasi mavjud emas, degan fikrni bildirgan. Boshqa mashhur gerontolog N.F.Shaxmatov keksayish muammolariga biologik nuqtayi nazardan yondashib, psixik keksayishni markaziy nerv sistemasining oliy bo'limlarida yoshga oid destruktiv o'zgarishlar natijasi sifatida qaraydi. Keksayish yoshga oid muqarrar jarayon bo'lishiga qarab har kimda har xil individual kechadi.

Butunjahon sog'liqni saqlash Yevropa byurosining klassifikatsiyasiga muvofiq, erkaklarda qarilik 61-74 yosh, ayollarda 55-74 yosh, 75 dan keyin keksalik boshlanadi, 90 yoshdan keyin uzoq umr ko'ruvchilar deb ataladi.

Qarilikning boshlanishi ijtimoiy mezon sifatida insonning nafaqaga chiqishi bilan belgilanadi. Lekin turli mamlakatlarda turli kasb egalarida ayollar va erkaklarda nafaqa yoshi turlichadir (55 dan 65 yoshgacha davom etadi). Qarilik davriga o'tishning boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari bu asosiy daromad manbayining o'zgarishi, ijtimoiy mavqening o'zgarishi, ijtimoiy rollar doirasining o'zgarishi hisoblanadi.

Odatda yosh qariyalar 75 yoshgacha hamda keksa qariyalar 75 yoshdan keyin farqlanadi. Bunda faol va mustaqil hayot tarzini kechiradigan qariyalar hamda doimiy mehribonlikni, e'tiborni talab qiladigan imkoniyatlar funksional mezon bo'lishi mumkin.

10.4.Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari

Yetuklik va keksalik orasidagi inqiroz 55-65 yoshlarga to'g'ri keladi. Keksalik davridagi inqirozni nafaqadan oldingi inqiroz deb ataladi, bunda asosiy determinant sifatida ijtimoiy omil nafaqa yoshiga yetish omili ko'rsatiladi. Darhaqiqat nafaqaga chiqish inson hayotini tubdan o'zgartirib yuboradi, jamiyatdagi muhim ijtimoiy rolining yo'qotilishi, insonning o'z referent guruhidan ajralishi, muloqot doirasining torayishi, moddiy ahvolining yomonlashuvi, ba'zan "iste'fo shoki" holatining o'tkir kechishida namoyon bo'ladi.

Bu holat ko'pchilik qartayayotgan insonlarda qiyin kechadi, salbiy hissiy holatlarni vujudga keltiradi. L. I. Ansifirovaning ta'kidlashicha, qariyalarning uch xil asosiy shaxs tiplarini ajratish mumkin.

Birinchi tipdagi qariyalar nafaqaga chiqishni yaxshi boshdan kechiradi, yangi qiziqarli mashg'ulotga jon deb ko'chadilar, yangi do'stona munosabatlarni

o'rnatishga layoqatli. Bularning bari ularning hayotdan qoniqqanlik darajasining yuqori bo'lishiga hamda umrining uzun bo'lishiga ham ta'sir etadi.

Ikkinchi tipdagi qariyalar hayotga passiv munosabatda bo'ladi. Ularda qiziqishlar doirasining pasayishi, o'z-o'ziga hurmatning yo'qolishi, kerak emaslik va mos emaslik hissi kuzatiladi.

Uchinchi tipdagi qariyalar yosh davridagi inqirozni yumshatish strategiyalaridan biri "hayotga yangicha qarash" texnikasidir. Bu texnika o'z ichiga yangi ijtimoiy yondashuvga psixologik tayyorgarlik, bo'sh vaqtni oldindan rejalashtirish, yangi hayot tarzini, jamiyatga kirishishning yangi usullarini izlash, salbiy holat va hodisalarni oldindan his qilish, nafaqaga chiqishni qat'iy kun tartibi va qat'iy cheklovlardan ozod bo'lish hamda insonning yangi qobiliyatlarini namoyon etadigan erkin fazo sifatida ijobiy idrok etish kabilarni o'z ichiga oladi.

Keksalik davriga o'tishdagi inqirozlar bo'yicha boshqa bir yondashuv shaxs ichidagi, identiklik inqirozidir. Bunda qarilik alomatleri subyekt tomonidan emas, balki atrofdagilar tomonidan seziladi. Fiziologik qartayish jarayonlari doimiyligi tufayli uzoq vaqt subyekt tomonidan anglanmaydi, o'zining "o'zgarishsizligi" haqida illyuziya paydo bo'ladi. Keksalikni anglash kutilmaganda sodir bo'ladi (masalan, sinfdoshlari bilan uchrashganda) hamda ichki nizolarga olib keladi. Ba'zan qarilikni anglash bilan bog'liq inqiroz o'smirlik davridagi inqiroz bilan tenglashtiriladi (bunda ham o'zining o'zgargan tanasiga yangicha munosabatni ishlab chiqishdan iborat), lekin qarilik inqirozi og'irroq kechadi.

E.Erikson konsepsiyasida qarilik ilgarigi hayot yo'lining tugashi sifatida talqin etiladi. Keksalik psixosotsial inqirozining mohiyati shundan iboratki, Egoning yaxlitlikka erishishidir. Keksalik psixologik yoshga o'tish muvaffaqiyatini E.Erikson oldingi yosh inqirozlarini ijobiy hal qilish bilan bog'laydi. Eriksonning ta'kidlashicha, donishmandlik ruhning ma'lum holati bo'lib, bunda o'tmish, hozir va kelajakka bir vaqtda boqish, hayot tarixini tasodiflardan xalos etish hamda avlodlar bilan aloqa o'rnatish sifatida talqin etiladi. Donishmandlik keksalik davrining eng yuksak yutuqidir.

Qarilik davrida rivojlanishning yosh vazifalari quyidagilarda bo'lishi mumkin:

- yosh o'zgarishlariga moslashish, tana, psixofiziologik;
- keksalikni adekvat idrok etish (salbiy stereotiplarga qarshi turish);
- vaqtni aql bilan taqsimlash, qolgan hayotini maqsadga yo'naltirib foydalanish;
- rollarni qayta yo'naltirish, eski rollar pozitsiyasidan voz kechish va yangilarini shakllantirish;
- yaqin insonlarning yo'qotilishi va farzandlarning uzoqlashishi munosabati bilan bo'ladigan affektiv holatlarga qarshi kurashish, emotsional egiluvchanlikni saqlash;

- ruhiy egiluvchanlikka intilish (psixik rigidlikni yengib o'tish), xulq-atvorning yangi shakllarini izlash;
- ichki yaxlitlikka intilish va o'tgan umrni anglash.

10.5. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.

Keksalik davri ishlab chiqarishda faol ishtirok etishdan uzoqlashish, nafaqaga chiqish bilan ijtimoiy pozitsiyaning o'zgarishi taraqqiyotning ijtimoiy vaziyatidagi muhim o'zgarishlardir. Keksalarga nisbatan ijtimoiy vaziyatning noaniqligi ular hayotining ijtimoiy vaziyatini to'liq deb bo'lmaydi. Keksalik davrida inson quyidagi savolni hal qiladi: eski ijtimoiy aloqalarini saqlab qolish hamda yangi ijtimoiy aloqalarni o'rnatish yoki yaqinlarining qiziqishlari bo'yicha ularga qo'shilish yoki o'z muammolarini hal qilish uchun individual hayotga kirish. Bu tanlov u yoki bu moslashuv strategiyasini o'zini shaxs sifatida yoki individ sifatida saqlab qolishni belgilaydi. Ana shu tanlovga, moslashuvning strategiyasiga bog'liq ravishda yetakchi faoliyat o'zini shaxs sifatida saqlab qolishga, yoki individ sifatida saqlab qolishga yo'naltirilishi mumkin.

“Yopiq kontur tipi” bo'yicha adaptatsiya strategiyasida tashqi dunyoga qiziqishlar va intilishlar darajasining pasayishida, egotsentrizm, emotsional nazoratning susayishi, to'liqmaslik kompleksi, qo'zg'aluvchanlik ba'zan atrofda qilargalarga befarqlikda namoyon bo'ladi. Ba'zan ushbu keksayish modelini “passiv keksayish” yoki ijtimoiy qiziqishlarning yo'qolishi ham deb atashadi. Bunga alternativ ravishda yana bir model mavjud, ya'ni jamiyat bilan aloqalar saqlab qolinadi, yanada rivojlantiriladi. Yetakchi faoliyat ijtimoiy tajribani tizimlashtirish va uzatishdan iborat bo'ladi. Bu yoshda keksalar kasbiy faoliyatlarini davom ettirishlari, memuarlar yozishlari, o'qitishlari, ustozlik qilishlari, nabiralarni tarbiyalashlari va jamoat ishlari bilan shug'ullanishlari mumkin.

O'zini shaxs sifatida saqlab qolish uchun kuchi yetadigan mehnat bilan shug'ullanish, turli qiziqishlarga ega bo'lish, yaqinlarga kerakli inson bo'lishga intilish, hayotga qiziquvchanlikni his qilish zarur.

N.S.Pryajnikov keksalikni turli davrlarga bo'lgan va bu davrlarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tgan.

I.Nafaqadan oldingi keksalik (55 yoshdan nafaqaga chiqquncha) - nafaqaga tayyorlanish.

I. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati:

- nafaqani kutish: kim uchundir nafaqaga chiqish bu “tezroq dam olishni boshlash”, kim uchundir faol mehnat faoliyatining to'xtatilishi hamda qolgan energiyasini va tajribasini nima qilishni bilmaslik, noaniqlik;

- asosiy aloqalar ish joyidagilar bilan bo'lib, hamkasblari uning tezroq nafaqaga ketishini xohlashadi, inson esa buni sezadi, boshqa tomondan inson uni nafaqaga boshqalarga nisbatan kechroq chiqazishlariga umid qiladi;

- yaqinlari bilan munosabatlarda keksa inson oilasini, nabiralarini ham ta'minlashi mumkin bo'lgani uchun "foydali", ikkinchi tomondan yaqinda o'zining ishlamaganida, nafaqasiga qarab qolganida "kerak emasligini" his qilish;

— ishda o'ziga "munosib shogird" tayyorlash, trabiylashga intilish.

2. Yetakchi faoliyat:

-ulgurmaganlarini bajarishga intilish, ishda o'zidan keyin "Yaxshi nom" qoldirishga intilish;

- o'z tajribasini shogirdlariga, o'quvchilariga uzatishga intilish;

- nabiralar tug'ilganda nafaqa yoshidagi insonlar o'zini maksimal darajada namoyon qilishda nabiralar tarbiyasi bilan ham shug'ullanib, "bo'linishlari" mumkin;

- nafaqaga chiqish aniq bo'lganda o'zining keyingi hayotini rejalashtirish, nafaqada nima bilan shug'ullanish haqida o'ylaydi.

II.Nafaqaga chiqqan davr (nafaqaga chiqqan birinchi yil) bu yangi ijtimoiy status, yangi rolni egallash. Bu davr quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1.Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati:

- eski aloqalar birinchi davrda saqlanib qoladi, ular sekin-asta kamayib boradi;

- asosan aloqalar qarindoshlar va yaqinlari bilan bo'ladi ("tajribasiz nafaqaxo'rlar bilan juda ehtiyot bo'lib muloqotda bo'lish lozim);

- sekin-asta nafaqaxo'r do'stlari paydo bo'ladi;

- yaqinlari va do'stlari bo'sh vaqti ko'p nafaqaxo'rning nabiralar tarbiyasi bilan shug'ullanishini istashadi, shuning uchun bolalar va nabiralar bilan muloqot ham nafaqaxo'r ijtimoiy vaziyatining bir qismi hisoblanadi.

2.Yetakchi faoliyat:

- bu birinchi navbatda yangi rol sifatida "o'zini izlash", turli faoliyatlarda o'z kuchini sinab ko'rishdir, bu "sinab ko'rish va xato qilish" metodi orqali o'z-o'zini aniqlashdir (bunda u kundan kunga hayot qisqaligini his qiladi);

- ayrim nafaqaxo'rlar nafaqani rasmiylashtirib kasbiy faoliyati bo'yicha mehnat faoliyatini ham davom ettirishadi. Bunda ishlayotgan nafaqadagilarda shaxsiy muhimlik hissi ortad;

- yoshroq insonlarni uyaltirish, o'rgatish hissi borgan sari kuchayadi;

- ayrim nafaqaxo'rlar xotirjam o'tgan umrini sarhisob qilishga harakat qiladi, ayrimlar «memuarlar» yozib o'z tajribasi va kechinmalari bilan bo'lishisligiga harakat qiladi.

III. Keksalik davri (nafaqaga chiqqandan so'ng bir necha yildan keyin sog'liqning jiddiy yomonlashuvigacha bo'lgan davr) bunda inson yangi ijtimoiy statusni egallab olgan bo'ladi va quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati:

- o'ziga o'xshagan keksalar bilan muloqot;
- keksa insonning bo'sh vaqtdan foydalanayotgan, yoki unga "g'amxo'rlik" qilayotgan oila a'zolari bilan muloqot;
- ayrim nafaqadagilar jamoat ishlari bilan mashg'ul bo'ladilar;
- ayrim nafaqadagilar uchun boshqalar bilan munosabat o'zgaradi, ayrim keksalarning ilgari yaqin munosabatlari asta-sekin uzoqlasha boradi.

2. Yetakchi faoliyat:

- bo'sh vaqtdagi qiziqishlar (ayrim keksalar har xil faoliyat bilan shug'ullanib, o'zlarini sinab ko'radilar;
- har xil usullar bilan shaxsining nimalarga qodirligini ko'rsatishga intilish;
- ayrim keksalar (sog'liqlari yaxshi bo'lsada) uchun o'limga tayyorlanish yetakchi faoliyat bo'lib qoladi, bu dinga berilish, tez- tez qabristonga borish, yaqinlariga «vasiyatlar» qilishda namoyon bo'ladi.

IV. Sog'liqning birdan yomonlashishi sharoitidagi uzoq umr ko'rish sog'lig'ida jiddiy muammolari yo'q keksalarning holati bir-biridan farq qiladi.

4. Yetakchi faoliyat:

- bo'sh vaqtdagi qiziqishlar (ayrim keksalar har xil faoliyat bilan shug'ullanib, o'zlarini sinab ko'radilar;
- har xil usullar bilan shaxsining nimalarga qodirligini ko'rsatishga intilish;
- ayrim keksalar (sog'liqlari yaxshi bo'lsa-da) uchun o'limga tayyorlanish yetakchi faoliyat bo'lib qoladi, bu dinga berilish, tez- tez qabristonga borish, yaqinlariga "vasiyatlar" qilishda namoyon bo'ladi.

IV. Sog'liqning birdan yomonlashishi sharoitidagi uzoq umr ko'rish sog'lig'ida jiddiy muammolari yo'q keksalarning holati bir-biridan farq qiladi. Nisbatan mustahkam sog'liq bilan uzoq umr ko'rish (75- 80 yosh va undan kattalar).

1. Ijtimoiy vaziyat:

- yaqinlar va qarindoshlar bilan muloqot, ularning oilasida uzoq umr ko'ruvchi shaxs yashayotganligidan faxrlanish;
- uzoq umr ko'ruvchi qariyada yangi do'stlar va tanishlar paydo bo'ladi;
- uzoq umr kechirish noyob hodisa bo'lganligi uchun u bilan gaplashishga hamma, hattoki OAV xodimlari ham intiladi.

2. Yetakchi faoliyat:

— insonning layoqatiga bog'liq bo'lib, ko'proq faol hayot tarzini kechirish, sog'liqni saqlash uchun faqat vrachlarning aytganlarini qilish emas, balki o'z sog'lig'ini his qilish ham muhim.

10.6. Keksalik davrida shaxsiy xususiyatlari

Keksalik davridagi insonlarga emotsional sohada ham maxsus o'zgarishlar xos. Bu affektiv reaksiyalarning kuchayishi (kuchli asab qo'zg'alishi), sababsiz xafa bo'lish, yig'lash va boshqalarda namoyon bo'ladi. Qariyalarda o'tmish qadriyat hisoblanadi. Kaliforniya universiteti olimlarining 40 yillik longityud tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, 30 yoshda emotsional va psixologik barqaror faol shaxslar 70 yoshda ham o'z faolliklarini saqlab qoladi.

Qariyalarning ijtimoiy va psixologik mavqesini belgilaydigan muhim omillardan biri jismoniy sog'liq, jismoniy faollikdir. Jismoniy noxushliklar keksalik davrida hayotdan qoniqmaslikning muhim sababidir. Buning xususiy oqibatlar atrofda qilishning pasayishi, yaqinlar bilan munosabatlarning o'zgarishi, o'z-o'zini baholashning pasayishida ko'rinadi.

Biroq shaxsiy keksayishga munosabat keksalar psixik hayotining faol elementidir. Jismoniy va psixik o'zgarishlarni anglash, o'zining jismonan nosog'lomligini his qilish keksalik davrida o'z-o'zini anglashning yangi darajasini tashkil etadi. Keksalarning jismoniy kuch va imkoniyatlarining chegaralanganligiga chidamliligi yoki chidamsizligi shaxsiy qartayishiga munosabatini bildiradi.

K.Roshakning ta'kidlashicha, ehtiyojlar ierarxiyasi, tuzilishi o'zgaradi: qiynalishdan qochish, xavfsizlik ehtiyoji, avtonomiya va mustaqillik ehtiyoji. Shu bilan birga keksalik davrida vaqtinchalik hayotiy rejalarning umumiy o'zgarishi ro'y beradi. Hozirgi hayot va o'tgan umr haqida tasavvurlar kelajak hayotga nisbatan muhim ahamiyatga ega. Keksalarning o'tmish xotiralarga qaratilganligi fenomeni ular psixik hayotining muhim qismidir.

Shuningdek, bu davrda hayotdan qoniqish hamda o'z-o'zini baholashning susayishi kuzatiladi. Amerika psixologlari tadqiqotlarida nafaqaga chiqqan erkaklar o'rganilib, 5 xil shaxs tiplariga ajratib o'rganilgan:

1. Konstruktiv tip ichki muvozanat, ijobiy emotsional kayfiyat, o'ziga nisbatan tanqidiylik va boshqalarga nisbatan chidamlilik bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyatni to'xtatgandan so'ng ham hayotga nisbatan optimistik ustanovka saqlanib qoladi. Bunday keksalarning o'z-o'zini baholashi yuqori bo'lib, atrofda qilishning yordamiga tayangan holda kelajak uchun reja tuzadi.

2. Bog'liq tip-ijtimoiy qabul qilingan va yaxshi moslashgan tip. Yuksak hayotiy va kasbiy intilishlar bo'lmaganida turmush o'rtog'iga yoki farzandiga bo'ysunadi. Oilaviy vaziyat tufayli hissiy muvozanat saqlab turiladi.

3. Himoyalalanuvchi tip zo'r berib doimiy faollik orqali o'z-o'zini ta'minlashga intilish. Nevrotik tip sifatida baholanadi.

4. Agressiv-ayblovchi tip bunday keksalar shaxsiy muvaffaqiyatsizliklari uchun aybni boshqalarga to'nkaydi, shubhalanuvchan va birdan tutoqib ketadi. Ular o'zlarining keksaligi, nafaqaga chiqqanligi haqidagi fikrni qabul qilishni istamaydi, kuchi tugayotgani va o'lim haqida o'ylab, yoshlarga nisbatan dushmanlarcha munosabatda boladi.

5. O'z-o'zini ayblovchi tip passivlik, depressiyaga beriluvchanlik, tashabussizlik, yolg'izlik, hayotga pessimistik munosabat, o'lim baxtsizlikdan qutulish yo'li sifatida qabul qilinadi.

1.S.Kon keksalikdagi ijtimoiy-psixologik tiplarni ajratishda mezon sifatida faoliyatning yo'nalganligidan foydalanadi.

Ijroiy psixologik qulay tiplar:

1) nafaqaga chiqqandan so'ng jamoat ishlarini davom ettirish, faol va ijodiy munosabatda bo'lish;

2) shaxsiy hayoti bilan shug'ullanish moddiy ta'minlanganlik, xobbi, qiziqishlar, mustaqil ta'lim olish, yaxshi ijtimoiy va psixologik ta'minlanganlik;

3) oilaning boshqa a'zolariga qulay bo'lish uchun ularga yordamlashish, bular ko'proq ayollardir. Zerikish yo'q, lekin birinchi va ikkinchi guruhdagilarga nisbatan hayotdan qoniqqanlik quyiroq;

4) hayotning mazmuni sog'liqni mustahkamlash bilan bog'lanadi, bu ko'proq erkaklarga xos. Hayotni bunday tashkil etish ma'lum ma'noda axloqiy qoniqish hosil qiladi, ba'zan sog'liqqa nisbatan xavotirlanish kuzatiladi.

Keksalarning salbiy tiplari:

1) agressiv, maxmadonalar;

2) o'z hayotidan norozi, baxtsiz, muvaffaqiyatsiz keksalar.

Keksalik davrida paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilma bu hayotiy jonishmandlik hamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir.

10.7. Keksayish davrida bilish jarayonlari

Kundalik hayotda ko'pchilik qariyalarning aqli ham susayadi, deb hisoblaydi. Masalan, yosh yigit qo'ygan narsasini eslay olmasa, hech kim bunda hech qanday qo'rqinchli narsani ko'rmaydi, lekin bunday e'tiborsizlik qariyalar tomonidan amalga oshirilsa, bunday o'zgarishlarni qarilik o'zgarishlarining namoyon bolishi skleroz deb baholaydi.

So'nggi vaqtlarda ilmiy adabiyotlarda normal qarilikda intellektual faoliyatning susayishi haqidagi qarama-qarshi fikrlar uchraydi. Qarilik davrida kognitiv jarayonlarning o'zgarishi muammosini o'rgangan tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ko'pgina aqliy ko'nikmalar nisbatan saqlanib qoladi. Bu yosh davrida xotirani keng doirada o'rganish natijalariga ko'ra (Perlmutter, Adams, Barry, Kaplan, Person & Verdonik, 1987) xotiraning susayishi faqat qarilik oqibati emas, balki boshqa omillar, depressiya, faol faoliyatning to'xtatilishi va dorilarning salbiy ta'siri natijasidir.

Qarilik davrida kognitiv rivojlanish darajasida ma'lum susayish ro'y beradi. Masalan, bilish jarayonida ma'lumotlarni qayta ishlash, mexanik eslab qolish tezligining pasayishi kuzatiladi. Lekin bunga mos ravishda kompensatsiyalar ham ro'y beradi. Natijada ma'lum kognitiv xarakteristikalarning yo'qotilishi kundalik hayotga ta'sir qilmaydi (Perlmutter et al., 1987; Salthouse, 1985).

Qarilik davridagi inson bilish qobiliyatidagi muhim o'zgarishlardan biri bu jismoniy va aqliy operatsiyalar bajarish tezligining susayishida namoyon bo'ladi. Bu yoshga yetgan insonlarda reaksiya vaqti ortadi, perseptiv ma'lumotlarni qayta ishlash sekinlashadi, kognitiv jarayonlar tezligi susayadi.

Qariyalarda kognitiv qobiliyatlarning susayishi muammosi xotira funksiyalarining o'zgarishi doirasida ko'proq o'rganilgan.

Informatsion nuqtayi nazardan yondashuvchi xorij psixologlari sensor, birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi xotira mavjudligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, sensor xotira juda qisqa muddatli ko'rish yoki eshitish xotirasidir, bunda informatsiya qayta ishlanguncha 250 milli sekund vaqt oralig'ida xotirada saqlab turiladi. O'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, qariyalar yoshlarga qaraganda kamroq ma'lumotni xotirada saqlab qoladi. Birlamchi xotira xorijlik tadqiqotchilar tomonidan cheklangan ma'lumotlar hajmini saqlash sifatida tavsiflanadi. Masalan, sotib olinayotgan tovarning narxini eslab qolishni misol sifatida keltirish mumkin. Bu xotira turini ishchi xotira, yoki operativ xotira ham deb atash mumkin. Tadqiqotlarda yoshlar keksalarning birlamchi xotirasida farqlar aniqlanmagan.

Ikkilamchi xotira uzoq muddatli xotira turi bo'lib, unda yosh xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Yodlash va qayta esga tushirishni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda qariyalar berilgan ro'yxatdagi kam so'zlarni, rasm detallarining oz qismini eslab qolishi aniqlandi.

Uchlamchi xotira bu ilgari bo'lib o'tgan voqeani eslashdir. Xotiraning bu turi keksalarda to'liq eslab qolinadi. Keksalar ilgari bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni batafsil eslab qoladi, agar bu voqeada o'zi ishtirok etgan bo'lsa, yanada yaxshiroq xotirada saqlanadi.

Shu bilan birga keksalik davridagi insonlarda xotira saqlanishida individual farqlar kuzatiladi. Masalan, oliy ma'lumotli keksalar o'rta ma'lumotli tengdoshlariga nisbatan xotira testlarini yaxshiroq eslab qoladi. Intellektual faoliyat bilan faol shug'ullanadiganlar bu testlarda yaxshi natija ko'rsatishadi.

Rus psixologlari tomonidan xotiraning yosh funksiyalari o'zgarishini kuzatilgan tadqiqotlarda aniqlanishicha, yosh o'tishi bilan mexanik esda olib qolish yomonlashadi, mantiqiy xotira esa saqlanib qoladi. Obrazli xotira so'z-mantiq xotiraga nisbatan kamroq esda qoladi. Shunday qilib, keksalik davrida xotira asosida mantiqiy bog'lanish yotadi, mantiqiy xotira tafakkur bilan chambarchas bog'langani uchun keksalarda tafakkur yaxshi rivojlangan deyish mumkin.

Yoshlar xotira jihatdan keksalardan ustun bo'lsalarda donolik jihatidan ustun emas.

Donolik - bu inson bilimlarining ekspert tizimi bo'lib, hayotning amaliy jihatlariga yo'naltirilgan, hayotiy muhim muammolar bo'yicha foydali maslahatlar berishdir.

Pol. B.Bal hamkasblari bilan birga donolikni o'rganib, uning bir necha kognitiv xususiyatlarini aniqlagan:

- Birinchidan donolik, insonlarning hayot mazmuniga aloqador muhim va murakkab muammolarni yechish bilan bog'liqdir.
- Ikkinchidan, donolik bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darajasi bilan ajralib turadi.
- Uchinchidan, donolik bilan bog'liq bilimlar shunchalik keng va chuqurki, ularni maxsus vaziyatlarda qo'llash mumkin.
- To'rtinchidan, donolik shunday aqlni o'z ichiga oladiki, undan shaxsiy foydaga hamda insoniyat foydasiga foydalanish mumkin.
- Beshinchidan, donolikka erishish qiyin, lekin ko'pchilik insonlar uni osongina anglaydi.

Intellektual funksiyalar pasayishining sabablari. Keksalarda intellektual funksiyalarning pasayishiga turli sabablar: bevosita va bavoosita sabablar bo'lishi mumkin.

- Intellektual funksiyalar pasayishining bevosita sabablariga miya kasalligi, masalan, Alsgeymer kasalligi va miya qontomirlarining kasallanishini keltirish mumkin.
- Bavoosita sabablariga esa bosh miya funksiyalari bilan bog'liq emas, lekin intellektual funksiyalarni amalga oshirish uchun ta'sir ko'rsatadigan sabablar kiradi. Ularga: inson sog'lig'ining umumiy yomonlashuvi, ma'lumot darajasining quyinligi, bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi va boshqalar kiradi.

Demensiya - keksalik boshlanishi bilan bog'liq shaxs o'zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o'z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir.

Senil demensiya - inson tafakkurining adekvatligida namoyon bo'ladigan miyaning organik kasalligidir. Amerikalik olimlar tadqiqotlarida aniqlanishicha, qariyalar uyida yashovchi 75-84 yoshli keksalarning 20% demensiya kasalligining bir turi hisoblangan Alsgeymer kasalligiga chalinishgan. 85 yoshdan keyin qariyalar uyida yashovchi keksalarning 47% ida senil demensiya kuzatilgan (Evans et al., 1989). O'z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda demensiya kamroq kuzatilgan.

Alsgeymer kasalligi. Ushbu kasallikda keksalarda bosh miya po'stlog'i hujayralarining buzilishi kuzatiladi. Kasallikning dastlabki belgilari maydachuydalarni esdan chiqarib qo'yishda namoyon bo'ladi. Keyinchalik qayerda bo'lganligini, kundalik ishlarni ham esdan chiqarib qo'yadi, o'ziga ovqat ham tayyorlay olmaydi, yaqin kishilarini ham tanimaydi. Demensiyaning boshqa bevosita sababi mikroinsul'tdir. Mikroinsul't - miya qon bilan ta'minlanishining o'tkir buzilishidir. Keksalarda intellektual funksiyalarning buzilishi barchada bir xil emas. Ayrim olimlar 70 yoshdan keyin ham ishchanlik qobiliyatlarini saqlab qolgan: P.Lamark, M.Eyler, K.Laplas, Im.Kant, P.Pavlov "Yigirma yillik tajriba" asarini 73 yoshda yaratgan.

G'oziyevning shogirdi A.B.Sabirova ontogeneznning kechki bosqichlarida insondagi subyektilik va emotsional sohaning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan bo'lib, bu davrda o'z-o'zining emotsional holatini quyi baholash shaxsiy xavotirlanishning oshishiga sabab bo'lishini, shuningdek, o'z-o'zining emotsiyalari quyi baholanganda esa vaziyat bilan bog'liq xavotirlanish darajasi ortishini ta'kidlab o'tadi. Bu qonuniyat emotsional nazorat hissiy o'z-o'zini boshqarishning obyektiv indikatorini ekanidan dalolat beradi. A.B.Sabirova o'z tadqiqoti natijasida qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o'rtasida ahamiyatli darajadagi farq namoyon bo'lganini ko'rsatib, bu holatni quyidagicha izohlaydi: qarilik davrida insonlar kuchli emotsional zo'riqishni boshdan kechiradilar va bu holat ulardagi normal hayotiy tuzilmalarning buzilishiga olib keladi. Keksalik davrida esa shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning susayishi qarilik davriga nisbatan xulq-atvor strategiyasining ishlab chiqilganligiga asoslanadi va bu holat ulardagi emotsional hayajon reaksiyasini susaytiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Gerontopsixologiya nimani o'rganadi?
2. Keksalik haqida qanday nazariyalarni bilasiz?
3. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Keksalik davrida yetakchi faoliyat.

5. Keksalikning qanday tiplarini bilasiz?

6. Keksalik davrida bilish jarayonlaridagi o'zgarishlar.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Keksalik davrini o'rganadigan psixologiya sohasini belgilang.

- a) zoopsixologiya;
- b) differensial psixologiya;
- c) patopsixologiya;
- d) gerontopsixologiya.

2. Demensiya — bu....

a) qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o'rtasida ahamiyatli darajadagi farq;

b) keksalik boshlanishi bilan bog'liq shaxs o'zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o'z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir;

- c) keksalik davrida esa shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning susayishi;
- d) miya qon bilan ta'minlanishining o'tkir buzilishidir.

3. Senil demensiya —

a) inson tafakkurining adekvatligida namoyon boladigan miyaning organik kasalligidir;

b) o'z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda namoyon bo'ladi;

- c) inson sog'lig'ining umumiy yomonlashuvi, ma'lumot darajasining quyiligi;
- d) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi.

4. Alsgeymer kasalligi —

a) bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darajasi bilan ajralib turadi;

b) donolik bilan bog'liq bilimlar shunchalik keng va chuqurki, ularni maxsus vaziyatlarda qo'llash mumkin;

- c) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi;
- d) keksalarda bosh miya po'stlog'i hujayralarining buzilishi kuzatiladi.

5. Keksalik davrida paydo bolgan yangi psixologik tuzilma -

- a) mustaqil fikrlash;
- b) dunyoqarashning shakllanishi;
- c) bu hayotiy donishmandlik hamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir;
- d) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi

XI BOB. SHAXSNING IJTIMOYILASHUVI VA IJTIMOY XULQ ATVOR.

Asosiy savollar:

1. Shaxs ijtimoiylashuvi va bosqichlari.
2. Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.
3. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o'mi.
4. Ijtimoiy ustanovka haqida tushuncha

11.1 .Shaxs ijtimoiylashuvi va bosqichlari.

Shaxs - u yoki bu hildagi hayot tarzini tanlash imkoniga ega ongli va faol insondir. Ijtimoiy psixologiyada shaxsning shaxsiy va psixologik sifatlarini o'rganishga katta etibor beriladi. Chunki bunday ma'lumotlarni bilish va shaxslar aro munosabatlarda hisobga olish juda zarurdir. Inson shaxsi jamiyatning faol a'zosi sifatida turli hil o'zaro munosabatlar doirasida faoliyat yuritadi shaxsning shakillanish jarayonida shaxslar aro munosabatdan tashqari jamiyatdagi mavjud siyosiy doiralar va mafkuraviy qarashlar ham katta tasir ko'rsatadi. Masalan, mafkuraviy qarashlar jamiyatdagi ma'lum bir g'oyalar tizmi sifatida shaxsga ta'sir ko'rsatib, uning psixologiyasi, dunyoqarashi, shaxsiy va ijtimoiy ustunovkalarining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadi.

Shaxs psixologiyasining shakillanishiga u mansub bo'lgan ma'lum bir ijtimoiy guruhlarining munosabatlari ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunday o'zaro ta'sir va muloqat jarayonida shaxslarning bir biriga ta'siri sodir bo'lishi bilan birgalikda, jamiyatga, mehnatga, odamlarga o'zining shaxsiy sifatlariga nisbatan o'z qarashlariga, ustanovkalariga ta'sir o'tkazish sodir bo'ladi. Ma'lum bir ijtimoiy muhitda yashar ekan shaxs u yerda o'ziga xos o'ringa, obro'ga rolga ega bo'ladi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlarning o'bektigina emas, balki uning subekti va faol ishtirokchisi hamdir. Shaxs-bu konkret inson, ma'lum bir davlatning, jamiyatning, guruhning vakili, o'z atrofidagilar bilan ongli munosabat o'rnata oladigan ongli ravishda barcha munosabatlarda o'ziga xos insoniy qiyofani nomoyon qila oladigan, shuningdek, o'ziga xos individual va ijtimoiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsdir.

Shaxsning shakllanishi - bu umumiy, ijtimoiy mohiyatni rivojlantirishdan iborat bo'lgan insonning ijtimoiylashuv jarayoni bo'lib ushbu rivojlanish har doim inson hayotining o'ziga xos tarixiy sharoitlarida amalga oshiriladi. Insonning

shakllanishi jamiyatda rivojlangan ijtimoiy funksiyalar va rollarni ijtimoiy me'yorlar va xatti - harakatlar qoidalarini qabul qilish bilan bog'liq bo'lib, boshqa odamlar bilan munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq. Individ uch bosqich davomida shaxs bo'lib shakllanib boradi. Jumladan;

Individualizatsiya - bu shaxsning jamoadan ajralib turishi, uning alohida o'ziga xos xususiyatidir.

Nemis olimi E.Shpranger (1882-1963) shaxs tiplarini quyidagicha ta'riflagan;

1. **Nazariy shaxs** - bular muammolarga, savollarga javob izlash va baxs munozaralarga, tushuntirish, aloqalarni o'rnatishga, nazariyalarga extirosi baland insonlar. Eng tabiiy va sof shaklda "hayotning bu shakli" tufayli faoliyat yuritadigan kishilar professor o'qituvchilarda aks ettirilgan.

2. **Iqtisodiy shaxs** -barcha hayotiy aloqalarda birinchi navbatda foyda keltiradigan inson turi. Bu "amaliy odam", uning harakatlarining ma'nosi faoliyatning o'zi emas, balki uning foydali ta'siri. U uchun hamma narsa hayotni saqlab qolish, hayot uchun kurash va hayotining eng yaxshi usuli bo'ladi. Iqtisodiy inson uchun bilimning qiymati o'zi, jamoasi, insoniyatga foyda keltiradigan narsalarni bilishga qaratilgan.

3. **Estetik shaxs**- uyg'unlik, go'zallik istagi bilan ajralib turadi. Olamni qalb go'zalligida ko'rish va tabiatga bo'lgan yaxshi munosabatdagi insonlar. Ushbu turdagi odamlarni turli lavozimlarda ko'rish mumkin. Misol uchun, ular uchun ruh, tabiat yoki san'at asarlarining eng muhim go'zalligi ular uchun estetik qadriyatlarini yaratishi yoki ulardan zavqlanish muhim sanaladi. Ularning orasidagi farq, ular haqiqatga qanday munosabatda bo'lishlari, ya'ni ular haqiqiy yoki idealistlar

ekanligi bilan bog'liq. Realistlar o'zlarining dastlabki bergan taassurotlarini sezadilar. Idealistlar o'zlarining estetik qadriyatlariga ko'ra taassurotlarni qayta ishlaydilar, ular o'zlarining ichki dunyosini yaratadilar. O'zining haddan tashqari ifodasida idealistlar hissiy ekspressionistlardir, ular hamma narsada o'zlarining ruhiy holatlarining aks-sadosini topadilar.

4. Ijtimoiy shaxs - odamlarga bo'lgan muhabbat uchun yashaydi va harakat qiladi (aksincha, sevgi uchun emas, balki sevadigan odamlar uchun). Shaxslararo munosabatlarga ijtimoiy yo'naltirilgan insonlar

5. Siyosiy shaxs - haqiqiy ma'naviy qadriyatlarga asoslangan holda boshqa odamlarning xatti-harakatlari va niyatlarini aniqlash uchun yashaydi. Shu asosda Qonunchilik shakliga muvofiq turli xil siyosiy turlar ajratiladi. Lavozimni qadriyat sifatida bilgan insonlar

6. Diniy shaxs- "ruhiy tuzilishi doimo va butunlay qadriyatlarning yuksak tajribasiga erishishga qaratilgan". Diniy insonlar-e'tiqodni muhim qadriyat deb bilgan insonlar.

Ijtimoiy hayotning mavjud sharoitlarida har bir insonni yagona ijtimoiy yaxlitlikka va jamiyatning o'ziga xos tuzilishiga kiritishni talab qiladigan muammo eng dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu jarayonning asosiy tushunchasi har bir insonning jamiyatning to'liq a'zosi bo'lishiga imkon beruvchi shaxsning ijtimoiylashuvidir.

Shaxsni ijtimoiylashtirish har bir shaxsning ijtimoiy tuzilishga kirish jarayoni bo'lib, natijada jamiyatning tuzilishi va har bir shaxsning tuzilishida o'zgarishlar yuz beradi. Bu har bir insonning ijtimoiy faolligi bilan bog'liq. Har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada **ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya** deb yuritiladi.

"Ijtimoiylashuv" atamasini birinchi bo'lib amerikalik sotsiolog F.G.Keddings insonlarga nisbatan qo'llagan. U o'zining "Ijtimoiylashuv nazariyasi (1987 yil) asarida "Ijtimoiylashuv individ tabiati yoki xarakterining rivojlanishi, insonni ijtimoiy hayotga tayyorlashdir" - degan fikrini bildirdi. **Ijtimoiylashuv**- tushunchasi ijtimoiy psixologik, sotsiologik, pedagogik kategoriyalardan biri bo'lib, bu atama shaxsning uni o'rab turgan tashqi ijtimoiy muhit ta'siri ostida jamiyatdagi mavjud tajribalarni o'zlashtirishga moyillik yoki o'zlashtirganlik darajasini ifodalovchi jarayondir. Bu tushunchaning umumiy manosi ostida individ tug'ulib, uni o'rab turgan birlamchi va ikkilamchi muhit ta'sirida ulg'ayishi, undan so'ng jamiyatga qo'shilishi, o'rgangan barcha

tajribalarini-atrof muhitdagilar bilan hamkorlik qilish jarayonida qo'llash va kimlargadir tajribalarni uzatish vosita bo'lishi jarayoni tushuniladi.

Demak, sotsializatsiya yoki *ijtimoiylashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot-faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir. Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15 ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota-onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (boqcha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlar kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi-ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi.

Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhiti qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga

ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha-eshiklarni supurish odatga aylangan va shu mahallalarda yashovchi barcha oilalar shu udumni buzmaydilar.

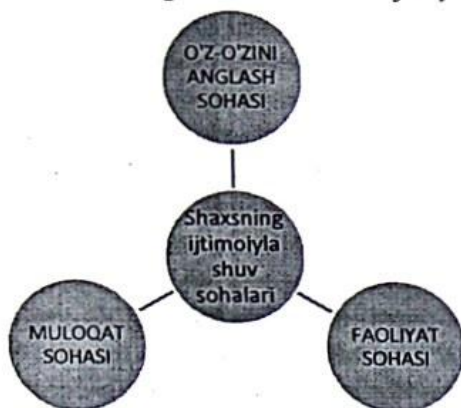
Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga maktab va boshqa ta'lim maskanlari kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan "Ma'naviyat darslari", "Etika va psixologiya" kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirmoqda deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiydek. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kuzatishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfdagi shakllangan muhit ham katta ro'lni o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu mehnat jamoalaridir. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlari ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar harakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, soqlom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Shaxs ijtimoiylashuvi - u individning ijtimoiy muhitga qo'shilishi, ijtimoiy ta'sirlarni o'ziga singdirishi va aktiv ravishda muloqot sistemasiga kirib borishi jarayonidir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, bir tomondan, shaxs aktiv ravishda ijtimoiy ta'sirlarni qabul qiladi, ikkinchi tomondan esa, ularni hayotda o'z xulq-atvorlari, munosabatlarida namoyon etadi.

Bu jarayon normal individda tabiiy tarzda ro'y beradi, chunki individda shaxs bo'lishga ehtiyoj hamda shaxs bo'lishiga imkoniyat va zaruriyat bordir. Shuning uchun ham bola tug'ilib, ijtimoiy muhitga qo'shilgan ondan boshlab, undagi shaxs bo'lishga intilishni, undagi shakllanish jarayonini kuzatish mumkin

Shaxsning shakllanishi asosan uch sohada amalga oshiriladi:

- 1. Faoliyat sohasi** – umri davomida da shaxs turli faoliyatlarga bevosita yoki bilvosita jalb etilgan bo'lib, bu jarayonda faoliyatlar jabxasi, sohasi kengayib, boyib boraveradi. Har bir faoliyat turi shaxsdan maxsus fazilatlarni, malaka va ko'nikmalarni, bilimlarni talab etadiki, ularni qoniqtirish yo'lidagi faolligi natijasida shaxsda o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlar kompleksini shakllantiradi;
- 2. Muloqot sohasi** - ayniqsa maktabgacha yosh davrdagi va o'smirlik davrlaridagi muloqot bolada bir qancha ijtimoiy-psixologik xislatlarni paydo qiladiki, buning natijasida u faol hayotiy mavqega ega bo'ladi, jamiyatda o'z o'rmini tasavvur qilishga erishadi.
- 3. O'z-o'zini anglash sohasi** - ya'ni "Men" obrazining vaqt o'tishi bilan o'zgarib borishi jarayoni bo'lib, avval o'zini boshqalardan farqliligini, o'zicha mustaqil harakat qilishi, mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini anglashi, so'ngra esa o'z-o'zini baholash, anglash, nazorat qilish- xususiyatlari rivojlanadiki, ular ham faol shaxs psixologiyasining tarkibiy qismidir.

Insonning ijtimoiylashuvi jarayoni inson butun hayoti davomida davom etadi, chunki atrofdagi olam doimiy harakatda, hamma narsa o'zgaradi va inson yangi sharoitlarda yanada qulay yashash uchun o'zgarishi kerak. Inson muntazam o'zgarishlarga uchraydi va yillar davomida o'zgarib turadi, u doimiy bo'lmaydi. Hayot doimiy o'zgarish va yangilanishlarni talab qiladigan doimiy moslashuv jarayonidir. Har bir insonning ijtimoiy qatlamlarga integratsiyalashuvi jarayoni juda murakkab va juda uzoq hisoblanadi, chunki u ijtimoiy hayotning qadriyatlari va normalarini va muayyan rollarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiylashuv-ijtimoiy qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar va jamiyat guruhlarining ustanovkalarini faol o'zlashtirish jarayonidir.

Shaxsni ijtimoiylashtirish jarayoni uning rivojlanishida uchta asosiy bosqichdan o'tadi:

- Birinchi bosqich ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lib, natijada inson butun jamiyatga moslashishni o'rganadi.
- Ikkinchi bosqich o'z-o'zini anglashga va jamiyatning boshqa a'zolariga ta'sir ko'rsatishga intilish.
- Uchinchi bosqich-har bir insonni o'ziga xos ijtimoiy guruhga integratsiya qilishdir, u yerda o'z xususiyatlarini va imkoniyatlarini ochib beradi.

Shaxs ijtimoiylashuvining asosiy bosqichlari:

Shaxsning ijtimoiylashuvini, shaxsning rivojlanish bosqichiga qarab batafsilroq ko'rib chiqish mumkin.

Bolalik - ijtimoiylashuv tug'lishdan, rivojlanishning dastlabki bosqichidan rivojlanib boradi. Ma'lumki, bu yoshda har bir insonning shaxsining shakllanishi deyarli 70% ga teng. Ushbu jarayonning kechikishi bilan qaytarilmas oqibatlar kuzatilishi mumkin, chunki bolalik davrida ijtimoiylashuvning boshlanishi belgilanadi.

O'smirlilik- har bir shaxs hayotining umumiy siklida muhim ijtimoiy bosqichdir, chunki bu bosqichda fiziologik o'zgarishlarning takomillashuvi yuz beradi, jinsiy rivojlanish birinchi bosqichi yakunlanadi. Ijtimoiy hayotda o'smirlar 13 yoshidan boshlab imkon qadar ko'proq vazifalarni bajarishga harakat qilishadi.

Yoshlik – 16 yosh erta yetuklik, ilk yetuklik davriga kelib yoshlarda kasb tanlash va hayotda o'z o'rnini topish uchun harakat qiladilar. Har bir shaxs mustaqil ravishda va ongli ravishda o'zi uchun qaysi jamiyatga kirishi va o'zi uchun eng munosib ijtimoiy jamiyatini topishni tanlashga qaror qiladi, unda u uzoq vaqt qoladi.

Kattalik- taxminan 18 dan 30 yoshgacha ijtimoiylashuvning asosiy instinktlari va shakllanishi mehnat faoliyatiga yo'naltiriladi. Har bir yosh yigit yoki qizga ish tajribasi, jinsiy munosabatlar va do'stlik orqali o'zi haqida birinchi g'oyalar keladi.

Noto'g'ri rivojlanish yoki hislar jiddiy qaytarilmas oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu o'z hayotida va ijtimoiy jamiyatni tanlash uchun eng ko'p ishlatiladigan yoshlardir.

Shaxsning ijtimoiylashuv mexanizmlari;

Identifikatsiya- Z. Freyd tomonidan kiritilgan bo'lib ijtimoiy psixologiyada keng tarqalgan termin. Identifikatsiya ijtimoiylashuvning eng muhim mexanizmi bo'lib, u bir guruhga kirishda, guruh a'zolarini tushunishda, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda va hokozalarda shaxsning ijtimoiy rolini qabul qilishda namoyon bo'ladi shuningdek, muayyan shaxslar yoki guruhlar bilan shaxsni identifikatsiya qilish, boshqalarga xos bo'lgan turli me'yorlarni, munosabatlarni va xatti-harakatlarni o'zlashtirishga imkon beradi.

Imitatsiya-shaxsning xatti-harakati, boshqa odamlarning tajribasi (xususan, uslub, harakatlar va boshqalar) ongli yoki ongsiz ravishda takrorlanishi) imitatsiya-insonning xatti-harakati va ruhiga ta'sir qilish, bu ularning axborot xususiyatlarini tanqidiy idrok etishni nazarda tutadi. Imitatsiya-shaxsning ichki tajribasi, fikrlari, his-tuyg'ulari va u bilan muloqot qilgan kishilarning aqliy holatini ongsiz ravishda takrorlash jarayoni;

Fasilitatsiya-ayrim kishilarning xatti-harakatlarini boshqalarning faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'siri, natijada ularning faoliyati erkin va jadalroq hisoblanadi ("fasilitatsiya" - "yordam" degan ma'noni anglatadi»);

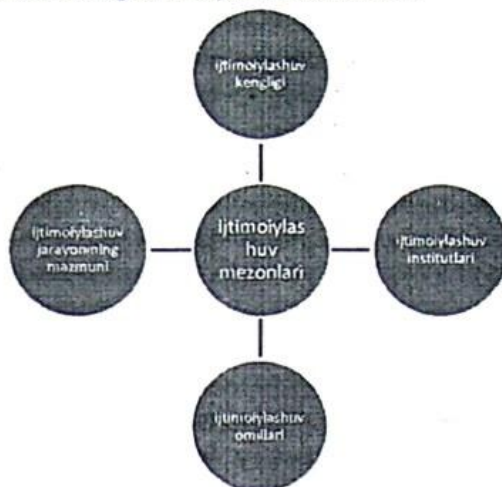
Konformlilik-atrofdagi odamlar bilan kelishmovchiliklarni tushunish va ular bilan tashqi kelishuv, xatti-harakatlarda amalga oshiriladi (Nemov, 1994). Bir qator psixologlar ijtimoiylashuvning to'rtta psixologik mexanizmini ajratib ko'rsatadilar-masalan:

Imitatsiya-bolaning muayyan xatti-harakatlarini nusxalash uchun ongli istagi;

Uyalish-boshqa odamlarning reaksiyasi bilan bog'liq ta'sir va uyalish hissi;

Aybdorlik hissi-boshqa odamlardan qat'iyi nazar, o'zini jazolash bilan bog'liq ta'sir qilish.

Birinchi mexanizm ijobiydir uyalish va aybdorlik muayyan xatti-harakatni taqiqlovchi yoki bostiradigan salbiy mexanizmlardir.

Ijtimoiylashuv bosqichlari.

Mehnat faoliyatigacha ijtimoiylashuv bosqichlari :

- 1.1. Erta ijtimoiylashuv 0-7yosh
- 1.2 O'quv bosqich 7-26 talabalik bosqichi
- 2.Mehnat faoliyati-kattalik va mutaxassislik sifatida ijtimoiylashuv
- 3.Mehnat faoliyatidan keyingi ijtimoiylashuv-faollikning o'zgarishi

11.2. Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.

Ijtimoiy institutlar-ijtimoiy hayotni tashkil etish va tartibga solishning barqaror shakllari bo'lib ular muayyan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallangan rollar va maqomlar to'plami sifatida aniqlanishi mumkin.Kundalik tilda yoki boshqa gumanitar fanlar bo'yicha "ijtimoiy institut" atamasi bir necha ma'nolarda namoyon bo'ladi.

- 1) birgalikda yashash uchun muhim bo'lgan ishlarni bajarish uchun mo'ljallangan muayyan shaxslar guruhi;
- 2) barcha guruh nomidan ayrim a'zolar tomonidan bajariladigan funksiyalar majmuasining muayyan tashkiliy shakllari;

3) Vakolatli shaxslarga ehtiyojlarni qondirish yoki guruh a'zolarining xatti-harakatlarini tartibga solish maqsadida ijtimoiy funksiyalarni bajarishga imkon beruvchi moddiy muassasalar va faoliyat vositalari to'plami;

4) Institutlar, ayniqsa, guruh uchun muhim bo'lgan ba'zi ijtimoiy rollar deb ataladi.

Jami beshta asosiy ehtiyoj va beshta asosiy ijtimoiy institut mavjud:

1) jinslarning ko'payishiga bo'lgan ehtiyoj (oila instituti);

2) xavfsizlik va tartibga bo'lgan ehtiyojlar (davlat);

3) mavjudlik vositalarini (ishlab chiqarishni) ishlab chiqarishga bo'lgan ehtiyoj);

4) bilimlarni uzatish, yosh avlodni ijtimoiylashtirishga bo'lgan ehtiyoj (ta'lim muassasalari);

5) ma'naviy muammolarni hal qilish ehtiyojlari (diniy institut).

Natijada, ijtimoiy institutlar ijtimoiy sohalar bo'yicha tasniflanadi:

1) qiymat va xizmatlarni ishlab chiqarish va taqsimlashga xizmat qiluvchi iqtisodiy (mulk, pul, pul muomalasini tartibga solish, mehnatni tashkil etish va taqsimlash). Ushbu institutlar jamiyatning moddiy bazasiga asoslangan;

2) siyosiy (parlament, armiya, partiya) bu qadriyatlar va xizmatlardan foydalanishni tartibga soladi va hokimiyat bilan bog'liq. Ushbu so'zning tor ma'nosidagi siyosat, asosan, hokimiyatni o'rnatish, ijro etish va qo'llab-quvvatlash uchun kuch-quvvat elementlarini manipulyatsiya qilishga asoslangan vositalar majmuasi deb ataladi;

3) qarindoshlik institutlari (nikoh va oila) tug'ilishni tartibga solish, er va xotin o'rtasidagi munasabatlar bolalar o'rtasidagi munosabatlar, yoshlarni ijtimoiylashtirish bilan bog'liq;

- ta'lim va madaniyat institutlari ularning vazifasi jamiyat madaniyatini mustahkamlash, yaratish va rivojlantirish, uni keyingi avlodlarga yetkazishdir. Ular orasida maktablar, institutlar, san'at muassasalari, ijodiy uyushmalar kiradi; - oila mehnat, jamoasi, jamoat maktabgacha guruhlari, tashkilotlari ta'lim muassasi, tashkilotlar o'quv muassasalari.

Shaxs ijtimoiylashuvida yetakchi faoliyat orqali shaxsda bilish sohalarini, yangi bilim, yangi faoliyat turlari shakllanadi va rivojlanadi.

Yetakchi faoliyat rivojlanishning ushbu bosqichida eng ko'p uchraydigan faoliyat emas, balki bolaning eng ko'p vaqt ajratadigan faoliyati. Yetakchi faoliyatbu rivojlanishning bilish jarayonlarida va bola shaxsining psixologik xususiyatlarida quyidagi bosqichda asosiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan faoliyat sanaladi.

Yetakchi faoliyat belgilari:

1) yangi faoliyat turlari (o'yinda ta'lim olish) paydo bo'ladigan va farqlanadigan faoliyatdir.

2) shaxsiy aqliy jarayonlarning shakllanishi yoki qayta tashkil etilishi (o'yinda – faol tasavvur, ta'lim berishda fikrlash).

3) rivojlanish davrida kuzatiladigan va bola shaxsining asosiy psixologik o'zgarishlariga eng yaqin bog'liq bo'lgan faoliyatdir.

Yetakchi faoliyat turlari va psixologik neoplazmalarning konturlari.

1) chaqaloqlik (tug'ilgandan bir yilgacha) - emotsional aloqa-bolaning yetakchi faoliyati; nafaqat aloqa (oziqlantirish, parvarish qilish), balki muloqot (nutq);

2) erta bolalik (bir yildan uch yilgacha) - yetakchi faoliyat-manipulyativ: ijtimoiy xulq-atvorga bo'lgan ehtiyoj va ayni paytda ijtimoiy harakat qilish qobiliyati;

3) maktabgacha yosh (uch yildan olti yilgacha) – yetakchi faoliyat – o'yin.

O'yin:

1) bolaning funksiyalarga va ijtimoiy munosabatlaridagi yo'nalishi;

2) o'yin asosida tasavvur va ramziy funksiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi;

Kichik maktab yoshi (olti yildan o'n yilgacha) - yetakchi o'quv faoliyati:

1) o'rganish qobiliyati va nazariy tushunchalar bilan ishlash qobiliyati;

2) nazariy faoliyatni aks ettirish;

30) aqliy jarayonlarning ichki harakat rejasi va o'z harakatlariga aks ettirish qobiliyati;

O'smirlilik (o'n yildan o'n to'rt yilgacha) – yangi munosabatlar tizimi:

1) tengdoshlar bilan va maktabda kattalar bilan muloqot qilish;

2) turli tadbirlar: ta'lim va ta'lim ishlari;

3) ijtimoiy ish;

4) madaniy va ommaviy;

5) jismoniy tarbiya va sport va h.k.; (boshqalarning ko'zida obro' e'tibor qozonish)

6) o'quv faoliyati murakkablashadi: hajmning oshishi;

7) ko'plab o'qituvchilar;

8) ta'limning yangi shakllari;

9) O'smirlar uchun o'quv faoliyatining ma'nosi:

o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini takomillashtirish. O'quv ishlarining o'zi o'smirlarning ehtiyojlarini qondira olmaydi. Ammo o'smirlar hayotida asosiy o'rin tutadigan ta'lim faoliyati bo'lgani uchun, ta'lim faoliyati mazmuni va mazmunining ijtimoiy ahamiyatini doimiy ravishda ta'kidlash kerak. Etakchi faoliyat-ijtimoiy

jihatdan tan olingan xarakterga ega bo'lgan faoliyatdir: mustaqillikni tartibga solish va kattalar bilan yangi munosabatlar o'rnatish uchun xizmat qiladi.

Katta maktab yoshi-faoliyatning yetakchi turi-ta'lim faoliyati, turli xil mehnat bilan faol kombinatsiyalangan, hayotdagi joyni qidirish;

Ushbu yoshdagi asosiy psixologik neoplazma-o'quvchining o'z hayot rejalarini tuzish, ularni amalga oshirish vositalarini izlash qobiliyati.

Yetakchi faoliyatning har bir turi yangi aqliy tuzilmalar, fazilatlar va xususiyatlar shaklida o'z ta'sirini yaratadi.

D. B. Elkoninning ta'kidlashicha, bola atrofdagi inson ob'ektlariga passiv tarzda moslashmaydi, balki faol ravishda "insoniyatning barcha yutuqlarini belgilaydi, ularni egallaydi". Bolaning hayotda egallashi kerak bo'lgan barcha narsalarning o'ziga xos tashuvchilari "uni tarbiyalovchi va ta'lim beruvchi kattalar"dir. Bolaning ob'ektiv haqiqatga nisbatan faoliyati har doim bolaning va kattalarning munosabatlariga vositachilik qiladi.

11.3. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o'rni.

Ijtimoiy status-bu shaxsning majburiyatlari, huquqlari va imtiyozlarini belgilaydigan shaxslararo munosabatlar tizimida egallagan pozitsiyasi.

Ijtimoiy status insonning ijtimoiy jamiyatdagi mavqeini, shaxslararo munosabatlar tizimidagi mavqeini va uning pozitsiyasi tufayli olgan huquqlari, majburiyatlari, vakolatlari va imtiyozlarini tavsiflaydi. Insonning ijtimoiy mavqeyi ushbu toifadagi odamlarning xatti-harakatlarini boshqaradigan belgilangan (Konvensiya) qoidalar va qoidalarga muvofiq yashaguncha saqlanadi.

Insonning holati darajasi:

1. shaxsiy status – shaxsning shaxsiy fazilatlari bilan belgilanadigan va kichik guruh a'zolari tomonidan qanday baholanishi va qabul qilinishiga bog'liq bo'lgan kichik guruhdagi (oila, maktab sinfi, talabalar guruhi, tengdoshlar jamoasi va boshqalar) shaxsning pozitsiyasi;

2. ijtimoiy-guruh statusi – bu katta ijtimoiy guruhning (irqiy, millat, jins, sinf, qatlam, din, kasb va hokazo) vakili sifatida egallagan jamiyatdagi shaxsning pozitsiyasi. Bu jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishida ijtimoiy guruhning pozitsiyasiga bog'liq.

Ijtimoiy statuslarning turlari:

1) tug'ilgan va tegishli status – tug'ilgan avtomatik ravishda bir kishi tomonidan sotib olinadi va harakat va inson intilishlari (millati, jinsi, irqi, shoh oilasi a'zoligi va hokazo, shuningdek qarindoshlik tizimi holati bog'liq emas bo'lgan – o'g'li, qizi, ukasi, singlisi.);

2) tegishli lekin tug'ma emas, (qaynona, qaynota, qayni opasi, qayni akasi va boshqalar) tufayli shaxsning shaxsiy irodasi bilan emas, balki muayyan holatlar tufayli olinadi;

3) erishilgan status-turli ijtimoiy guruhlar yordamida insonning harakatlari orqali erishiladi. Erishilgan holatlar aniqlangan holatlarga bo'linadi:

- lavozim (masalan, direktor, menejer);
- unvon (general, xalq artisti, faxriy o'qituvchi va boshqalar);
- v) ilmiy daraja (fan doktori, professor);
- d) professional a'zolik (O'zbekiston xalq artisti yoki faxriy sport ustasi);
- asosiy status -(tug'ilgan, tegishli, erishilgan, shaxsiy);
- asosiy bo'lmagan qisqa muddatli vaziyatlar tufayli shartli statuslar yo'lovchilar, bemor, guvoh, tomoshabin)

Biror kishi ijtimoiy statusidan yoki bir nechta statusidan butunlay mahrum bo'lolmaydi, agar u ulardan birini tark etsa, u albatta boshqasida bo'ladi.

Har bir inson turli guruhlarga (direktor (lavozim bo'yicha), er (xotin uchun), ota (bolalar uchun), o'g'il (ota-onalar uchun) va boshqalar bilan bog'liq bir nechta statusga ega. Ushbu holatlar teng emas. Asosiy ijtimoiy status odatda lavozim va kasbga asoslangan jamiyatdagi pozitsiyadir. Ushbu status tufayli odatda boylik obro' – e'tibor va kuch kabi insonning "qiymati resurslari" aniqlanadi.

Insonning asl statusi jamiyatdagi baholanishiga ta'sir qiladi. Ko'p jihatdan uning keyingi xatti-harakatlarini belgilaydigan dunyo nuqtai nazarini shakllantiradi. Turli xil asl ijtimoiy statusga ega bo'lgan odamlar ijtimoiylashuvning tengsiz shartlariga ega.

Ijtimoiy holatlar kiyim-kechak, odob-axloq, shuningdek, qiymat yo'nalishlarida, motivlarida aks ettirilgan.

Ijtimoiy status ko'tarilishi yoki kamayishi mumkin, bu esa xatti harakatlarning yetarli o'zgarishini nazarda tutadi. Agar bunday bo'lmasa, shaxslararo ziddiyat yuzaga keladi.

Ijtimoiy xulq atvor

"Xulq-atvor" tushunchasi psixologiyadan sotsiologiyaga kirib kelgan tushuncha hisoblanadi. "Xattiharakatlar" atamasining ma'nosi boshqacha bo'lib, harakat va faoliyat kabi an'anaviy falsafiy tushunchalarning ma'nosidan farq qiladi. Agar harakat aniq maqsadga ega bo'lgan oqilona asosli harakat deb hisoblansa, ma'lum ongli usullar va vositalarni jalb qilish bilan amalga oshiriladigan strategiya, xatti — harakatlar faqat tirik mavjudotning tashqi va ichki o'zgarishlarga bo'lgan munosabatidir.

Ijtimoiy xatti-harakatlar jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan va ijtimoiy muhitga munosabat sifatida paydo bo'lgan insoniy xulq-

atvor jarayonlarining to'plamidir. Ijtimoiy xulq-atvor mavzusi shaxsga yoki guruhga taaluqli bo'lishi mumkin.

Shaxsning xatti - harakati birinchi navbatda ijtimoiylashuv bilan belgilanadi. Inson biologik mavjudot sifatida ega bo'lgan eng kam tug'ma instinktlar barcha odamlarda bir xildir. Xulq-atvor farqlari ijtimoiylashuv jarayonida olingan fazilatlarga va ma'lum darajada-tug'ma va olingan psixologik o'ziga xos xususiyatlarga bog'liq.

Bundan tashqari, shaxslarning ijtimoiy xulq-atvori ijtimoiy tuzilish, xususan, jamiyatdagi rol tuzilishi bilan tartibga solinadi.

Xulq-atvorning ijtimoiy normasi - bu status talablariga to'liq mos keladigan xatti-harakatlaridir. Vaziyat kutishlariga mos keladigan ijtimoiy xulq-atvor, amerikalik sotsiolog R. Linton tomonidan ijtimoiy rol sifatida tavsiflanadi. Ijtimoiy xulq-atvorning bunday talqini funksionalizmga eng yaqindir, chunki u xatti harakatni ijtimoiy tuzilma tomonidan aniqlangan hodisa sifatida tushuntiradi.

Insonning ijtimoiy xulq-atvori shakllari

Odamlar muayyan ijtimoiy vaziyatda, muayyan ijtimoiy muhitda turli yo'llar bilan harakat qilishadi. Misol uchun, namoyishning ayrim ishtirokchilari tinch yo'l bilan belgilangan marshrutda yurishadi, boshqalari tartibsizliklarni uyushtirishga intiladi, boshqalari esa ommaviy to'qnashuvlarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy aktyorlarning o'z xohish-istaklari va nuqtai nazarlari, ijtimoiy harakatlarda yoki o'zaro ta'sirlardagi imkoniyatlari va qobiliyatlarini namoyon qilishning bir shakli va usuli hisoblanadi. Shuning uchun, ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy harakatlar va ularning o'zaro ta'sirining sifatli xarakteristikasi sifatida qaralishi mumkin.

Hayot maqsadlariga erishish va individual vazifalarni amalga oshirishda inson ikki xil ijtimoiy xatti-harakatlardan foydalanishi mumkin:

- 1) tabiiy
- 2) ana'naviy

Ularning orasidagi farqlar asosiy xususiyatga ega. "Tabiiy" xatti-harakatlar, ilohida ahamiyatga va egosentrik har doim shaxsiy maqsadlarga erishish va bu maqsadlarga mos ravishda yo'naltirilgan. Shuning uchun, shaxs ijtimoiy xulq-atvor maqsadlari va vositalarining muvofiqligi haqida savol bermaydi: maqsadga har qanday vositalar bilan erishish mumkin va erishish kerak.

Insonning "tabiiy" xatti-harakati ijtimoiy jihatdan tartibga solinmaydi, shuning uchun odatda axloqsizdek ko'rinishga egadir. Bunday ijtimoiy xatti-harakatlar tabiiydir, chunki u organik ehtiyojlarni ta'minlashga qaratilgan. Jamiyatda "tabiiy" egosentrik xatti-harakatlar "taqiqlangan", shuning uchun u har doim ijtimoiy konvensiyalarga va barcha shaxslarning o'zaro imtiyozlariga asoslangan.

Ana'naviy xatti harakatlar ("ritual") - alohida-alohida g'ayritabiiy xattiharakatlar; bunday xatti-harakatlar tufayli jamiyat mavjud va qayta ishlab chiqariladi. Ana'naviy ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy tizimning barqarorligini ta'minlash vositasidir va bunday xatti-harakatlarning turli shakllarini amalga oshiradigan shaxs ijtimoiy tuzilmalar va o'zaro ta'sirlarning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda ishtirok etadi. Ana'naviy xatti-harakatlar tufayli, inson ijtimoiy farovonlikka erishadi, doimo uning ijtimoiy mavqeining daxlsizligiga va odatiy ijtimoiy rollarni saqlab qolishiga ishonch hosil qiladi.

Jamiyat odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini ana'naviy xarakterga ega bo'lishdan manfaatdor, ammo jamiyat "tabiiy" egotsentrik ijtimoiy xulq-atvorni bekor qila olmaydi, bu maqsadlar uchun yetarli maqsadga muvofiq bo'lmagan holda, har doim "ana'naviy" xatti-harakatlaridan ko'ra shaxs uchun yanada foydali bo'ladi. Shuning uchun jamiyat "tabiiy" ijtimoiy xatti-harakatlarning shakllarini ana'naviy ijtimoiy xulq-atvorining turli shakllariga, shu jumladan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, nazorat va jazodan foydalangan holda ijtimoiylashuv mexanizmlariga aylantirishga intiladi.

Ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish va oxir-oqibatda homo sapiens (aqlli odam) sifatida insonning omon qolishiga ijtimoiy xatti-harakatlarning bunday shakllari:

- tabiiy ofatlar va texnologik falokatlar paytida bir-biriga yordam berish, yosh bolalarga va qariyalarga yordam berish, bilim va tajriba o'tkazish orqali keyingi avlodlarga yordam berish
- altruistik xatti-harakatlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan kooperativ xatti-harakatlar;
- ota-ona xatti-harakati;
- ota-onalarning naslga nisbatan xatti-harakati;
- agressiv xatti-harakatlar barcha ko'rinishlarida, ham guruh, ham individual boshqa odamning og'zaki haqoratidan urushlar paytida ommaviy qirg'in bilan yakunlanadi.

11.4. Ijtimoiy ustanovka haqida tushuncha.

Ijtimoiy ustanovka tushunchasi mashhur "stereotip" so'zi bilan juda chambarchas bog'liq. Har qanday hodisaning haddan tashqari umumlashtirilishi barqaror ishonchga o'tish xususiyatiga ega. Shunday qilib, hodisalarni umumlashtirish shakli sifatida "stereotip" ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi, uning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ilm-fanga "stereotip" atamasi kiritildi, shundan so'ng inson barcha hodisalarni idrok etishga moyil bo'lib, ularni ma'lum bir shema bo'yicha umumlashtirdi.

Natijada, barqarorlikka ega bo'lgan taxminiy shakllar hosil bo'ladi, boshqacha aytganda, dastur, algoritm hosil bo'ladi. Tayyorlangan algoritm inson miyasining ishini "osonlashtiradi", har safar tahlil qilish va hodisani baholashga hojat yo'q, u allaqachon tayyor "qaror" (algoritm, ustanovka) ga ega, bu sizga energiya sarflamasdan va tahlil qilish uchun vaqtsiz tez harakat qilish imkonini beradi.

Ustanovka har doim kattalashtirib beradigan shisha tamoyiliga amal qiladi, lekin juda tez-tez buzilgan oynaga aylanadi. Ijtimoiy ustanovkaning tuzilishi bizni amalga oshiradigan funksiyalar haqida gapiradi, ularning mohiyatini ochib beradi, biz tushunamizki, qurilmalar butun inson faoliyati va faoliyatining asosiy "tashabbuskorlari"dir, bu har bir inson hayotidagi asosiy motivatsion manbalardir. Insonning ijtimoiy nuqtai nazarini chuqur o'rganib chiqqandan so'ng, uning harakatlarini deyarli aniq tasavvur qilishingiz mumkin.

Ustanovka - ongsiz psixologik holat, mavzuning ichki sifati, avvalgi tajribasiga, muayyan vaziyatda muayyan faoliyatga moslashishga asoslangan. Ustanovka aqliy faoliyatning har qanday shaklini joylashtirishni oldindan belgilaydi va aniqlaydi. U safarbarlik, keyingi harakatga tayyorgarlik holati sifatida harakat qiladi. Insonning ustanovkasi unga ma'lum bir siyosiy yoki ijtimoiy voqea yoki

hodisaga muayyan tarzda javob berishga imkon beradi.

D.N. Uznadzening ustanovkaga ta'rifi:

- kelajakdagi voqealarni va muayyan yo'nalishdagi harakatlarni idrok etishga ongsiz ravishda tayyorligini anglatadi;

- atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri ostida ehtiyoj va qoniqish holati mavjud bo'lganda paydo bo'ladi. ijtimoiy ustanovka tuzilishi

- Ijtimoiy ustanovka (attityud) - insonning munosabati va xatti-harakatlarini tartibga soluvchi avvalgi tajribaga asoslangan ongning muayyan holati.

Ijtimoiy ustanovkalarining belgilari:

- insonning munosabati va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan ob'ektlarning ijtimoiy tabiati;
- munosabatlar va xatti-harakatlarning xabardorligi;
- munosabatlar va xatti-harakatlarning hissiy komponenti;
- ijtimoiy tuzilishning tartibga soluvchi roli.

Attityud vazifalari:

- avtomatik – standart, oldindan ko'rilgan vaziyatlarda faoliyat ustidan ongni nazorat qilishni soddalashtirish;

- adaptiv-mavzuning maqsadlariga erishish uchun xizmat qiladigan ob'ektlarga yo'naltirilishi;
- himoya-shaxsning ichki mojarosini hal qilishga yordam beradi;
- kognitiv- ustanovka muayyan ob'ektga nisbatan xatti-harakatni tanlashga yordam beradi;
- tartibga solish-ustanovka sub'ektni ichki kuchlanishdan ozod qilish vositasi; stabillashdiradigan-ustanovka o'zgaruvchan vaziyatlarda faoliyatning barqaror, izchil, maqsadli xususiyatini belgilaydi.

Ijtimoiy ustanovka tarkibi:

- kognitiv, ijtimoiy ob'ekt haqida tasavvurlar;
- affekt holatidagi ob'ektga hissiy va baholash munosabatini aks ettiruvchi ta'sirchan;
- xulq-atvor, shaxsning ob'ektga nisbatan muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishga tayyorligini ifodalaydi.

ustanovkalar darajasi:

- oddiy ustanovkalar uy sharoitida xatti-harakatni tartibga soluvchi;
- ijtimoiy ustanovkalar
- insonning hayotning asosiy sohalariga (kasb-hunar, ijtimoiy faoliyat, sevimli mashg'ulotlar va boshqalar) munosabatini aks ettiruvchi asosiy ijtimoiy munosabatlar.);
- instrumental funksiya (shaxsni ushbu ijtimoiy muhitning me'yorlari va qadriyatlarini tizimiga kiritish).

Ustanovka uch ierarxik darajadagi faoliyatni tartibga soladi:

- semantik-munosabatlar umumlashtirilgan bo'lib, shaxsning shaxs uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarga munosabatini aniqlaydi;
- maqsadli faoliyatning nisbatan barqaror xususiyatini aniqlaydi va muayyan harakatlar va shaxsning boshlangan ishini oxiriga yetkazish istagi bilan bog'liq;
- operatsion ustanovka xuddi shunday vaziyatda sub'ektning o'tmishdagi tajribasi, yetarli va samarali xatti-harakatlarning imkoniyatlarini prognoz qilish va muayyan vaziyatda qaror qabul qilish asosida vaziyatni idrok etish va talqin qilishga yordam beradi.

J. Godfrua tomonidan ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirish bosqichlari

quyidagicha :

- 12 yoshgacha ustanovkaning shakllanishi ota-ona modellariga mos keladi;
- 12-dan 20-yoshgacha ustanovka ijtimoiy rollarning assimilyatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan yanada aniq shaklga ega bo'ladi;
- 20 dan 30 yoshgacha-ijtimoiy munosabatlarning kristallanishi, ularning asosida e'tiqod tizimini shakllantirishda;

- 30 yoshdan boshlab-ustanovkalar sezilarli barqarorlik, qat'iylik, o'zgarishsiz prinspga asoslanadi.
- Ustanovka munosabatlardagi o'zgarish orqali yanada muvaffaqiyatli o'zgarib turadi

Mavzu bo'yicha test topshiriqlar

1. Shaxs tiplarini ta'riflagan olimni ko'rsating.

- a) D.N.Uznadze
- b) E.Shpranger
- s) A.Maslou
- d) Z.Freyd

2. Ijtimoiy ustanovka-.....?

a) Ijtimoiy ustanovka - insonning munosabati va xatti-harakatlarini tartibga soluvchi avvalgi tajribaga asoslangan ongning muayyan holati.

b) Ijtimoiy ustanovka-attityudning yig'indisidan iborat xarakterlardir

s) Ijtimoiy ustanovka - insonlarning tajribalarini va qadriyatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy xulq atvor me'yorlarining ongli faoliyati

d) Ijtimoiy ustanovka-jamiyatning me'yorlari va ularning faoliyatini nazorat qiluvchi qadriyatdir.

3. J. Godfrua tomonidan ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirish nechta bosqichdan iborat ?

- a) 3 bosqichdan iborat
- b) 2 bosqichdan iborat
- s) 4 bosqichdan iborat
- d) 5 bosqichdan iborat

4. Ijtimoiy status-bu.....

a) Ijtimoiy guruhlar yordamida insonning harakatlari orqali erishgan lavozimi va jamiyatdagi o'rni

b) Insonlarning ijtimoiy xatti-harakatlar jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan xulq atvorlari yig'indisi

s) Munosabatlar umumlashtirilgan bo'lib, shaxsning shaxs uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarga munosabatini aniqlaydi

d) Shaxsning majburiyatlari, huquqlari va imtiyozlarini belgilaydigan shaxslararo munosabatlar tizimida egallagan pozitsiyasi

XII BOB. KICHIK GURUHLAR PSIXOLOGIYASI

Asosiy savollar :

1. Guruhlar haqida tushuncha.
2. Kichik guruhlarining klassifikatsiyasi
3. Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar

12.1. Guruhlar haqida tushuncha.

Har bir shaxs o'z faoliyatini turli guruhlar sharoitida yoki turli guruhlar ta'sirida amalga oshiradi. Chunki jamiyatdan chetda qolgan yoki insonlar guruhiga umuman qo'shilmaydigan individning o'zi yo'q, inson jamiyatda yashar ekan, u doimo turli o'ziga o'xshash shaxslar bilan muloqotda, o'zaro ta'sirda bo'ladi, bu muloqot jarayonlari esa doimo kishilar guruhida ro'y beradi. Shuning uchun ham guruhlar muammosi, uni o'rganish va guruhlarining shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chiqarish ijtimoiy psixologiyaning asosiy mavzularidan va muammolaridan biridir.

Shaxs ijtimoiy mavjudot. U o'z hayoti davomida boshqa kishilar bilan bevosita muloqotda bo'ladi va bu orqali o'zining ijtimoiy mohiyatini amalga oshiradi. Bunday muloqot turli xil guruhlarda ro'y beradi.

Psixologik ma'noda *guruh – bu umumiy belgilar, umumiy faoliyat, muloqot hamda umumiy maqsad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir.* Demak, odamlar guruhi tashkil topishi uchun albatta qandaydir umumiy maqsad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo'lishi shart. Masalan, talabalar guruhi uchun umumiy narsalar ko'p: o'quv faoliyati, bilim olish, yoshlarga xos birliklar (o'spirin yoshlar), ma'lum o'quv yurtida ta'lim olish istagi va hokazo. Ko'chada biror tasodif ro'y berganligi uchun to'plangan kishilar uchun ham umumiy bo'lgan narsa bor – bu qiziquvchanlik bo'lib o'tgan hodisaga guvohlik, unga umumiy munosabatdir.

Guruhni alohida shaxslar tashkil etadi, lekin har bir guruh psixologiyasi uni tashkil etuvchi alohida shaxslar psixologiyasidan farq qiladi va o'ziga xos qonuniyatlariga bo'ysunadi. Ayni shu qonuniyatlarni bilish esa turli tipli guruhlargi boshqarish va ana shu guruhlarni tashkil etuvchmilarni tarbiyalashning asosiy mezonidir.

Guruhlarning turlari:

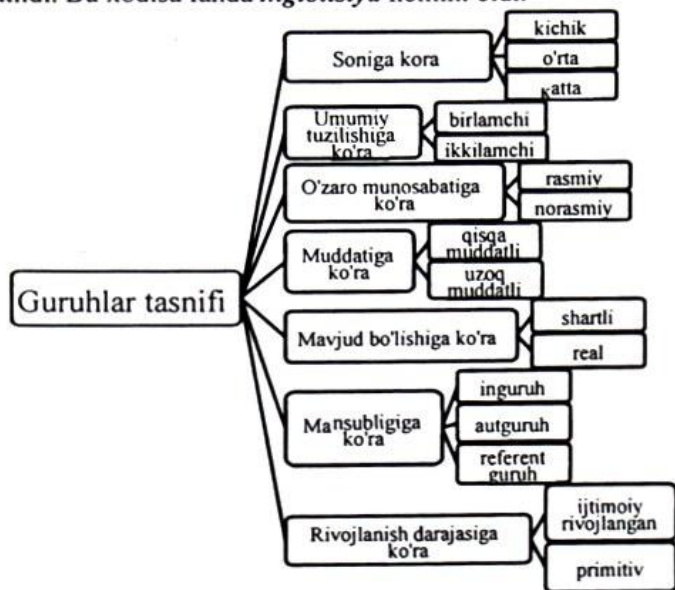
Guruhlarning turlari ko'p, shuning uchun ham ularni turli olimlar turlicha klassifikatsiya qiladilar. Bizning nazarimizda, G.M.Andreevaning "Ijtimoiy psixologiya" darsligidagi klassifikatsiya guruhlarning asosiy turlarini o'z ichiga qamrab olgan. U har qanday kishilar guruhini avvalo shartli va real guruhlarga bo'ladi. Real guruhlar aniq tadqiqot maqsadlarda to'plangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlarga bo'linadi. Konkret faoliyat va odamlarning ehtiyojlari asosida tashkil bo'ladigan bunday tabiiy guruhlarning o'zi kishilarning soniga qarab katta, kichik guruhlarga bo'linadi. Katta guruhlar uni tashkil etuvchilarning maqsadlari, fazoviy joylashishlari, psixologik xususiyatlariga qarab uyushgan va uyushmagan turlarga, kichiklari esa o'z navbtida endi shakllanayotgan – diffuz hamda taraqqiyotning yuksak pog'onasiga ko'tarila olgan jamoa turlariga bo'linadi.

Kichik guruh uncha ko'p bo'lmagan, odatda ikki kishidan bir nechta o'n kishilarni birlashtirigan bo'ladi. Bu guruhlarda munosabatlar, aloqalar shaxsiylik va bevositalik asosida mustahkam qurilgan bo'ladi. Avvalari kichik guruhning quyi miqdori ikki kishidan diadadan iborat degan fikr xukmron bo'lib kelgan bo'lsa, keyingi 20 yillar bu raqam uchlik, ya'ni tirada bilan to'ldirildi. Uchinchi shaxning kiritilishi, guruhdagi munosabatlar xarakteriga katta o'zgarishlar olib keladi.

Kichik guruhlar muammosi ijtimoiy psixologiyada eng yaxshi ishlangan va ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan ob'ektlardandir. Bu an'ana Amerikada asrimiz boshida o'tkazilgan ko'plab eksperimental tadqiqotlardan boshlangan bo'lib, ularda olimlar oldiga qo'yilgan asosiy muammo shu ediki, individ yakka holda yaxshi ishlaydimi yoki guruhda yaxshiroq samara beradimi, boshqa odamlarning yonida bo'lishi uning faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi kabi savollarga aniq ilmiy asoslangan javob topish zaruratidir. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday sharoitlarda individlarning o'zaro hamkorligi (*interaksiya*) emas, balki ularning bir vaqtda bir yerda birga bo'lganligi faktining (*koaksiya*) ta'siri o'rganildi.

XX asrning 30-yillarida guruhning kishilar ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganish bo'yicha, bir qator psixologlar tomonidan eksperimental tadqiqotlar o'tkazilgan. Bunda shaxsning guruhdagi idroki, diqqati, xotirasi, hissiyoti, tafakkuri kabi ruhiy xususiyatlari tadqiq etilgan. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, boshqalar bilan hamkorlikda bo'lgan individ faoliyatining tezligi oshadi, lekin harakatlar sifati ancha pasayishi aniqlandi.

Bunday ma'lumotlar amerikalik N.Triplett, nemis olimi A.Mayyor, rus olimi V.M.Bexterev, yana bir nemis olimi V.Myode va boshqalarning tadqiqotlarida ham qayd etildi. Bu psixologik hodisa ijtimoiy psixologiyada *ijtimoiy fatsilitatsiya* nomini oldi, uning mohiyati shundan iborat ediki, individning faoliyat mahsullariga uning yonida bo'lgan boshqa individlarning bevosita ta'siri bo'lib, bu ta'sir avvalo sensor kuchayishlar hamda ish-harakatlarning, fikrlashlarning tezligida namoyon bo'ladi. Lekin ayrim eksperimentlarda teskari effekt ham kuzatildi, ya'ni, boshqalar ta'sirida individ reaksiyalaridagi tormozlanish faoliyatining susayishi holatlari kuzatildi. Bu xodisa fanda *ingibitsiya* nomini oldi.

Rossiyalik olim V.M.Bexterev o'kazgan tajribalarda sinaluvchilarga 5 daqiqa davomida birorta mashhur faylasufning chala aytilgan fikrlarini davom ettirish kerak bo'lgan. Topshiriq tanholikda ham va guruh ichida ham o'tkazilgan.

V.M.Bexterevning fikricha, guruhning ishtiroki kishilarning fikrlashiga tormozlovchi ta'sir ko'rsatadi.

1. Sinaluvchi guruhda oddiy topshiriqlarni bajarganda, uni tez lekin biroz sifatsiz bajaradi.

2. Guruh mantiqiy fikr yurititishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki topshiriqlarning 70 % javobi tanholikda topilgan.

3. Turli tomon shovqinlarga nisbatan sezgirlik pasayib, og'riqqa chidamlilik ortgan.

4. Guruhda bo'ladigan fikr bayon qilishda fikr va xulosalarning yakunlashuvi ko'rinmagan.

5. Demak, guruh individual fikrlarning umumlashishiga olib keladi.

Lekin olingan faktlarning qandayligidan qat'i nazar, olimlar uchun kichik guruhlar asosiy tadqiqot mavzuiga aylanib qoldi va ular natijasida qator qonuniyatlar ochildi.

Birinchidan, kichik guruhlarining *hajmi*, uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki, kichik guruh "diada" ikki kishidan tortib, to maktab sharoitida 30-40 kishigacha deb qabul qilindi. Ikki kishilik guruh deyilganda, avvaio oila yangi shakllangan oila ko'proq nazarda tutiladi. Lekin samarali o'zaro ta'sir nazarda tutilganda "plyus-munis 7-2" kishi nazarda tutiladi. Bunday guruh turli ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uchun ham, sotsial psixologik treninglar o'tkazish uchun ham qulay hisoblanadi.

Ikkinchidan, guruhning *o'lchami* qanchalik katta bo'lsa, uning alohida olingan shaxslar uchun qadrsizlanib borish xavfi kuchayadi. Ya'ni, shaxsning ko'pchilikdan iborat guruhdan o'zini tortish va uning normalarini buzishga moyilligi ortib boradi.

Uchinchidan, guruhning hajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo *o'zaro munosabatlar taranglashib* boradi. Chunki, shaxslarning bir-birlari oldida mas'uliyatlarining oshishi va yaqindan bilishlari ularning o'rtasidagi aloqalarda doimo aniqlik bo'lishini talab qiladi. Munosabatlardagi har qanday disbalanslar ochiq holdagi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

To'rtinchidan, agar guruh a'zolarining soni *toq* bo'lsa, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar just bo'lgan holdagidan ancha yaxshi bo'ladi. Shundan bo'lsa kerak, boshqaruv psixologiyasida odamlarni biror lavozimlarga saylashda, saylov kompaniyalarida nomzodlarni elektoratga taqdim etishda va umuman rasmiy tanlovlarda guruhdagi odamlar soni toq qilib olinadi.

Beshinchidan, shaxsning *guruh tazyiqiga* berilishi va bo'ysunishi ham guruh a'zolarining soniga bog'liq. Guruh soni 4-5 kishi bo'lgunga qadar, uning ta'siri kuchayib boradi, lekin undan ortib ketgach, ta'sirchanlik kamayib boradi. Masalan, ko'chada sodir bo'lgan baxtsiz hodisaning guvohlari soni ortib borgan sari, jabrlanganga yordam berishga intilish, mas'uliyat hissi pasayib boradi.

Bu qonuniyatlarni bilish, tabiiy guruhlarni boshqarish ishini ancha yengillashtiradi. Bu qonuniyatlar ayniqsa, maktab pedagoglari va murabbiylar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Chunki ular aslida ta'lim-tarbiya jarayonida muayyan kichik guruhlarni tashkil etuvchilarni tarbiyalaydilar, buning uchun esa ular mansub bo'lgan guruh faoliyatini boshqarish, guruh orqali ayrim-alohida shaxsni tarbiyalashni zimmalariga oladilar.

12.2. Kichik guruhlarning klassifikatsiyasi

Kichik guruhlarning jamiyatda tutgan o'rni haqida gapirganda, quyidagilarni ta'kidlash lozim:

1. Individ kichik guruhdagi ijtimoiy munosabatlarga kirishgandagina u shaxs bo'lib shakllanadi.

2. Guruh faoliyatda bo'lgan har bir individning hayotiy kuchi, mehnat samaradorligi ancha ortadi. Chunki mehnat mohiyat jihatdan ijtimoiy xaraktergan ega. Guruh faoliyat ibtidoiy jamoa davridayoq ahloqiy zarurat bilan vujudga kelgan.

Yangi ishlab chiqarish kuchi bo'lgan guruhning vujudga kelishi o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'lgan fenomenlarni yaratadi. Chunki guruh doimo shaxs faoliyatiga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatib, uning hulqatvorini nazorat qilib turadi. Tadqiqotlarda shu narsa aniqlangan, shaxsning guruhdagi faoliyati va hulq atvori bilan tanholikda bajaradigan faoliyati va hulq-atvorida tafavutlar mavju bo'ladi.

3. Kichik guruhlarda maqsad birligi va faoliyatning umumiyliigi mavjud bo'ladi. Birgalikda qilinayotgan faoliyat esa guruh ongini shakllantiradi. Shaxsda o'zini ma'lum guruhga mansublik, unda mavjud bo'lgan qoida, tartiblarga bo'ysunish, guruh oldidagi burch ma'suliyati, o'zining vazifalari va rollarini anglash va guruh sha'nini shakllantiradi.

4. Kichik guruhlarda psixologik tushuncha, ya'ni psixologik muhit paydo bo'ladi. Psixologik muhit odamlar guruh bo'lib yashayotganda, faoliyatda vujudga keladigan ruhiy holatdir. Bu holat guruh a'zolarining faoliyatiga, hayot tarziga, xislari va shaxslararo munosabatlariga ta'sir qiladi.

5. Kichik guruhga tavsiya ettuvchi liderning ajralib chiqishi guruh faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rstadi. Lider guruh faoliyati uchun ma'sul.

Tarixan kichik guruhlarni *rasmiiy va norasmiiy* turlarga bo'lish qabul qilingan. Bunday bo'linishni amerikalik olim E. Meyo taklif etgan edi. Uning fikricha, *rasmiiy guruh* har bir a'zolarining rasmiiy rollarga ega ekanligi, ular mavqeining va guruhda tutgan o'rning aniqliigi bilan xarakterlanadi. Bunday guruhlarda munosabatlar asosan "vertikal" tarzda ro'y berib, guruhning bir yoki bir necha a'zosida

“hokimiyat” bo‘lganligi uchun ham, ular boshqalarni boshqarish, ularga buyruq, rasmiy ko‘rsatmalar berish huquqiga ega bo‘ladilar. Rasmiy guruhga misol qilib har qanday birgalikdagi faoliyat maqsadlari asosida shakllangan jamoalarni – ishlab chiqarish brigadasi, talabalar guruhi, sinf o‘quvchilari, pedagogik jamoa va boshqalarni olish mumkin.

Rasmiy guruhlardan farqli o‘laroq *norasmiy guruhlar* ham mavjud bo‘ladiki, ular asosan stixiyali tarzda, aniq maqsadsiz tarkib topadi va ularda a‘zolarining aniq mavqelari, rollari oldindan belgilangan bo‘lmaydi. Ko‘pincha norasmiy guruh rasmiy guruh tarkibida tashkil topadi va ularni boshqarish ham oldindan belgilangan bo‘lmay, odamlar ichidan u yoki bu shaxsiy sifatleri tufayli ajralib chiqqan a‘zolar norasmiy rahbarlik rolini bajarishlari mumkin.

Bundan tashqari, ijtimoiy psixologiyada *referent guruh* tushunchasi ham bor. Bu tushuncha fanga birinchi marta amerikalik tadqiqotchi G.Xaymen tomonidan 1942 yilda kiritilgan edi. U o‘z tadqiqotlarida shuni isbot qildiki, ma‘lum bo‘lishicha, guruh a‘zolari uchun shu guruh ichida yoki boshqa doiralarda shunday shaxslar guruhi mavjud bo‘lar ekanki, u o‘z xatti-harakatlari, fikrlari va yo‘nalishlarida o‘sha guruh a‘zolariga ergashish, ularni tanqidsiz qabul qilishga moyil hamda tayyor bo‘lar ekan. Shunday shaxslar guruhi referent guruh nomini oldi. O‘quvchi uchun bunday guruh rolini maktabdagi bir necha o‘qituvchilar, otasi yoki onasi, yaqin do‘sti yoki qarindoshlaridan kimdir o‘ynashi mumkin. Shunisi xarakterliki, shaxs doimo shu guruhga ergashadi, uni qadrlaydi, u bilan muloqotda bo‘lishga intiladi. Rus psixologlari bu guruhni odatda shaxs uchun mavjud haqiqiy guruh (a‘zolik guruhi) tarkibida yoki unga qarshi bo‘lgan guruh sifatida qaraydilar. Nima bo‘lganda ham ana shunday guruhning mavjudligi shaxs uchun ahamiyatli bo‘lib, uning xulq-atvori uchun etalon hisoblanadi. Tadqiqotchi yoki tarbiyachining vazifasi, ana shu guruhni aniqlay olish va aniqlagandan so‘ng nima uchun aynan shu guruh referent rolini o‘ynaganini bilish muhimdir. Referent guruhga qarab shaxsga baho berish, uning xulq-atvorini bashorat qilish mumkin.

12.3. Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar

Ma‘lumki, guruhda to‘plangan kishilar o‘rtasida doimiy muloqot va munosabatlar mavjud bo‘ladiki, ularning mazmuni va yo‘nalishiga ko‘ra, o‘ziga xos sotsial psixologik muhit shakllanadi. Bu muhit guruhning taraqqiyotini ham, undagi turli jarayonlarni ham belgilaydi. Guruhning *dinamik jarayonlari* deganda avvalo uning shakllanish jarayoni, liderlik va guruhda turli qarorlarni qabul qilish jarayoni, guruhning har bir shaxsga ta‘siri kabilar tushuniladi.

Guruhning shakllanishi, uning paydo bo‘lishi haqida gapiriladigan bo‘lsa, avvalo shuni ta‘kidlash lozimki, guruh jamiyat ehtiyojlari va ijtimoiy talablar

asosida paydo bo'ladi. Masalan, sinf jamoasi doimo bolalarning tug'ilishi, rivojlanishi va ularning maktablarda ta'lim olishlari kerakligi uchun, talabalar guruhi ham shunga o'xshash oliy ma'lumotli shaxslar kerak bo'lganligi uchun paydo bo'ladi va hakozi. Lekin bu masalaning ijtimoiy tomoni. Uni sof psixologik tomoni ham borki, u odamlarning nima uchun jamoalarda ishlashi, odamlar ichida bo'lishi bilan bog'liq. Chunki har bir normal insonda muloqotga bo'lgan ehtiyoj hamda turli hayotiy vaziyatlarda o'zini ijtimoiy himoyada sezish ehtiyoji borki, bu narsa turli kichik jamoalarda ularning bo'linishi taqozo qiladi. Lekin guruhga a'zo bo'lish bilan birgalikda har bir individ qator guruhij jarayonlarning guvohi bo'ladi.

Birinchidan, guruh o'z a'zolariga ma'lum tarzda *psixologik ta'sir* ko'rsatadi. Bu hodisa psixologiyada *konformizm* deb ataladi (o'zbek tilida "moslanish" ma'nosini bildiradi). Bu hodisaning mohiyati shundan iboratki, u individning guruhda qabul qilinadigan normalar, fikrlar, hulq-atvor standartlarini qanchalik qabul qilish yoki qabul qilmasligi bilan bog'liq. Guruh fikrini qanchalik tez qabul qilish, uning ta'siriga berilish individ bilan guruhning ziddiyatlarini oldini olishi mumkin. Shuning uchun ham individ ana shunday hatti-harakat qilishga intiladi.

Lekin ana shunday guruh fikriga, harakatiga qo'shilish turli shakllarda bo'lishi mumkin:

tashqi konformlilik - individ guruh fikriga nomigagina qo'shiladi, aslida ruhan u guruhda qarshi turadi:

ichki konformlilik – individ guruh fikriga to'lig'icha qo'shiladi va ruhan qabul qiladi. Ana shunday hollarda individ bilan boshqalar o'rtasida ziddiyat yoki konfliktlar paydo bo'lmaydi. Bu o'rinda yana bir tushuncha ham bor, u ham bo'lsa "*negativizm*" tushunchasidir, bu individning har qanday sharoitda ham guruh fikriga qarshi turishi va o'zicha mustaqil fikr, mavqeni namoyon qilishidir. Bu tabiiy individ uchun noqulay, lekin mustaqil fikr, odil harakatlar doimo hurmat qilinadigan jamoalarda negativizm hodisasi yomon illat sifatida qabul qilinmaydi.

Guruhlardagi yana bir jarayon - bu guruhning *uyushqoqligi* muammosidir. Guruh a'zolarining bir-birlarini yaxshi bilishlari, bir-birlarining dunyoqarashliri, hayotiy prinsiplari, qadriyatlarini yaxshi tasavvur qilishlari bunday uyushqoqlikning birinchi omilidir. Ikkinchi asosiy omil-bu o'sha guruhni birlashtirib turgan faoliyat maqsadlarini, uning yo'nalishi va mazmunini bilishdagi g'oyaviy birlikdir. Umuman, eksperimental tadqiqotlarda qayd etilgan guruhga oid fikrlardagi umumiy uyushqoqlikka ijobiy zamin hisoblanadi.

Guruhdagi psixologik muhit shaxs faoliyatining deyarli hamma sohalariga, ya'ni ish unumdorligiga, o'z ishidan qoniqish yoki qoniqmasligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik muhitning vujudga kelishiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sirlarni makro va mikro muhit omilli sifatida ajratish mumkin. Makro muhitga

mamlakatda, jamiyatda bo'layotgan siyosiy, iqtisodiy vaziyat, notinchlik holatlari eng kichik ishchi ishlab chiqarish guruhidan tortib to eng yuqori boshqarish tizimigacha ta'sir etib, psixologik muhitni o'zgartirib yuboradi. Bu esa kishilarda barqarorlikni, ertangi kuniga ishonchsizlikni u bilan bog'liq holda xavotirlikni, umidsizlikni vujudga keltiradi.

Mikromuhitda bevosita ishlab chiqarish korxonasidagi sharoit va vaziyat, munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi. Korxonadagi uzluksiz og'ir mehnat guruhdagi psixologik muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha ijodiylik bilan shug'ullanadigan ilmiy muassalarda psixologik muhit optimal darajada bo'ladi. Psixologik muhitning holatiga rahbarlik usullari katta ta'sir qiladi. Liderlikning 3 ta tipi mavjud:

- **Avtoritar;**
- **Demokratik;**
- **liberal.**

Guruhlardagi liderlik va umumiy qarorlarga kelish ham dinamik jarayonlarga kiradi, lekin bu masalalarni boshqarish psixologiyasi masalalari doirasida keying bo'limlarda o'rganamiz.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Guruh nima?
2. Kichik guruh klassifikatsiyasi qanday?
3. Tabiiy va laboratoriya guruhlarning o'zaro farqi nimada?

XIII BOB. KATTA IJTIMOY GURUHLAR PSIXOLOGIYASI

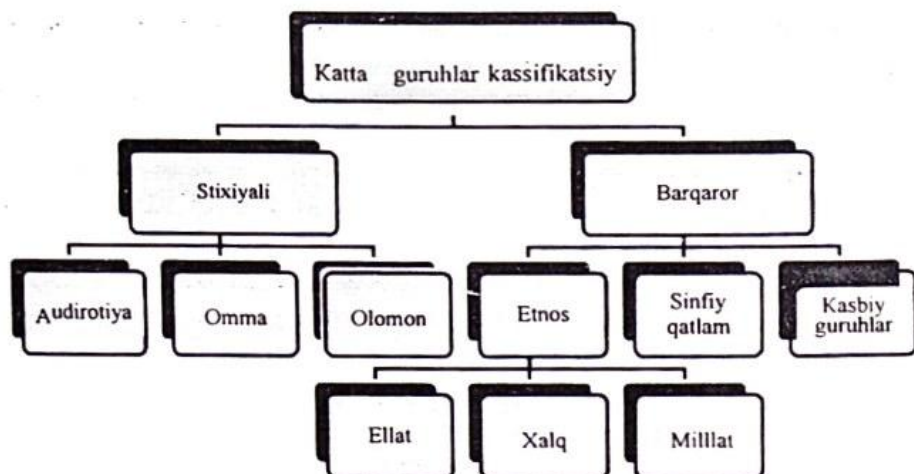
Asosiy savollar :

1. Katta guruhlar klassifikatsiyasi.
2. Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar.
3. Etnik guruhlar psixologiyasi.

13.1. Katta guruhlar klassifikatsiyasi

Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar va ularni ilmiy tadqiq qilish prinsiplari. Katta guruhlar kishilarning shunday birlashmalariki, undagi odamlar soni avvalo ko'pchilikni tashkil etib, ma'lum sinfiy, ilmiy, irqiy, professional belgilar ularning shu guruhga mansubligini ta'minlaydi. Katta guruhlarni tasvirlash etuvchilar ko'p sonli bo'lganligi va ular xulq-atvorini belgilovchi mexanizmlarning o'ziga xosligi tufayli bo'lsa kerak, ijtimoiy psixologiyada olimlar ko'pincha kichik guruhlarda ish olib borishni afzal ko'radilar.

Lekin katta kishilar uyushmasining psixologiyasini bilish juda katta tarbiyaviy va siyosiy-mafkuraviy ahamiyatga ega. Bu sohadagi tadqiqotlarning kamligi bir tomondan, aytib o'tilganidek, ko'pchilikni qamrab olishdagi qiyinchiliklar bo'lsa, ikkinchi tomondan, katta guruhlar psixologiyasini o'rganishga qaratilgan metodik ishlar zahirasining kamligidir, ya'ni, katta guruhlarning psixologiyasini o'rganishga mo'ljallangan maxsus metodikalar kam ishlab chiqilgan. Masalan, ishchilar yoki ziyolilar sinfi psixologiyasi o'rganilishi kerak, deylik. Avvalo o'sha ishchilarning soni ko'p, qolaversa, ishchilarning o'zi turli ishlab chiqarish sharoitlarida ishlayotgan, turli iqlim sharoitlarida yashayotgan turli millatga mansub kishilardir. Ularning barchasini qamrab oladigan yagona ishonchli metodikani topish masalasi tadqiqotchi oldiga juda jiddiy muammolarni qo'yadi. Shuning uchun ham har bir katta guruhga taalluqli bo'lgan asosiy, yetakchi sifatni topish va shu asosda uning psixologiyasini o'rganish hozircha ijtimoiy psixologiyadagi asosiy metodologik yo'llanma bo'lib kelmoqda. Qolaversa, katta guruhlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida shakllangan guruhlar bo'lgani uchun ham har qanday guruhni o'rganishdan oldin, xoh bu sinflar bo'lsin, xoh millatlar yoki xalqlar psixologiyasi bo'lsin, uning hayot tarzi, unga xos bo'lgan odatlar, udumlar, an'analar o'rganiladi

Ijtimoiy psixologik ma'noda, *hayot tarzini o'rganish* deganda, u yoki bu guruhga taalluqli bo'lgan kishilar o'rtasida amalga oshiriladigan muloqot tiplari, o'zaro munosabatlarda ustun bo'lgan psixologik omillar, qiziqishlar, qadriyatlar, ehtiyojlar va boshqalar nazarda tutiladi. Ana shularning umumiyligi tufayli har bir shaxsda, ya'ni u yoki bu katta guruhga mansub bo'lgan shaxsda tipik xislatlar shakllanadi. Masalan, 90-yillar yoshlariga xos bo'lgan tipik sifatlar ana shu yoshlar o'rtasida keng tarqalgan urf-odatlar, moda, so'zlashish xususiyatlari, qadriyatlar, qiziqishlar va hokazolar tufayli shakllanadi. Shuning uchun ham 20 yoshli kishining psixologiyasini to'liq ravishda o'rganish uchun undagi bilisli jarayonlarining o'ziga xosligi, shaxsi, xarakteri va boshqa individual psixologik xususiyatlaridan tashqari, yana unga o'xshash yoshlarda ustun bo'lgan psixologik xislatlarning qanchalik namoyon bo'lishini, u mansub bo'lgan va asosan vaqtini o'tkazadigan guruhlar psixologiyasini, milliy sifatlarini ham nazarda tutish va ularni o'rganish zarur. Bu degani, har bir shaxs ongida uning yakka, alohida orttirgan shaxsiy tajribasiga aloqador psixologik tizimlardan tashqari, uning qaysi millat, elat sinfga mansubligiga aloqador psixologik xususiyatlar ham mavjuddir va uni ilmiy tadqiqotchi inkor etmasligi kerak.

13.2. Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar

Har bir shaxs umri davomida qandaydir katta guruhga tegishli bo'ladi. Masalan, biron millatga, demografik guruhga, sinfiy qatlamga, jinsiy mansubligiga tegishli bo'lishi mumkin. Bu katta guruhlar orqali shaxs odat, qadriyat, milliy xarakterini o'zida shakllantiradi. Inson shunga qarab rivojlanadi. Shuning uchun ham katta guruhlarini tadqiq etish dolzarb bolib qoladi.

Katta guruhlarga xos xususiyatlar:

- Katta guruhlarda ijtimoiy determinatsiya yaxshi rivojlangan. Ya'ni katta guruhlar jamiyat bilan o'zaro bog'liq.
- Jamiyatga global hodisalar, vaziyatlar o'z-o'zidan katta guruhlariga ta'sirini ko'rsatadi.
- Katta guruhlar stereotipizatsiya fojeali natijalarga olib keladi
- Bir millatni unday boshqasini bunday deb baholash salbiy oqibatlarga olib keladi. Yi'n "rasizm" holatiga olib keladi.
- Katta guruhlarda qadriyatlar oliy darajada rivojlangan bo'ladi.
- Katta guruhlar tarixiy jarayonlarga kirish imkoniyati kichik guruhga nisbatan ko'p bo'ladi.

13.3. Etnik guruhlar psixologiyasi

Ijtimoiy psixologiyada katta guruhlar ichida etnik guruhlar psixologiyasi, ya'ni etnopsixologiya bo'yicha ko'proq tadqiqotlar o'tkazildi. Ayniqsa, hozirgi davrda har bir respublikalar alohida, mustaqil davlat mavqeyini olgan, lekin boshqa tomondan qaraganda, hamdo'stlik mamlakatlari ittifoqi sharoitida millatlar o'rtasida muttasil aloqalar mavjudligidan kelib chiqib, milliy psixologiya masalalari kun tartibida avvalgidan ham muhim masala sifatida qo'yilmoqda. Shuning uchun ham katta guruhlar ichida milliy guruhlariga ko'proq e'tibor berishni lozim topdik, bunday e'tiborning yana bir boisi – O'zbekistonda bu sohada nisbatan tadqiqotlarning ko'proq o'tkazilganligi, lekin ular ko'p hollarda milliy psixologiya darajasiga olib chiqilmaganligidir.

Milliy psixologiya nima va uni qanday qilib o'rganish mumkin? Bu hozirda, ya'ni mustaqil O'zbekiston sharoitida, ko'pgina tadqiqotchilarni qiziqtirayotgan masaladir. Chunki davr etnopsixologiyadan shunday empirik ma'lumotlar kutmoqdaki, u faqatgina milliy ongga taalluqli bo'lgan hozirgi va o'tmishdagi holatni emas, balki millatning ertangi kunini, uning ongi qaysi tomonga o'zgarishini, millatlararo sodir bo'ladigan jarayonlarni bashorat qilmog'i lozim. Buning uchun esa unga kuchli etnopsixologik nazariya va ishonchli metodlar kerak. O'zbekiston olimlari oxirgi paytlarda masalaning xuddi ana shu tomoniga katta e'tibor bermoqdalar. Chunki sobiq Ittifoq sharoitining o'zi ana shunday kuchli nazariyaning bo'lishi uchun anchagina to'g'anoq bo'lgan, empirik tadqiqotlar esa, avval ta'kidlaganidek, tor guruhlar doirasidan, avvalo, oilalar doirasidan chiqmagan edi. Etnopsixologik xususiyatlar o'zining kelib chiqishi jihatidan xalqning bunut o'tmishi, hayot tarzi va tarixi bilan bog'lanib ketgan bo'lib, bu xususiyatlar millat shakllanmasdan avvalroq vujudga kela boshlagan bo'ladi. Ma'lumki, millat etnik birlik taraqqiyotining eng yuqori bosqichida vujudga keladi. Etnopsixologik xususiyatlarining ayrim belgilari kishilar birligining hamma tarixiy davrlarida, ya'ni

urug', qabila, ellatlarga ham xosdir. Etnopsixologik xususiyatlar ayrim tadqiqotchilar ko'rsatganidek faqat bir omil tabiiy muhit ta'siri bilangina vujudga kelib qolmay, uning vujudga kelishida uchta omil ta'sir ko'rsatadi.

	<h2>Xalq</h2> <p>•urug' aymog'ning parchalanish davrida vujudga kelgan va qon-qarindoshlikka emas, balki territorial umumiylikka asoslangan etnik birlik</p>
	<h2>Millat</h2> <p>•territoriya, iqtisodiy hayot, madaniyat va miliy o'zlikni anglash xos bo'lgan tarixiy o'liy tipdagi etnik birlik</p>
	<h2>Ellat</h2> <p>•qadimgi jamoa bo'lib, yagona qon-qarindoshlikka asoslangan o'ziga xos etnik birlik</p>

Birinchi omil - bu siyosiy iqtisodiy va jamiyat hayotida bo'layotgan ijtimoiy jarayotlar tizimi bo'lsa

Ikkinchisiga - shu etnik birlik yashab turgan tabiiy geografik muhitning xususiyatlari kiradi.

Uchinchi omilga - esa xalq hayotida bo'lib o'tgan tarixiy hodisa va voqealar kiradi.

Etnopsixologiya bu psixologiyaning shunday tarmog'iki, u ayrim olingan millatlar psixologiyasidan tashqari, turli xalqlar psixologiyasini, kichik milliy guruhlarni ham o'rganadi. Ma'lumki, bu boradagi birinchi ilmiy tadqiqotlarni V.Vundt boshlab bergan edi. Uning tadqiqotlaridagi "Xalq" tushunchasi aslida etnik uyushma ma'nosida tushuntirilgan edi. Uning fikricha, etnik guruhlarning psixologiyasini o'rganish uchun ularning tilini, odatlarini va ana shu xalqlarda keng arqalgan afsonalar va boshqa ong tizimlarini o'rganish kerak. Shunisi diqqatga sazovorki, Vundtdan keyingi davrda o'tkazilgan muhim tadqiqotlardan biri bizning o'lkamizda o'tkazilgan bo'lib, uni psixolog A.R.Luriya amalga oshirgan edi. Bu eksperimental tadqiqot bo'lib, uni o'tkazishdan asosiy maqsad L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuv g'oyasini tekshirish edi. Luriya boshchiligidagi olimlar guruhi revolyusiya bo'lib o'tgan O'zbekiston sharoitida turmush tarzining o'zgarishi bilan o'zbek xalqi psixologiyasining ham o'zgarganligini isbot qilmoqchi bo'lganlar. Asosiy maqsad bilish jarayonlarining o'zgarganligini isbot qilish bo'lsa ham tadqiqotchilar o'z-o'zini anglash va o'z xulq-atvorini analiz qilish borasida ham

uyda o'tiradigan ayollar, endigina savod olish maqsadida savodxonlik kurslarida o'qiyotgan xotin-qizlar hamda pedagogika bilim yurtlarida ta'lim olayotgan qizlar o'rtasida farq bor-yo'qligini tekshirishdi. Tadqiqot asosan o'z-o'zini analiz qilish metodi yordamida o'tkazilgan bo'lib, tadqiqot mobaynida ayollarga turli savollar orqali o'z shaxsiga xos xususiyatlarni, o'zidagi yetakchi sifatlarni aniqlash va ba'zi psixologik holatlarga baho berish topshirig'i berildi. Lekin javoblarning sifati, to'liqligi ayollarning bilim saviyasiga va ijtimoiy aloqalar tizimida tutgan o'miga bog'liq bo'lib chiqdi. Uyda o'tirgan ayollar ko'p hollarda qo'yilgan savolni ham anglamasliklari ma'lum bo'ldi. Luriya shu narsaga iqror bo'ldiki, o'zbeklardagi ong asosan boshqa odamlar fikriga bog'liq ekanligi, tobelik psixologiyasi kuchliligini aniqladi. Masalan, ayollarga o'zidagi yomon sifatlarni aytish topshirig'i berilganda, ular yomon qo'shnilarni ko'rsatishar va umuman o'z-o'zini baholashdan ko'ra boshqalarni baholash, ularga sifat xarakteristikalari berish ancha yengil tuyulardi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, A.R.Luriyaning asosiy maqsadi milliy psixologik xususiyatlarni o'rganishda tarixiy tamoyiliga tayanish lozimligini isbotlash hamda milliy psixologiyaning hayot tarziga, shaxsning jamiyatda kishilar munosabatlari tizimida tutgan o'miga bevosita bog'liqligini isbot qilish edi. Lekin tadqiqotning ahamiyati shunda ediki, unda birinchi marta milliy psixologiyani o'rganishga yordam beruvchi metodlar va metodologik tamoyillar sinab ko'rildi. To'g'ri, bu tadqiqotda to'plangan ma'lumotlar va ilmiy xulosalar bilan bugungi kunda kelishib bo'lmaydi, qolaversa, bu konsepsiyaning o'zi necha bor qayta ishlovni talab qildi, lekin milliy psixologiya bo'yicha o'tkazilgan kross-tadqiqot sifatida uning ahamiyati kattadir.

Qo'llangan piktogramma – “so'z portretlari”ni, o'z-o'zini analiz qilish metodlarini hozirgi zamonaviy tadqiqotlarda ham faqat yangicha metodologik prinsiplarda qo'llash mumkin.

Oxirgi yillarda chet el va sobiq Ittifoq olimlarining tadqiqotlarini umumlashtirib, etnopsixologik ishlarga yagona ilmiy yondashuvni topish harakatlari sezilmoqda. Bu sohada mashhur rus etnografi va psixologi Yu.Bromley olib borgan ishlar, uning laboratoriyasida to'plangan ma'lumotlar misol bo'lishi mumkin. Yu.V.Bromley etnik guruhlar psixologiyasida ikki tomonni farq qiladi:

psixik asos – etnik xarakter, temperament, milliy an'analar va odatlardan ibora. barqaror qism;

hissiyot sohasi -etnik yoki milliy his-kechinmalarini o'z ichiga olgan dinamik qism. Lekin tadqiqotchilar nima uchundir, milliy psixologiya masalalari bilan shug'ullanishganda, milliy qirralar yoki sifatlarni aniqlash bilan shug'ullanadilar, u yoki bu millatlargagina xos bo'lgan qirralarni topishga urinadilar, lekin fan-texnika rivojlangan, millatlar uyg'unligi, millatlarning doimiy o'zaro hamkorligi va

muloqoti sharoitida, aralash nikohlar keng tarqalgan sharoitda faqat u yoki bu millatga xos bo'lgan qirralar haqida gapirish juda qiyin.

Masalan, o'zbekistonliklar o'rtasida o'tkazilgan kichik tadqiqot natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, mehmonnavozlik, kamtarlik, samimiylik kabi ijobiy sifatlar o'zbek xalqigagina xos emish. To'g'ri, bu sifatlar albatta o'zbeklarda bor. Lekin, aynan shu sifatlar boshqa millatlar vakillarida yo'q deyishga xaqqimiz yo'q. Xuddi har bir shaxs ongida turlicha stereotiplar, ya'ni, o'rnashib qolgan obrazlar bo'lganidek, har bir oila, yaqin oshna-og'aynilar va o'ziga o'xshash shaxslar bilan muloqot jarayonida u yoki bu millat vakilida ham o'z millatiga xos bo'lgan sifatlar haqida stereotiplar paydo bo'lib, ular ongida o'mashib boradi. Bunday stereotiplar o'z millatiga va boshqa xalqlarga nisbatan bo'lib, boshqalar haqidagi tasavvurlar ancha sodda, yuzaki, mazmunan tor bo'ladi. Shunday tasavvurlar asosida boshqa millatlarga nisbatan yoqtirish (simpatiya) yoki yoqtirmaslik (antipatiya) va befarqlik munosabatlari shakllanadi. O'z millati haqidagi tasavvur va stereotiplar esa milliy "etnotsentrizm" hissini shakllantiradiki, shu his tufayli shu milliy guruh vakillarida boshqa millatlarga nisbatan irratsional munosabatlar paydo bo'lishi, bu esa milliy antagonizm va milliy adovatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Bu borada, ijtimoiy psixologlar va mafkurachilar oldida turgan muammolardan biri millat vakillarida *milliy g'ururni* sof ijtimoiy psixologik fenomen sifatida o'rganish, uning yoshlarda mafkuraviy immunitetning shakllanishidagi rolga aloqador psixologik mexanizmlarni tadqiq etishni ko'ndalang qilib qo'yadi. Chunki ko'pincha milliy g'urur tufayli ayrim shaxslarda boshqa millatlarni mensimaslik, ulardagi g'urur yoki milliy hislarni tan olmaslik hollari kuzatilishi mumkin. Umuman, bizning fikrimizcha, milliy adovatlar asosida yotgan etnotsentrizm va milliy g'urning salbiy ko'rinishlari boshqa millatlarning tarixini, ularning an'alarini, tili va hokazolarini bilmaslikdan kelib chiqadi.

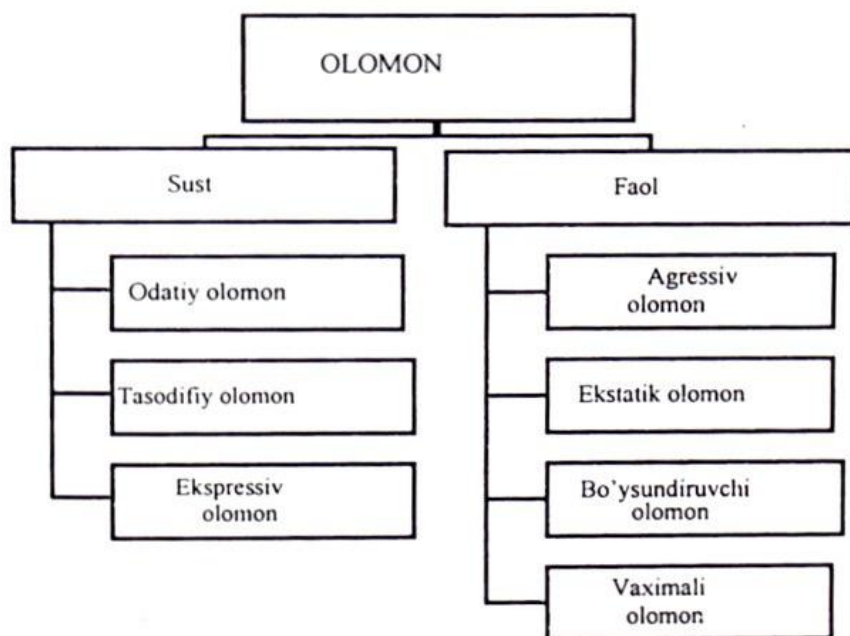
Milliy psixologiya bo'yicha o'tkazilishi lozim bo'lgan tadqiqotlarning maqsadlaridan biri ham boshqa millatlar psixologiyasini bilib, uni boshqa millatlarga yetkazish tufayli, har bir millat vakiliga hurmat-izzat hissini kuchaytirishdir. Chunki o'zini hurmat qilmagan odam boshqani hurmat qilmaydi, buning uchun esa o'z psixologiyasini ham, o'zgalar psixologiyasini ham bilishi kerak. Shundagina shaxslararo ziddiyatlarga barham berilishi mumkin. Bu narsa millatlar psixologiyasiga ham xosdir. Ya'ni, fan jamiyatga shunday etnografik va etnopsixologik ma'lumotlar majmuini yaratib berishi lozimki, undagi ma'lumotlar asosida katta guruh hisoblangan millatlar psixologiyasini ham boshqarish mumkin bo'lsin.

Fransuz psixologi G.Lebon omma va olomon psixologiyasini atroflicha o'rganishga harakat qilgan. XX asr boshlarida uning "Olomon, xalq psixologiyasi" kitobi chiqdi. Kitobda u olomonga xos psixologik xususiyat va holatlarni tasvirlaydi.

1.Olomon hatti-harakatlarining stixiyali bo'lishi. Bunda hatti-harakatlarni ayni paytda hissiy holat boshqaradi. Olomon o'ziga yoqadigan fikrnigina eshitadi. Hatto, u bema'ni bo'lsa ham.

2.Olomon ichki strukturasi ma'lum tarzda shakllanmagan, vazifalar taqsimlanmagan bo'ladi. Natijada ta'sir kuchiga ega bo'lganlider bo'lmaydi.

3.Odamlar o'zlarida to'planib qolgan norozilik kayfiyatini yoki energiyani chiqarish uchun imkoniyatdan foydalanishga harakta qilishadi.

G.Lebon o'zining asarida uyushmagan kishilar birligida inson hatti-harakatlarining umumiy qonuniyatlarini ochishga harakat qilgan. Uning ta'kidlashicha inson ko'pchilik xususan, olmon ichida o'z intellekt darajasini tushirib yuboradi. Olomon ichida inson ancha ishonuvchan, jahldor, tajavuzkor, sabrsiz, ahloqsiz, hatto hayvondek o'zini tutishi mumkin deb hisoblaydi. G.Lebon birinchilardan bo'lib, olomon ta'sirida inson psixologiyasi va xulq-atvordagi spesifik o'zgarishlarni o'rgandi.

Bu deindividualizatsiya-o'z shaxsini yo'qotish deb nomlanadi. G.Lebon deindividualizatsiyalanish sabablarini ko'rsatishga harakat qilgan.

1. Deindividualizatsiyaning vaziyatli sabablari:

- anonimlik,

- emotsional qo'zg'aluvchanlikning yuqori darajasi,
- inson diqqatini o'zgarishi hatti-harakatlarga emas balki atrofda sodir bo'layotgan narsalarga qaratilishi;

2. Yuqoridagi sabalar ta'sirida yuzaga chiqqan deindividualizatsiyani kuchayishiga olib keluvchi ijtimoiy-psixologik holatlar:

- guruhning yuqori faolligi
- individning ong va o'zini boshqarish darajasini tushib ketishi;

3. Deindividualizatsiyanin oqibati:

- impulsiv haarakatlarning vujudga kelishi;
 - o'zining hatti-harakatlarini boshqara olmaslik ;
 - atrofda insonlarning baholariga qiziqishning pasayishi ;
 - hattiharakatlarni aqliy rejalashtirish va to'g'ri baholashga qodir bo'lmaslik.
- Bularning barchasi shaxssizlik holatiga olib keladi.

Omma kabi katta guruhda bir qator jarayonlar yuz beradi. Bu jarayoshlar majoziy ma'noda odamdan odamga yuqib ketaveradi. Shu hodisaning o'zi ommani boshqarishda va ularni boshqarishda qiyinchilik tug'diradi. Lekin olimlarning fikricha, bunday ko'rinishdagi hodisalning yuqishi shaxsning o'zini anglash darajasiga bog'liq hisoblanadi. Quyida shu jarayonlarning ba'zilariga to'xtalib o'tamiz.

Vahima shaxsning shunday holatiki, bunda inson xavotir, xavfsirash kuyiga tushib qoladi. Shaxs vahimaga tushyotgan vaziyat yuzasidan yoki ma'lumotning ko'pligidan, yoki kamligida shunday natija kelib chiqadi. 1938 yil 30 oktyabrda A.Q.Sh.ning radio kanallaridan birida G.Uellsning "Omlar jangi" asari diktora tomonidan boshidan oxirigacha o'qib eshitirilgan. Diktora asarni o'qishdan oldin 3 marta bu badiy asar ekanligini ogohlantirgan bo'lsada, 1200000ta odam vahimadan psixoz holatiga tushib qolgan. Bunda ular marsliklar yerni ishg'ol qilishadi degan vahimaga tushishgan. Eng qizig'i 400000ga yaqin inson "shaxssan o'z ko'zlari bilan marsliklarni ko'rganliklarini" davo qilib chiqishgan.

Suggestiya - bu ommada odamlarga ta'sir ko'rsatish va o'z fikrini o'tkazish bilan bog'liq jarayon hisoblanadi. Ta'sir qildirayotgan inson *suggestor*, ta'sir qilinayotgan inson *suggestend* deb nomlanadi. *Suggestiya* shaxsning notanqidsiz idrokki bilan bog'liq.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

- 1.Katta guruhlar deb qanday guruhlarni aytamiz?
- 2.Katta guruhlar kichik gurhlardan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
- 3.Katta guruhlarning psixologik xususiyatlari qanday?
- 4.Omma qanday vujudga keladi?
- 5.Stixiyali guruh va barqaror guruhning o'zaro farqi?

6. Etnos nima?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Katta guruhlar nechta guruhga bo'linadi?

- a) millat va ellat;
- b) eksperssiv va sust;
- c) etnos va jamiyat;
- d) stixiyali va barqaror.

2. Deindividualizatsiya bu

- a) olomon ichida shaxsiylik qirralarining ko'payishi;
- b) olomon ichida o'z shaxsini yo'qotish;
- c) olomon ichida mavju bo'lmagan shaxsiylik xususiyatni topish;
- d) olomon ichida bir vaqtning o'zida ikkita shaxs bo'lib ko'rinish.

3. Olomon psixologiyasini birinchilardan bo'lib tadqiq etgan olim kim?

- a) G. Lebon;
- b) V. Bexterev;
- c) Triplet;
- d) Mede.

4. Stixiyali guruh to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

- a) millat va xalq;
- b) olomon va qabila;
- c) auditoriya va ellat;
- d) auditoriya va omma.

5. Barqaror guruh to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

- a) millat va omma;
- b) omma va auditoriya;
- c) sinfiy qatlam va demografik guruh;
- d) ellat va olomon.

XIV BOB: OILA PSIXOLOGIYASI.

Asosiy savollar:

1. Oila kichik mikromuhit sifatida.
2. Oilaning asosiy vazifalari , muhim integral xususiyatlari , tuzilishi va dinamikasi.
3. Nikoh va oilaviy hatyot haqida tasavvurlar.
4. Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.
5. Oilada shaxslar aro munosabatlar.

14. 1.Oila kichik mikromuhit sifatida.

Oila inson hayotidagi birinchi ijtimoiy guruh bo'lib, ular tufayli madaniyat qadriyatlari bilan tanishadilar, shaxs sifatida rivojlanadilar va birinchi ijtimoiy rollarni egallaydilar.

Oila, inson uchun o'zi yashayotgan muhitning asosiy tarkibiy qismi, agar u baxtli bo'lsa va u hayotining qolgan qismini qurishga harakat qilsa, uning hayotining birinchi choragidir. Psixologik adabiyotlarda oila tushunchasi bilan bir qatorda nikoh tushunchalari ham ko'rib chiqiladi. Kundalik ongda nikoh va oila tushunchalari aniqlanishi mumkin, lekin fanda ular odatda farqlanadi. Nikoh jinslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy institut, nikohni erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarning tarixan o'zgaruvchan ijtimoiy shakli sifatida belgilaydi, bu orqali jamiyat jinsiy hayotini tartibga soladi, ularning oilaviy va otaona huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi. Hozirgi vaqtda ko'p hollarda nikoh bu erkak va ayolning ixtiyoriy birlashmasi bo'lib, o'zaro kelishuvga asoslangan, qonunga muvofiq rasmiylashtirilgan, oilani yaratish va saqlashga qaratilgan. Nikoh tuzish erkinligi bilan birga, uni bekor qilish erkinligi ham bo'lishi mumkin, bu ajralishda o'z ifodasini topadi. Shuning uchun oilaviy xulq-atvor sohasiga ajralishga va ajralishga olib keladigan hamkorlarning harakatlari ham kiradi.

S. I. Golod er va xotin o'rtasidagi o'zaro munosabatni nikoh belgilaydi, ma'naviy tamoyillari bilan tartibga va tabiiy qadriyatlar bilan qo'llab quvvatlanadigan "Nikoh" tushunchasidir. Bu ta'rif nikohning quyidagi xususiyatlarini ta'kidlaydi:

- nikohga xos munosabatlarning institutsional emasligi;
- ikkala er-xotinning axloqiy burchlari va imtiyozlarining tengligi.

"Oila" tushunchasi (nikoh tushunchasidan farqli) er-xotinlar, ularning farzandlari va boshqa qarindoshlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar tizimini tavsiflashga mo'ljallangan. Ko'pgina mutaxassislar quyidagi oilaning ta'rifidan foydalanadilar: oila er-xotinlar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning

tarixan o'ziga xos tizimidir, oila a'zolari nikoh va ota-ona munosabatlari, umumiy hayot va o'zaro axloqiy javobgarlik bilan bog'langan kichik ijtimoiy guruhdir.

Oiladagi ijtimoiy zaruriyat jamiyatning aholining jismoniy va ma'naviy ko'payishiga bo'lgan ehtiyoji bilan belgilanadi

Oilani ijtimoiy institut sifatida ham, kichik guruh sifatida ham o'rganish fanda an'ana tusini olgan. Faylasuflar, huquqshunoslar, sotsiologlar va pedagoglar oilani birinchi navbatda ijtimoiy institut sifatida o'rganadilar. "Ijtimoiy institute" tushunchasi jamiyat inson hayotining eng muhim sohalarida kishilar faoliyatini tartibga soladigan va nazorat qiladigan rasmiy va norasmiy qoidalar, tamoyillar, normalar va munosabatlarning barqaror majmuini anglatadi. Odatda har qanday zamonaviy jamiyatda mavjud bo'lgan 5ta asosiy ijtimoiy institutlar mavjud: *oil*, *iqtisodiyot*, *siyosat*, *ta'lim va din*.

Oila ijtimoiy institut sifatida, birinchi navbatda jamiyat a'zolarining takror barpo bo'lishi va ularning birlamchi ijtimoiylashuvini amalga oshiradi. Oila alohida psixologik muhit bo'lib sevgi, g'amxo'rlik, hurmat, tushunish, qo'llab-quvvatlash tufayli shaxsning ijtimoiylashuvida jiddiy afzalliklarga ega. Psixologlar oilani birinchi navbatda kichik guruh deb hisoblaydilar. Oilani kichik guruh sifatida tushunish oilaga psixologik yordam ko'rsatish uchun katta imkoniyatlar ochadi. Ijtimoiy psixologlar kichik guruhni umumiy maqsad va vazifalar bilan birlashgan, bir-biri bilan bevosita barqaror shaxsiy aloqada bo'lgan kichik ijtimoiy guruh deb hisoblaydilar va bu hissiy munosabatlar maxsus guruh qadriyatlari va normalarining paydo bo'lishiga asos bo'ladi.

Kichik guruh sifatida oilaning quyidagi xususiyatlari ajrata olamiz: Uning a'zolari o'rtasidagi qarindoshlik yoki nikoh munosabatlari.

- Jamoa;
- Maxsus hissiy, axloqiy va huquqiy munosabatlar;
- Oilaviy guruhga umrbod a'zolik (oila tanlanmagan);

Guruhning maksimal tarkibi: *yosh*, *shaxsiy*, *jinsiy*, *professional*, *ijtimoiy* holat va boshqa farqlar.

Oila muhim adaptiv imkoniyatlarga ega bo'lgan doimiy rivojlanayotgan tizimdir. Tizim elementlaridan birining o'zgarishi, masalan, er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlarda butun oilaga ta'sir qiladi. Alohida oila a'zolarining individual disfunksiyalari ham tizimli buzilishlarning aksidir.

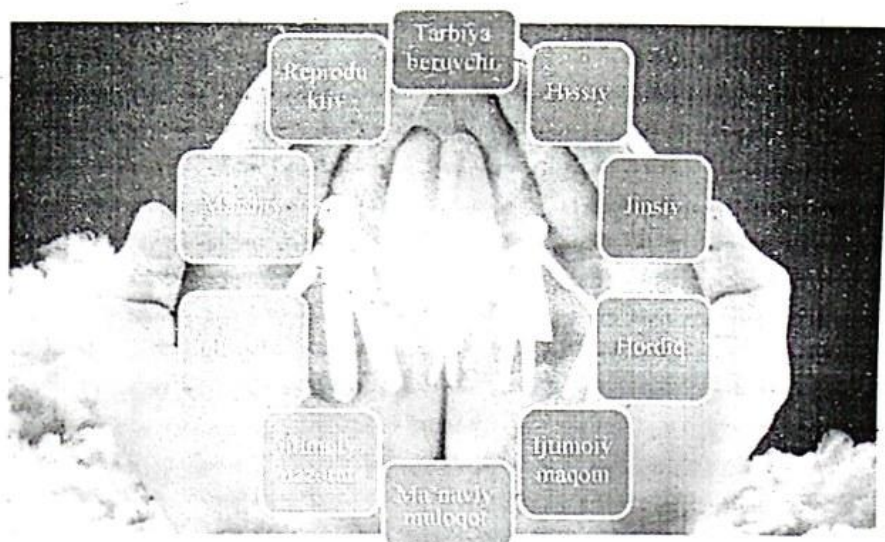
14.2. Oilaning asosiy vazifalari , muhim integral xususiyatlari , tuzilishi va dinamikasi.

Oila guruhining muhim integral xususiyatlari: vazifalari, tuzilishi, dinamikasi. Oila psixologiyasida “funksiya” tushunchasi quyidagi ma’nalarda ishlatiladi

- oilaning ijtimoiy institut sifatida va kichik guruh sifatida shaxs va jamiyatga nisbatan bajaradigan roli;
- oilaning jamiyat bilan munosabatlari tizimidagi xususiyatlarining tashqi ko’rinishi;
- ko’pincha oila a’zolarining o’z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Oila vazifalarini tasniflashda oila faoliyatining quyidagi sohalarini o’z ichiga oladi. A. N. Yelizarov tomonidan taklif etilgan oilaviy funksiyalarning tasnifi quyidagicha :

- Avlod va bolalar tarbiyasi.
- Jamiyatning qadriyat va an’analarini asrab-avaylash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazish.
- Xavfsizlik hissi, psixologik qulaylik, “men” ning qiymati va ahamiyati, hissiy harorat va muhabbat hissi uchun ehtiyojlarni qondirish.
- Barcha oila a’zolari shaxsining rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish.
- Birgalikda dam olish faoliyatiga bo’lgan ehtiyojlarni qondirish.
- Birgalikda uy xo’jaligini boshqarishni tashkil yetish, oilada mehnat taqsimoti, o’zaro yordam.
- Yaqinlar bilan muloqot qilish ehtiyojlarini qondirish, kuchli aloqa aloqalarini o’rnatish.
- Otalik yoki onalikka bo’lgan ehtiyojning qondirilishi, bolalar bilan aloqada, bolalarda ularni tarbiyalash va o’z-o’zini anglashda.
- Alohida oila a’zolarining xulq-atvorini ijtimoiy nazorat qilish.
- Oilani moliyaviy qo’llab-quvvatlashni tashkil yetish.
- Rekreatsion - oila a’zolarining salomatligini muhofaza qilish, ularning dam olishini tashkil yetish;

I.V.Grebennikov ta'limotiga ko'ra oilaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Oila va nikoh turlari inson taraqqiyoti jarayonida sezilarli o'zgarishlarga yuz tutdi. Bu o'zgarishlar oilaviy munosabatlarda o'z aksini topgan ikkita tipologiyani ko'rib chiqamiz. Birinchi tasnifda oila tuzilmalaridagi farqlar har xil tiplarni farqlashga asos bo'ladi. Shu bilan birga oilalarning turlari quyidagi mezonlarga asoslanib ajratiladi:

- ❖ Nikoh shakli **endogamiya**-er xotinlar muayyan ijtimoiy jamoaga tegishli. Bu ijtimoiy tenglik tamoyiliga asoslangan nikohdir: ta'limning o'xshash darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy tenglikdagi holat, din va boshqalar.
- ❖ Nikoh shakli **ekzogamiya**-ijtimoiy tengsizlik tamoyiliga asoslangan nikoh: ma'lumotining turiligi, turli ijtimoiy-iqtisodiy maqom va boshqalar.
- ❖ **Monogamiya** - bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh. bir kishi o'z hayoti davomida yoki har qanday vaqtda faqat bitta sherigi bor bo'lgan nikoh va oila shakli.
- ❖ **Egalitar** (fr. é galitarisme égalité oigan bo'lib "tenglik") oila. Egalitar oilaning ideal modeli ochiq nikoh tushunchasida keltirilgan. Ochiq nikohning ba'zi tamoyillari: hozirgi kunda haqiqiy istaklarga asoslangan holda yashash, sherigining shaxsiy hayotini uning oilaviy manfaatlarini hurmat qilinishi; oilaviy rollarni mobil bo'lishligi; mas'uliyat va imtiyozlarning adolati bo'linishi sifatida tenglik mavjud.

Oilaning tuzilishiga ko'ra oilalarning quyidagi turlari farqlanadi:

- Nuklear ("nucleus" - yadro): bunday oila er va xotindan iborat bo'lishi va farzandsiz bo'lishi mumkin; istagancha bolalarni o'z ichiga olishi mumkin. Kengaytirilgan oila-bolalar bilan turmush qurgan er-xotin va ernaing yoki xotinning qarindoshlaridan biri.
- Ko'p avlodli (yoki murakkab) oila - ko'p avlodli oila. Ba'zi tadqiqotchilar "ko'p avlodli" oilaga nisbatan "kengaytirilgan" atamasini qo'llaydilar.
- Bolalar soniga asosan ushbu mezonni hisobga olgan holda oilalarning quyidagi turlari farqlanadi: farzandsiz, yakka farzandli, kam farzandli, ko'p farzandli (uch bola yoki undan ortiq).
- Ota-onaning borligi. Bu mezonga ko'ra oilalarning quyidagi turlari hisoblanadi: to'liq, to'liqsiz (ona, ota, yetim, nikohdan tashqari, ajrashgan); funksional jihatdan to'liqsiz (kasbiy yoki boshqa sabablar oila uchun er-xotinlar uchun oz vaqt qoldiradi) to'liqsiz kengaytirilgan (qarindoshlar to'liqsiz oilada yashaydi).
- Ijtimoiy rol mezonlariga ko'ra quyidagilar farqlanadi: an'anaviy oila: barcha oila a'zolariga ularning oilaviy roliga qarab aniq belgilangan talablarni munosabatlarning asosini hokimiyatga hurmat yosh oila a'zolarining o'z katta vakillariga majburiy bo'ysunishi ta'siri yuqoridagi pastga qarab amalga oshiriladi.
- bola markazli- markaziy o'rinni bola egallagan oila. Bola ota-onaga nisbatan muayyan kuchga ega, ota-onani ma'lum darajada nazorat qila oladi. Agar "bola

uchun hamma narsa” g’oyasi aniq ifodalansa, bolada “oila butunligi” roli bo’lishi mumkin.

14.3 . Nikoh va oilaviy hatyot haqida tasavvurlar.

Oila deb atalmish muqaddas makon, “Oila qasri”ning mustahkamligi shu qasrning poydevori bo’lmish nikoh oldi omillari xususiyatlariga, ularning qay darajada to’g’ri va mustahkam qo’yilishiga bog’liq. Agar shu poydevor yetuk, mustahkam bo’lsa, uning ustida qurilgan imorat ham ko’rkam, yorug’, unda istiqomat qiluvchilarga qulaylik, xotirjamlik, tinchlik, huzur-halovat bag’ishlaydigan bo’ladi. Hech bir devor yoki uy poydevorsiz bo’lmaganidek, Sizning qurajak oilangizning ham o’ziga xos poydevorlari bor. Ular shu oilaning yuzaga kelishiga, qurilishiga asos bo’lgan nikoh oldi omillaridir. Agar shu nikoh oldi omillarining oilani yuzaga kelishiga ta’siri noo’rin bo’lsa, u shoshilinch, bo’sh, qiyshiq qurilsa, uning ustiga o’rnatilgan oila imoratining devori ham qiyshiq va omonat bo’lib boraveradi va u shu imoratning bir kuni kelib qulashi, buzilib ketishi xavfini tug’diradi. Bunday poydevor ustiga qurilgan imorat qulab tushmagani, buzilib ketmagani taqdirda ham unda istiqomat qiluvchilarga xotirjamlik, tinchlik, quvonch baxsh eta olmaydi. Ular doimo qandaydir bir xavotirda, hadikda, noqulaylikda, xijolatda yashashlariga to’g’ri keladi. Xo’sh, shu poydevorlar ya’ni nikoh oldi omillari nimalardan iborat? Gap nikoh oldi omillari haqida borar ekan, shuni ta’kidlab o’tish joizki, nikoh oldi omillari u yoki bu nikohning yuzag kelishiga asos bo’lgan ko’plab ijtimoiy, iqtisodiy, biologik, fiziologik, ma’naviy, axloqiy va bugungi kunlarimiz uchun eng muhim bo’lmish psixologik omillar. o’zida mujassamlashtirgan, ko’p qirrali omillar kompleksidan iborat bo’lib, oila qurayotgan yoshlarning, shu o’zlari qurayotgan oilaviy hayotlariga qay darajada “yetilgan”liklarini belgilab beradi. Bu erda eng muhimi shu yoshlarning oilaviy hayotga, nikoh talablariga qay darajada javob bera olishligi nazarda tutiladi. Nikohga etuklik tushunchasi ham o’z navbatida o’ta murakkab va nisbiy tushunchadir. Chunki odam doimo rivojlanib, takomillashib boruvchi, kasb-hunar faoliyatida yoki ma’naviy va axloqiy rivojlanishida muntazam yangidan yangi cho’qqilarga erishib boruvchi mavjudotdir. Agar odamni u yoki bu faoliyatga “to’la yetukligi” haqida gapiradigan bo’linsa, demak bu uning ma’lum bir chegaraga erishgani va undan ortiq rivojlanish mumkin emasligini bildiradi. Shuning uchun ham odamning nikohga yoki biron-bir faoliyatga etukligi haqida gapirilganda “yetuklik” tushunchasi tom ma’noda o’rinli bo’la olmaydi. Shuning uchun ham odamning “yetukligi”, ayniqsa nikohga, oilaviy hayotga “yetukligi” haqida gapirilganda bu tushunchadan ma’lum bir umumqabul qilingan standart, o’rtacha me’yor, ma’lum bir shartli “o’lchov birligi”, ko’rsatkichlar va shu kabilar

sifatidagina foydalaniladi. Masalan, barcha o'quv yurtlari (maktab, litsey, kollej, institutlar) uchun bitirish imtihonlari (davlat imtihonlari tizimi, diplom ishlari himoyasi tizimlari kabilari) mavjud bo'ladi va ular yordamida bitiruvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'rtacha bilimlar va malaka yig'indisini aniqlash mumkin bo'ladi. Bu esa ularga keyinchalik yana o'qishni davom ettirish yoki ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha ishlashi mumkinligi haqida ma'lum bir huquq beradi. Shu nuqtayi nazardan olinganda Nikoh oldi omillari:

Oilaviy hayotga yetukligi.

Oila qurish motivlari.

Nikohgacha tanishish muddati.

Nikoh qurish yoshi.

Nikoh qurish shartlari.

Oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari.

"yetuklik" - rivojlanishning ma'lum bir bosqichi, fazasi, chegarasiga yetilganlikning sifatii va miqdoriy xarakteristikasini ma'lum bir aniqlikda belgilab beruvchi ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Odamning nikohga, oilaviy hayotga etukligi masalasi esa o'ta murakkab biron-bir qat'iy me'yor bilan o'lchab bo'linmaydigan individual xarakterga ega bo'lgan ko'rsatkichdir. Shu keltirib o'tilganlarning o'ziyiq nikoh oldi omillari qay darajada murakkab xarakterga ega bo'lgan muammolardan ekanligini ko'rsatib turibdi. Hozirgi zamon oilasining ijtimoiy psixologik muammolarini yoritishga bag'ishlangan psixologik adabiyotlarda nikoh oldi omillarining turlicha shakllari, ko'rinishlari farqlanadi. Quyida Sizning e'tiboringizga ularning ayrimlari haqidagi ma'lumotlarni havola etamiz.

Nikoh oldi omillari qatoriga shu oila qurayotgan yoshlarning: oilaviy hayotga etukligi; ularning oila qurish motivlari; ularning oila qurishgunlariga qadar bir-birlarini tanishlik muddati (qancha vaqt bir-birini tanishligi) shartlari va sharoitlari; ularni o'zlarining bo'lg'usi oilaviy hayotlari haqidagi tasavvurlari kabilarni kiritish mumkin. Albatta, bu omillarning har biri turli yoshlarda turlicha xarakterda bo'lishi mumkin, shu bilan birga ularning har biri o'z navbatida yana bir necha turlarga farqlanadi. Masalan, nikohga etuklik deyilganda oila quruvchi yoshlarning: jismoniy (fizilogik), jinsiy, huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik kabi etuklik jihatlarni farqlash mumkin. Bularning orasida huquqiy, jinsiy etuklik ko'rsatkichlari etarlicha aniq alomatlariga, belgilarga ega bo'lgan va bular haqida tegishli huquqiy, tibbiy, psixologik adabiyotlarda ko'plab ma'lumotlar berilgan jihatlari bo'lsa, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik jihatlari biroz murakkabroq, qat'iy bir ko'rsatkich, chegaraga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Jinsiy yetilish qat'iy jinsiy ehtiyojlarning shakllanishiga olib keladi. Bu davrga kelib bolalarda ikkilamchi jinsiy

alamatlar namoyon bo'la boshlaydi. Jinsiy sekretsiya bezlarining faolligi ortadi. Qiz bolalarda oylik sikllari (menstruatsiya), o'g'il bolalarda pollyutsiyalar ro'y bera boshlaydi. Boshqacha qilib aytganda, ularda pubertat davr boshlanadi. Demak bu davrga kelib bolalarning moddiy va ma'naviy qiziqishlarining o'sib borishi bilan bir qatorda jinsiy ehtiyojlar shaxs faolligining kuchli manbalaridan hisoblanib, u turli psixologik va ijtimoiy shakllarda namoyon bo'la boshlaydi. Jinsiy maylning, jinsiy ehtiyojning yuzaga kelishi odamni biologik rivojlana boshlashining o'ziga xos bosqichidir. Ular bola ruhiyatining rivojlanishiga, uni shaxsining shakllanishiga, hayot faoliyatining boshqa jihatlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Jinsiy hayotning ko'plab muammolarini nafaqat yoshlarga, balki uzoq vaqt oila qurgan, farzandli bo'lgan katta yoshlilarga ham tushuntirib o'tish lozim bo'ladi, chunki ularda ham shu asosda ko'plab jiddiy nizolar yuzaga kelishi mumkin.

Jinsiy munosabatlar masalasi o'ta nozik masaladir, bu borada ko'pincha "yolg'on, bachkanalarcha uyatchanlik"ka duch kelinadi. Ba'zi bir ota-onalar va o'qituvchilar hatto maorif rahbarlari ham maktabda jinsiy tarbiya berish masalasiga e'tiroz bildiradilar va "Jinsiy tarbiya, jins masalasiga oid barcha zarur ma'lumotlar biologiya kurslarida berilgan, buning ustiga "ota-bobolarimiz bunday jinsiy savodxonliksiz ham binoyidek yashaganlar", — qabilida mulohaza yuritadilar.

Albatta, bunday nuqtayi nazar o'ta qoloq, bugungi kun nikoh-oila munosabatlari talablarini, hozirgi zamon oilasi vazifalarini hisobga olmay chiqarilgan xulosalardir. Aynan shunaqa yo'llar bilan yoshlarga jinsiy tarbiyadek o'ta nozik va zarur masalalar yuzasidan beradigan har qanday sanitar-gigiyeni ma'lumotlarning ahamiyati butunlay kamsitib kelinmoqda. Bu esa millionla o'smirlarning jinsiy balog'atga yetishish vaqtida g'aflatda qolishlariga va bunin oqibatida ayrim hollarda hayotda tuzatib bo'lmaydigan xatolarga yo'l qo'yishiga olib kelishiga sabab bo'lmoqda. Hech nima bilan asoslanmaydigan xavotir, hadik, gohida esa haqiqiy vahima zaminida o'smir xulqida turli xil og'ishlar, nerv-fiziologik buzilishlar yuzaga kelishi mumkin. Bularning barchasi sanitar-gigiyeni tarbiyaning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi va jinsiy tarbiyani berilmaganligining natijasidir. Bu masala ayniqsa bizning etnosimizda o'ta jiddiy mohiyat kasb etadigan masaladir.

Jinsiy tarbiya masalasiga ko'pincha yo alohida e'tibor talab qilinmaydigan va hech qanday qiyinchilikni yuzaga keltirmaydigan, har bir yosh guruhi uchun osongina o'zlashtirish mumkin bo'lgan, yoki o'ta shaxsiy, intim, ko'pchilik orasida, ayniqsa bolalar orasida muhokama qilib bo'lmaydigan masala tarzida qaraladi. Shu kabi mulohazalar qator mamlakatlarda, ayniqsa sobiq ittifoqda jinsiy tarbiyaga oid materiallarni, bunga taalluqli tadbirlarni maktab dasturidan chiqarib tashlanishiga asos bo'lgan. Bu o'rinda jinsiy tarbiyani, organizmning faoliyati haqidagi bugungi

kunda har bir odam o'zlashtirishi, bilishi zarur bo'lgan sanitar-gigienik, psixogigiyenik ma'lumotlar bilan uzviy bog'liq tarzda qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Oilaviy hayotda esa jinsiy hayot psixologiyasi haqidagi bilimlarga ega bo'lish o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Turli mutaxassislar tomonidan berilgan ma'lumotlarni kompleks tahlil qilgan holda aytish mumkinki, har bir to'rtinchi ajralishgan er-xotinlarda (ajralishlarning 29% ida) jinsiy mutanosiblikning u yoki bu tarzda buzilishi (er-xotinning jinsiy nomutanosibli) sabab bo'lmoqda.

Albatta, o'zaro sevgi, ishonch va hurmat hislari, qiziqishlar va niyatlarning umumiyliigi hislari qisqa vaqt oralig'ida yuzaga kelgan va shunga ko'ra shoshilinch oila qurgan juftlarga jinsiy hayot psixologiyasi borasidagi bilimlar o'z-o'zidan yordam bera olmasligi mumkin. Bunday tezlikda, qisqa vaqtda yuzaga kelgan oilalar miqdori, ayniqsa, so'nggi yillarda bizning millat vakillari o'rtasida ortib bormoqda. Yoshlarning bir-birlariga nisbatan bo'lgan yoqtirishi va ijobiy emotsional hislari kompleksiz bu bilimlarning samarasi past bo'ladi.

Ular faqat er-xotinlar bir-birlarini yoqtirganlari, bir-birlari uchun jozibali bo'lgan holatlardagina, er-xotinlarining intim hayotini muvofiqlashtiradi. Boshqa tomondan nikohdagi jinsiy hayot psixogigienasi muammolaridan qandaydir "bo'lmag'ur, uyat narsa" sifatida voz kechish ham kerak emas. Chunki, ko'pchilik hollarda jinsiy hayot psixogigiyenasi sohasidagi ilmiy bilimlar yosh er-xotinlar ga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan ayanchli xatolardan qutulishga va shu bilan o'z nikohlarini saqlab qolishlariga yordam berishi mumkin.

Shunday qilib, jinsiy yetuklik odam anatomiyasi va fiziologiyasi nuqtayi nazaridan etarlicha aniq va ravshan bo'lgan hodisadir. Biroq uning psixologik, axloqiy jihatlari o'ta murakkab. Shuning uchun ham odamning nikohga jinsiy yetukligi deyilganda uning fiziologik nuqtayi nazardangina yetilishini nazarda tutish jinsiy yetuklikning to'liq mohiyatini bildirmaydi, bundan tashqari odam jinsiy hayot psixogigiyenasi borasida ham zarur ilmiy psixologik bilimlarga, to'g'ri tasavvurlarga ham ega bo'lmog'i zarur. Bu esa shubhasiz alohida e'tibor, maxsus tayyorgarlik, o'qitishni talab qiladigan jarayondir. Yoshlarni nikohga jinsiy yetuklik masalasidan tashqari yuqorida keltirib o'tilganidek yana bir nechta ijtimoiy yetuklik turlarini farqlash mumkin. Bular: *jinsiy, fuqarolik, kasb-hunar, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va psixologik yetukliklardir.*

Bularning orasida yoshlarning jinsiy (fiziologik) yetukligi boshqalariga qaraganda ancha erta amalga oshadi, quyida bu masalalarga bog'liq ravishda yana qanday muammolar majmuining yuzaga kelishi mumkinligi haqida to'xtalib o'tamiz.

-Fuqarolik, huquqiy yetuklik — bu odamning huquqiy jihatdan balog'atga yetish yoshi bilan, u huquqiy jihatdan oila qurish, farzand ko'rish huquqiga ega bo'lgan shaxs bo'lib hisoblanishi bilan belgilanadi. Bizning mamlakatimizda bu 18 yosh deb ko'rsatilgan. Bu vaqtda u Konstitutsiyada belgilangan barcha huquq va majburiyatlardan foydalana oladigan bo'ladi. 18 yoshni shaxsning huquqiy yetuklik yoshi deb hisoblash mumkin.

Kasb-hunar yetukligi — bu ham ancha murakkab tushunchadir. Uning murakkabligi shundaki, bir tomondan u qandaydir bilim yurtini, o'quv kurslarini bitirish, ya'ni ma'lum bir ish turini bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimlarga ega bo'lish bilan belgilanadi. Biroq odam u yoki bu bilim yurtini (kollej, litsey, texnikum, institutni) bitirganidan keyin o'zi tanlagan kasbi bo'yicha bir necha yil ishlab ko'rishi kerak bo'ladi va shundan keyingina uning kasb-hunar yetukligi haqida gapirish mumkin. Shu bilan birga ba'zi bir kasblar bo'yicha 19—20 yoshlardayoq kasb-hunar yetukligiga erishish mumkin bo'lsa, boshqalarda masalan xirurg-vrachlikda kechroq 29-30 yoshga yetganda bunga erishish mumkin. Shaxsni yetukligining yana bir jihati ijtimoiy-iqtisodiy yetuklikdir. Bunda odamning o'zini va o'z oilasini moddiy jihatdan mustaqil ta'minlay olishi nazarda tutiladi. Yoshlarni oila qurishlarida, ularning iqtisodiy mustaqilligi alohida ahamiyatga ega. Bu o'rinda ham turlicha yosh chegaralari mavjud, yoshlarning ayrimlari 18-19 yoshidayoq ota-onasi oilasidan iqtisodiy mustaqillikka erishishi mumkin, boshqalari esa 25-30 yoshlarida ham ota-onalarining moddiy yordamidan foydalanadilar. Bu yetuklik jihatlari orasida shaxsning ma'naviy va axloqiy yetukligi haqida gapirish eng murakkabidir. Chunki bu jihat haqida aniq bir mezon va tavsif hozircha ishlab chiqilmagan. Shunday qilib, "yetuklik" tushunchasi o'zicha ko'plab jihatlarni mujassamlashtiradi.

Shuni aytib o'tish joizki "yetuklik" tushunchasi, albatta ma'lum bir hayotiy tajriba bilan, ya'ni "hayotiy bilimlar" bilan uzviy bog'liqdir. "Hayotiy bilimlarni o'zlashtirish", "Hayot universitetlaridan" o'tishning ham o'ziga xos individual xususiyatlari mavjud. Kimdir 20 yoshidayoq "hayotni yaxshi bilib oladi", kimdir 30 yoshida ham bolaligicha qolaveradi. Bunga mavjud ijtimoiy sharoit, jamoatchilik va ijtimoiy tartibning ta'siri katta. Ma'lumki oldingi vaqtlarda, ayniqsa urush yillari bolalar kattalar ham hamma vaqt uddalay olavermagan hayotiy qiyinchiliklarni boshidan kechirganlar. U vaqtlarda 12-14 yoshdanoq bolalar onalariga oilani ta'minlashda yordam berganlar. Shuningdek shahar va qishloq joylarda istiqomat qiladigan, kam farzandli va ko'p farzandli oilalarda, nuklear yoki ko'p bo'g'inli oilalarda o'sayotgan bolalarning ham oilani moddiy, ijtimoiy ta'minotiga hissa qo'shishi, bunday ishlar bilan shug'ullanish muddatlari va miqdori turlichadir. Hayotni bilish, hayotiy tajribalar insonlarda turlicha jadallikda amalga oshishi

mumkin va bu o'rinda qandaydir bir yosh, vaqt oralig'ini ko'rsatishi mutlaqo mumkin emas. Ijtimoiy va iqtisodiy yetuklikning ma'lum bir minimum chegaralarini belgilab olish mumkin, ya'ni shunday hayotiy tajriba, bilimlar "minimum"i mavjudki, uirsiz biron-bir yoshni, yigit- qizni tom ma'noda yetuk deb hisoblab bo'lmaydi.

Mana yuqorida keltirib o'tilganlarning o'ziyoq "yetuklik" tushunchasi naqadar keng tushuncha ekanligini ko'rsatib turibdi. Shunga qaramay biz undan foydalanishga majburlamiz. Chunki u nikohning mustahkamligini belgilab beruvchi muhim shart-sharoitlarni, vaziyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Gap shaxsning psixologik yetukligi haqida borgudek bo'lsa, bunda dastavval uning turli hayotiy vaziyatlar va sharoitlarni hushyor baholay olishi nazarda tutiladi. Bu hushyorlik amaliylik, voqelikni to'g'ri baholay olish shaxsda o'zining yutuq va kamchiliklarini, bilim, malaka va qobiliyatlarini yetarlicha ob'ektiv baholay olishda ham namoyon bo'lishi kerak. Afsuski, ko'pincha yoshlar o'z qobiliyatlarini orttirib baholab, o'z oldilariga erishib bo'lmaydigan maqsadlarni qo'yib olishi hollariga duch kelinadi. Ayniqsa, oilaviy hayotni tasavvur qilish, unda o'z o'rmini baholash masalasida yoshlarimiz ko'proq xatoga, o'zlarini orttirib baholashga, oilaviy hayotdan mumkin bo'lganidan ko'proq narsani kutish hollari ko'proq kuzatiladi. Natijada muvaffaqiyatsizliklar, pushaymon bo'lishlar, asab buzilishlar yuzaga keladi. Psixologik yetuk shaxs esa aksincha, o'z oldiga erishishi muqarrar bo'lgan, bunga imkoniyatlari yetarli bo'lgan maqsadlarni qo'yadi, o'z hayot yo'lini va unga erishish vositalari va usullarini to'g'ri belgilaydi. Bunday shaxs o'z hissiyoti, kechinmalarini yetarlicha yaxshi nazorat qila bilishligi, ya'ni ichki intizomining yuqori rivojlanganligi bilan xarakterlanib turadi. Psixologik yetuklik boshqa odamlarning xohish, istaklari, kechinmalarini tushunish bilan ma'lum darajada bog'liq. Bu o'z navbatida muloqotning, hamkorlikning yaxshi yo'lga qo'yilishiga, oilada, turli guruhlarda gormonik munosabatlarning o'rganilishiga imkon beradi. Turli yoshdagi, mansab, lavozim, toifadagi odamlar bilan, qiziqishi, odati, ta'bi, turmush tarzi mutlaqo boshqacha bo'lgan odamlar bilan o'rinni munosabatda bo'la olish shaxsning psixologik yetukligining asosiy xususiyatlaridan biridir. Yoshlar oila urayotganlarida bu xususiyatlar hal qiluvchi bo'lib hisoblanadi. Albatta, bunday obiliyatlar bir kunda shakllanmaydi. Ular oldingi hayoti davomida unga berilgan .arbiya ta'sirida asta- sekinlik bilan shakllanadi.

Psixologik yetuklik, shaxs xulqini turli yashash sharoitlariga moslashuvchanligida ifodalanadi. Psixologik yetuklik shaxsning boshqa odamlarga nisbatan bo'lgan ijobiy munosabatlari: hamdardlik, hamfikrlik, g'am-tashvishga sherik bo'la olish, o'zaro yordam kabilar tarzida namoyon bo'la oladigan ma'naviy sifatlarning tarkibiy jihatlarni o'zida biriktiradi. Psixologik yetuklikning muhim

mezonlaridan biri shaxsda oilaviy muammolarni adolatli hal etishga xizmat qiluvchi o'z mustaqil fikri, qarashi, pozitsiyasi bo'lishi, zarur bo'lganda oila manfaatida o'z qarashlarini ota-onalari oldida himoya qila olishidir.

Nikoh oldi omillari orasida eng xarakterlilaridan yana biri oila qurayotgan yoshlarning yosh xususiyatlaridir. Chunki bu ko'rsatkichlar ham nikoh mustahkamligida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Quyida shular haqida to'xtalib o'tamiz.

Oilaviy hayot haqida tasavvurlar. Oila mustahkamligiga hal qiluvchi ta'sir etuvchi nikoh oldi omillaridan yana biri — yoshlarning o'z oilaviy hayoti haqidagi tasavvurlaridir. Ularning qanchalik reallikka yaqin bo'lishi, shu oila mustahkamligining bosh garovi hisoblanadi. Afsuski, hamma vaqt ham yoshlarimizning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari reallikka mos kelavermaydi, balki u aksariyat hollarda reallikdan tubdan farq qiladi. Hind afsonalaridan birida yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari va ularning reallikka nisbatini qiyoslashga mos keladigan ajoyib bir rivoyat mavjud. Rivoyatda aytilishicha, tug'ilganidan ko'zi ojiz bo'lgan to'rt nafar ko'rga "Qarshinglarda fil turibdi, sizlar uni umuman ko'rmagansizlar, lekin uni borib ushlab, paypaslab o'rganib chiqinglarda, so'ng fil qanday maxluq ekanligini aytib beringlar", - deyilgan. Ko'rlar borib filni o'rganib" qaytishganlaridan so'ng ulardan fil qanday hayvon ekanligi so'ralganda, ulardan biri: "Fil - badani dag'al, daraxtga o'xshagan hayvon" - debdi, ikkinchisi uni inkor etib: "Yo'q, fil yerdek yumaloq, odamning qulochi yetmaydigan bir hayvon" - debdi.

Uchinchisi esa, ularni ikkovlarini ham inkor qilib: "Fil ichi teshik uzun, yo'g'on ichakka o'xshaydigan hayvon" - debdi. To'rtinchisi esa: "Fil yoyiq yapaloq katta bargga o'xshagan hayvon" - deb javob bergan ekanlar va ularning har biri o'z fikrini ma'qullayman, o'tkazaman deb bir-birlari bilan janjallashib qolgan ekanlar. Chunki ularning biri filning oyog'iga, ikkinchisi - qorniga, uchinchisi - xartumiga va to'rtinchisi qulog'iga to'g'ri kelib qolib o'zlarining imkoniyatlari doirasida filni tasavvur qilgan ekanlar. Xuddi shu to'rtta ko'zi ojizdek yoshlarimiz ham oilaviy hayotni butun borlig'icha, to'la, yaxlit tasavvur qila olmaydilar, buning imkoni ham yo'q. Oqibatda oilaviy hayot haqida turli tasavvurlarga ega bo'lgan yoshlarimiz oila qurgudek bo'lsalar, o'z tasavvurlarini reallikka aylantirish, ya'ni juftiga ham shunday ekanligini uqtirishga harakat qiladilar. Va ular ham yuqoridagi ko'zi ojizlardek har biri "o'zicha haq" bo'la turib, bir-birlari bilan janjallashib, kelisha olmay qolishlari mumkin. Yoshini tanigandan boshlab ertaklar ruhida, badiiy filmlar, romanlar, afsona, rivoyatlar ruhida tarbiyalangan yoshlarimizda hamma vaqt ham oilaviy hayot haqida to'g'ri tasavvurlar shakllanaverishi mumkin emas.

Ommaviy axborot vositalari orqali, teleko'rsatuvlar, radioeshittirishlar orqali yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash borasida berilayotgan materiallarda, oilaviy hayotni bir yoqlama, faqat ijobiy tomondan talqin qilish hollari ham ko'p kuzatiladi. Bu kabi holatlar ham yoshlarda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning noto'g'ri shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Ko'pchilik yoshlarimiz, ayniqsa muvaffaqiyatli oilalarda tarbiya topgan yoshlar, oila qurish arafasida bo'lar ekanlar aksariyat hollarda o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlari uchun o'z ota-onasi oilasini ideal qilib oladilar.

Chunki ular shu oilada tarbiyalanar ekanlar, "eslarini taniganlaridan buyon" otaonasining nizolashib tortishganlarini, bir-birlarini hurmatsiz qilganlarini eslay olmaydilar. Bunday oilalarda ota-onalar ham o'zlarining o'zaro munosabatlaridagi noxush jihatlarini farzandlariga sezdirmaslikka harakat qiladilar. Yoki ularning o'zaro munosabatlarida ro'y berishi mumkin bo'lgan nizoli damlar, bir-birlariga moslashish jarayonlari nikohning boshida, hali farzandlari dunyoga kelmaslaridan oldin bo'lib o'tib ketgan.

Bolalar esa ular turmushining faqat yaxshi, tinch-totuv, ahil-inoqlik, bir-birlariga nisbatan mehr-oqibatli, ibratli jihatlaridagina xabardor bo'ladilar. Shunday oila qurishni tasavvur qilgan yoshlarimiz, oila qurganlaridan so'ng o'zlari kutgandek turmush kechira oimasalar, nikohning dastlabki eng nozik, murakkab, qiyin, yangi ijtimoiy vaziyatlar, sharoitlar, bir-birlariga moslashish jarayonlarida yuzaga kelgan qiyinchiliklar, to'siqlar, muammolar oldida esankirab qolib, oila qurishda "adashganliklari"dan nolib qolishlari mumkin. Shuning uchun ham yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy hayot, er-xotinmunosabatlarini faqat bir yoqlama va faqat yaxshi tomondangina ko'rsataverish ham maqsadga muvofiq emas. Uni imkon qadar butun borligicha: balandpasti-yu shirin-achchig'i, rohat-farog'ati-yu azob-uqubati, qorong'i kechalari-yu yorug' kunduzlari bilan ko'rsatgan ma'qul. Shundagina yoshlarimizda oilaviy hayot haqida nisbatan adekvatroq tasavvur shakllanishi mumkin. Bu borada oiladagi katta yoshli oqil kishilar yoshlarga hayotda ko'prik bo'lmog'i, ularning bosib o'tgan ko'p qirrali hayot yo'li farzandlariga saboq bo'lishi kerak. Ular yoshlarimizni mustaqil, yetuk bir shaxs sifatida qabul qilib, oilaviy hayotning pastbalandlari haqida to'la-to'kis ma'lumotlar berishi maqsadga muvofiqdir. Toki yoshlarimizning oilaviy hayotlari poydevoriga qo'yayotgan ilk g'ishtlari to'g'ri va mustahkam qo'yilsin.

Nikoh qurish motivlarining hususiyatlari. Nikoh oldi omillaridan yana biri - shu nikoh qurilishiga asos bo'lgan nikoh motivlaridir. "Motiv" iborasi psixologiyada ma'lum bir xulq, faoliyatning yuzaga kelishiga asos bo'lgan kuch, turtki, manba, asosni bildiradi.

Xo'sh, oilalar qanday motivlar tufayli yuzaga kelishi mumkin? Psixologik adabiyotlarda bir necha o'nlab nikoh motivlari farqlanadi. Lekin ular umumlashtirgan holda uchta klassifikatsiyaga farqlanadi. Bular: sevgi tufayli oila qurish, ya'ni yoshlar oila qurishdan avval bir-birlarini sevib, ma'lum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan, so'ng shu o'zaro sevgining mahsuli sifatida bir-birlarining visoliga to'y qilib, oila qurib yetishadilar.

Motivlarning ikkinchi klassifikatsiyasi moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli oila qurish. Bunda yoshlar oila qurar ekanlar ma'lum bir maqsadni ko'zlab oila qurishlari mumkin, masalan, boylilikni, mansabni, moddiy yoki ijtimoiy manfaatdorlikni ko'zlagan holda: "Agar shu yigitga turmushga chiqsam, boy-badavlat yashayman" yoki "Shu qizga uylansam, uning ota-onasi yordamida ma'lum bir mansab, mavqega erishaman", degan fikrlar asosida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan qutulish, "yolg'izlikdan qutulish" va boshqalar. Shu kabi hisobga olinadigan narsalarni ko'plab sanab o'tish mumkin. Nikoh motivlari klassifikatsiyasidan yana biri stereotip bo'yicha oila qurish deb ataladi. Bu toifa yoshlarda oldingi motivlarning ikkalasi ham kuzatilmasligi mumkin. Ular oila qurar ekanlar, stereotiplarga qaraydilar.

Bunday yoshlardan nima uchun oila qurganliklari so'ralsa, odatda "Hamma tengdoshlarim uylanayotgandi, men ham uylandim!" yoki "Hamma dugonalarim turmushga chiqishayotgandi, men ham turmushga chiqdim!" qabilida javob beradilar. Xo'sh, shu sanab o'tilgan uchala motiv: sevgi, moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli, stereotip bo'yicha qurilgan oilalarning qay biri mustahkamroc bo'ladi, ya'ni qaysi motiv nikoh oila mustahkamligini kuchliroq ta'minlaydi? Albatta, bu savolga yoshlarning aksariyati, birinchi motivni, ya'ni sevgi motivini tanlab javob berishadi.

Chunki ular sevgi tufayli oila qurish nikoh mustahkamligini ta'minlovchi eng ishonchli, mustahkam poydevor deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham, sevgining oila mustahkamligidagi o'rni beqiyosdir. Haqiqatan ham, sevgi — bu qudratli kuchdir. U tufayli inson nimalarga qodir emas? Insoniyat o'z taraqqiyotida erishgan eng yuksak cho'qqilar ham sevgi tufaylidir. Z.Freyd ta'kidlaganidek: "Sevgi — bu insoniyatni hayvonot olamidani sug'urib olgan kuchdir!". Inson yaratgan buyuk mo'jizalarning barchasi sevgi tufaylidir. Bu aytilganlardan ko'rinib turibdiki, sevgi tufayli oila qurish baxtli va mustahkam nikohning asosini ta'minlaydi.

Albatta, sevishib turmush qurgan juftlarning aksariyati eng baxtli oilaviy hayot kechiradilar. Lekin statistik ma'lumotlarga qaraganda, oilalar ajralishining ko'pchilik qismi ham xuddi shu sevishib oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Xo'sh, nega endi sevishib oila qurgan juftlar oilaviy hayotlarida hamma vaqt ham baxtli bo'lavermaydilar? Nega kechagina bir-birlarini sevib, bir-birlarisiz yashay

olmasligiga to'la amin bo'lgan yoshlar bugun nikohlarini bekor qilish haqida sudga ariza berayaptilar? Ularning sevgisiga nima bo'ldi? Sevgi — o'zi nima? U bor narsami yoki yo'qmi? Bu o'rinda haqli ravishda "Sevgi oilaviy hayotning mustahkam bo'lishiga yordam beradimi yoki xalaqit qiladimi?", degan savol tug'iladi. Bu kabi savollar azal-azaldan yoshlarni, umuman insoniyatni qiziqtirib kelgan savollardir.

Bu haqda o'tmish mutafakkirlarimiz, olimu, shoir, yozuvchilarimizning asarlaridan, xalqimizning dono ma'naviy meroslarida ba'zan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ko'plab misollarni ko'rishimiz mumkin. Sevgi, agarda u haqiqiy bo'lsa, sevishganlar bir-birlarini hurmat qilib, tushunib, e'zozlab, avaylab, kerak bo'lsa biri ikkinchisining baxti, shodligi, quvonchi, manfaati uchun o'z manfaatidan voz kechib, o'ta nozik bo'lgan tuyg'u sevgini har kuni, har doim parvarish qilib yashasalar, unda sevgi ularning munosabatlarini yanada yaqinlashishiga, ularning oilaviy hayotining mustahkamlanishiga va birgalikdagi hayotlarida eng oliy zavq-shavqlarni his qilishlariga asos bo'lishi mumkin. Bu esa albatta, yoshlardan sabr-toqat, chidam, o'z sevgisini saqlab qolish va uni yanada rivojlantirish uchun tinimsiz izlanish, mehnat qilish, "jafo chekish"ni talab qiladi. Shundagina sevgi o'zining lazzatli mevalarini berishi, o'zining kuch-qudratini ko'rsatishi mumkin.

Albatta har bir yigit-qiz o'zaro oila rishtalarini bog'lar ekan, ular o'z hayotlaridagi bu muhim voqeaga umid, orzu bilan yondashuvi tabiiy. Agar sevishganlar oila qurganlaridan keyin "murod maqsadimga erishdim" deb sevgisini himoya qilishni, uni parvarish qilishni unutsa, uning uchun kurashmasa, qarovsiz qolgan har bir nozik nihol nobud bo'lganidek, eng nozik tuyg'u bo'lgan sevgi ham nobud bo'ladi. Shundan so'ng sevgi nomi bilan qilingan orzu-niyatlar sarobga aylanadi, yoshlarning oila, nikoh, sevgi fonida shakllangan tasavvurlari "noto'g'ri" bo'lib chiqadi.

Oqibatda oilaviy hayotdan kutgan narsalari qolib ketib, mutlaqo kutmagan narsalariga duch kelishlari kuzatiladi. Bunday holatda sevgi yoshlarning baxtiga, ularning oilaviy hayoti mustahkamligiga xalaqit berishi mumkin. Navbatdagi motiv moddiy yoki o'zga manfaat tufayli oila qurishdir. Bu motivning oila mustahkamligiga ta'siri uning keyinchalik qay darajada amalga oshirilishiga bog'liq. Oila qurishdan oldin yoshlarning hisobga olgan, ko'zda tutgan narsalarining hammasi ro'yobga chiqaversa, bu motiv ma'lum darajada nikoh mustahkamligini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin. Afsuski, oilaviy hayotda hamma narsa ham yoshlar kutganidek bo'lavermaydi. Bu o'rinda L.N.Tolstoyning: "Badiiy asarlarda, romanlarda, kinolarda syujet voqealar rivojlanib borib, oxirida hammasi to'y bilan, yaxshilik bilan tugaydi.

Hayotda esa aksincha, hamma narsa to'ydandan keyin boshlanadi", — degan fikrini ta'kidlash maqsadga muvofiq. Shuning uchun ham oilaviy hayotda kutilgan hisobga olingan narsalarga hamma vaqt ham erishib bo'lavermaydi. Nimanidir hisobga olib oila qurgan yoshlarning oilaviy hayotda ana shu hisobga olganlari amalga oshmay qolgundek bo'lsa, unda ularning oilaviy hayoti g'urubatga, turgan-bitgani azobga, nizo-janjalga aylanadi. Ular uchun bunday oilada yashagandan ko'ra yashamagani afzal ko'rinadi. Bu ham oxir-oqibat oilalarning inqiroziga va "hisob" poydevori ustiga qurilgan imoratning qulashiga olib keladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yuridik jihatdan eng mustahkam, turg'un oilalar stereotip bo'yicha oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Bunday oilalarda ajrashishlar miqdori oldingi ikki motiv asosida qurilgan oilalarga qaraganda juda kam ko'rsatkichni tashkil qiladi. Chunki ular "hamma qatori" oila qurishgan.

Qarashsaki "hamma binoyidek yashayapti" — bular ham yashayverishadi. Bu motiv asosida qurilgan oiladagi er-xotinlar o'ta baxtli ham, o'ta baxtsiz ham bo'lmaydilar. Lekin birgalikdagi hayot tufayli er-xotino'rtasida bir-birlariga moslashish, bir-birini tushunish, bir-biriga nisbatan mehr-oqibat yuzaga kelib, ular rivojlanib yuqorida aytganimizdek, sevgi-muhabbat darajasiga o'sib yetishi ham mumkin. Bunday holatlar, shubhasiz, bu toifa oilalarni nafaqat rasmiy, yuridik jihatdan, balki emotsional, psixologik jihatdan ham turg'un bo'lishini ta'minlashi mumkin.

Endi yuqorida berilgan savolni yana takrorlasak: qanday motiv asosida oila qurgan ma'qul? Sevishibmi? Moddiy yoki o'zga manfaat asosidami? Stereotip bo'yichami? Bu o'rinda yoshlarimiz endi biroz o'ylanib qolishlari mumkin. Sevgi tufayli deyilsa, uning ham o'ziga yarasha mashaqqatlari bor. Moddiy yoki o'zga manfaat tufayli oila qurishning oqibatlari ma'lum. Stereotip bo'yichami? Unda ehtiros, jo'shqinlik etishmayaptiku? Yoshlik g'ururi, jo'shqinlik buni qabul qila olmaydi. Bunday savollarga, bunday o'ylarga javobni bugun yoshlarning maktab, litsey, kollej partalarida o'tirgan vaqtida, berishning aybi yo'q. Chunki Sizning oila qurishingizga hali bir necha yil bor. Shu fursatni boy bermasdan yaxshilab o'ylab, fikr-mushohada yuritib olishingiz mumkin. Lekin yodda saqlangki: bu masalalarni oila qurib bo'lingandan keyin o'ylagandan ko'ra hozir yaxshilab o'ylab, eng maqbul bir fikrga kelib olgan ma'qul.

Chunki bu masalalar va bu savollarning yechimi maktabda o'tiladigan boshqa fanlar bo'yicha beriladigan topshiriq, vazifa, masalalarning yechimini topishdan ham mazmun, ham mohiyat, ham ko'lam jihatdan keskin farq qiladi. Bu fanlardan berilgan jumboqlarni yechish yoki yecha olmasligingiz sizning hayotingizda va taqdiringizda unchalik hal qiluvchi rol o'ynamasligi mumkin, lekin o'zingizning bo'lajak oilangizga oid muammolarni hozirdan to'g'ri hal etib borishga

o'rganishingiz va ularning eng maqbul javoblarini topishingiz kelgusida o'zingizning va yaqinlaringizning taqdirini hal qilinishida muhim ahamiyatga ega. Bu borada befarqlik, bee'tiborlik, tavakkalchilik bilan yo'l tutishga hech kimning haqqi yo'q.

Bu masala nafaqat Siz uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan, balki jamiyat, davlat, xalq, millat ahamiyatiga ega bo'lgan masaladir. Siz bu masalani o'zingiz uchun muvaffaqiyatli hal etib, mustahkam oila qurish bilan birga butun boshli yaxlit organizm-jamiyatning sog'lom bir hujayrasini yaratgan bo'lasiz. Sizlarga ham oila qurishda, albatta, sevib- sevilib oila qurishingizni tilab qolamiz, negaki faqat sevgi tufayligina inson o'ziga ato etilgan eng oliy, insoniy zavq-shavqlardan bahramand bo'lishi mumkin.

Oilaviy hayotdagi zavq-shavqlar esa o'z-o'zidan, g'oyibdan berilmaydi. Buning uchun kurashish, intilish, sevgining "qahraton qishu", "jazirama yozlariga", azob-uqubatlariga bardosh berish, uning sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tish va uni berilgan umming oxirigacha parvarish qilib, saqlab qolishga va umming yakunida uni farzandlarga, kelajak avlodga eng muqaddas meros qilib qoldirishga harakat qilish kerak. Har bir odam u xoh ona bo'lsin, xoh ota bo'lsin, o'z farzandlariga ularning otasini, onasini sevishdan-da ortiqroq meros qoldira olmaydi. Farzandlaringizga qanday meros qoldirishni hozirdanoq, hali o'zingiz farzand ekanlik vaqtingizdanoq, qat'iy o'ylab oling.

14.4. Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.

Oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, milliy qadriyatlarining rivojini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalaydigan, jamiyatning asosiy negizi hisoblanuvchi muqaddas maskandir. Oila tabiatning eng go'zal mo'jizalaridan biri.

Oila qadriyatlarining tiklanishi va qarindoshlik munosabatlari o'z umrini tugatgan oila-urug' munosabatlarini abadiylashtirishni emas, balki har bir oilaning iqtisodiy, madaniy, kasb-kor jihatdan ravnaq topishini anglatadi. Oila va oila muammolari hamisha davlatning diqqat-e'tibori va himoyasida bo'lib kelgan.

Er-xotinlik va oilaviy munosabatlarning barqarorligi yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligiga, ya'ni oilaviy hayotga ijobiy emotsional munosabatni ifodalaydigan shaxsning ko'rsatmalarining butun boshli tizimiga bog'liq. Bugun birga yashaydigan va rasmiy ravishda nikohni qayd etishdan qochadigan yoshlarning soni tobora oshib bormoqda.

Bunday holat birga yashash munosabatlarining psixologik mohiyati, birga yashovchilarning yetuklik darajasi va ularning fuqarolik nikohi istiqboliga yo'nalganlik darajasini aniqlashtirishga yordam beradigan bir qator savollarni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, nikohga tayyorlik shunday yetuklikning mezonlaridan biri bo'lib, tadqiqotchi uchun qiziqarli mavzu bo'lib bormoqda, chunki u, bir tomondan yoshlarning ijtimoiy ko'rsatmalarining yaqqol ko'rinadigan yig'indisi bo'lib ikkinchi tomondan, psixologik hodisa (fenomen) hisoblanadi, unda fuqarolik nikohiga intilishning asosida yotadigan ehtiyoj va motivlarning mavjudligi yoki yo'qligi aks etadi (masalan, sevimli inson haqida qayg'urishga tayyorlik, ota-onalikka bo'lgan ehtiyoj, ma'naviy o'zaro almashish va boshqalar). Bu hozirgi jamiyatdagi nikohning o'rni va uning to'laqonli amalga oshirishni to'g'ri tushunishga qaratilgan ijtimoiy talabga to'liq mos keladi. Umuman, yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlash, oila va nikoh haqida adekvat tasavvurlarning demografiya sohasida mavjud jiddiy vaziyat sharoitlarida shakllantirish dolzarb jiddiy umumdavlat muammo hisoblanadi.

Yosh avlodni axloqiy tarbiyalashning eng muhim jihati hozirgi kunda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashni tashkil etishdir. Yoshlarda oila va nikohning ma'naviy-psixologik asoslari, oilaviy va oilaviy munosabatlarda xulqatvorni tartibga solish haqidagi g'oyalar tizimini shakllantirish dolzarb ehtiyojdir.

Oila hayotiga keng ma'noda tayyorgarlik ko'rish bir qator vazifalarni hal etishni o'z ichiga oladi, ularning aksariyati shaxsni shakllantirish bo'yicha umumiy tarbiyaviy ishlar vazifalari bilan bevosita bog'liq. Shaxsning axloqiy shakllanish asoslari yoshlarni oilaviy hayotga maxsus tayyorlash poydevorini yaratadi. Shuning uchun ham yosh avlodni oila va nikoh munosabatlariga tayyorlashning asosi, vazifalaridan biri bo'lajak oila kishisi shaxsini shakllantirishdir. Asosiy e'tiborni axloqiy ongni shakllantirish, axloqiy fazilatlarni, odatlarni rivojlantirish, yoshlarning axloqiy ongi, xulq-atvori va his-tuyg'ularni birligini tarbiyalash, yoshlarning axloqiy saviyasini oshirishga qaratilmoqda. Tor ma'noda, demak, bo'lajak oila va nikoh rollarini samarali ijro etish uchun yoshlar oilaviy hayot sohasida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari kerak.

Oilaviy hayotga tayyorlashning muhim vazifasi yigit-qizlar o'rtasida oila va nikoh munosabatlari sohasida adekvat munosabatni shakllantirishdan iborat. Bo'lajak oila va nikoh rollarini samarali bajarish uchun yosh shaxs mustahkam, baxtli oila va oila vazifalarini (reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy va h.k.) mas'uliyatli bajarishga qaratilgan ijobiy munosabatlar tizimiga ega bo'lishi lozim.). Umuman olganda, insonning oilaga bo'lgan ehtiyojini, uning zarurligi va muqaddasligiga ishonishini tasdiqlash kerak shuningdek, insonning oila qadrini, uning jamiyatdagi o'rni va shaxs rivojlanishi uchun ahamiyatini anglash; oilaviy hayot idealini shakllantirish va sozlash; farzand ko'rishga psixologik tayyorlik va ularni to'g'ri tarbiyalash istagini shakllantirishdan iborat.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda alohida vazifa nikohga bo'lgan motivatsiyani, turmush o'rtog'ini ongli tanlashga psixologik tayyorlikni shakllantirish va ularning shaxsiy jozibadorligini aniqlashtirishdan iborat. Shu bilan birga, bu sohada yetarli ma'lumot, kerakli ma'lumotlarni o'zlashtirishni ta'minlash, sevgi, nikoh, oila, zamonaviy o'g'il-qizlarning qadriyat yo'nalishlari haqida mavjud g'oyalarni aniqlash muhimdir.

Keng ma'noda, yosh avlodni kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorlashdan maqsad-nikoh va oilaviy munosabatlarni muvaffaqiyatli qurish va ularni uyg'unlashtirish, nikoh barqarorligini ta'minlash va mas'uliyatli nikoh va otaonaga munosabatni rivojlantirishga qodir bo'lgan oilaviy insonning faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirishdir. Bularning barchasi yoshlar uchun oilaviy hayotning eng muhim jihatlari haqida yetarli ma'lumotni yemas, balki tegishli semantik munosabat, qarama-qarshi jinsdagi odamlar bilan muloqot qilishning amaliy ko'nikmalarini yaratish va jinsiy ijtimoiylashuvni amalga oshirishni ham nazarda tutadi.

Bo'lajak oila a'zolarini oilaga tayyorlash jihatlaridan oila va nikoh haqidagi tasavvurlarini to'g'ri shakllantirish, oila va nikoh munosabatlari sohasidagi bilim va ko'nikmalar bilan belgilanadi va quyidagi tarkibiy qismlardan iborat :

Iqtisodiy tayyorlik, jumladan, yosh erkaklar va ayollar tomonidan o'zlashtirilishi kerak bo'lgan kundalik hayotda zarur bo'lgan iqtisodiy bilim va iqtisodiy ko'nikmalar majmui (er-xotinlar o'rtasidagi iqtisodiy mas'uliyatlarning teng taqsimlanishi, hayot va dam olishni tashkil qilish qobiliyati, oila byudjetini rejalashtirish va bajarish qobiliyati va boshqalar.);

Ijtimoiy mustaqillik- yaratilgan oila uchun javobgarlik bo'lajak turmush o'ртоqlar haqida tushuncha berish, ularning iqtisodiy mustaqilligi, oilani moddiy jihatdan ta'minlashning real imkoniyatlari, turmush sharoitini yaratish va boshqalar.;

Oila va nikoh munosabatlarining ijtimoiy va huquqiy bilimlari oilaning jamiyat birligi sifatida ijtimoiy ahamiyatini tushunishdan iborat (oila huquqi asoslari, er-xotin, ota-ona, farzandlarning huquq va majburiyatlari, nikoh, oila va boshqalar.);

Oilaviy hayot uchun ma'naviy-psixologik tayyor fazilatlar bir qator (turmush qurishga jiddiy munosabatda namoyon, hayot sherigi tanlash uchun, yaratilgan oila uchun javobgarlik hissi, oilada sog'lom ma'naviy-psixologik muhitni yaratish uchun tayyorligi, oilada murakkab nizolarni hal qilish qobiliyati, oila a'zolarining kamchiliklari uchun bag'rikenglik, barcha narsada adolat va boshqalar.).

Yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlashning zarur tarkibiy qismlarini keng tahlil qilgan olim I. V. Grebennikov tadqiqotida keltirilgan bo'lib, bu kabi ishlarning quyidagi jihatlarini ta'kidlaydi:

Umumiy ijtimoiy, nikoh va oilaviy munosabatlar va demografiya sohasidagi davlat siyosatini ochib berish hamda er-xotin va ota-onalarning ijtimoiy rollari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan;

Axloqiy, jumladan, ta'lim asosan quyidagi axloqiy fazilatlardan iborat:

boshqa jins vakillariga teng hamkorlik; do'stlik; onaga hurmat, ota, katta va yosh; bolalarni tarbiyalash zarurati; mas'uliyat, sodiqlik, halollik, dadillik, mehribonlik, muvofiqlik; nikoh va oilaviy munosabatlarning axloqiy asoslaridan xabardorlik; nikohning axloqiy asosi sifatida muhabbat; turmush o'rtog'i, oila, bolalar uchun burch hissi; samimiy tuyg'ular madaniyati; ideal er va ona haqida to'g'ri g'oyalari;

Huquqiy: nikoh va oilaga oid Qonunchilik asoslari bilan tanishish; oila huquqining eng muhim qoidalari; er-xotinning bir-biriga, bolalarga, jamiyatga nisbatan burchlari;

Psixologik: shaxsning rivojlanish darajasi sifatida shaxs tushunchalarini shakllantirish; yoshlarning o'zaro munosabatlari psixologiyasining xususiyatlari; nikoh va oilaviy hayotning psixologik asoslari, boshqa odamlarning psixologiyasini tushunish qobiliyati; oilaviy va oilaviy hayot uchun zarur bo'lgan his-tuyg'ularni rivojlantirish; muloqot ko'nikmalarini egallash va boshqalar;

Fiziologik va gigienik, organizmlarning fiziologik xususiyatlarini bilish; shaxsiy gigiena masalalari va boshqalar.;

Pedagogik, jumladan, bolalarni tarbiyalashda oilaning o'rnini, pedagogik salohiyati, oila tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ota-onaning tarbiyaviy vazifalari, ota-onaning pedagogik madaniyatini oshirish yo'llari, yoshlarni o'zo'zini tarbiyalash va tarbiyalash uchun o'ziga xos bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish haqidagi g'oyalarni shakllantirish;

Estetik, jumladan, oilaviy hayotga mustaqil estetik qadriyat sifatida munosabatni shakllantirish;

Iqtisodiy- oila byudjeti, kundalik turmush madaniyati, maishiy boshqaruv ko'nikmalari va boshqalar haqidagi bilimlar bilan qurollantirish.

Nikohga kirish va ahil oila-nikoh munosabatlarini yaratish uchun bo'lajak erxotinning quyidagi tizimga oilaviy hayotda zarur bo'lgan muayyan ko'nikmalar ega bo'lishi muhim.

Nikoh va oilaviy hayot uchun muhim bo'lgan asosiy ko'nikmalarni tasniflashga urinish quyidagi ko'nikmalar guruhlarini aniqlaydi: Nikoh va oilaviy hayotga tayyorlashning yakuniy natijasi oila va nikoh munosabatlariga tayyorlikni

shakllantirishdir. Kelajakda mustaqil oilaviy hayotni tashkil yetishga tayyorlik insonning avvalo oilaviy munosabatlarga tayyorligidir, chunki bu munosabatlarning nomukammalligi birinchi navbatda oilani beqarorlashtiradi. Agar yosh avlod erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy asoslari haqida yetarli nazariy ma'lumotlar bilan ta'minlangan bo'lsa, shuningdek, ular o'rtasidagi axloqiy munosabatlar tajribasi, axloqiy xatti-harakatlar amaliyoti va o'g'il qizlar o'rtasida o'zaro aloqa shakllangan bo'lsa shaxsning nikohga tayyorligi insonning biologik, ijtimoiy va psixologik yetukligidan iborat.

Nikoh va oilaviy munosabatlar haqida umumiy g'oyalar yaratish bilan birga, nikoh tuzishga tayyorgarlik jarayonida bolaning muayyan jinsdagi shaxs sifatida o'zi haqidagi g'oyalar tizimini ishlab chiqishini ta'minlash lozim. Sizing gender kimligingiz xaqida xabardor bo'lishingiz va tegishli erkak yoki ayol rollari assimilyatsiya shaxs shakllanishi eng muhim ustunlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun bolalarda haqiqiy erkak hamda ayolning standartini va shaxsning normal samarali ijtimoiylashuvini ta'minlash uchun unga rioya qilish zarurligini shakllantirish kerak.

Oilaviy hayotga tayyorgarlikning ontogenezdagi shakllanishi va rivojlanishi
Oilaviy hayotga tayyorgarlik aslida erta yoshda boshlanadi, oila va ota-ona xulq-atvori tasvirlarida bola rollar, erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlar haqida birinchi g'oyalarni oladi.

Hayotning ikkinchi yilida oilaviy va ota-ona ijtimoiylashuvi boshlanadi, oilaviy muloqotda bola erkaklik va ayollikning birinchi namunalarini qabul qiladi. Ikki-uch yoshda bola odatda o'z jinsini biladi, o'z "men"ini o'zi va qaramaqarshi jinsdagi odamlarning g'oyalari bilan bog'lay boshlaydi. Erkak va nazokatli xatti-harakatlar, avvalo, "ota-ona", "qizi-ona" o'yinlarida oilaviy va ota-ona sifatida amalga oshiriladi.

Uch-besh yoshlarda bunday bolalar o'yinlarida bola ko'rgan o'z yoki boshqa oilalarning hayotini nusxalash va taqlid qilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Har ikki jins bolalarining manfaatlarini hisobga oluvchi hikoya rolli o'yinlarni tashkil etish bu yoshda bo'lajak oilaviy hayotga tayyorgarlik, jinsga mos ijtimoiy rollarni ijro etish shaklidir. Kichik-maktab yoshida bola oilaviy ahvolini tushunishga, umuman otaonalarning xulq-atvori va ularning xulq-atvoriga baho berishga harakat qiladi bu yoshdagi bolalar otasi va onasiga nisbatan ko'proq yoki kamroq barqaror g'oyalar, fikrlar va pozitsiyalarni rivojlantirishi mumkin. Shu bilan birga, oiladagi har qanday keskin nizoli vaziyatlar yuzaga kelganda, ayrim bolalar ota-onalardan biriga yoki har ikkisiga birdaniga nisbatan "boshqacha bo'lish" ga aniq ongli intilishni shakllantirishlari mumkin.

O'smirlik davrida oilaviy hayotga tayyorgarlikni tashkil etish ayniqsa o'tkir va dolzarb bo'ladi. O'smirlik davrining asosiy mazmuni bolalikdan kattalikka o'tishdir. Bu yoshdagi aqliy rivojlanish o'smirning ijtimoiy ahvoli va balog'atga yetishi tufayli o'ziga xos xususiyatlar va qiyinchiliklarga ega. Bu davrda o'g'il qizlarda faqat balog'atga yetish tuyg'usi emas, balki muayyan jinsning yetarli darajada tabaqalashtirilgan voyaga yetishi – "erkakning ichki holati" yoki "ayolning ichki holati", biroq balog'at yoshining o'zi o'smir shaxsining shakllanishini hech qanday yo'l bilan belgilamaydi, u faqat uning jismoniy holatiga ta'sir ko'rsatadi. Bu davrda his-tuyg'ular, qo'shimchalar va ideallarning umumiy xarakteri asosan shakllangan shaxs xususiyatlari, do'stlik tajribasi, faolligi va tengdoshlari va kattalar bilan muloqoti bilan belgilanadi.

O'smirlik va o'smirlik davrida inson boshqa jins vakillari bilan muloqot qilishda nisbatan kuchli g'oyalar va ko'nikmalarni rivojlantiradi, ularning kelajakdagi turmush o'rtog'i, erkaklar yoki ayollar haqida, shuningdek, erkaklik hamda ayollik haqida ideal g'oyalar bilan qurollanishadi.

Qattiq me'yoriy tasavvurlar erkli-feminin xususiyatlarining doimiysi g'oyasiga yo'l beradi. An'anaviy gender rollarni va stereotiplarni o'zgartirish jiddiy erkaklar va ayollar ruhi va xatti harakati ta'sir qiladi. Jamiyatimizda erkaklar va ayollar birbirlari bilan tubdan o'zgaradigan rollarda o'zaro munosabatda bo'ladilar. Nomuvofiqlik, rollarning noaniqligi, masalan, ayol kishidan kundalik hayotda mardonavor munosabatni kutishi va shu bilan birga, muvaffaqiyatsizlikda emas, ijtimoiy va sanoat sohasida erkaklar bilan raqobatlashishida namoyon bo'lishi mumkin. Bunda ko'pincha umumiy psixologik bezovtalik ortadi. Erkaklik ayollik va qarama-qarshi jinsdagi optimal munosabat standartlari yosh avlod shakllantirish oilaviy hayotga tayyorgarlik asosiy lahzalardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishdagi tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda bolalarning jinsi va yosh xususiyatlari, ularning psixoseksual rivojlanish dinamikasini hisobga olish zarur. Bu masalalar shaxs umumiy axloqiy tarbiyasining tarkibiy qismi sifatida jinsiy tarbiya va jinsiy tarbiya doirasida yechiladi.

14.5. Oilada shaxslar aro munosabatlari.

Odamlar o'rtasidagi muloqot va uning umumiy qonuniyatlari odam turmush tarzining barcha jabhalarida boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatining eng muhim shartlaridan hisoblanadi. Odamning aqli, irodasi, hissiy madaniyati, tarbiyalanganligi, nazokatlilik va shu kabilarning barchasi muloqot tufayli shakllangan xislatlardir.

Shu bilan birga uyqusizlik, bosh og'rig'i, nevrozlar, insultlar, infarktlar va boshqa turli kasalliklar, shuningdek ichkilikka, giyohvand moddalarga ruju qo'yish,

hatto o'z joniga qasd qilish kabilar ham shu muloqotning natijasidir. Rivoyatlarda aytilishicha, dono Ezop o'z xo'jayinining "Menga avval, dunyodagi eng mazali, shirin taomni keltir va undan so'ng aksincha eng bemaza, yaramas taomni keltir", — deb buyurganida, u har ikkala safar ham qaynatilgan tilni keltirgan ekan.

Demak, til, muloqot inson hayotida undan qanday foydalanish, uni qanday ishlatish, qanday tashkil qilishga qarab, uning uchun eng aziz, eng qadrli bo'lishi yoki aksincha eng fojiali bo'lishi ham mumkin. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida odamlar kundalik muloqotining tezlashuvi, aholi zichligining ortib borishi, odamlar turmush tarzining jadallashuvi, ularning ruhiy zo'riqish va ta'sirlanuvchanligining kuchayib borishi kabi holatlar bugungi kunda odamlarning muloqot madaniyatining yuqori darajada bo'lishini taqozo etadi.

Muloqot madaniyati. Muloqot madaniyatiga birinchidan, o'z-o'zini bilish va boshqa odamlarni tushuna olish qobiliyati, ya'ni ularning psixologik xususiyatlarini to'g'ri baholay olish, ikkinchidan, ularning xulqi va holatlariga nisbatan mos (adekvat) munosabat bildiradi olish, uchinchidan, har bir odamga nisbatan uning shaxsining individual xususiyatlariga eng ma'qul keladigan muloqot shakli, usuli va stillarini tanlay bilish kiradi.

Muloqot madaniyatini oshirish uchun odamda ilk yoshlikdan boshlab boshqa odamlarga hurmat va samimiyat bilan munosabatda bo'lishni, ularga hamdardlik, insonparvarlik, mehribonlik qilish qobiliyatlarini shakllantirib borish kerak bo'ladi.

Muloqot eng avvalo odamni odam tomonidan idrok qilishidan boshlanadi, unda dastlabki o'zaro baholash amalga oshadi, dastlabki hissiy-intellektual munosabatlar shakllanadi va shundan so'ng tegishli muloqot shakli amalga oshiriladi. Bu jarayonda odam haqidagi ma'lumot, idrok etilayotgan odamning hayotiy tajribasi, u yoki bu munosabat shaklini yoqtirishi yoki yoqtirmasligini yuzaga keltiradigan xevosita emotsional munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Muloqotda buyruq ohangining ustunligi, do'q-po'pisa ohangida keskin shaklda muomalada bo'lish, suhbatdosh nomiga tez-tez bildirilib turiladigan e'tirozlar, uning xatti-harakati va fikrlaridan norozilikni ifodalash, yo'l bermaslik va tajovuzkorlikni namoyon qilish, oilada o'zaro raqobat (yoki hukmronlik-bo'ysinuvchanlik) munosabatlarini yuzaga keltiradi.

Befarqlik, e'tiborsizlik, qo'pollik, bemehrlik, behurmatlik kabilar oiladagi samimiy muloqotga putur etkazadi. Agar aksariyat hollarda iltimoslardan, maslahatlardan, o'zaro kelishuvli savol-javoblardan, o'z niyat-istaklarini, xatti-harakatlarini xotirjamlik bilan bayon qilish usulidan foydalanilsa, agar oilada o'zaro yordam, o'zaro tushunish, bir-birlariga yon berish odat bo'lsa, unda bunday oilalarda do'stona munosabatlar o'rnatiladi, oilaviy hayot uchun eng maqbul bo'lgan psixologik muhit yuzaga keladi.

Odamlar o'rtasida bir-birlarini tushunishning etishmasligi ko'pincha muloqotdagi to'siq, shaxslararo munosabatlarni buzilishining sababi bo'lib hisoblanadi. Bizlar boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarimizda nima uchundir, o'zimizning fikr-o'ylarimiz, niyatlarimiz suhbatdoshimizga ayon deb hisoblaymiz. Bundan tashqari hamma odamlar ham bolaligidan boshqa odamlarning emotsional holatlarini his qilish, ularni ko'rish, ular bilan hisoblashish, ularni tushunishga intilishga o'rgatilavermaydi.

Shuning uchun ham ko'pchilik holatlarda hatto bir-biriga eng yaqin, bir-biriga zid manfaatlarga ega bo'lmagan odamlar ham hayotda bir-biriga noxushliklarni etkazishi mumkin. Albatta, bu ishlarni ular bir-birlariga yomonlik, yovuzlik qilish niyatida, yoki o'z'lari yovuz odamlar bo'lganliklari uchun emas, balki, shunchaki bir-birini tushunmaganliklari "nima qilayotganliklarini bilmaganliklari" uchun sodir etadilar. Shunga o'xshash holatlar odamlarning o'zaro munosabatlari, muloqotlarida o'ziga xos to'siq vazifasini bajaradi.

Muloqat jarayonida yuzaga keladigan to'siqlar

Ijtimoiy psixologlar muloqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqlarning quyidagilarini farqlaydilar: *psixologik, vaziyatli, mazmuniy va motivatsion* to'siqlardir.

Psixologik to'siq — bu sherigiga ma'qul tushmay qolish, tushunilmay qolishdan qo'rqish, u tomondan inkor qilinishdan yoki keskinlikdan qo'rqish, eng ezgu hislarini va niyatlarini samimiy izhor etishiga javoban qo'pollik bilan javob berilishi mumkinligidan xavotirlanish kabilar tufayli intellektga oid, mehribonlikki oid, kuchga oid shaxsiy imkoniyatlarini namoyon qilish va amalga oshirishga xalaqit beruvchi, o'ziga hos ichki psixik tormozdir.

Vaziyatli to'siqlar — bu suhbatdoshlarning bir xil vaziyatni turlicha tushunishlari, unga turlicha yondashishlari bilan bog'liq.

Mazmuniy to'siqlar — odatda suhbatdoshini tushunmaganlik tufayli, uning mazkur jumlasini qanday ma'noda aytilgani, u qanday fikrni ilgari surayapti, nimani nazarda tutayapti, nimaga olib boradi va shu kabi mulohazalarga borish tufayli yuzaga keladi.

Motivatsion to'siqlar — shunday vaziyatlarda yuzaga keladiki, bunda gapirayotgan odam yo o'zi bayon qilayotgan fikrning motivini etarlicha anglay olmaydi yoki u atayin ularni (asosiy motivni) yashirishga harakat qilayotgan bo'lishi mumkin.

Bulardan tashqari muloqotga to'siq bo'lib, suhbatdoshlarni psixologik madaniyatlik nuqsonlaridan biri, ya'ni ularning na eshitishni va na tinglashni bilmashligi, "teskari aloqaning" yo'qligi xizmat qilishi mumkin. Odamlar o'rtasidagi suhbat ko'pincha ularda aqlning yetishmasligi tufayli emas, balki ularning

xudbinligi tufayli har biri o'zi haqida yoki o'zini qiziqtiradigan masalalar haqida gapirishga intilishligi tufayli kutilganidek amalga oshmay qolishi mumkin.

Oqibatda bitta "aqli" dialog o'rniga, ikkita behuda, hatto zararli monolog amalga oshadi. Shuning uchun ham muloqotga, suhbatlashish san'atiga o'rganish, ijtimoiy-psixologik madaniyatni egallash, o'zi, o'z kayfiyati va hissiyotlarini boshqara olish, bilim va malakalarini ishlab chiqish, o'z gapi bilan suhbatdoshini qiziqтира olish qobiliyatini rivojlantirishga erishish kerak. Biroq, buning uchun birinchi navbatda har qanday muloqotning umumiy qoidasi: boshqa odamlarning, o'z suhbatdoshlarining ehtiyojlari, xohishlarini qondira oladigan odamgina hurmatga erisha olishligini yodda tutishi lozim.

Oilaviy munosabatlarning asosiy bosqichlari.

1. *Uchrashish davri*-boshqa jins vakilidan tajriba olish, nikoh sherigi o'zini ruhan yaqin kishisini tanlash. Ba'zilar uchun bu davr haddan tashqari cho'ziladi. Yoshlar o'z oilasi ichida yolg'on sabablarga ko'ra nikoh oldini olish mumkin lekin shu yo'l bilan ham ular ota-onalari bilan bo'lgan kelishmovchilik va ziddiyatli munosabatlar kishanlaridan o'zlarini ozod qilish uchun muddatidan oldin turmushga intilishlari mumkin yoki sevgan insoni bilan nikoh qurishga sharoiti yo'l qo'ymaydi (iqtisodiy ta'minlanmaganlik, uy-joy muammosi, va boshqalar.).

2. *Nikoh va farzandsiz bosqich*. Bu bosqichda er-xotinning ijtimoiy holati o'zgaradi va oilaning tashqi va ichki chegaralarini aniqlash kerak bo'ladi. Ijtimoiy, hissiy, jinsiy va boshqa muammolar yuzaga kelishi mumkin.

His-tuyg'ular shiddatidagi o'zgarishlarni qabul qilish, ota-onalar bilan psixologik va fazoviy masofani o'rnatish, oilaning kundalik hayotini tashkil etishda hamkorlik tajribasiga ega bo'lish, oilaviy rollarni dastlabki muvofiqlashtirishni qabul qilish va o'tkazish lozim. Bu bosqichda har bir turmush o'rtog'ining mansabi va birinchi farzand ko'rish imkoniyati masalalari muhokama qilinadi.

3. *Yosh bolali yosh oila*. Otalik va onalik bilan bog'liq rollarning bo'linishi, ularni muvofiqlashtirish, yangi oilaviy turmush sharoitlarini moliyaviy qo'llabquvvatlash, yuqori jismoniy va ruhiy yuklarga moslashish, er-xotinning oiladan tashqaridagi umumiy faoliyatini cheklash, yolg'iz qolish imkoniyatining kamligi va boshqalar inobatga olinadi, er-xotinlar ota-onalik vazifasini amalga oshirish boshlanishiga o'tadilar. Ota-ona mavqeini shakllantirish ko'p jihatdan hal qiluvchi jarayon bo'lib, har ikkala ota-ona uchun ham inqiroz bo'lib, u asosan oilada bolalar rivojlanishining taqdirini, bola-ota-ona munosabatlarining tabiatini va ota-ona o'z shaxsining rivojlanishini belgilaydi. Ota-onaning yangi rollari paydo bo'ladi; ularning ota-onalari bobo-buvilari (katta-bobo) bo'ladi.

Bu davrning juda muhim muammosi faqatgina oila bilan cheklangan onaning o'z-o'zini anglash muammosi bo'lishi mumkin. U erining faol hayotiga nisbatan

norozilik va hasad his-tuyg'ulariga ega bo'lishi mumkin. Nikoh xotinning bola tarbiyasiga bo'lgan talablari oshgani sayin buzila boshlashi mumkin, er esa xotini va bolasining o'z ishi va mansabiga aralashayotganini sezadi.

Maktab bolalari bilan oila (o'rta yoshli oila). Bolaning maktabga kirgan vaqti ko'pincha oilada inqiroz boshlanishi bilan kechadi. Ota-onalar o'rtasidagi ziddiyat yanada oydinlashadi, chunki ularning o'quv faoliyati mahsuli jamoatchilik kuzatuvini ob'ektiga aylanadi. Ular birinchi marta bolaning ulg'ayib, uydan chiqib ketishi va ular bir-birlari bilan yolg'iz qolishlarini boshdan kechirishadi.

Bolalarni tark etadigan yetuk oila. Odatda oila rivojlanishining bu bosqichi er-xotinning o'rta hayot inqiroziga mos keladi. Bolalar uyda kamroq bo'ladi va ular oilada ayniqsa muhim rol o'ynaganini anglaydilar. Ehtimol, bolalar orqali ota-onalar bir-birlari bilan muloqot qilishgan, yoki ularga g'amxo'rlik qilish va ularga bo'lgan muhabbat er-xotinni birlashtirgani oydinlashadi. Ota-onalar to'satdan bir-biri bilan gapirish uchun munosabat o'rnatish uchun biron bir mavzu topa olmasligi mumkin. Bolalar tug'ilishi tufayli kechiktirilgan eski kelishmovchiliklar va muammolar birdan avj oladi.

Faqat bitta ota-ona bo'lgan oilalarda bolaning ketishini yolg'iz qolganlarida keksalikning boshlanishi deb his qilishlari mumkin. To'laqonli oilalarda bu davrda ajralishlar soni ko'payadi.

Ko'pincha, bu vaqtga kelib oilaning muammolarni hal qilish uchun ham, ulardan qochish uchun ham ishlab chiqilgan stereotiplar yetarli emas. Bu bosqich yuqori darajadagi xavotir bilan ajralib turadi. Oilaviy munosabatlarga xos bo'lgan sevgi, umidsizlik, nikohdan sub'ektiv qoniqish hissining pasayishi tajribalari er-xotin munosabatlarning keskinlashuviga olib keladi. Ajrimlar bu bosqichda kam emas chunki, hayot safarining oxiri qayta ko'rib chiqish va shaxsiy o'sishi uchun yangi hayot maqsadlari va yangi imkoniyatlar uchun boshqa insonni topish orqali o'z-o'zini amalga oshirish, yangi imkoniyatlarni topish, hissiy yaqin munosabatlarni yo'lga qo'yish uchun er-xotinning istagini aks ettiradi.

Boshqa hamkor qidirish, hayot natijalarini salbiy qayta ko'rib chiqish va bir urinish sifatida "toza shifer bilan hayot boshlash" bu davrga xosdir. O'rta hayot inqirozining bunday yechimi shaxsiy axloqiylikning yetishmasligi va avvalgi oila tizimining resurslarini safarbar qilish asosida yoshga oid rivojlanish muammolarini konstruktiv ravishda hal qila olmaslik bilan bog'liq.

Qarish yoshdagi oila. Bu bosqichda, katta oila a'zolari nafaqaga chiqishadi ushbu bosqichda oilaviy munosabatlar qayta tiklanadi va oilaviy vazifalarga yangi mazmun beriladi.

Oilaviy hayot siklining oxirgi bosqichi. Oilaviy hayot siklining avvalgi bosqichlaridan farqli o'laroq, uning roli tuzilishini o'zgartirish zarurati er-

xotinning notekis qarishi va ularning avvalgi imkoniyatlarini yo'qotishi bilan belgilanadi. Kasbiy faoliyatni tugatish omili ham katta ahamiyatga ega.

Ayollar ancha muvaffaqiyatli va nafaqaxo'r vaziyatga tezroq moslashishadi. Ular, odatda, oilada uy bekasi dam olish tashkilotchisi va h.k sobiq maqomini saqlab qoladi. Oilada erning roli ko'pincha "boquvchi" roli bilan chegaralanadi. Ish bilan bandlikni tugatish taqdirda, u bu rolni yo'qotadi va oilada unga nisbatan talab yo'qolganini his qiladi.

Oila hayotining bu bosqichida o'rta avlod ayniqsa muhim rol o'ynay boshlaydi, o'rta avlod kasal va yordamga muhtoj keksa ota-onalarni hissiy qo'llab quvvatlash va parvarish qilish ularga bog'liq. Bu bosqichda xarakterli yana bir muammo bevalik va turmush o'rtog'ining halok bo'lishidan so'ng hayotni yangi modeli shakllantirish hisoblanadi.

Oilada er xotin ichki munosabatlarining bosqichlari:

Oilada er-xotin munosabatlarining hattoki eng baxtli oilalarda ham quyidagi beshta bosqichlar sodir bo'ladi.

Ehtirosli-bir birini sevish hatto xotirlash xam insoniy ijobiy emotsiyalar keltirib chiqaradi. Biroq bir birini sevish-bunda juftining obrazi ongida xar doim ham mavjud bo'lmasligi hamda har doim ham ijobiy emotsiya keltirib chiqarmasligi mumkin, lekin baribir uni kelishi, bo'lishi kayfiyatini ko'nglini ko'taradi.

Bu bosqichda navbatdagi sevishi davom etadi. Turmush o'rtog'ining kelishi, bo'lishi kayfiyatini ko'tarmaydi. Buning uchun turmush o'rtog'i tomonidan qandaydir e'tibor, mehr muhabbat ayamaslik kerak. Munosabatni, muloqotni bu tarzda (salbiy emotsiya va kechinmalar tarzida) tashkil etmaslik o'zini o'zgartirish bir biriga chidagan holda, o'zining boshqa tomonlarini ko'rsatish tavsiya etiladi. Agar nizolar ijobiy hal bo'lsa er xotin munosabatlari birinchi bosqichgacha tushishi mumkin, agar er xotin munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'ymasa ular hayotida to'rtinchi bosqich boshlanadi va oqibatda ajrim holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Bu bosqichda turmush o'rtog'ini hattoki yonida turish ham unga salbiy emotsiyalar beradi.

Turmush o'rtog'i obrazi ongini tark etmaydi, lekin u salbiy tasavvurlardan tashkil topgan bo'ladi. Bunda er xotinga vaqtinchalik bir biridan dam olishi (ayrilishi) kerak, bunda ular o'rtasidagi munosabatlar hissiyotlar yana qaytadan aloqalarning tiklanishi kuzatishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Oilaning ijtimoiy ahamiyatiga molik funksiyasini nimalar belgilaydi?
2. Hozirgi zamon oilasi "monogam" oilalardan iborat. Bu qanday oilalar?
3. Psixologik muhit - bu nima?
4. Oilaviy hayot haqida tasavvurlar

5. Nikoh oldi omillari deyilganda nimani tushunasiz?

6. Nikoh qurish motivlarining hususiyatlari

Mavzu bo'yicha test topshiriqlari:

1. I.V.Grebennikov ta'limotiga ko'ra oilaning asosiy vazifalari qaysilardan iborat?

- a) Avlod va bolalar tarbiyasi, hissiy, estetik
- b) Reproduktiv, iqtisodiy, tarbiyaviy, kommunikativ
- c) Rekriativ, kommunikativ, axloqiy, hissiy
- d) iqtisodiy, felitsitologik, relaksatsiya, diniy

2. Monogamiya-oilasining ta'rifini belgilang.

a) er xotinlar muayyan ijtimoiy jamoaga tegishli. Bu ijtimoiy tenglik tamoyiliga asoslangan nikohdir

b) ijtimoiy tengsizlik tamoyiliga asoslangan nikoh

c) ko'pxotinlikka tayangan nikohdir

d) bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh. bir kishi o'z hayoti davomida yoki har qanday vaqtda faqat bitta sherigi bor bo'lgan nikoh va oila shakli

3. Nuklear oila oilaning qanday turi?

a) Kengaytirilgan oila-bolalar bilan turmush qurgan er-xotin va ering yoki xotinning qarindoshlaridan biri. to'liq;

b) to'liqsiz (ona, ota, yetim, nikohdan tashqari, ajrashgan); funksional jihatdar to'liqsiz

c) bunday oila er va xotindan iborat bo'lishi va farzandsiz bo'lishi mumkin; istagancha bolalarni o'z ichiga olishi mumkin.

d) an'anaviy oila barcha oila a'zolariga ularning oilaviy roliga qarab aniq belgilangan talablar

4.Oila tushunchasiga mos ta'rifni belgilang.

a) oila er-xotinlar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning tarixan o'ziga xos tizimidir

b) oila ijtimoiy zaruriyat jamiyatdagi aholining jismoniy va ma'naviy ko'payishiga bo'lgan yehtiyoji

c) oila-ijtimoiy institut

d) oila-ma'naviy tamoyillari bilan tartibga va tabiiy qadriyatlar bilan qo'llab quvvatlanadigan institute.

XV BOB. TA'LIMNING YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYADA TUTGAN O'RNI.

Asosiy savollar:

1. O'quv faoliyati.
2. O'quv motivlari.
3. Rivojlantiruvchi ta'limning psixologik asoslari.
4. Dars jarayonida o'quvchilarni boshqarish texnikasi va usullari.
5. Kompyuterlashtirilgan ta'limning psixologik jihatlari.

15.1. O'quv faoliyati

Insonning hayotiy tajribalarni bilimlar, ko'nikmalar va malakalar tariqasida o'zlashtirishiga aloqador bo'lgan bir necha tushunchalar mavjud. Bu o'quv faoliyati, ta'lim, o'qish va o'rganishdir.

Bunday faoliyat kishiga shu jumladan bolaga ham atrof-muhitga moslashish, o'zining asosiy ehtiyojlari, shuningdek, aqliy o'sish va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi.

O'quv faoliyati inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydigan, yoki mavjudlarini o'zgartiradigan, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir.

O'quv faoliyati shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir.

Ta'lim o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi o'quv faoliyatidan iborat bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatish jarayonidir, hayotiy tajribani o'qituvchidan o'quvchiga uzatishdir.

Ta'lim haqida gapirilganda o'qituvchining ta'lim jarayonidagi maxsus funksiyalariga e'tibor qaratiladi. O'qish ham o'quv faoliyatiga taalluqli bo'lib, lekin ko'proq bu tushuncha ishlatilganda o'quv faoliyatida o'quvchiga tegishli faoliyat nazarda tutiladi.

O'qish bunda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlari nazarda tutiladi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan uch tushuncha ham o'quv faoliyati mazmuniga taalluqlidir. O'qishning natijasi haqida gapirilganda o'rganish tushunchasidan foydalaniladi.

O'rganish insonning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi. Etimologik jihatdan bu tushuncha

“o‘rganmoq” tushunchasidan kelib chiqqan bo‘lib, individning ta‘lim va o‘qish natijasida o‘rganishi mumkin bo‘lgan barcha narsalarni o‘z ichiga oladi.

O‘quv faoliyatini o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro ta‘siriga asoslangan o‘quv-bilish jarayoni sifatida turli tomondan tavsiflaganda, biz to‘rt tushunchadan ham foydalanamiz, o‘qituvchi va o‘quvchi ta‘sirining qaysi jihati nazarda tutilayotganligiga bog‘liq ravishda biriga urg‘u beramiz. Dastlab o‘rganish haqidagi masalasiga to‘xtalamiz.

Rivojlanish bilan bog‘liq barcha narsani o‘rganish deb aytish mumkin emasligini ta‘kidlash joiz. Masalan, unga organizmning biologik jihatdan yetilish jarayonlarini kiritish mumkin emas. Chunki organizmning biologik jihatdan yetilishi ta‘lim va o‘rganishga bog‘liq emas. Lekin o‘rganish deb ataladigan barcha jarayonlar yetilishga umuman bog‘liq emas deb bo‘lmaydi. Bu barcha olimlar tomonidan tan olingan. Lekin rivojlanish qay darajada yetilish bilan bog‘liqligini aniqlash muhim. O‘rganish doimo ma‘lum darajada organizmning biologik yetilishiga tayanadi. Masalan, bolaga bosh miyadagi nutq uchun javob beradigan bo‘limlar yetilmaguncha gapirishni o‘rgatib bo‘lmaydi. Bu ikki jarayon o‘rtasida teskari aloqa ham mavjud: ta‘lim va o‘qish organizmning yetilishiga ham ma‘lum ma‘noda ta‘sir ko‘rsatadi.

Insonda bir necha o‘rganish turlari mavjud. Ulardan birinchisi imprinting mexanizmi bo‘yicha o‘rganish, ya‘ni tez, avtomatik ravishda o‘rganishdir. O‘rganishning bu turi markaziy nerv sistemasi rivojlangan hayvonlarda ham mavjud. Masalan, o‘rdakchalar tug‘ilishi bilan ona o‘rdakning yurishini ko‘rib orqasidan ergashib yura boshlaydilar. Chaqaloqlarda so‘rish reflekslari mavjud bo‘ladi. I.P.Pavlov davridan beri xulq-atvorning bunday shakllari shartsiz reflekslar deb atalgan, ularni ko‘proq “instinct” deb atash to‘g‘riroq bo‘lar edi.

O‘rganishning ikkinchi turi shartli reflektor o‘rganish. Bu bo‘yicha ham tadqiqotlarni dastlab I.P.Pavlov olib borgan. O‘rganishning bu turi dastlabki neytral qo‘zg‘atuvchiga shartli reaksiyalar sifatida xulq-atvorning yangi shakllari vujudga kelishini nazarda tutadi. Organizmning shartli reflektor reaksiyalarini tug‘diradigan stimullar qabul qilinishi lozim. Masalan, “limon” so‘zini aytishimiz bilan ko‘z oldimizga sariq rangli, nordon ta‘mli meva keladi.

O‘rganishning uchinchi turi operant o‘rganishdir. Bunday o‘rganish turida bilim, ko‘nikma va malakalar “Sinab ko‘rish va xato qilish” metodi orqali o‘rganiladi. Individ duch keladigan vaziyatlar unda turli instinktiv, shartsiz, shartli reaksiyalarni vujudga keltiradi. Organizm ketma-ket amalda masalani yechish uchun har birini sinab ko‘radi va bunda avtomatik ravishda erishilgan natijani baholaydi. Eng yaxshi natijaga olib kelgan reaksiya, vujudga kelgan vaziyatda organizmning

qulay moslashishini ta'minlagani boshqalaridan ajralib chiqadi va tajribada mustahkamlanadi. Mana shu "Sinab ko'rish va xato qilish"

metodi orqali o'rganishdir.

Yuqorida tavsiflangan o'rganish turlari hayvonlarda ham, insonlarda ham uchraydi. Lekin insonlarda o'rganishning maxsus, oliy turlari mavjud.

Bu birinchidan, boshqa odamlar xulq-atvorini to'g'ridan to'g'ri kuzatish orqali o'rganish bo'lib, unda inson kuzatilayotgan xulq-atvor shakllarini o'zlashtiradi. Bu vikar o'rganish deb ataladi.

Ikkinchi verbal o'rganish, ya'ni insonning yangi tajribani til orqali o'zlashtirishidir. Bunday o'rganish natijasida inson nutqni egallagan boshqa odamlarga, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatishi mumkin.

O'rganish va ta'lim orasidagi ikki muhim qo'shimcha farqlarni ta'kidlab o'tamiz. Ta'lim o'rganishdan farqli ravishda rejali va ongli boshqariladigan tashkiliy jarayondir. O'rganish esa stixiyali ravishda ro'y beradi. O'qish o'quv faoliyatining tarkibiy qismi, o'quvchilarning faoliyati bilan bog'liq ravishdagi tashkiliy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Birinchi holda o'qish ta'limning bir tomoni hisoblanadi, ikkinchi holda ijtimoiylashuvning natijasidir. O'rganish har qanday faoliyatning natijasi bo'lishi mumkin, ta'lim va o'qish tushunchalari esa maxsus o'quv faoliyati bilan bog'liqdir.

Agar faoliyatning asosiy motivi sifatida bilishga qiziqish yoki individning psixologik taraqqiyoti nazarda tutilsa, o'quv faoliyati haqida gapiriladi. Agar motiv individning u yoki bu ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lsa, "o'rganish" tushunchasidan foydalaniladi. Bunday yo'l-yo'lakay o'rganishga misol sifatida ma'lumotlarni ixtiyorsiz ravishda eslab qolish, o'quv maqsadlarini ko'zda tutmagan harakatlarni misol keltirishimiz mumkin. Ta'lim va o'qish har doim ongli jarayonlardir, o'rganish esa ongsiz darajada ham ro'y berishi mumkin. Ta'lim, o'qish va o'rganish orasidagi yana bir farq ma'lumotlarni o'zlashtirishga tayyorlik turli yosh davrlarida turlicha namoyon bo'ladi. O'rganishning elementar turlari imprinting, shartli reflektor va operant turlariga bola tug'ilishi bilanoq amalda tayyor bo'ladi. O'qish bilim, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun ongli, maqsadga yo'naltirilgan qobiliyat sifatida bolada 4-5 yoshligida namoyon bo'ladi, mustaqil o'qishga tayyorlik maktabning birinchi sinflarida, ya'ni 6-7 yosh atrofida vujudga keladi.

O'rganish jarayoni faoliyat sifatida quyidagi o'quv-intellektual mexanizmlar hisobiga amalga oshadi:

1. Assotsiatsiyalarning shakllanishi
2. Taqlid qilish
3. Farqlash va umumlashtirish

4. Insayt (taxmin)

5. Ijod

1. Assotsiatsiyalarning shakllanishi – bu mexanizm alohida bilimlar orasida yoki tajriba qismlari o'rtasida vaqtinchalik bog'lanishlar o'rnatish asosida yotadi.

2. Taqlid qilish - ko'nikma va malakalar shakllanishi uchun asos bo'ladi.

3. Farqlash va umumlashtirish - tushunchalar shakllanishi bilan bog'liq.

4. Insayt (taxmin) - inson tomonidan qandaydir yangi informatsiyani qarab chiqish, o'tmish tajribadan a'lum narsada noma'lumni ko'rishdir. Insayt bolaning intellekti rivojlanishi uchun kognitiv baza hisoblanadi.

5. Ijod. - yangi bilim, ko'nikma va malakalarni yaratish uchun asos hisoblanadi.

O'rganishning muvaffaqiyati turli xil omillarga bog'liq, ular ichida quyidagi psixologik omillar muhim: o'quv faoliyati motivatsiyasi, bilish jarayonlari idrok, diqqat, xayol, xotira, tafakkur va nutqning ixtiyoriyligi, o'quvchilarda irodaviy va boshqa shaxs xislatlari: mas'uliyat, tirishqoqlik, maqsadga intiluvchanlik, intizomlilik, ongllilik, tartiblilik va boshqalarning mavjudligi. O'quv faoliyati samaradorligining psixologik omillariga hamkorlik faoliyatidagi insonlar o'qituvchilar va sinfdoshlari bilan o'zaro ta'sir qila olish ko'nikmasi, intellektual rivojlanganlik va boshqalar kiradi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'rganish bo'lgan tayyorlik (ustanovka) muhim hisoblanadi, bunda o'quv vazifalarining o'qituvchi tomonidan qo'yilishi, o'quvchi tomonidan qabul qilinishi muhim bo'lib, bunda o'qituvchi o'rgatadi, o'quvchi o'rganadi.

Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, bola ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi. D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni mohiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon etish shakliga ko'ra ijtimoiyligini ta'kidlaydi. O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o'quvchida o'zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita o'quvchi shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita bog'liqdir.

Ta'lim o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi o'quv faoliyati, o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'rgatish jarayonidir.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir. O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi. O'quv faoliyatining besh elementi mavjud:

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyatning ayrim kishilar tomonidan bajarilishini asta-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir.

15.2. O'quv motivlari.

Motiv inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, xarakterga undovchi tushunchadir. Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yig'indisi bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Ta'lim jarayonida o'qish motivlari "nima uchun?" "nimaga?", "qanday maqsad bilan?" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'quv faoliyatida o'quv motivlari o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

O'quv faoliyati motivatsiyasining manbalari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

1. **Ichki manbalar.** Ular insonning tug'ma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimi tug'ma axborot olishga bo'lgan ehtiyojdir. Orttilgan ehtiyojlar esa gnostik va ijtimoiy ijobiy ehtiyojlar hisoblanadi.

2. **Tashqi manbalar.** Ular shaxsning ijtimoiy hayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.

Talablar ularning birinchisi bo'lib, jamiyatning shaxsdan talab qiladigan doimiy xulq-atvorini bildiradi. Bog'cha, maktab, oila boladan juda ko'p ishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ijtimoiy kutish jamiyatning har birimizdan ma'lum bilimlar, ko'nikmalar darajasining bo'lishi zarurligini bildiradi. Masalan, bir yoshli bola yurishi kerak, 7 yoshdan u o'qishi kerak, 15 yoshdan u kasb tanlashi kerak, deb hisoblaymiz. Imkoniyatlar shaxs faoliyatini belgilovchi obyektiv shart-sharoitlardir. Masalan, boy kutubxona bolani ko'p kitob o'qishga undaydi.

3. **Shaxsiy manbalar:** bu shaxsning qadriyatlarini tizimi ustanovkalari, g'oyalardir. Bu manbalar har bir shaxs faoliyatida u yoki bu darajada mavjud. Ularning barchasi faoliyatning kechishiga ta'sir etib ta'lim jarayonining motivatsiyasini tashkil etadi.

A.Krutenskiy o'spirinlarda uchraydigan motivlarning quyidagilarini alohida ifodalaydi:

- a) biror o'quv faniga qiziqish;
- b) Yatanga foyda keltirish istagi;
- d) shaxsiy qobiliyatini ro'kach qilish;

- e) oilaviy an'analarga rioya qilish;
- f) do'st-birodarlarga ergashish;
- g) moddiy ta'minlash va hokozolar.

Respublikamizda professor M.G.Davletshin rahbarligida o'tkazilgan F.I.Haydarovning tadqiqotlarida qishloq maktabi o'quvchilarining o'qish motivlari, N.S.Jo'rayevning tadqiqotlarida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'qish motivlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu tadqiqotlarda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv motivlarini psixologik o'yinlar yordamida shakllantirishga mahalliy sharoitda ilk bor kompleks yondashildi. O'quv jarayonida foydalanilgan psixologik o'yinlar o'quvchilarning o'qishga ijodiy yondashuviga, psixik taraqqiyotiga va psixik jarayonlariga ta'sir etishi mumkinligi ko'rsatib berildi. Shu bilan birga baho olishga yo'nalganlik motivlari tashqi motivlar sirasiga kirsada, ichki motivlarni muayyan darajada rivoj topishiga ko'mak berishi ko'rsatib berildi.

15.3. Rivojlantiruvchi ta'limning psixologik asoslari

Ta'lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi. Ta'lim jarayoni besh elementdan iborat:

1. Ta'limning mazmuni - nima o'qitish kerak?
2. Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari.
3. Ta'lim beruvchi.
4. Ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak?
5. O'quvchi.

Ta'lim jarayonini tashkil etish ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi;

faoliyatning barcha turlari tarkib topgan usullar va jarayolarning o'zlashtirilishiga, maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayoni muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'quv faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. Motivatsiya, ya'ni o'qituvchi yaxshiroq o'qitishga, o'quvchi esa yaxshiroq o'qishga harakat qilishi.
2. Ta'limning rivojlangan va egiluvchan tuzilishga egaligi.
3. Ta'limning turli shakllarda amalga oshirilishi. O'qituvchiga o'z ijodiy pedagogik imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishi, o'quvchilarga bilim, ko'nikma va

malakalarni o'zlashtirish uchun o'z individual xususiyatlari va imkoniyatlaridan foydalanish uchun faoliyatni turli shakllarda amalga oshirilishi.

Ta'limning zamonaviy texnik vositalar yordamida bajarilishi

Yuqorida keltirilgan ta'lim va o'qishga qo'yilgan talablarni o'quv faoliyatining o'zaro bog'liq ikki jihati bo'yicha alohida ko'rib chiqamiz:

Ta'lim motivatsiyasi o'quvchilarning o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishiga shaxsiy qiziqishini anglatadi. O'qituvchining faqat moddiy qiziqishlarini qondirish, yoki ishsiz qolmaslik, qisqarishga tushmaslik uchungina ta'lim berishi, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi bilan bog'liq bo'lib, bunda pedagogik faoliyatda yaxshi natijalarga erishish mumkin emas. Ta'lim mahsuldorligini oshirishdagi dastlabki vazifa uni chuqur va ko'p motivatsiyali jarayonga aylantirishdir. O'qituvchi o'quvchilarni o'qitish jarayonida o'z hayotining asosiy mazmuni va maqsadini ko'ra boshlaganida ta'lim samarali bo'ladi.

15.4. Dars jarayonida o'quvchilarni boshqarish texnikasi va usullari

O'quv faoliyatini boshqarish o'z-o'zini boshqarishning tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilarni mustaqil bilim olish, ijodiy fikrlash sari yetaklaydi. O'quv faoliyatini boshqarishning tarkibiy qismlarini rejalashtirish, o'zini nazorat qilish, bilishga qiziqishdan iborat bo'lib, o'zaro jips bir-biri bilan aloqada hukm suradi. O'quv faoliyatini boshqarishning tarkiblari umumlashgan ta'limiy usullar yordami bilan o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi. Ular o'ziga xos xususiyatlari, faolligi, ko'lami, samaradorligi, sur'ati bilan tafovutlanishiga qaramay, bir-birlarini taqozo qiladi. Boshqaruv bu shunday yo'naltiruvchi kuchki, u insonlardagi ijodiy potensial imkoniyatlarini oladigan sharoitlarni yuzaga chiqarishni maqsad qilib qo'yadi. Shunday ekan, O'qituvchi ning ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri va oqilona boshqara olishi o'quvchi shaxsi kamolotida nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Faoliyatdan kutiladigan natija psixologiyada maqsad deyiladi. O'quv jarayonining boshqarilishi ikkita asosiy maqsadni ko'zda tutadi. Ulardan birinchisi, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil eta olish, ikkinchisi esa o'quvchilarning shaxsiy qiziqish va ehtiyojlarini qondirishdir. Ana shu maqsadlar boshqarishning vazifalarini belgilab beradi. Demak, o'quv jarayonini boshqarishning:

- birinchi vazifasi tashkiliy bo'lib, o'quvchilarning ta'lim va tarbiyasi bo'yicha ijtimoiy buyurtmalarni qondirish;

- ikkinchi vazifasi-bevosita o'quvchining qiziqish va talablarini qondirishga yo'naltirilgan holatdagi ijtimoiy vazifadir. Shuningdek, bu vazifa o'quvchilarni ko'tarinkilik, yaxshi kayfiyat va o'quv jarayonidagi ishchanlikni yuzaga keltirishni ham o'z ichiga oladi. Afsuski, ko'p yillar davomida boshqarishning shu ijtimoiy vazifasiga juda kam e'tibor berilgan.

Boshqaruvning ikkinchi vazifasi bu ijtimoiy-psixologikdir. Bu vazifa o'quvchilarda samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-psixologik holat va xususiyatlarni rivojlantirishga qaratil-gandir. Bu holat va xususiyatlar o'quvchilarni o'zaro jipslashtirish, nazorat, o'z-o'zini boshqarish, shuningdek, mustaqil ta'lim olishlarini rivojlantirishdan iboratdir.

O'qitishning ikkita usuli mavjud. Biri an'anaviy o'qitish usuli bunda o'qituvchi muammoni belgilaydi, vazifalarni aniqlaydi va muammoni yechib beradi. O'quvchi esa masalani yechish yo'llarini eslab qoladi va uni yechishni mashq qiladi. Bunda o'quvchilarda reproduktiv tafakkur shakllanadi. Rivojlantiruvchi ta'lim o'qitishning muammoli usulida o'qituvchi o'quvchilarning bilish jarayonlarini boshqaradi, uni tashkil etadi va nazorat qiladi. O'quvchi esa muammoni tushunadi, uni yechish yo'llarini qidiradi va uni yechadi. Bunday hollarda o'quvchi tafakkurining mahsuldorligi oshadi va uning mustaqilligi rivojlanadi.

O'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish uchun o'qituvchi quyidagi qoidalarga tayanishi lozim:

1. O'quv jarayonini shunday tashkil etish lozimki, bunda o'quvchi faol harakat qilishi, mustaqil izlanishi, yangi bilimlarni o'zi kashf etishi va muammoli xarakterdagi masalalarni yechish uchun sharoit izlashi kerak.

2. O'quvchilarga bir xil o'qitish usullari va bir turdagi ma'lumotlarni berishdan qochish kerak.

3. O'rgatilayotgan fanga nisbatan qiziqishning namoyon bo'lishi uchun ayr shu fan yoki bilim, o'quvchining o'zi uchun qanchalik ahamiyatli va muhit ekanligini bilishi kerak.

4. Yangi material qanchalar o'quvchi tomonidan avval o'zlashtirilgan bilimlar bilan bog'liq bo'lsa, u o'quvchi uchun shunchalik qiziqarli bo'ladi.

5. Haddan ziyod qiyin material o'quvchida qiziqish uyg'otmaydi. Berilayotgan bilimlar o'quvchining kuchi yetadigan darajada bo'lishi lozim.

O'qituvchi o'rganilayotgan mavzu yoki bilimining ahamiyatini ko'rsatish, o'quvchining o'quv faolligini oshirish uchun qiziqarli misollar, aqliy o'yinlardan keng foydalanishi lozim. Lekin, ta'limdagi har bir beriladigan bilim yorqin, qiziqarli bo'lavermaydi, shuning uchun o'quvchilarda iroda, qat'iylik, mehnatsevarlik kabi xislatlarning kamol toptirilishi nihoyatda zarurdir. Ana shu xislatlar o'quvchining kelgusida o'z-o'zini nazorat qilishga, o'z-o'zini baholashga va mustaqil ta'lim olishga asos bo'lishi kerak.

E.G.G'oziyev o'quv faoliyatini boshqarishning psixologik asoslari, tafakkur psixologiyasi asoslari bilish nazariyasining psixologik muammolari, komil insonning psixologik nazariyasi yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borgan serqirra ijodkor olim. Respublikamizda o'quv faoliyatini boshqarish muammosi

E.G'.G'oziyev va uning shogirdlari X.Ruhiyeva, Sh.V.Azizovalar tomonidan o'rganilgan. Sh.Azizova tadqiqotida yuqori sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatini boshqarishning psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Muallifning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatini boshqarish tarkiblarini egallash muayyan bosqichma bosqich amalga oshadi, turli xususiyatli materiallarni o'zlashtirish negiziga quriladi. Egallangan usullar va tarkiblarni yangi vaziyatga ko'chirish boshqarish jarayoni vujudga kelganligini bildiradi.

11.4. Kompyuterlashtirilgan ta'limning psixologik jihatlari

Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatini rivojlantirishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali qurollardan, axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchining diqqatini rivojlantiradigan omillardan hisoblanadi. Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda o'quvchilarning faolligini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda o'tiladigan materialni idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqati o'zgarib turadi. O'qitish jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish, o'quvchilar diqqatini materialning asosiy jihatlariga hamda o'zlashtirilgan materialni takrorlashga jalb etish kerak.

Ta'limni avtomatlashtirish pedagogik muammosi o'qituvchilarning faoliyati takrorlanadigan tarkibiy qismlardan iboratligini anglab ularni yordamchi xodimga yoki texnik qurilmaga ham topshirilsa bo'lishini anglaganlaridan so'ng vujudga keldi.

Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham bog'liq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarda tegishli ustanovkani hosil qilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib qolish kerakligini, nimani esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so'zma-so'z esda olib qolish kerakligini, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini tushuntirib o'tishi lozim. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi tomonidan bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'quvchilarda ko'pincha bilish va o'rganishga nisbatan noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emotsionalligi ta'limning muvaffaqiyatlilikini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, bunday ma'lumotni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. O'quvchilarning ijobiy psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida ham bilib borishi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. O'quvchilar emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq o'zlashtirib oladilar.

O'tkazilgan tajribalar hech qanday his-tuyg'u uyg'otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni o'quvchilar yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emotsional tomoni haqida ham qayg'urishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, hajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan faoliyat yuzasidan beg'araz munozara paydo bo'ladi, bahslashiladi, befarq qaralgan yoki salbiy munosabatda bo'lingan ishga esa, hech qanday hafsala bo'lmaydi. Jamiyatimizdagi mehnat haqiqiy ijod, quvonch manbayi. O'qituvchi o'quvchilarida o'quv mehnatiga ijobiy munosabatni uyg'otib, mehnatning haqiqiy ijodga, quvonch manbayiga aylanishiga ko'maklashishi kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo'llaganlar: «Talaba - to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir». Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Ta'lim jarayonining bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bolib, yuqorida aytib o'tilgan metodlardan foydalanish uchqunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning biliishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Ma'lumki, psixologiyada o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi qiziqishining ikki turi aniqlanadi. Birinchisi, bevosita, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi. Qiziqishlar orqali o'quvchilarda ta'limga faol munosabat namoyon boladi. Psixologiyada qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar o'quvchilar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar motivlardir. Qiziqishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini yaxshiroq o'zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchilarning vazifasi o'quvchini qiziqitirib qolgan ishning o'zi bilan shug'ullanishga imkon yaratishgina emas, balki undagi qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan qilish, shuningdek, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagini, maylini shakllantirishdir.

O'quvchilarning muayyan maqsadni ko'zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni yengib olishida, ishdan chalg'itadigan narsalar bilan shug'ullanishdan o'zini tiya olishida, unda o'qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo'ladigan iroda, ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir.

Ta'lim jarayonidagi o'quv materialiga bo'lgan diqqatning barqaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ta'lim jarayonidagi iroda o'quvchining maktab va uyda o'tkaziladigan mashg'ulotlarga tayyor turishida namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish, eslab qolish o'quvchining irodaviy zo'r berishiga bog'liq. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida masalani yechishga, qo'yilgan savolga javob topishga va hokazolarga intilishida namoyon bo'ladi. Ular o'quvchilarda ko'nikma va malakalarni hosil qilishda ham tarkib topadi.

Psixologlar olib borgan tadqiqotlarda o'quvchilar tomonidan berilgan materialning o'zlashtirilishi ko'p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog'liqligi ta'kidlanadi. Irodaviy faollik ta'limning zarur shartidir. O'quv muassasasidagi ta'lim jarayonining o'zi o'quvchilardagi irodani o'stirish omillaridan biridir. Bunda o'quvchilarning kun tartibi, o'qish va oqilona dam olishni bir-biri bilan to'g'ri almashtirib turish katta rol o'ynaydi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim. Zero, bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo'lib, unda jonli mushohadadan mavhum tafakkurga, mavhum tafakkurdan esa amaliyotga o'tiladi, ana shundan so'ng obyektiv haqiqat bilib olinadi. Binobarin, ta'lim jarayonida o'quv materialini idrok qilishning ahamiyati katta. Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, idrok bu narsa va hodisalarni sezgi organlariga ta'sir etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo'lishidir. Idrok etish jarayoni ta'limning turli shakllarida, ya'ni o'qituvchining og'zaki hikoya qilishida, suhbat o'tkazishda, ma'ruza o'qishida, kino-dars, televizion parcha, sxemalar va ko'rgazmali qurollar ko'rsatish, ekskursiyalar o'tkazish, o'quvchining o'ziga darsliklar hamda boshqa qo'llanmalarni o'qitish jarayonida rivojlanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki, fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo'ladi.

Ta'lim jarayonining natijasi o'zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirishdir. Ta'lim bir odamning boshqasiga bilim va

ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi P.Ya.Galperin va N. F. Talizina kabi psixolog olimlar tomonidan o'rganilgan. Ular aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Mualliflar aqliy xatti-harakatlarni moddiy holda tashqi nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izohlab berdilar. Aqliy xatti-harakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o'z ifodasini topadi. Aqliy xatti-harakatlarning ikkinchi bosqichi ko'rgazmalardan olgan tasavvurlari to'g'risida o'quvchilarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. Uchinchi bosqich esa, subyekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, hususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'quvchilarga taklif etiladigan axborotlar aql bovar qilmaydigan darajada tezlik bilan ko'payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eshik qolib, yangilashni taqozo etishi ham o'z-o'zidan ma'lum bo'lmoqda. To'rtinchi bosqichda bajarilgan xatti harakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi. Beshinchi bosqichda esa faoliyatni fikran bajarishga o'tiladi. Bundan ravshan ko'rinib turibdiki, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab qolishga asoslanadigan ta'lim hozirgi talablarga qisman javob bermoqda. O'quvchilarning hamisha yangilanib turadigan axborotlarni mustaqil ravishda o'zlashtirib borishi va o'qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgan fan texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatini beradigan qobiliyatlar taraqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirish muammosi birinchi o'ringa chiqib bormoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilar uchun ta'limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o'zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini qo'llash muhim ahamiyatga egadir.

Bilim oluvchilarning faoliyatiga ko'ra ta'limning quyidagi metodlari ajratiladi:

Tushuntirish, ko'rsatmalilik metodibu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'qituvchi tomonidan olib boriladi, o'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar, tanishadilar.

Bu metod juda keng tarqalgan metodlardan biri bo'lib, uning takomillashtirilgan usullari mavjud, bu dasturlashtirilgan ta'limdir.

Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq

Reproduktiv metodda o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

Muammoli ta'lim metodi o'qituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali o'quvchi bilim va malakalarini

shakllantiradi. Ushbu metodni takomillashtirish yo'llaridan biri, ishchan o'yinlarni tashkil etishdan iboratdir.

Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq:

Qisman izlanish metodi. O'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, u produktiv xarakterga ega, bunda o'quvchi ijod qiladi.

Tadqiqot metodi o'qituvchi yordamisiz tashkil etiladigan ta'lim metodi bo'lib, u o'quvchining mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transformatsiyasini talab etadi. Ta'lim jarayoni tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar tizimini modellashtirish, faoliyat xarakteristikasini tashkil etishga yordam beradi.

Ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik texnologiya bu ta'lim jarayoniga tizimli yondashuv bo'lib, unda ta'lim jarayonini tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari hisobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning optimal shakllari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni quyidagi tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin:

- ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar;
- hamkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;
- ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, mohiyati, amalga oshirish vositalari;
- ta'lim jarayonini differentsiyalashtirish;
- ijodiylik.

Ta'lim texnologiyasi insoniylik tamoyillariga tayanadi. Psixologiyada bu yo'nalishning o'ziga xosligi talabning individualligiga alohida e'tibor berish orqali namoyon bo'ladi. Ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirishda quyidagi asosiy konseptual yondashuvlarga e'tibor berish kerak: - ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi o'z mohiyatiga ko'ra bu yo'nalish ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning to'laqonli rivojlanishini ko'zda tutadi. Bu esa Davlat ta'lim standarti talablariga rioya qilgan holda o'quvchining intellektual rivojlanishi darajasiga yo'naltirilib qolmay, uning ruhiy-kasbiy va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishni ham anglatadi;

tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam qilishi zarur, jarayonning mantiqiyliigi, undagi qismlarning o'zaro aloqadorligi, yaxlitligi amaliy yondashuv. Shaxsda ish yuritish xususiyatlarini shakllantirishga ta'lim jarayonini yo'naltirish, o'quvchi faoliyatini faollashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha layoqati va imkoniyatlarini, sinchkovligi va tashabbuskorligini ishga solishni shart qilib qo'yadi;

- dialogik yondashuv. Ta'lim jarayonidagi ishtirokchi subyektlarning psixologik birligi va o'zaro hamkorligini yaratish zaruratini belgilaydi. Natijada esa, shaxsning ijodiy faolligi va taqdimot eta olishi kuchayadi;

-hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratiya, tenglik, subyektlar munosabatida o'qituvchi va o'quvchining tengligi, maqsadini va faoliyat mazmunini birgalikda aniqlashni ko'zda tutadi;

- muammoli yondashuv. Ta'lim jarayonini muammoli holatlar orqali namoyish qilish asosida o'quvchi bilan birgalikdagi hamkorlikni faollashtirish usullaridan biridir. Bu jarayonda ilmiy bilishning obyektiv ziddiyatlarini aniqlash va ularni hal qilish- ning dialektik tafakkurni rivojlantirish va ularni amaliy faoliyatda ijodiy ravishda qo'llash ta'minlanadi. Ta'lim texnologiyalarini qo'llashda:

- axborot berishning eng yangi vosita va usullaridan foydalanish, ya'ni o'quv jarayoniga kompyuter va axborot texnologiyalarini jalb qilish;

- o'qitish usullari va texnikasi: muloqot, keys stadi, muammoli usul, o'rgatuvchi o'yinlar, "aqliy hujum", insert, "Birgalikda o'rganamiz", pinbord, ma'ruza (kirish ma'ruzasi, vizual ma'ruza, tematik, ma'ruza-konferensiya, aniq holatlarni yechish, avvaldan rejalashtirilgan xatoli, sharhlovchi, yakuniyjlardan foydalanish;

- o'qitishni tashkil qilish shakllari: frontal, kollektiv, guruh, dialog, polilog va o'zaro hamkorlikka asoslanish;

o'qitish vositalari: odatdagi o'qitish vositalari (darslik, ma'ruza matni, tayanch konspekti, kodoskop)dan tashqari grafik organayzerlar, kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish;

o'zaro aloqa vositalari: nazorat natijalarining tahlili asosida o'qitishning diagnostik (tashxis) usullarini qo'llash;

o'quv mashg'ulotini texnologik karta ko'rinishida rejalashtirish o'quv mashg'ulotining bosqichlarini belgilab, qo'yilgan maqsadga erishishda o'quvchi va o'qituvchining hamkorlikdagi faoliyatini talabalarning auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini aniqlab beradi. Shunga ko'ra boshqarishning samarali usuli va vositalaridan foydalanish;

- monitoring va baholash. O'quv mashg'uloti va butun kurs davomida o'qitish natijalarini kuzatib borish, o'quvchi faoliyatini har bir mashg'ulot va yil davomida reyting asosida baholash muhim sanaladi.

15.5. Pedagogik baho psixologiyasi.

Bolalar ta'limi va tarbiyasining muvaffaqiyati motivatsiyaga, ya'ni bilimlarni o'zlashtirish ko'nikma va malakalarni shakllantirish uchun stimullar mavjudligiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'ladi. Bolalar ta'limi va tarbiyasida namoyon bo'ladigan motivlar va qiziqishlar rag'batlantirish va jazolash tizimiga olib keladi. Rag'batlantirish ijobiy xislatlarni vujudga keltirsa, jazolash salbiy xislatlarning

paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Bunday holat rag'batlantirish va jazolash to'g'ri amalga oshirilgan taqdirdagina amalga oshadi.

Baho o'zida rag'batlantirish va jazolashni birlashtirgan pedagogik stimul hisoblanadi: yaxshi baho rag'batlantiradi, yomon baho jazolash uchun xizmat qiladi. Shuni esda tutish lozimki, eng quyi baho ham, eng yuqori baho ham undovchi vazifani bajarmaydi. Masalan, muvaffaqiyatga undovchi eng yaxshi stimul "5" baho emas, "4" baho, "2", "1" baho emas, "3" baho hisoblanadi. "5" baho olgan o'quvchi yanada yaxshiroq o'qishga harakat qilmay qo'yadi. Ijobiy yoki salbiy bahoni doimiy qo'yish ham undovchi funksiyasini yo'qotadi.

Predmetga qaratilgan baholar bolaning shaxsiga emas, u bajargan ish uchun qo'yiladi. Bunda subyekt emas, faoliyatning mazmuni, predmeti, jarayoni, natijasi baholanadi. Shaxsiy pedagogik baholar, aksincha, faoliyat subyektiga tegishli bo'ladi, faoliyatda namoyon bo'ladigan shaxsning individual xislatlari, uning intilishlari, ko'nikmalari baholanadi.

Moddiy pedagogik baholar bolalarni o'quv-tarbiya ishidagi muvaffaqiyatlari uchun turli usullar bilan moddiy rag'batlantirishni nazarda tutadi. Moddiy stimul sifatida bolalar uchun pul, qiziqarli narsalar va boshqa ularning moddiy ehtiyojlarini qondiruvchi narsalardan foydalanilishi mumkin. Ma'naviy pedagogik baho maqtov yoki faxriy yorliqni o'z ichiga olib, bola harakatlarining axloq normalariga mosligi xarakterlanadi. Natijali pedagogik baholar faoliyatning so'nggi natijasiga tegishli bo'lib, asosan unga urg'u beriladi. Bunda qanday yo'l bilan erishilganligiga qaramasdan so'nggi natijaga e'tibor beriladi. Jarayonli pedagogik baholar, natijaga emas, jarayonga tegishlidir. Bunda oxirgi natijaga qanday erishilganligiga emas, natijaga erishishga nima undaganligiga urg'u beriladi. Miqdoriy pedagogik baholar bajarilgan ishning hajmiga tegishli bo'ladi, masalan, yechilgan misollar soniga e'tibor beriladi. Sifatiy pedagogik baholarda bajarilgan ishning sifatiga e'tibor beriladi.

Pedagogik baho turlari bilan birga bolalarni o'quv-tarbiya jarayoniga undashning bir necha usullari mavjud. Ular: e'tibor, qollab-quvvatlash, baho, tan olish, maqtov, mukofot, ijtimoiy rolini, obro'sini oshirish.

Pedagogik bahoning mahsuldorligi deganda uning bolalar ta'lim va tarbiyasidagi undovchi roli tushuniladi. Bolada o'zini o'zi takomillashtirishga, bilim, ko'nikma va malakalar egallashga, shaxsning ijobiy xislatlarini shakllantirishga, xulq-atvorning ijtimoiy foydali shakllariga intilishni kuchaytiradigan baho mahsuldor hisoblanadi. Bola shaxsiy xulq-atvor va intellektual taraqqiyotida motivatsiya tashqi va ichki bo'lishi mumkin. O'quv-tarbiyaviy faoliyatning tashqi motivatsiyasi deyilganda bolaning faolligini tashqi tomondan yo'llab turuvchi stimullar nazarda tutiladi, ya'ni ular bolani o'rab turgan

atrof-muhitdan kelib chiqadi va u bolani ma'lum tarzda tutishga majburlaydi. Bunday qo'g'atuvchilarning ta'siri yo'qotilsa, o'quv faolligi ham susayib, yo'qoladi. Tashqi stimullardan farqli ravishda ichki stimullar bunday faollikni vujudga keltirishi va yo'llab turishi mumkin. O'quv tarbiyaviy faoliyatning ichki motivatsiyasi, tashqi motivatsiyaga qaraganda kuchli bo'lib, mahsuldor pedagogik baho deganda bolada ta'lim va tarbiyaning ichki motivatsiyasini vujudga keltiradigan baho nazarda tutiladi.

Pedagogik baho bolaning yoshiga mos tanlanishi zarur. Pedagogik baho yoshga qarab o'zgarishi tendensiyalari quyidagilar: Birinchidan, yosh ulg'ayishi bilan yangi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash zarurligini tushunish ortadi. Ikkinchidan, bolalikda yillar o'tgan sayin shaxsning ma'lum xislatlarini egallashning ahamiyati ortadi. Uchinchidan, katta bo'lgan sayin, ayniqsa, maktab davrida ijtimoiy-psixologik stimullarning roli ortadi. To'rtinchidan, tashqi stimullarga qaraganda ichki stimullarning roli ortib boradi. Turli yosh davrlarida pedagogik bahoning qulay usullari va sharoitlarini ko'rib chiqamiz.

Sh.A.Dustmuxamedova tomonidan "Olti yoshli bolalarga ta'lim berishda pedagogik bahoning psixologik xususiyatlari" mavzuida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Olimaning ta'kidlashicha, pedagogik baholarni formal va mazmunli baholarga ajratish mumkin. Olimaning ta'kidlashicha, pedagogik baho o'qituvchining bola bilan munosabat uslubiga, xususan o'qituvchi tomonidan baholovchi ta'sirning ma'lum tur va vositalarini tanlashiga bog'liq. Bunda qattiqqo'llik bilan, formal tipdagi baholovchi ta'sirdan ko'proq avtoritar pedagogik ustanovkalari mavjud o'qituvchilar tomonidan, yumshoq ko'ngillik bilan mazmunli motivatsion baho esa demokratik uslubdan foydalanuvchi o'qituvchilar tomonidan foydalanishi aniqlangan.

Bolalarni go'daklik davrida imo-ishora, mimika va pantomimika orqali bildiriladigan hissiy-ekspressiv baholash qo'llaniladi. Ilk bolalik davrida "yaxshi", "yomon" kabi so'zlar bilan baholash mumkin. Maktabgacha yosh davrida xulq-atvor qoidalariga rioya qilish, bilim, malaka va ko'nikmalarni namoyon qilish bilan bog'liq pedagogik baholar paydo bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni ta'lim va tarbiyaga undashda hamma tomonidan berilgan baho emas, balki bu bolalar qadrlaydigan kattalar, o'qituvchilar va ota-onalar tomonidan berilgan baho mahsuldor bo'ladi. O'smirlar esa kattalar emas, balki tengdoshlari, do'stlari tomonidan berilgan bahoni ahamiyatli deb biladilar. Ilk o'spirinlik davrida kattalar tomonidan beriladigan bahoning ahamiyati yanada ortadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. O'quv faoliyati va uning elementlari nimalardan iborat?
2. Ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirish nimaga bog'liq?
3. O'qish motivlari va motivatsiyaga izoh bering.
4. O'quv faoliyati motivatsiyasining manbalariga nimalar kiradi?
5. Rivojlantiruvchi ta'limning psixologik asoslari nimalardan iborat?
6. Dars jarayonida o'quvchilarni boshqarish texnikasi va usullari.

7. Kompyuterlashtirilgan ta'limning psixologik jihatlari.
8. Pedagogik baho turlari.
9. Ta'limni individuallashtirish deganda nimani tushunasiz?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda nima nazarda tutiladi?
 - a) ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'qituvchining baholashi;
 - b) ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak? Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak? Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari, ta'lim beruvchi, o'quvchi;
 - c) bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi;
 - d) bola o'qishni, sanashni bilib olsa.
2. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati nimalarga bog'liq?
 - a) ta'limning maqsadi-nima uchun o'qitish kerak? Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak? Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari, ta'lim beruvchi, o'quvchi;
 - b) motivatsiya, ma'lumot usullari, ma'lumotning tushunariligi, malumotlarni qo'llash;
 - c) ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'qituvchining baholashi;
 - d) o'quvchilarga, o'qituvchining qanday o'qitishiga.
3. O'quv faoliyatining elementlarini to'g'ri belgilang.
 - a) motivatsiya, xotira, o'quv topshiriqlari, o'qituvchining nazorati, pedagogik muloqot yo'llari;
 - b) ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'qituvchining baholashi, pedagogik muloqot yo'llari;
 - c) o'quv motivlari, o'quv topshiriqlari, o'quv harakatlari, o'qituvchining nazorati, o'qituvchining baholashi;
 - d) ta'limning maqsadi nima uchun o'qitish kerak? Ta'limning mazmuni nimaga o'qitish kerak? Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari, ta'lim beruvchi, o'quvchi.
4. O'quv faoliyati motivatsiyasining manbalari qaysilar?
 - a) ichki, tashqi, shaxsiy motivlar;
 - b) bilim, ko'nikma va malakalar;
 - c) ustanovka, qadriyatlar, orttirilgan qobiliyatlar;
 - d) intellektual malakalar.
5. O'qish jarayonida harflar shaklini farqlash qanday malakaga misol bo'la oladi?
 - a) sensor malaka;
 - b) motor malaka;
 - c) intellektual malaka;
 - d) sensomotor malaka.

XVI BOB. TARBIYA PSIXOLOGIYASI.

Reja:

1. Tarbiyaviy texnologiyalarning psixologik jihatlari.
2. Turli yosh bosqichlarida tarbiya xususiyatlari.
3. Shaxs shakllanishida oilaning ta'siri.
4. Shaxs tarbiyasida madaniyat.

16.1. Tarbiyaviy texnologiyalarning psixologik jihatlari

Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ham davr talabiga munosib bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash muammosi hamisha dolzarb ahamiyatga molik bo'lib kelgan.

Tarbiya tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy xislat va xulqiy fazilatlarni tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo'lida tarbiyaviy ta'sir etish jarayonidir.

Tarbiya-bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash maqsadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Tarbiya bolaning ijtimoiy muhitda o'z o'rini topishni o'rganishi hamda insonning hayotiy ko'nikma va malakalarga ega bo'lishidir. Ta'lim jarayonining markazida shaxsning bilish va anglash jarayoni, uning qobiliyati, ilm o'rganishi yotsa, undan farqli o'laroq tarbiya insonni shaxs sifatida shakllanishiga, uning dunyoqarashi va jamiyatga munosabatiga qaratiladi.

Tabiya-bu alohida jarayon emas, balki o'qitishning bir tomoni bo'lib, u bilan umumiy va farqli tomonlarga egadir. Bilim berish va tarbiyaga, asosan, insonning ijtimoiy ko'nikma olish mexanizmining o'ziga xos jihatlari kiritish mumkin. Tarbiya jarayonida shaxsning sifat va xossasi, ijtimoiy xulq-atvori va shakllari nazarda tutilsa, o'qitishda bilim, ko'nikma va malakalar inobatga olinadi.

Tarbiya jarayonining ilmiy asoslari bilan, psixologiyadan tashqari falsafa, sotsiologiya va pedagogika fanlari shug'ullanadi. Holbuki, psixologiya fanisiz tarbiyaning asosiy muammolari hal qilinib bo'lmagan holda to'g'ri qo'yilishi ham mumkin emas, chunki ularni anglash negizida shaxs psixologiyasi, insoniy munosabatlar, har xil ijtimoiy jamoalar psixologiyasini bilish yotadi. Barcha uchun umumiy bo'lgan yoki o'quvchilarga individual tavsiyalar berishda umumiy psixologiya va yosh davrlar psixologiyasiga tayaniladi.

Tarbiya uning maqsadlarini aniqlashdan boshlanadi. Tarbiyaning bosh vazifasi jamiyat hayotida zarur bo'lgan kerakli sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan shaxsni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Tarbiya jarayonida doimiy va o'zgarmas maqsad qo'yilmaydi, chunki o'zgarmas maqsad har qanday jamiyatga ham mos bolavermaydi. Jamiyat tuzilishi va ijtimoiy munosabatlar o'zgarishi bilan tarbiya maqsadi o'zgaradi.

Tarbiya turli xil davrlarda va turli xil jamiyatlarda o'zgarmas jarayon bo'lib qolmaydi. Tarbiyaning maqsadlari, mazmuni, shakl va metodlari har bir tarixiy davrda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Inson shaxsini shakllantirish bo'yicha har bir ijtimoiy tuzum yo'nalishiga mos ravishda talablar qo'yiladi. Tarbiyaning barcha tarixiy davrlar uchun xos bo'lgan ba'zi bir umumiy belgilari ham mavjud. Pedagogik g'oyalar va tarbiyaviy ishni rivojlantirishda muayyan darajadagi aloqa va ma'lum bir davomiylik mavjud. Jumladan, asrlar davomida dars maktabda o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning asosiy shakli bo'lib keldi va shunday bo'lib qolmoqda. Qator o'quv predmetlari mazmuni ma'lum darajada saqlanib qolayapti. Ayni chog'da tarbiyada va ta'lim berishda g'oyaviy tomondan betaraf qoladigan jihatlar borligini ham unutmaslik lozim. Tarbiya va ta'limning tashkiliy shakllarini aniq to'ldirish, maktab ishining u yoki bu masalalarini izohlashda turli davrlarda turlicha yondashuvlar mavjud bo'lgan.

Tarbiya jarayonining texnologiyasini quyidagicha sharhlash mumkin:

Agar jamiyat o'z taraqqiyot davrida ma'lum bir rivojlanishga, madaniyatga va ma'naviyatga erishgan bo'lsa va uni saqlab qolishni hamda yuksaltirishni istasa, uning tarixida turli xil o'zgarishlar ro'y berishidan qat'i nazar, u o'tmishdan beri saqlanib kelayotgan eng yaxshi an'ana va qadriyatlarini qabul qilishi, davom ettirishi lozim bo'ladi. Umuminsoniy qadriyatlar va madaniy boyliklar tarixiy va hududiy chegara bilmaydigan boyliklar qatoriga kiradi. Birinchi navbatda xuddi o'shalar ijtimoiy tarixning barcha bosqichlarida tarbiya maqsadlarini ifodalaydi. Bu maqsadlar yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va tartiblilik, insoniylik va tabiatga bo'lgan muhabbat tushunchalari bilan bog'liqdir. Bu yana ruhiyat, erkinlik, shaxsning o'zi va atrofida ro'y berayotgan voqealarga javobgarlikni his qilishi, kamtarlik, insoniylik ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

Tarbiyalanuvchini alohida takrorlanmas, individuallik sifatida tushunmoq o'zim. Uning ehtiyojlari tuzilishini aniqlash kerak

Ruhiyat yuqori axloqiy tafakkurning bir daqiqalik mayl va ehtiyojlardan yuqori qo'yilishini bildiradi. O'sib kelayotgan va rivojlanayotgan shaxsda bu doimiy ravishda axloqiy barkamollikka intilishda namoyon bo'ladi. Erkinlik bu insonning ichki va tashqi ozodlikka intilishidir, bunda boshqa shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi, millati, diniy va siyosiy qarashlari, sinfiy munosabatlari va boshqa xususiyatlaridan qat'i nazar, uning huquqlari albatta to'la-to'kis tan olinishi lozimdir.

Majburiyat yoki javobgarlikni his qilish erkinlikning qarama-qarshi jihati bo'lib, bu shaxsning manfaatlariga xizmat qiladi. Majburiyatsiz erkinlik bu o'zboshimchalik, palapartishlik hisoblanadi. Erkinliksiz majburiyat esa bu qullikdir. Unisi yoki bunisi o'zaro bir-birini to'ldirganda yoki bog'langanda mustaqillik mavjud bo'lishi mumkin. Majburiyatni yana boshqacha talqin qilinsa, insonning o'z ixtiyori bilan jamiyat hayoti va boshqa insonlar taqdiri uchun javobgarlikni o'z ustiga olishi tushuniladi. Hozirgi zamon tarbiyasining umumiy maqsadi bolani yuksak axloqli, ruhiy jihatdan boy, qalban ozod, erkin, burch va majburiyatni his qila oladigan shaxs sifatida shakllantira olishdir. Tarbiyaning umumiy maqsadi bilan bir qatorda maxsus ijtimoiy maqsadlari ham kelib chiqishi mumkin. Ular tarixning ma'lum davrida o'zgaruvchan talablar bilan jamiyat taraqqiyotining dolzarb muammolarini bayon etishi va rivojlanishiga hissa qo'shishi lozim. Ma'lum vaqtdan so'ng jamiyat taraqqiyoti o'zining ma'lum bir bosqichidan o'tgandan keyin rivojlanish yana davom etadi va talablar ham o'zgaradi. Tarbiyaning maqsad va vazifalaridan biri bu jamiyat taraqqiyotining zamonaviy rivojlanish bosqichlariga javob bera oladigan maxsus tashabbuskor o'quvchilarni yetishtirish, shaxsni o'z-o'zini hurmat qiladigan va intiluvchan qilib tarbiyalashdan iboratdir.

Yuksak tafakkur namoyandalarining, xususan faylasuflarning risolalarida hamda badiiy adabiyotning yirik vakillari asarlarida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy ta'limotlarga, ayniqsa, keng o'rin berilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'tmishda axloqshunoslik sohasida ijod qilib, shu fan taraqqiyotiga salmoqli hiss: qo'shgan mutafakkirlarimiz talaygina.

Abu Nasr Forobiy bolalarni axloqli, nazokatli qilib tarbiyalashda musiq, bilimining muvozanatni yo'qotgan bo'lsa, u tartibga keltiradi, kamol topmaganlarni kamolga yetkazadi va muvozanatli bo'lganlarni muvozanatini uzoq muddatga saqlaydi. "Musiq ruhni davolaydi, uning so'zlarining ta'siri bilan ruhiy quvvatlar o'z substansiyasiga uyg'unlashadi va tartibga, muvozanatga keladi" deb fikr bildirgan

Forobiy o'zining "Iso-al-ulum" kitobining oxirgi bo'limida: "Inson aqli faqat bilim bilan cheklanmaydi, balki odat va qarashlarni o'zining maqsadlariga bo'ysundira olishi va yo'naltirishi, o'zgartirishi ham mumkin", - deb yozadi. Uning fikricha, har bir kishi bilimlarni yaxshi egallamog'i, yaxshi va barkamol tarbiya olmog'i, eng yaxshi fazilatlariga ega bo'lmog'i kerak. Forobiy fikricha, kishidagi tub g'oya saodatdir. Tarbiya vositasi bilan bolalarda hosil qilinadigan barcha insoniy, axloqiy fazilatlar shunga qaratilmog'i kerak.

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacha qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o'sishi va

o'zgarishidir. Bundan tashqari inson shaxsining tarkib topishiga ta'sir qiluvchi yana bir kuchli omil inson orttirgan tajribalarining tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda inson shaxsi uchta omillar ta'sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi, odam tug'ilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi, odamga uzoq muddat davomida tizimli ravishda beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning ta'siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beriladigan irsiy omillarning ta'siridir.

Insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal etuvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu ikkita omilga emas, balki uchinchi bir omilga ham bog'liqdir. Bu omil nasliy yo'l bilan ahamiyati haqida bunday deydi: Bu fan shu ma'noda foydaliki, kimning fe'l-atvori ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir.

Masalantanasining tuzilishi, sochi va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishi mumkin. Lekin, shuni hech qachon esdan chiqarimaslik kerakki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatleri nasliy yo'l bilan berilmaydi. Nihoyat, ayrim hollarda ayrim qobiliyatlar, masalan, musiqa, matematika qobiliyatlari nasliy yo'l bilan berilishi mumkin. Bunday imkoniyatlarning amalga oshirilishi, ya'ni ro'yobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak.

Hozirgi kunda xalqimiz orasidan yetishib chiqqan iste'dodli olimlar, muhandis-ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, iste'dodli artistlar, rassomlar va boshqa kishilarimizga nasliy yo'l bilan berilgan barcha imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi uchun har qanday sharoit maydonga kelganligining dalili bo'la oladi.

Shaxsning barcha xususiyatlari, munosabatlari va xatti-harakatlari shaxsning hayoti faoliyatida ma'lum rolni bajaruvchi va har biri murakkab qurilmadan iborat bolgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam bog'langan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

Shaxsning ana shu ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha sifatleri ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatchisi sifatidagi shaxsning xulq-atvori va xatti-harakatlarini belgilaydi.

Birinchi tizimning hosil bo'lishida analizatorlar o'rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta rol o'ynaydi. Biroq, bu ilgari yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ontogenez jarayonida filogenetik analizatorlar

o'rtasidagi aloqa vaqtlari aloqalar bilan organik jihatdan qo'shilib ketadilar. Bunda mazkur tizimning ichida perseptiv tizimga olib ketadigan yuksak darajada integratsiyalangan ma'lum ichki sensor komplekslarni hosil qiladi. Bunday komplekslar qatoriga nutq, eshitish, ko'rish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning hayot-faoliyati jarayonida o'zaro bir-biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensor-perseptiv uyushishning yagona funksional dinamik tizimini yaratadi. Insonning sensor-perseptiv jihatlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinchi tizim barqaror psixik holatlarni o'z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko'zlovchi va foydali faoliyatining ongli subyekti sifatida boshlagan harakatlarining dastlabki yillaridayoq shakllana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim shaxsni arbob sifatida stabilizatsiya tizimidir. Yo'naltirilganlik, qobiliyat, mustaqillik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo'naltirilganlik shaxsning integral va generalizatsiya qilingan xususiyatidir.

Yo'naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq-atvori va xatti-harakatlarida ijtimoiy ahamiyat yetakchilik qilgan motivlarning bir butun ekanligida o'z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyoqarashi, qiziqishlari va ma'naviy ehtiyojlarida namoyon bo'ladi.

Yo'naltirilganlik strukturasi g'oyaviy e'tiqod katta rol o'ynaydi. G'oyaviy e'tiqod bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emotsional va irod sifatlarining sintezi, g'oyalar va xatti-harakatlar bir butunligining negizidir.

To'rtinchi tizim o'z ichiga shunday xususiyatlar, munosabatlar va xat harakatlarni oladiki, ularda real shaxslarning ijtimoiy "o'y fikrlari va his-tuyg'ulari" aks ettiriladi. Ular bu shaxslarning siyosiy jihatdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning mas'ul arboblari sifatida xulq-atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, optimizm va mehnatsevarlik fazilatlar kiradi.

Shaxs shakllanishida u yashayotgan muhit, kishilar, jamiyatning roli juda kattadir. Masalan, biron mahallada inson shaxsining tarkib topishiga faol ta'sir ko'rsatuvchi yuzta o'ziga xos ijtimoiy muhit bor degan ma'noni bildiradi. Bu yerda shunday bir savol tug'iladi: "Tashqi muhit inson shaxsining tarkib topishiga qanday ta'sir qiladi?"

Birinchidan, ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi.

Ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhit ta'sirining chuqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ma'lumki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra, ilk bolalik chog'laridan boshlab, nihoyat darajada taqlidchan bo'ladi. Bolalar katta odamlarning barcha xatti-harakatlariga bevosita taqlid qilish orqali bu xatti

harakatlarni, yaxshi-yomon fazilatlarini o'zlariga singdirib boradilar. Bolalar oilada, ko'cha-kuyda, katta odamlarning har bir harakatlarini, o'zaro munosabatlarini zimdan kuzatib turadilar.

Inson shaxsining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhitning roli haqida gap borar ekan, shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, ayrim g'ayritabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishida tashqi muhit ta'sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to'la tasdiqlaydi. Biz ayrim tasodifiy hollarda odam bolalarining yovvoyi hayvonlar muhitiga tushib qolish hodisasini nazarda tutayapmiz. Hayotda bunday hodisalar juda siyrak bo'lsa ham har holda uchrab turadi. Masalan, hindistonlik doktor Sing Kalkutta yaqinidagi o'rmonzorda bo'ri bolalari bilan birga ikkita odam bolasining ham to'rt oyoqlab yugurib yurganini ko'rib qoladi. Keyin ularni poylab, qarorgohlarini topib, bolalarni olib ketadi. Ulardan biriga Amala, ikkinchisiga Kamala deb nom qo'yadi. Shu narsa xarakterliki, bolalar yoshlikdan bo'rilar muhitiga tushib qolganliklari tufayli, fe'l-atvorlari, xatti-harakatlari jihatidan bo'rilaridan farq qilmas edilar.

Nutq yo'q, demak tafakkur ham nihoyat darajada cheklangan edi. Juda katta qiyinchiliklar bilan qayta tarbiyalanayotgan bo'ri muhitidagi bolalar shamollash natijasida o'lib qoladilar. Bu hodisa odamning shaxs sifatida rivojlanishi uchun eng avval insoniy muhit, ya'ni ijtimoiy muhit bo'lishi kerakligini to'la tasdiqlaydi. Shaxs va uning psixologiyasiga ta'sir etuvchi ikkinchi omil ta'lim-tarbiyaning ta'siridir.

Ma'lumki, ta'lim-tarbiya inson ongini shakllantiradi, uning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayotga bo'lgan munosabatini tarkib toptiradi. Agar bolalarning ruhiy taraqqiyotlari va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi faqat tashqi ijtimoiy muhit bilan, ta'lim-tarbiyaning o'zigagina bog'liq bo'lganda edi, unday paytda biz bir dilda sun'iy va aynan bir xil ta'lim-tarbiya sistemasini tashkil qilib, har tomondan jab-baravar taraqqiy etgan va deyarli bir xil shaxsiy xususiyatlarga ega shaxslarni yetishtirib chiqarar edik.

Vaholanki, bunday bo'lishi mumkin emas. Shuni aytib o'tish kerakki, bola shaxsining tarkib topishiga ta'lim-tarbiyaning ta'siri deganda, albatta, birinchi navbatda tarbiya muassasalarida, ya'ni bog'cha, maktab, intemat, litsey va kollejlarda beriladigan ta'lim-tarbiya tushuniladi. Biroq, bundan oilada bolaga beriladigan ta'lim-tarbiya mutlaqo mustasno emas. Oiladagi umumiy ijtimoiy muhitdan tashqari, oilada beriladigan ta'lim-tarbiyaning ham roli kattadir. Bola tarbiyasi bilan sistemali shug'ullanadigan va umuman shug'ullanmaydigan oilalarga misollar keltirish mumkin.

Odamning ruhiy taraqqiyoti va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi haqida gapirar ekanmiz, yana bir muhim narsa ustida to'xtab olish kerak. Hozirgi kunda

tez-tez akseleratsiya terminini ishlatayapmiz. Xo'sh akseleratsiya bu nima? Akseleratsiya "tezlatish" degan ma'noni anglatadi. Hozirgi kunda bolalarni ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan juda jadallik bilan rivojlanayotganliklarining guvohi bo'lib turibmiz. Xo'sh, buning sababi nima bo'lishi mumkin? Albatta, bunga turli fikrlar bor. Ayrim olimlar akseleratsiyaning sababini ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'lab tushuntirishga intilmoqdalar. Ularning fikricha, ilmiytexnikaning juda jadal temp bilan rivojlanishi insoniyatning oldiga mislsiz ko'p axborotlarni idrok qilish va fikrda qayta ishlash talablarini qo'yadi. Bu talab o'z navbatida insonni har tomonlama, ya'ni ham jismoniy, ham psixik jihatdan tez rivojlanishiga olib keldi. Yuqorida aytib o'tilgan olimlarning fikricha, akseleratsiya bu XX asrning ikkinchi yarmiga xos bo'lgan hodisadir.

Tarbiyali bo'lish bu xulq-atvorini nazorat qilishdan iboratdir. Bunday nazorat insonga yomon xatti-harakatlarni bajarmaslik imkoniyatini beradi. Agar shaxs xulq-atvorini axloqiyligi haqida qayg'ursa, u ijtimoiylashuvga erishgan bo'ladi.

Tarbiyalanganlik ijtimoiylashuvni o'rganish jarayoni sifatida qaraladigan yosh psixologiyasida olingan natijalarga asoslanadi. Bola o'zini egotsentrik emas, balki tarbiyali tutishi uchun tarbiyalanganlik qanday rag'batlantirilishi kerak? Tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy jihatdan ijobiy ehtiyojlarni hosil qilishidir. Agar ta'lim shaxsning ongini shakllantirish bolsa, tarbiya uning ongsizlik sohasiga ta'sir etishdir. Bolalarga ularni tarbiyaladiganlarga hissiy yaqinlik xos. Odatda 6 oylik bolalar unga g'amxo'rlik qiladigan ota-onasiga boglanib qoladilar. Ota-onaning oldida, ular bilan muloqotda bolish bolalarga juda yoqadi, ularning yo'qligi bolaga yoqmaydi. Ota-onaning g'amxo'rligini bildiradigan so'zlar, xatti-harakatlar bola uchun juda katta ahamiyatga ega, uni erkalamaslik, suymaslik salbiy ahamiyatga ega boladi. Xulq-atvorning dastlabki ijtimoiylashuvi xuddi shu o'rganish jarayoni orqal sodir bolishi mumkin: xulq-atvorning istalgan shakllari g'amxo'rlik va e'tibor bilan taqdirlanadi, kutilmagan shakllari esa qollab-quvvatlanmaydi. Lekin, yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirish va yomon xulq-atvor uchun jazolash axloqiy ijtimoiylashuvning kichik bir qismidir. Biz ko'rib chiqqan xulq-atvor hamma bolalarga ham taalluqli emas.

Bolalarni tarbiyalash samaradorligini oshirishda an'ana va urf-odatlarining roli katta. Xalq urf-odatlarini, an'analari va maro-simlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ular odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, do'stlik-birodarlik his-tuyg'ularini rivojlantiradi. Bular o'z navbatida yoshlar uchun ibrat namunasi o'taydi.

Tarbiya jarayonida g'amxo'rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq ota-onalarga nisbatan g'amxo'r ota-onaga ko'proq taqlid qiladilar. G'amxo'r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini qo'llab-quvvatlamaganda, bola o'z xatti-harakatlarining oqibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g'amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy muloqotni, tushuntirishni, muhokama qilishni, agar bolaning xulq-atvori shuni talab qilsa, og'zaki tanbeh berishni, yaxshi xulq-atvor uchun taqdirlashni nazarda tutadi.

Bola shaxsi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini uning ilk davrlardagi rivojlanishini aniqlamasdan turib tushunish qiyin. Axloqiy rivojlanish ilk bor shaxsning umumiy xususiyatlari va xislatlari shaklida shakllanishi haqidagi g'oyalar ilk bor X.Xartshorn va M.Meylar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ularning fikricha, axloqiy xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi va faoliyatga undovchi fenomenlar aniqlanmaguncha axloqiy rivojlanishni o'rganib bo'lmaydi. X.Xartshorn va M.Meylar olib borgan tadqiqotlarning asosiy maqsadi axloq normalariga rioya qilishda bola shaxsining umumlashgan xislatlarini shakllantirish muhim rol o'ynaydimi yoki xususiy axloqiy odatlar ahamiyatliroqmi, degan savolga javob topish bo'lib, tadqiqotlardan shu narsa aniqlanadiki, axloqiy normalarni bola ongiga singdirilishida xususiy odatlarni yuzaga keltirish va o'ziga xos ta'lim nazariyasiga asoslanish ustunligi yaqqol namoyon bo'ladi.

O'quvchilar tomonidan ba'zi bir axloqiy tushunchalar va tasavvurlarning o'zlashtirilishi va ularning bola shaxsiga bo'lgan ta'sirini psixologik nuqtayi nazardan o'rgangan V.A.Krutetskiy o'z tadqiqotida 10 ta asosiy tushunchani tanlab oladi. Bular: qat'iylik, sezgirlik, faxrlanish, haqgo'ylik, mardlik, bir so'zlilik, kamsuqumlik, qo'rqmaslik, faxrlanish, burch kabilardir. Olim o'tkazgan tadqiqotidan shunday xulosaga keladiki, o'quvchilar ushbu tushunchalarni mukammal tushinishlari va hayotga tatbiq etishlari uchun o'quvchilar faolligini oshirish;

O'quvchilarda o'z-o'zini anglashda shaxs axloqiy hislarining ba'zi bir jihatlari masalalari P.I.Razmislov, jamoa oldida burchni rivojlantirish xususiyatlari A.L.Shnirman, burch hissini tushunish muammolari A.S. Alyakrinskaya, axloqiy jihatdan o'zini aniqlash muammolari V.I.Shardakovlar tomonidan o'rganilgan.

16.2.Turli yosh bosqichlarida tarbiya xususiyatlari

Bolada shaxs xislatlari uch yoshda namoyon bo'la boshlaydi. Bu esa uni uch yoshdan boshlab tarbiyalash zarurligini bildirmaydi. Bolani hayotining birinchi oylaridan boshlab tarbiyalash zarur, faqat uning tashqi ko'rinishlari maktabgacha yosh davrining boshida namoyon bo'ladi. Ilk bolalik davrida berilgan tarbiya butun bolalik davrida namoyon bo'ladi. Tarbiya ona bilan bolaning muloqotidan boshlanadi, bu esa bolaning keyingi shaxsiy rivojlanishini belgilab beradi. Zamonaviy psixologiyadagi so'nggi tadqiqotlarda aniqlanishicha, onadan bolaga

yoki chaqaloqlik davrida onaning o'rmini bosuvchi shaxsdan insoniy emotsional o'zaro munosabatlar bilan bog'liq ko'pchilik sifatlar o'tadi.

Bola ikki yoshga to'lganda muhim shaxs xislati hisoblangan va keyingi hayoti davomida butun umr saqlanib qoladigan insonlarga bog'lanib qolish xislati shakllanadi. Bolada kimgadir simpatiya paydo bo'ladi, ana shu yoqtirgan insonning oldida ko'proq bo'lishga harakat qiladi, unga ko'proq yordam so'rab murojaat qiladi. Bola bog'lanib qolgan shaxs boshqalarga nisbatan ko'proq unga kuchli tarbiyaviy ta'sir o'tkazishi mumkin.

Ilk bolalik davrida bolada axloqiy ongni emas, balki axloqiy hislarni tarbiyalash haqida so'z yuritish mumkin. Bolalarni axloqiy tarbiyalash masalalari bilan bir qancha xorij olimlari shug'ullanishgan. Ulardan J.Piaje, L.Kolberglarning ta'kidlashicha, bolalar maktabga o'qishga borguncha axloqiy ong darajalari konvensial axloqqacha bo'lgan davrda bo'ladi. Ushbu axloq turi shu bilan tavsiflanadiki, kattalar bola uchun axloqiy fikrlar manbasi va axloqiy darajada taqlid qilish namunasi hisoblanadi. Lekin Piaje va Kolberg ishlarida ham qachon va qanday qilib bolani axloqiy tarbiyalash jarayonini boshlash kerakligi haqida tavsiyalar keltirilmagan.

Ilk bolalik davrida axloqiy tarbiya bilan bir qatorda intizomni, jismoniy va gigiyenik tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Tartib intizomni tarbiyalash bolada o'z xohish, istaklarini boshqarish, vaziyatli motivatsion ehtiyojlarni jiddiy muhim maqsadlarga erishishga bo'ysundirishni nazarda tutadi. Ilk bolalik davrida jismoniy tarbiya nafaqat sog'liqni mustahkamlash, bolalarning kuchi va chidamliligini shakllantirish, balki intellektual rivojlanishi uchun ham zarurdir. Shuningdek, ilk bolalik davri elementar gigiyenik malakalarning shakllanishi uchun sezitiv davr hisoblanadi. Elementar gigiyenik malakalarni shakllantirish bolani intizomga o'rgatadi, bu esa unda boshqa ijobiy shaxs xislatlari, jumladan saranjom-sarishtalik, batartiblikka o'rgatadi.

Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalashda ularning uy mehnatida ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega. 4-5 yoshligidan boshlab bolaning uyda doimiy bajaradigan majburiyatlari bo'lishi maqsadga muvofiq. Uy mehnatida ishtirok etish tufayli bolada saranjom-sarishtalik, mas'uliyatlilik, mehnatsevarlik va boshqa foydali xislatlar shakllanadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanishi va tarbiyalashda asosiy mehnat turlari bu uy ishlariga yordamlashish, ota-onalar bilan birgalikda iqtisodiy masalalarni hal qilishda ishtirok etish, ovqat pishirishda yordamlashish, o'simliklar va gullarni parvarishlash va hayvonlarga qarash va b. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'zlari o'ynaydigan, dam oladigan joylarini yigishtirishda, bezashda ishtirok etishlari muhim, kichik maktab yoshidagi bolalar

dars tayyorlagan joyini yig'ishtirishi lozim. Har bir bolaning uyda kichik, ish burchagi boiishi lozim.

Uy ishlariga yordamlashish bolada batartiblik va tozalikni rivojlantiradi. Uy mehnati orqali tarbiyalashning boshqa jihati iqtisodiy jihat bolib, bunda bola oila budgetini tejab-tergab, foydalanish haqida tasavvurlari va malakalari shakllanadi.

Uy mehnatining turlaridan biri o'z-o'ziga xizmat qilishdir. Bunda bolada mustaqillik, o'z-o'ziga xizmat qilish qobiliyati shakllanadi. Bolalarning qishloq xo'jalik ishlarida, o'simliklar va hayvonlarni parvarishlashda ishtirok etishi ekologik va axloqiy tarbiyaning kuchli qurolidir.

Maktabgacha yosh davrida o'yin yetakchi faoliyat bolgani bois, u katta tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. O'yinning tarbiyaviy funksiyalaridan biri shundan iboratki, u bolaning turli eh- tiyojlarini qondirish va uning motivatsion sohasini rivojlantirish vositasi hisoblanadi .

O'qish faoliyatida bola nafaqat olganadi, bilim, malaka va ko'nikmalarni egallaydi, balki tarbiyalanadi ham, ya'ni ma'lum shaxs xislatlari layoqatlar, qobiliyatlar, qiziqishlar, ehtiyojlar, xarakter xislatlari ham shakllanadi. Kichik maktab yoshining oxiriga kelib bolada muvaffaqiyatga erishish yoki muvaffaqiyatsizlikdan qochish ehtiyoji shakllanadi. Boladagi muvaffaqiyatga erishish intilishini to'g'ri tarbiyalash ko'proq kattalar va bolalarning muloqot uslubiga bogliq. Boshlanglch sinflarda o'qish davrida muvaffaqiyatsizlikdan qochadigan va aksincha muvaffaqiyatga intilishga harakat qiladigan o'quvchilarning onalari farzandlariga turlicha munosabatda bolishi aniqlandi:

1. Farzandlarining yutuqlarini baholashda individual normalarga yoki erishilgan natijalarga emas, o'rtacha ijtimoiy normalarga mosligi e'tiborga olingan. Ular uchun farzandlarining yutuqlari shu yoshdagi boshqa bolalarning yutuqlariga nosligi muhim.

2. Bunday onalar farzandlarining xohishlarini kamroq e'tiborga olishadi, uy vazifalarini bajarish jarayonini qattiq nazorat qilishadi, bolani mustaqil ishlashga yoki mustaqil qaror qabul qilishga undashmaydi. Bolaga yordam ham maslahatlar tarzida emas, balki uning faoliyatiga bevosita aralashish, bolaga o'z fikrini o'tkazish tarzida amalga oshiriladi.

3. Bunday onalar ko'pincha farzandlarida qobiliyatlar yo'qligidan noliydi. Nafaqat qobiliyat, balki intilishning yetishmasligida ham farzandlarini ayblaydilar, farzandlarining muvaffaqiyatlarini oson topshiriqlarni bajarish sifatida baholaydilar.

4. Bunday onalar farzandlarining muvaffaqiyatlari uchun kamdan kam maqtaydi. Farzandlarining muvaffaqiyatsizligi uchun ko'proq koyib, qoniqmaslik hissini namoyon etishadi.

Bolalik va maktab yoshida shaxs tarbiyaning hal qiluvchi ta'siri ostida tarkib topadi. Tarbiya maxsus faoliyat sifatida muayyan dastuming, anglab olingan maqsadning mavjudligi bilan ta'sir ko'rsatishning maxsus ishlab chiqilgan va asoslab berilgan vositalari, shakllari hamda metodlarining tasodifiy yoki stixiyali ta'sirlaridan ajralib turadi. Ma'lumki, tarbiyaning eng muhim vazifasi yosh avlodda mustahkam e'tiqod va his-tuyg'ular hamda ularga asoslangan ma'naviy xulq-atvorni hosil qilishdir. Bu vazifani shaxsni faol va muayyan maqsadni ko'zlagan holda, shuningdek, bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan taqdirdagina hal etish mumkin.

Mashhur olim Gerbart tarbiya maqsadini belgilab olishga katta ahamiyat bergan. U tarbiyaning maqsad va vazifalarini yaxshi fazilatli kishini tarkib toptirishdan iborat, deb hisoblaydi. Gerbart tarbiya ishida aqliy ta'limni tarbiyaning eng katta va asosiy vositasi deb bilib, ta'limsiz tarbiya bo'lmaydi, deb hisoblagan.

O'smirlik davri bilan bog'liq bo'lgan yorqin jihatlardan biri bu o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan kuchli intilishdir. O'z-o'zini tarbiyalashning faol kechishi aynan shu yoshdan boshlanib, odatda u yoki bu shaklda insonning butun umri bo'yi davom etadi. O'smirlik davrida o'z-o'zini tarbiyalash haqida gap ketganda, shuni nazarda tutish lozimki, bola 12-13 yoshga yetgandan so'ng birinchi marotaba o'zining aqliy shaxsiy qobiliyatlarining imkoniyati haqida o'ylab qoladi va bularni rivojlantirish uchun ongli ravishda maqsad sari intiladi.

O'z-o'zini tarbiyalash ma'lum bir aniq rivojlanish yo'lini bosib o'tadi. Agar uni asosiy yosh pog'onalari bo'yicha qamrab oladigan bo'lsak, inson ontogenezidagi rivojlanish quyidagicha namoyon bo'ladi:

Birinchi bosqich o'z-o'zini jismoniy va irodaviy tarbiyalashdir. Bu o'smirlik davriga to'g'ri keladi. Insonning bu davrga xos bo'lgan o'z-o'zini tarbiyalashdan maqsad iroda va jismoniy imkoniyatlarni rivojlantirish bo'lib, jasurlik, chidamlilik, o'z-o'zini boshqara olish, matonat, o'z-o'ziga ishonch kabi irodaviy sifatlarni maxsus vosita va mashqlar orqali rivojlantirishdan iboratdir. Bu holat jismoniy rivojlanishga ham taalluqli bo'lib, shu sababli ko'pgina bolalar bu yoshda jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishni boshlaydi.

Ikkinchi bosqich o'zini xulqiy-axloqiy rivojlantirish bo'lib, ilk o'spirinlik davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha ko'proq kuzatiladigan maqsadlar ruhiy, ma'naviy rivojlanish, shaxsning to'g'rilik, yaxshilik, saxiylik, do'stga sodiqlik, sadoqat, muruvvat kabi oliyjanob sifatlarni o'zida mujassamlashtirishga intilishdir.

Uchinchi bosqich kasbiy o'z-o'zini tarbiyalash o'spirinlik davriga to'g'ri keladi. Inson hayotining bu davrini ishga bo'lgan ishtiyoqni o'stirish deb qarash mumkin, unda kishining kasbiy zarur bo'lgan kompleks sifatlarni rivojlantirish,

qobiliyat, malaka, ko'nikma, tanlagan kasbi bo'yicha mahorat bilan ishlash uchun zarur bo'lgan xislatlari shakllanadi. O'z-o'zini kasbiy rivojlantirish maqsadi bu davrda boshlanib, ko'pgina kishilarda mustahkamlanib boradi va uning hayoti davomida asosiy maqsadlardan biri bo'lib qoladi.

To'rtinchi bosqich ijtimoiy-dunyoviy qarashlarda o'z-o'zini tarbiyalashdir. Bu inson hayotining 40-45 yoshidan keyingi davri hisoblanadi. Bu yerda o'z-o'zini rivojlantirish vazifasi ijtimoiy holat, dunyoqarash, hayotga ma'lum nazar bilan qarash hisoblanadi.

Ba'zi hollarda beshinchi pog'ona ham uchrab turadi, bunda o'z-o'zini aktualashtirish masalasi qo'yiladi va hal etiladi.

Besh bosqichdan ikkitasi insonni o'z-o'zini tarbiyalashdagi rivojlanishi o'smirlik va yoshlikning ilk davriga to'g'ri keladi. Bu davrlarda o'z-o'zini tarbiyalash inson xarakterini belgilab beradi.

O'smir va o'spirinlarga ularning jismoniy, ruhiy va axloqiy o'z-o'zini tarbiyalashida qanday ko'maklashish mumkin? Bu savolga quyidagicha javob bersa bo'ladi: birinchidan, o'z-o'zini tarbiyalashning birinchi belgilari paydo bo'lishi bilan ularning intilishlarini faol qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish lozim. Jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, albatta, o'smirlarga jismoniy o'z-o'zini tarbiyalashda katta yordam beradi. Bolalar uchun ayniqsa, sportning o'yin tariqasida o'tkaziladigan turlari foydali, shuningdek, yengil atletika, suzish, kompleks jismoniy tarbiya mashqlari organizmning har taraflama va barkamol rivojlanishiga yordam beradi. Bunday mashqlar jarayonida shaxsning iroda kuchi ham tarbiyalanadi.

Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullana borish, albatta shu sohada yuqori cho'qqini zabt etishni maqsad qilib olish kerak degani emas. Asosiysi ular bolaga quvonch keltirishi, sog'lig'ini mustahkamlashiga yordam berishidir. Ayniqsa, bu jismonan nimjon bolalar uchun foydali bo'lib, bunday o'smirlar bilan ota-onalar, o'qituvchilar yoki biror katta odam shug'ullansa samaraliroq bo'ladi. Bu narsalar albatta kelgusida malakali mutaxassis trener rahbarligi ostida sport bilan shug'ullanish imkoniyatini yo'qqa chiqarmaydi, u holatda tarbiya vazifasi o'zgacha tus oladi, oddiy jismoniy yoki irodaviy o'z-o'zini tarbiyalash, rivojlantirishdan farq qilib, uning chegara doirasidan oshadi.

Shaxs kamol topishida o'smirlarning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishi yaxshi maktab rolini o'taydi. Holbuki bu vosita yagona emas, u doim ham har tomonlama iroda kuchini o'stirishni ta'minlab bera olmaydi. Jismoniy tarbiya natijasida olingan ma'lum iroda kuchi intellektual va boshqa turdagi faoliyatlarda har doim ham o'zini namoyon qila olmaydi. Ayniqsa, hayotning axloqiy tomonlarida avtomatik tarzda iroda o'z kuchini ko'rsata olmaydi. Bunda quyidagi qoida amal qiladi: shaxs iroda kuchini birinchi navbatda ular to'g'ridan

to'g'ri muloqot qiladigan va amaliyotda ko'rinadigan faoliyatlarda chiniqtirib borish zarur.

Manfaatdor, ezgu niyatli va aql-idrokli kattalarning o'smirlar o'z-o'zini tarbiyalashdagi ishtiroki odatda ularning o'z kuchlariga ishonishga, shu yoshdagi o'smirlar xarakteriga xos bo'lgan komplekslar va krizis holatlarini bartaraf etishlariga katta yordam beradi. O'smirlar va o'spirinlarning o'z-o'zini tarbiyalashda kattalarni namuna ko'rsatishi katta rol o'ynaydi. Bu yoshdagi insonlar ko'pincha kattalarga, ayniqsa obro'li kishilarga taqlid qiladilar, ularning yaxshi sifatlarini o'zlarida jam qilishga intiladilar.

Yuqori sinf o'quvchilari xulq-atvori o'z-o'zini rivojlantirish muammolari bilan to'qnashganda, o'z-o'zini tarbiyalash bilan bog'liq murakkab psixologik-pedagogik vaziyat vujudga keladi. Bu jarayonda ular ko'pdan ko'p muammolar va ziddiyatlar bilan to'qnashishlariga to'g'ri keladi. Bulardan biri bu yoshdagi bolalarning romantika va sarguzashtlarga intilishidir. Hozirgi zamon sharoitida bunday intilish ko'pincha hayotning iqtisodiy omillari sababli paydo bo'lgan pragmatik yo'nalish bilan to'qnash keladi.

Agar romantik ideal shaxsdan zohidlik va kamtarlikni talab qilsa, pragmatik dunyoqarash, aksincha, moddiy to'kin-sochinlikka va moldunyoga intilishga olib keladi. Romantik yo'nalganlik yolg'izlikka intilishni qayd etsa, pragmatik yo'nalganlik faol muloqotni nazarda tutadi. Birinchisiga taqdirga tan berish bo'ysunish xos bo'lsa, ikkinchisiga kurashish xosdir. Romantik dunyoqarash rea hayotda sof axloqiy xulqiy tomondan duch kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni davom ettirishi mumkin. O'z-o'zini tarbiyalashda o'spirinlar uchun asosiy qiyinchilik bu ikkala yo'nalishning biridan voz kechib ikkinchisini tanlash. Ammo bu ikkisini birlashtirish mumkinmi, agar mumkin bo'lsa, qanday qilib?

O'spirinlik davridagi bolalar bilan tarbiyachining birinchi galdagi vazifasi shundan iboratki, ularga haqiqiy hayotda romantik va pragmatik yo'nalishlar va boyliklar o'zaro uyg'unlikda kechishini, birining foydasi uchun boshqasidan butkul voz kechishi shart emasligini, romantika va pragmatikani yuqori ruhiy va iqtisodiy insoniy boyliklar sifatida birlashtirish, uyg'unlashtirish mumkinligini tushuntirish lozim. Masalan, yetarli darajada pragmatik, kirishuvchan, ishbilarmon va hisob-kitobli inson bo'lish bilan birga xulq-atvor bobida to'g'ri, yaxshilik qiluvchi, insonlarga, shu bilan birga o'z raqobatdoshlariga ham hamdard bo'lishi mumkin. Biznes tarixi ko'rsatishicha, bunday sifatlar haqiqatdan ham eng yaxshi ishbilarmonlarga xosdir.

Hozirgi zamon o'spirinlarini bunday tarbiyalash uchun romantik, qahramonlik, sarguzasht singari yo'nalishdagi adabiyotlar bilan bir qatorda ishbilarmonlik, tadbirkorlik haqidagi adabiyotlar, ayniqsa, bu sohada taniqli buyuk insonlar hayoti

yoritilgan asarlar bilan tanishtirish lozim. Pragmatik tomonga yo'nalgan o'spirinlarga namunali xulqiy va romantik tomonlari yoritilgan va aksincha, romantiklar foydali ishbilarmonlik taraflari aks etgan adabiyotlar bilan ko'proq tanishishlari lozim.

Xulq-atvor va odatni shakllantirish ma'lumki, odam ongining yuksak belgilaridan biri uning o'zini anglashidir. Odamning o'zini anglashi o'z navbatida shaxsning muhim belgisi hisoblanadi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamni biluvchi va shu olamga ta'sir etuvchi subyektdir. Odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan narsalari uning uchun obyektidir. Ana shu nuqtayi nazardan olganda, odamning o'zini anglashi subyektiv ravishda o'zini "men" deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zligini anglash qobiliyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o'zga kishilar bilan qiladigan har turli munosabatlarda odamning o'zini anglashi, o'zini "men" deb bilishi vujudga keladi va taraqqiy etadi. Odam o'zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o'zining o'tmishi va kelajagini anglashi, o'z huquq va burchini anglashi va nihoyat o'zining fazilat hamda kamchiliklarini anglashi o'zini anglashiga kiradi.

Tarbiya uzluksiz ravishda ta'lim bilan birgalikda avvalo oilada, keyinchalik ta'lim-tarbiya muassasalarida berib boriladi. Shaxsning qaror topishini eng muhim vazifasi o'quvchida axloq talablariga javob beradigan e'tiqod va ideallarni tarkib toptirishdir. O'quvchi shaxsining shakllanishidagi jarayonda yuzaga kelgan axloqiy e'tiqod va ideallar sistemasi, ya'ni uning ma'naviy ongi hukmronlik qiluvchi, uning ijtimoiy faolligini belgilab beruvchi omilga aylanadi.

Shaxsning ijobiy yo'nalishini tarkib toptirish uchun maktab o'quvchilarini barcha vaziyat va holatlarda to'g'ri yo'l tutishini istashi hamda to'g'ri yo'ldan borishi uchun uning nima qilishini bilishi, o'zi ham to'g'ri xulq-atvorli bo'lishni mashq qilishi zarur.

O'quvchilarning ongiga singdirilgan qoidalarni yaxshilab asoslab berilishi, isbotlangan bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Bu hamma narsani tushunib olishga va uning asoslanganligiga ishonch hosil qilishga, oqilona isbotlarga rozi bo'lishga qodir bolgan o'smirlar va katta yoshdagi o'quvchilar uchun juda muhimdir.

O'quvchilarda maksimal faollikni yuzaga keltirish yoki jonli ravishda fikr almashish istagini uyg'otish, ularning fikrini avj oldirish va o'zlarini axloq masalalari ustida o'ylab ko'rishga majbur qilish zarur. O'quvchilarga tayyor haqiqatni zo'rlab qabul qildirish yaramaydi, axloq normalari haqidagi xulosalarni chiqartirish ularning faol ishtirokida amalga oshirilishi lozim. Buning uchun suhbat jarayonida muhokamaga qo'yilishi kerak bo'lgan masalalarni oldindan tayyorlab qo'yish tavsiya etiladi.

O'quvchilarda chuqur va ta'sirchan emotsiyalarni uyg'otishga intilish lozim. Bunda o'qituvchi suhbatni befarq, shavq va zavqsiz emas, balki emotsional tarzda

jonli qilib o'tkazilgandagina erishish mumkin. O'qituvchining ehtirosli e'tiqodi o'quvchilarga o'tishini unutmazlik darkor.

Yuqorida aytilgan fikrlardan o'qituvchilar va ota-onalar o'zlariga hamda o'z xulq-atvorlariga nisbatan juda qattiq talablar qo'yishi, o'nlab bolalarning sinovchan ko'zlari, ularning kuzatib turganliklarini hech qachon unutmazliklari kerak.

Konfutsiy: "Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi", - degan edi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz, millatimiz qonidir. An'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, shuningdek, milliy mustaqillik va uning ne'matlari, respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg'u, qiyofa, xarakter, kuy, raqs, ma'naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy merosi, uning an'analari milliy istiqlol tufayli o'z egalariga qaytarib berildi. Fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini ortishida dinning, xususan "Hadis" ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, g'amxo'rlik, samimiylilik, o'zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda hadislarning roli yanada ortadi.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an'analari yotadi.

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar yetakchi o'rin tutmog'i lozim (tarbiyada etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlamini tarbiyalash lozim:

- o yoshlarda vatanparvarlik his-tuyg'ularini shakllantirish;
- o -xayrixohlik, odamlarga hurmat, mehr-shafqat;
- o kattalarni hurmat qilish, e'zozlash;
- o muloyimlik;
- o -ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;

- kichik yoshdan mehnatsevarlik;
- jismoniy baquvvatlik;
- axloq-odoblilik;
- oilaparvarlik;
- ayollarga hurmat;
- -o'zaro hamkorlikka intiluvchanlik.

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shug'ullanadilar. Tarbiya jarayonida barcha ishtirokchilarning bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlarigina, o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

16.3. Shaxs shakllanishida oilaning ta'siri

Shaxs tarbiyasida muhim rol o'ynaydigan o'ziga xos mikrojamoadan biri oiladir. Ishonch va qo'rquv, xotirjamlik va xavotirlanish, muloqotdagi samimiylik va kirishimlilik yoki aksincha, kirisha olmaslik va sovuqlik bu xislatlarning barini shaxs oilada egallaydi. Bu xislatlar bola maktabga chiqquncha shakllanadi va bolaning rivojlanishiga uzoq vaqt ta'sir etadi. Xavotirlanuvchan onalarda xavotirlanuvchan bolalar shakllanadi.

Rus psixologi R.S.Nemov oila a'zolari orasidagi munosabatlarni to'rtga ajratadi. Ular psixofiziologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy. Psixofiziologik munosabatlarga biologik qarindoshlik va jinsiy munosabatlar kiradi. Psixologik munosabatlar ochiqlik, ishonch, bir-biri to'g'risida g'amxo'rlik qilish, o'zaro axloqiy va hissiy qo'llab-quvvatlash. Ijtimoiy munosabatlar, rollarning taqsimlanishi, oilaning moddiy tomondan bog'liqligi, shuningdek, mavqeli munosabatlarni avtoritet, rahbar, bo'ysunishni o'z ichiga oladi. Madaniy munosabatlar urf-odat va an'analar bilan bog'liq oila ichidagi bog'lanish va munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu murakkab munosabatlar tizimi farzandlarning oiladagi tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi.

Tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarga to'xtalib o'tamiz. Birgalikdagi hayot turmush o'rtog'lardan doimiy kelishuvga tayyorlikni talab etadi, bunda turmush o'rtog'ining qiziqishlari va ehtiyojlari bilan hisoblashish, bir-birini hurmat qilish, bir-biriga ishonish, birbirini tushunishga harakat qilish lozim bo'ladi.

Bolani tarbiyalashga ta'sir etuvchi salbiy omillar qatoriga oila ichidagi munosabatlar odobining er-xotinlar tomonidan doimiy buzilishi, o'zaro ishonch, e'tibor, g'amxo'rlik, hurmat, psixologik qo'llab-quvvatlash va qo'llab-quvvatlashning mavjud emasligini ko'rsatish mumkin. Ko'pincha bunday salbiy

anomaliyalarga er, xotin, beka, oila boshlig'i kabi oilaviy rollarning bir xil tushuni masligi, erxotinlarning bir-biriga yuqori talablar qo'yishi sabab bo'lishi mumkin.

Bola tarbiyasiga salbiy ta'sir etuvchi omillarni amalda bartaraf etish uchun er-xotin orasidagi o'zaro munosabatlar quyidagi asosiy tamoyillar asosida qurilishi lozim:

- Turmush o'rtog'ingizni o'zingizga yoqadigan qilib qayta o'zgartirish vazifasini qo'ymang. Uni shaxs sifatida tushunishga, voqelikka uning ko'zi bilan qarashga, odatiy bo'lmagan, o'rganilmagan, lekin bola tarbiyasida muhim bo'lmagan jihatlar bo'yicha aqlli kelishuvni amalga oshiring.
- Fikrlarda, qarashlarda, ayniqsa tarbiya masalalari bo'yicha umumiylikni barcha iloji bor usullar bilan mustahkamlashga harakat qiling.
- Oila qurgan insonlar shaxs sifatida shakllanib bo'lganligi uchun qarashlarda farqlar yuzaga kelganda nizolashishgacha olib bormaslik lozim.
- O'z xatolaringizni ochiq tan olishga, haqligingizdan shubhalanishga uyalmang.
- Turmush o'rtog'ingizga tanqidiy munosabatda bo'lishdan oldin, o'zingizga ham tanqidiy munosabatda bo'ling. Buning uchun har doim ko'p asoslar topilishi mumkin.
- Turmush o'rtog'ingizda ayrim kamchiliklar, masalan, salbiy xarakter xislatlari paydo bo'lsa, normal holat deb qabul qilish lozim. Barchada kamchilik bor, beayb parvardigor.

Oilada tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun ota-onalar turli tarbiya vositalaridan foydalanishadi: bolani rag'batlantirishadi, jazolashadi, uning uchun namuna bo'lishga harakat qilishadi. Do'stona munosabatda bildirilgan maqtov, befarq va sovuq ota-onalardan olingan maqtovga qaraganda ta'sirliroqdir. Jazolash va taqiqlashga nisbatan maqtovdan aql bilan foydalanish hisobiga bolani shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir qilish mumkin.

Bolani boshqa yo'l bilan amalda o'zgartirib bo'lmaganida jazolashdan ham foydalanish mumkin. Agar jazolash uchun ehtiyoj tug'ilsa, uning tarbiyaviy ta'sirini oshirish uchun iloji boricha qilgan xatti-harakati uchun jazolashga intilish kerak. Jazolash adolatli, lekin juda shafqatsiz bo'lmasligi lozim. Juda qattiq jazolash bolada qo'rquv paydo qilishi mumkin. Bolaning qilgan xatosi unga yaxshilab tushuntirilsa, jazolash samarali bo'ladi. Ko'proq jazolanadigan, baqiriladigan bolalar, ota-onadan uzoqlashadi, emotsional befarq bo'lib qoladi hamda yuqori agressivlikni namoyon etadi.

16.4. Shaxs tarbiyasida madaniyat.

Yoshlarni hamjihat jamoa qilib jipslashtirishda avlod-ajdodlarimiz, otabobolarimiz meros qilib qoldirgan bilimlarni egallash, san'atimizning, madaniyatimizning sirlarini o'rganish, o'zbek xalqining ajoyib an'analaridan foydalanish hamda ularni yoshlar ongiga singdirish katta ahamiyatga egadir.

O'smirlik davridan boshlab shaxs shakllanishiga ommaviy axborot vositalari va madaniyat ko'proq ta'sir ko'rsata boshlaydi. O'smirlik va ilk o'spirinlik davrida oila va maktab ta'siriga nisbatan ommaviy axborot vositalarining ta'sirini boshqarish qiyin. Lekin shunga qaramay tarbiyaviy ta'siri maqsadli boshqarish uchun ma'lum imkoniyatlar mavjud. Bu imkoniyatlar ommaviy axborot vositalaridagi axborotlarni tanlashga yordamlashish, radio va teleko'rsatuvlar mazmuni va ularni sharhlash bilan bog'liqdir. O'smirlik davridan boshlab kattalar uchun mo'ljallangan gazeta va jumallarga qiziq boshalaydi. Agar bu jarayon boshqarilmasa, doimiy emaslik, tasodifiylik ta'sirida o'qishga qiziqish so'nishi mumkin.

Bolalarga ta'sir etadigan ommaviy axborot vositalarini boshqarish haqida gapirganda zamonaviy axborot va madaniyat manbalari bilan munosabatga kirishishni sun'iy cheklash haqida so'z ketadi. Bunda bolalarda ijtimoiy qarashlar va madaniyat, ma'lum estetik didni shakllantirish lozim. Bolaning atrofidagi kattalar, ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari unga katta yordam ko'rsatishlari mumkin. Ularning har biri har kuni nimadir o'qiydi, eslatadi, ko'radi, o'smiringa nimadir o'qishni tavsiya etishi mumkin.

Ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy voqealarni oilada va maktabda doimiy va o'zaro bolishi va buni kattalar bolalarga tushuntirishi zarur. Bu doimiylik va tizimlilik bilan nafaqat ota-onalar va o'qituvchilar, balki bolalarning o'zi ham shug'ullanishi lozim. Shundagina bolalarda ommaviy axborot vositalari va madaniyatga murojaat qilish ehtiyoji paydo bo'ladi, tushunishga tayyorlik (ustanovka), bilish, eshitganini, o'qiganini, ko'rganini eslab qolish, ma'lumotlarni idrok qilishda tanlovchanlik didi shakllanadi. Ota-onalar va o'qituvchilar bolaga nimanidir o'qishni tavsiya qilganida ommaviy axborot vositalarining shaxs rivojlanishiga tarbiyaviy ta'sirini doimo yodda tutish lozim.

Ommaviy madaniyat va moda ham bolalarga chuqur tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadigandek tuyuladi. Lekin bunday qiziqishlar vaqtinchalik va yuzaki bo'lib, vaqt olishi bilan olib ketadi. Lekin bunda bolalarning vaqtinchalik qiziqishlari emas, balki ularning uzoq vaqt ta'sir etuvchi oqibatlaridan xavotirlanish kerak, ya'ni o'smir va o'spirinlarni shaxsiy rivojlanishning jiddiy manbalaridan uzoq vaqt chalg'itishidan xavotirlanish zarur.

Ommaviy madaniyat va modaning vaqtinchaligi va o'tkinchiligidan ular o'smir va o'spirin shaxsi shakllanishiga umuman ta'sir qilmaydi, degan fikrdan yiroqmiz.

Bunday ta'sir albatta mavjud, lekin bu ta'sir shunday qiziqishlari mavjud tengdoshlari bilan muloqot orqali amalga oshadi. Ommaviy madaniyatning bir turiga qiziqadigan, bir narsani moda deb taqlid qiladigan insonlarda umumiy qarashlar paydo boladi. Bu esa o'smir va o'spirinlarda do'st tanlashda, muloqot sherigini tanlashda asos bo'ladi. O'smir va o'spirinlarda bir xil didning shakllanishi, tengdoshlarida ham bir xil shaxsiy muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bu esa muloqotdagi tanlovchanlikni amalga oshiradi hamda o'z navbatida ma'lum insonlar guruhi bilan chegaralangani uchun tarbiyani ham yo'naltiradi.

Tarbiya metodlari va vositalarining psixologik mazmuni

Tarbiya vositalari sifatida tashkil etilgan va tashkil etilmagan ta'sirlar tushunilib, ular yordamida bir guruh insonlar tarbiyachilar boshqa guruh odamlariga tarbiyalanuvchilarga ma'lum psixologik sifatlar va xulq-atvor hosil qilish maqsadida ta'sir o'tkazadilar. Aniq qilib aytganda, shaxsga psixologik ta'sir vositasida tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchining shaxsiyatini o'zgartirish uchun qo'llanilgan harakatlar tushuniladi. Ular qatoriga ta'limning barcha turlarida ishontirish, majburlash, ijtimoiy talablar, tashqi ta'sirlarni va inson harakatlari shaklini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan holatlar kiradi. Tarbiya vositalari sifatida o'ziga xos o'rinni kompleks, global va har taraflama o'tkaziladigan ta'sirlar egallaydi. Ular qatoriga, masalan, psixoterapiyani, ijtimoiy-psixologik treningni va boshqa psixokorreksiya turlarini ko'rsatish mumkin.

Tarbiya vositasi bo'lib, tarbiyachining shaxsiy namuna bo'lishi, atrofdagi odamlarning ko'rsatayotgan xulq-atvori, xatti-harakati, pedagogik, badiiy, ommaviy va boshqa adabiyotlarda keltirilgan va yuqori baholangan lavhalar ham hisoblanadi. Insonga ta'sir etib, uning psixologiyasi va xulq-atvorini o'zgartirishi mumkin bo'lgan har qanday narsa tarbiyaviy ta'sir ko'rsata oladi.

Tarbiya vositalarini odamga ta'sir etish xarakteriga ko'ra ikki guruhga: bevosita va bilvosita ta'sirlarga ajratish mumkin. Bulardan birinchisi bir odamning boshqasiga bevosita ta'siri, ya'ni bir-biri bilan to'g'ridan to'g'ri muloqot qilishi hisoblansa, ikkinchisi, qandaydir vositalar orqali o'tkaziladigan ta'sir, ya'ni bunda tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'zaro aloqa qilmaydi (masalan, kitob o'qish va b.).

Tarbiyachi va tarbiyalanuvchining anglashi nuqtayi nazaridan kelib chiqilsa, tarbiya jarayonida uning vositalarini aniq va mavhum turlarga bo'lish mumkin.

Anglangan tarbiya vositasi qo'llangan taqdirda tarbiyachi anglagan holda o'z oldiga aniq, anglangan maqsad qo'yadi, tarbiyalanuvchi u haqida biladi va uni qabul qiladi. Agar mavhum vositalar ta'siri qo'llanilganda sinovdagi tarbiya ta'siri anglanmagan holda kechadi, tarbiyachi anglab nazorat olib bora olmaydi hamda oldindan o'ylangan yangilish ta'sir kelib chiqadi.

Tarbiya ta'siri qanday tarbiya obyektiga qaratilganligiga ko'ra uning vositalari quyidagicha bo'linadi: emotsional, kognitiv va xulqiy. Tajribada ko'proq ular kompleks tarzda uchraydi.

Har bir ko'rsatilgan tarbiya vositalari o'zining kuchli va ojiz tomonlariga ega. Masalan, bir odamning ikkinchi bir odamga tarbiyaviy ta'sirining o'ziga xosligi va yutuqlari shundan iboratki, bunda tarbiyaning quyidagi turlari ishlatiladi: uqtirish, taqlid qilish va majburlash, o'z navbatida bu usullar asosida ta'limning effektiv mexanizmi yotadi. Bu usul qo'llanilganda tarbiyachi so'z vositalaridan foydalanmasligi ham mumkin, tarbiyalanuvchiga to'g'ri va kerakli xulq-atvorni namuna sifatida ko'rsatishi va o'mak bo'lishi lozim.

Tarbiyachi doimo o'zi istaganidek, barcha narsani so'z bilan ifodalab bera olmaydi. Shuning uchun ham to'g'ridan to'g'ri tarbiya ta'siri tarbiya imkoniyatlarini kengaytiradi. Bundan tashqari, bu vosita bola rivojlanishining ilk bosqichida mumkin bo'lgan yagona usuldir, holbuki bola hali unga qarata aytilgan so'zlarni tushunmaydi. Bu holat bolalarning yoshidan qat'i nazar katta ahamiyatga egadir. Pedagogikada bu usul shaxsiy namuna deb nomlanadi. Ushbu tarbiya vositasining kamchiligi shaxsiy va vaqt bo'yicha qo'llanilishining chegaralanganligidir.

Tarbiyalovchi tarbiyalanuvchiga faqat o'zi ega bo'lgan bilimlarni bera olishi mumkin. Bundan tashqari tarbiyachi har doim ham tarbiyalanuvchi bilan muloqotda bo'la olmaydi.

To'g'ridan to'g'ri bo'lmagan yoki bilvosita tarbiya vositasida kitob orqali, ommaviy axborot vositalari va kodlashgan tizim orqali bir odamdan boshqa odamga axborot uzatiladi. Bunday axborotlarni saqlash va bir necha marotaba qo'llash mumkin. Bunday inson takror va takror material manbayiga murojaat eta oladi. Ammo bunday tarbiya odatda insonga xos bo'lgan jonli hayotiy kuchlardan mahrumdir. Bundan tashqari ushbu vosita ta'siri yosh bo'yicha ham chegaralangan. Ushbu usul so'zlab berilgan mavzuning axloqiy mazmunini anglatadigan bo'lishi lozim.

Bevosita tarbiyaviy ta'siming yutuqlari shundan iboratki, u boshqariladigan, avval o'ylab rejalashtirilgan va nazorat qilib turish mumkin bo'lgan natijalar beradi. Bilvosita tarbiya jarayonida ko'rilgan, kuzatilgan kamchiliklar bunda ham mavjuddir. Mavhum anglanmagan tarbiya vositasi anglangan tarbiya vositalaridan ko'ra ko'proq uchraydi, lekin uning yutuqlari va kamchiliklarini amaliy jihatdan baholash qiyin. Bunga sabab uni ongli ravishda nazorat etib bo'lmasligidir.

Kognitiv tarbiya ta'siri kishining bilim tizimlariga yo'naltirilgan bo'lib, uni o'zgartirish, mukammallashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Hozirgi zamon olimlarining fikriga ko'ra, insonning dunyo haqidagi bilimlari uni shaxs sifatida namoyon etib qolmay, balki uning xulqatvoriga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Tarbiya ta'sirining bu

uning negizida inson shaxsi rivojlanish shartlari, turli muammolarning kelib chiqishi va ularni yechish usullari yotadi. Psixoterapevtning vazifasi shundan iboratki, u psixoanalitik uslubdan foydalanib, mijozning anglab yetilmagan mayllarini uning ongiga yetkazish orqali ular bilan bog'liq bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etishga ko'maklashadi. Bu oqim namoyandalarning ta'kidlashicha, faqatgina anglanmagan motiv va ichki ziddiyatlarigina anglab yetiladi, natijada ularni aqlan idrok etish orqali muammolarni osongina hal qilish mumkin. Psixoanalitik tomonidan mijozdagi anglab yetilmagan ziddiyatlarni aniqlashda erkin assotsiatsiya metodi ham qo'llaniladi.

Bu metodning mohiyati shundan iboratki, psixolog o'zi egallagan barcha usullardan foydalanib, mijozni jo'shqin gapirishga undaydi, bu o'zini xavotirga solgan axborot tariqasida bo'ladi (odatda bu gipnoz holatida qilinadi yoki mijozning o'ta kirishuvchan holatida o'tkaziladi).

Shaxsga psixoterapevtik ta'sir vositalari va uslublari juda ham ko'p, ular bilan tanishish maxsus psixologiya kursining vazifasidir.

Shaxs odam ishtirok etadigan ijtimoiy munosabatlar sistemasining ta'siri ostida va unda o'zi bajaradigan faoliyat ta'siri ostida tarkib topadi. Ijtimoiy muhitning, jamoaning shaxsga ta'siri to'g'risida gapirilar ekan, ijtimoiy psixologiya ishlab chiqayotgan referent guruh tushunchasiga asoslanish zarur. Gap shundaki, hamma odamlar ham, hatto eng yaqin tevarak-atrofdagi odamlar ham maktab o'quvchisining shaxsiga ta'sir qilavermaydi, ko'plarning fikrlariga u befarq qaraydi. Har bir odam uchun bo'lganidek, har bir maktab o'quvchisi uchun ham ayrim guruhlar (ba'zan bunday guruh bir kishidan tarkib topgan bo'lishi ham mumkin) mavjud bo'ladi, u shaxs sifatida bu guruhlarning fikrlari, o'zi uchun nihoyatda ahamiyatli bo'lgan mulohazalari bilan hisoblashadi. Oila, sinf, sinfdagi ayrim o'quvchilar, ba'zi o'qituvchilar, hovlidagi ulfatlar, yaqin do'st va hokazolar muayyan maktab o'quvchisi uchun ana shunday referent guruhlar bo'lishi mumkin. Maktab o'quvchisining tez-tez uchrab turadigan tarbiyaviy ta'sirlariga befarq yoki hatto salbiy munosabatda bo'lish hollariga ko'pincha o'quvchining tarbiyachiga ma'lum bo'lmagan referent guruh pozitsiyasida turishi sabab bo'ladi. A.V.Petrovskiyning oqilona fikriga ko'ra, agar tarbiyachi, maktab o'quvchisiga hech narsa va hech kim ta'sir qila olmaydi, deb da'vo qiladigan bo'lsa, bu narsa odatda tarbiyachining maktab o'quvchisining axloqiy pozitsiyasini belgilab beradigan ta'sirli referent guruhlardan mutlaqo xabarsiz ekanligini bildiradi.

Bolalik va maktab yoshida shaxs tarbiyaning hal qiluvchi ta'siri ostida tarkib topadi. Tarbiya maxsus faoliyat sifatida muayyan dasturning, anglab olingan maqsadning mavjudligi bilan ta'sir ko'rsatishning maxsus ishlab chiqilgan va asoslab berilgan vositalari, shakllari hamda metodlarining qo'llanilishi bilan tasodifiy va stixiyali ta'sirlardan ajralib turadi.

Maktab o'quvchisining muayyan qoidalar va normalarni bilishi ma'naviy xulq-atvorning zarur shartidir. Biroq axloq normalarini shu tariqa bilish o'z-o'zidan axloqiy xulq-atvorni tegishli darajaga erishtirmaydi. Buning ustiga, bilimlarni ma'naviy xulq-atvorni amaliyotsiz o'zlashtirib olish ma'naviy bilimlar bilan ma'naviy xulq-atvor o'rtasidagi ajralishda ifodalanadigan "axloqiy rasmiyatchilik" deb ataluvchi holatning yuzaga kelishiga olib boradi. Shuning uchun maktabgacha tarbiya muassasasi tarbiyalanuvchisi, maktab o'quvchisining hayoti va faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, ijodiy axloqiy, ijtimoiy xulq-atvor tajribasi uning shaxsini tarkib toptirishda asosiy narsa bo'lishi kerak. O'quvchida bu narsa tarbiyachi rahbarligida hosil bo'ladi. Bu narsa o'quvchilarda tabiiy, axloqiy va g'oyaviy-siyosiy bilimlar majmuasini (bu bilimlar muayyan darajada yetakchi rol o'ynagan paytda) tarkib toptirish bilan yuz berishi kerak.

Psixologlar (avvalo L.I.Bojovich va uning xodimlari) bola va maktab o'quvchisining shaxsini tarkib toptirishda uning faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, uning to'g'ri xulq-atvor tajribasini orttirishigina emas, balki uning xulq-atvorining (ma'lum harakatga undovchi fikrlari, his-tuyg'ulari, maqsadlari sistemasini) to'g'ri motivlarini tarbiyalash ham hal qiluvchi narsa ekanligini ko'rsatib beradilar.

Psixologlarning brigani ma'lumotlariga ko'ra, birgina faoliyatning o'zida (bu faoliyatning bola uchun nima sababdan yuz berishiga ham qarab) shaxsning har xil (va hatto bir-biriga qaramaqarshi bo'lgan) sifatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, biz tarbiyalanuvchilarni boshqalarni ochiqdan ochiq va dadil tanqid qilishga o'rgatamiz. Ana shunday qilish bilan bolada jasurlik, sof dillik, tanqidiy ko'z bilan qarash fazilatlarini tarkib topadi, deb hisoblaydilar. Ammo biz aytilganlarni hisobga olmasak, hamisha ham o'zimiz ko'zlagan maqsadga erishavermaymiz. Chunki xulq-atvorning ana shu to'g'ri shakli negizida maktab o'quvchisi amal qiladigan motivlar yotadi. Bu xulq-atvor shaxsan o'quvchining o'zi uchun qanday ma'noga ega bo'lishiga qarab, unda har xil sifatlarni tarkib topishi mumkin. Agar o'quvchi o'z o'rtog'ini qat'iy motivlar asosida tanqid qiladigan bo'lsa, bu tanqid uning o'rtog'ida xarakterning prinsipiiallik, qat'iylik, halollik singari sifatlarni tarkib toptirishga yordam beradi; bordiyu, o'z aybini o'rtog'ining bo'yniga qo'yish istagi bilan tanqid qiladigan bo'lsa, bu xudbinlik, individualizmning tarkib topishiga yordam beradi. Agar shaxsiy g'araz bilan tanqid qilinadigan bo'lsa, unda shu asosda qasoskorlik, makkorlik, insofsizlik xislatlari tarkib topadi. Agar bunday tanqid qilishga, nihoyat, o'qituvchidan qo'rqish va unga yoqish istagi yoki mag'rurlik istagi sabab bo'lsa, unda laganbardorlik, ikki yuzlamachilik singari xislatlar tarkib topishi mumkin. Binobarin, to'g'ri xulq-atvor tajribasi bu xatti-harakat muayyan motivlar asosida amalga oshirilgan vaqtdagina ko'zlangan maqsadga olib keladi. Shuning uchun xulq-atvorning to'g'ri motivlarini tajribada tarbiyalash va mustahkamlash muhim ahamiyat

kasb etadi. Maktab o'quvchilarida muayyan vaziyatlarda tarbiyaviy ta'sirlar vositasida yuzaga keladigan ijobiy motivlar ularning tajribasida mustahkamlanishi va barcha boshlang'ich vaziyatlarga tarqalishi kerak.

Boshqacha qilib aytganda, shaxsning har bir sifat strukturasi, binobarin, maktab o'quvchisining tegishli xatti-harakatiga ijobiy munosabatda bo'lishiga imkon beradigan motiv, ikkinchidan, xatti-harakatlarning mustahkamlangan usuli kiradi. Shunday qilib, shaxsning xislati olimlar fikriga ko'ra, xatti-harakat motivlari va bu motivlar tegishli shakllarining o'ziga xos birikmasidir. Xatti-harakat barqaror, hukmron (asosiy) motivlarning sistemasini ba'zi psixologlar shaxsning yo'nalishi deb ta'riflaydilar. M.S.Neymark maktab o'quvchilarining yo'nalishini tadqiq qildi va bu yo'nalishning uchta asosiy turini jamoa, shaxsiy va ishchanlik yo'nalishlarini (ishga, faoliyat jarayoniga bo'lgan yo'nalishni, ijodiy faoliyatga qiziqishni) alohida ajratib ko'rsatdi. Yo'nalishning jamoa, shaxsiy turlari bir xil, to'g'ri xarakteristikasiga ega bo'lmasligi kerak. Haqiqiy jamoa yo'nalishidan tashqari "xudbinlik guruhi" deb atalgan yo'nalish boshqa jamoalarning qiziqishlarini mutlaqo mensimagan holda faqat bitta jamoaning (guruh, sinf) qiziqishlarinigina e'tirof etadigan yo'nalish ham bor. Shaxsiy yo'nalish shaxsiy yutuqlarga erishishga qaratilgan yo'nalish sifatida hamma vaqt ham jamoa yo'nalishiga qarama-qarshi bo'lavermaydi.

Psixologlar tarbiyaviy ish metodlarining psixologik asoslarini ishlab chiqayotganlarida, tarbiyaning har qanday metodiga abstrakt tarzda qarab va uni baholab bo'lmaydi, degan fikrga asoslanganlar. Bu metodlar qo'llanilayotganda, birinchidan, tarbiyalanayotgan o'quvchining yosh va individual xususiyatlarini, ikkinchidan, shu o'quvchi a'zo bo'lgan bolalar jamoasining xususiyatlarini, nihoyat, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladigan muayyan konkret sharoitlarni hisobga olish zarur. Shaxsning ijobiy yo'nalishini tarkib toptirish uchun, maktab o'quvchisining barcha vaziyat va holatlarida to'g'ri yo'l tutishi uchun uning nima qilishni bilishi, o'zi hurmat qiladigan kishilarning nima qilayotganlarini ko'rishi va o'zi ham to'g'ri xulq-atvorli bo'lishni mashq qilishi zarur.

Bilimlar, axloqiy tasavvurlar va tushunchalarning muayyan sistemasini egallamasdan turib haqiqiy e'tiqodlarni tarkib toptirib bo'lmaydi. O'z-o'zidan bu bilimlar axloqiy xulq-atvorni belgilamasdan turib, unga muhim ta'sir ko'rsata olmaydi. Psixologik tadqiqotlarda shu narsa aniqlanganki, axloqiy tushunchalarni o'zlashtirish jarayoni juda murakkab jarayon bo'lib, unga maxsus rahbarlik qilishni talab etadi. O'quvchilarning tasodifiy hollar, ko'chadagilarning bema'ni ta'siri, kattalarning yaramas xatti-harakatlari ta'sirida tarkib topadigan axloqiy tushunchalari tarbiyachilar va jamoa tomonidan to'g'ri g'oyaviy rahbarlik qilinmasa, xato, noto'g'ri, buzuq tushunchalarga aylanib qolishi mumkin. Ba'zan o'quvchi turmushdagi biror fakt yoki voqeani, adabiy asarlardagi mazmunni, kinokartinalarni

o'zi mustaqil tushuna olmay, noto'g'ri xulosalarga kelib qoladi. Juda og'ir sharoitlarda o'quvchida xato fikrlargina emas, balki ma'naviy tamoyillar va ustanovkalar ruhiga ko'ra bizga yot bo'lgan xatolar ham yuzaga kelishi mumkin. Ko'pchilik noto'g'ri xatti-harakatlarning yuz berishiga ana shular sabab bo'ladi.

Axloqiy ongni tarkib toptirishning eng muhim yo'li o'quvchilarning o'zlarida to'g'ri xulq-atvorni yuzaga keltirish bilan axloqiy tajribani boyitish va umumlashtirish yo'lidir, albatta. O'quvchilardagi axloqiy bilimning turli-tuman shakllari, ularning ongi va his-tuyg'ulariga jonli, yorqin, otashin so'zning (jamoalarda uyushtiriladigan suhbatlar, ma'ruzalar, munozaralar) ta'siri bu ishni ancha to'ldirishi mumkin.

Birinchi vazifa - o'quvchida o'zida shaxsning ijobiy xislatlarini taraqqiy ettirishga va o'z xulq-atvoridagi yomon tomonlardan xalos bo'lishga intilish istagini uyg'otish.

Ikkinchi vazifa - o'quvchiga o'z shaxsiga tanqidiy munosabatda bo'lishda, o'z xulq-atvoridagi xususiyatlarni diqqat bilan va odilona tushunib olishida, o'z kamchiliklarini yaqqol ko'rishda, o'z nuqsonlarini fahmlab olishda yordamlashish vazifasi kelib chiqadi.

Uchinchi vazifa - o'qituvchi tarbiyachi o'z-o'zini tarbiyalash dasturini tuzishda, shaxs xulq-atvori xislatlarining qaysi xususiyatlarini (masalan, o'zini ushlay bilish, qat'iylik va shu singarilarni) taraqqiy ettirish, qaysilarga (masalan, o'jartik, yalqovlik, qo'pollikka) barham berish kerakligini belgilab, hal qilib olishda o'quvchiga yordam beradilar. Xuddi shu yerda shaxs sifatlarini to'g'ri va obyektiv baholashda, ularni kelib chiqish sabablari hamda mazmuni jihatidan baholashda ham o'quvchilarga ko'maklashish muhimdir.

Nihoyat, to'rtinchi vazifa o'qituvchi, tarbiyachi o'z-o'zini tarbiyalashning oqilona yo'llarini ko'rsatib beradilar, o'quvchini shaxsning ijobiy hislatlarini tarkib toptirish va kamchiliklarga barham berishga oid eng maqsadga muvofiq va samarali yo'llarini ko'rsatadilar.

O'smirlik yoshidan boshlab, tarbiyaning yangi omili o'z-o'zini tarbiyalash vujudga keladi. O'quvchilar o'zlaridan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxs xislatlarini tarkib toptirish sohasida xulq-atvordagi kamchiliklarga salbiy xislat va sifatarga barham berish sohasida ongli ravishda muntazam ishlay boshlaydilar. Odam yuksak darajada o'z-o'zini idora qiluvchi, o'z-o'zini kamol toptiruvchi birdan-bir sistemadir, — degan edi I.P.Pavlov.

Agar o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan intilishni kattalar, jamoa yetarli darajada boshqarib va tashkil qilib turmasalar, unda o'quvchi o'z-o'zini tarbiyalash mazmunida (nimani tarbiyalashda) hamda uning shaklida (qanday tarbiyalashda) jiddiy xatolar qilishi mumkin.

U'qituvchi, tarbiyachi o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashiga rahbarlik qilishda 4 ta vazifani ko'zda tutishi kerak.

Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga va mashqqa degan edi ulug' olim Arastu. Ana shu g'oyalarga asoslangan holda tarbiyachilar quyidagilarga amal qilishlari lozimdir:

- tarbiyada ulg'ayayotgan inson shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir talaba, o'smir va yosh yigitning betakror va o'ziga xosligini hurmatlash, uning ijtimoiy huquqiy va erkinligining e'tiborga tutilishi;
- milliylikning o'ziga xos an'ana vositalariga tayanish, jahonmadaniyatining ilg'or tajribalariga asoslanish;
- talabalar faoliyatida tarbiyaviy jarayonning asosini tashkil qilish;
- qiziqarli, tolaqonli talabalar yosh jihatlariga mos hayot iqlimini yaratish, mehnat, xayriya, ijtimoiy foydali, ijtimoiy ko'ngilochar va shunga o'xshash tadbirlar tashkil etish lozimki, natijada talabalar o'zlari xohlagan ishga qo'l ursinlar, muvaffaqiyat hissini tushunib o'zlariga ishonchlari ortsin, axloqan barqaror bolsin.

Xulosa qilib aytganda, mustaqil jamiyatning baxt-saodati yo'lida halol mehnat qilish; jamiyat boyligini saqlash va ko'paytirish yo'lida har bir kishining tinmay g'amxo'rlik qilishi, ijtimoiy burchni yaxshi anglash, jamiyat hayotida va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy sofdillik, odamiylik va kamtarlik, milliy va irqiy adovatlarga aslo yo'l qo'ymaslik va doimo o'z-o'zini tarbiyalab borish kabilar tarbiya jarayonining muhim xislatlaridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Tarbiya tushunchasini qanday ta'riflash mumkin?
2. Tarbiya vositalari deganda nimani tushunasiz va ularga misol keltiring.
3. Shaxs shakllanishida tarbiyaning o'rni qanday?
4. O'z-o'zini tarbiyalash deganda nima tushuniladi?
5. O'z-o'zini tarbiyalash inson ontogenezining qaysi davridan boshlanadi?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Quyidagi javoblardan qay birida tarbiya tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan?
 - a) Tarbiya bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash maqsadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.
 - b) Tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy xislat va xulqiy fazilatlarini tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo'lida tarbiyaviy ta'sir etish jarayonidir.
 - c) Bolaning ijtimoiy muhitda o'z o'rnini topishni o'rganishdan keyingi ikkinchi insonning hayotiy ko'nikma va malakaga ega bo'lishidir.
 - d) a,b,c javoblar to'g'ri.

2. O'quvchilar tomonidan ba'zi bir axloqiy tushunchalar va tasavvurlarning o'zlashtirilishi va ularning bola shaxsiga bo'lgan ta'siri kim tomonidan tadqiq etilgan?

- a) V.A.Krutetskiy;
- b) P.I.Razmislov;
- c) A.L.Shnirman;
- d) A.S.Alyakrinskaya.

3. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni belgilang.

1) tashqi ijtimoiy muhit; 2) ta'lim-tarbiya; 3) irsiyat; 4) shaxsiy faollik.

- a) 1,2;
- b) 1,2,3,4;
- c) 3,4;
- d) 1,2,3.

4. "Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga, mashqqa". Ushbu fikr muallifini aniqlang.

- a) Arastu;
- b) Aflotun;
- c) Geraklit;
- d) Demokrit.

5. Quyidagi javoblardan qay birida tarbiya uslubi turlari to'g'ri tasniflangan?

- a) to'g'ri va aylanma;
- b) ongli va anglab bo'lmaydigan;
- c) ta'sirchan va bo'ysundiruvchi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

Vaziyatli masala

5-sinfda o'qiydigan Sobir o'zi juda yaxshi bola. U darsni yaxshi o'zlashtiradi, o'qituvchi bergan vazifalarni o'z vaqtida bajarib kelishga intiladi. Ko'p gapirmaydi, shovqin ko'tarmaydi, tabiatan yuvosh bola. Bir kuni u darsga kechikibroq keldi. Qo'lida esa atirgul. Sobir gulni o'qituvchiga uzatdi. O'qituvchi gulni olib guldonga soldi va Sobirni joyiga o'tirishi mumkinligini aytdi. Dars davom eta boshladi. Birdan eshik ochilib, maktab bog'boni o'qituvchini chaqirdi. Bog'bon o'qituvchiga u hovlida o'stirayotgan gullardan birini bir bola uzib olib, chopib shu xonaga kirib ketganini aytdi va shu bolaga nisbatan jazo qo'llanilishini o'qituvchidan so'radi.

Savol:

1. Bu vaziyatda o'qituvchi qanday yo'l tutishi lozim?

2. Tarbiya usullari va vositalaridan qay birini qo'llash bu jara- yonda samaraliroq natija beradi deb hisoblaysiz?

XVII BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Asosiy savollar:

1. Pedagog faoliyatida psixologiyaning o'rni.
2. Pedagogik muloqot.
3. Pedagogik o'zaro harakatlar psixologiyasi.
4. Pedagogik qobiliyatlar.
5. Pedagogik faoliyatning individual uslubi.
6. Pedagog bilan psixolog faoliyatining modeli.
7. Pedagogik jamoa psixologiyasi.
8. Oqituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar

17.1. Pedagog faoliyatda psixologiyaning o'rni

Zamonaviy maktab o'qituvchisining xislatlari, uning ijodiy faoliyati XXI asrga kelib yanada shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib rivojlana boradi.

Pedagog faoliyatida psixologiyaning o'rni beqiyosdir. Chunki har bir pedagog dars o'tish jarayonida o'quvchilarining individual psixologik xususiyatlarini bilishi, yangi mavzuni tushuntirayotganda ham umumpsixologik qonuniyatlarni hisobga olgan holda darsni tashkil etishi ta'limning sifatiga ijobiy ta'sir etadi.

Hozirgi jamiyatimizda o'qituvchining mustaqil ravishda bilimlarni egallab, o'z malakasini oshirib borishi bir tomondan o'qituvchilik faoliyatining borgan sari naqadar muvaffaqiyatli borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan muhim vazifa ekanligidan dalolat beradi. Chunki bu kechiktirib bo'lmaz jarayon shaxsni intellektual qashshoqlikdan qutqarib qoladi.

Psixologik nuqtayi nazardan o'qituvchi doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shug'ullanishi zarurdir. Chunki o'qituvchilik mehnatining asosiy xususiyati ham shudir. Pedagog har doim odamlar orasida bo'larkan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri qiziqtirib kelayotgan haqiqatni o'z qarashlari bo'yicha to'g'ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, o'qituvchidagi bu tariqa qarashlar ko'p yillar davomidagi mehnat va hayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, o'qituvchining o'zi axborotlar olish uchun o'quvchilarga nisbatan cheklangan vaqt imkoniyatiga ega; uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengqurlari bilangina muloqotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos qiziqishlar bilangina cheklanib qoladi.

Ta'limning barcha ko'rsatkichlari, Z.I.Kalmikovaning ta'kidlashicha, anglash tezligi, yangi vazifalar hal qilinishiga erishish mumkin bo'lgan aniq ma'lumotlar hajmi, uni bevosita hal qilishdagi bosqichlar soni, natijaga erishishga yordam

beruvchi ma'lumotlar miqdori, shuningdek, masalani hal qilish uchun sarf langan vaqt miqdori, o'z-o'zining bilimini oshirish qobiliyati, ishchanlik va chiniqqanlik darajasiga bog'liq.

O'qituvchining mustaqil bilim egallashi deganda, uning o'z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan to'ldirib, o'zining individual ijtimoiy tajribasini keng miqyosda doimo yangilab borishi tushuniladi.

Odatda aksariyat o'qituvchilar mustaqil bilim egallash zarurligini tushungan holda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi oldida yuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko'p hollarda bunday motivlar "o'qituvchilarni qanday o'qitib va qanday tarbiyalash kerak?" degan xohish istaklar tariqasida, fanning oxirgi yutuqlari, o'zining pedagogik mahoratini takomillashtirish ehtiyoji tug'ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

Shu bilan birga yaqqol ko'zga tashlanib turgan ayrim hollardan ko'z yuma olmaymiz. Masalan, o'qituvchilar ommasning ma'lum qismi mustaqil izlanishda bo'lib, o'z bilim saviyasini oshirish bilan faol shug'ullanmaydi, malakasini oshirishga intilmaydi, ba'zilar muayyan bilimlar sohasida taraqqiyotdan butunlay ortda qolmoqdalar. Bunday o'qituvchilar o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim va tarbiya taraqqiyotiga jiddiy zarar keltiradilar.

Bu muammoni hal etishda asosiy vazifa malaka oshirish tizimi zimmasiga tushadi. Respublikamizda xalq ta'limi xodimlarning malakasini oshirish institutlarining tarmoqlari joriy etilgan, bular Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Markaziy instituti, Toshkent shahar, viloyatlardagi xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlaridir. Xalq ta'limidagi bu tizimning asosiy vazifasi doimiy ravishda o'qituvchi kadrlarning malakasini oshirish, o'qituvchi kadrlarni o'zlarining kasbiga xos bilim saviyasini, ko'nikma, malakalarini, ma'naviyat va ma'rifatini, shu bilan bir qatorda iqtisodiy, ekologik va huquqiy ma'lumotini oshirishga da'vat etuvchi ijtimoiy psixologik sohalarni rivojlantirib borishdan iboratdir.

O'qituvchining mustaqil bilim egallashi va malakasini oshirish pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirishda zaruriy shartlardandir.

Shu bilan birga o'qituvchi doimiy ravishda o'z malakasini oshirib, o'z ishining muvaffaqiyatini yuqori darajada ta'minlashga yordam beradigan shaxsiy xislatlarini tarbiyalab borishi zarur.

Bu borada hazrati Bahouddin Naqshband "Chaqmoq tosh qo'limizga berilgan, faqat harakat qilish kerak, toki natija hosil bo'lsin" deb ta'kidlaganlar. Bu fikr bilan u ijtimoiy tarbiyaning o'miga ishora qiladi, to'g'ri tarbiyaning mohiyatini, uning samarasini aniq o'xshatishlar bilan asoslab beradi.

Hozirgi zamon ilm-fan taraqqiyotini buyuk allomalar yaratgan bir necha qimmatli asarlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu nodir asarlar bir necha asrlar ilgari yaratilgan bo'lsada, o'z qimmatini yo'qotgan emas.

Pedagogik faoliyat boshqa faoliyat turlari kabi o'z motivatsiyasi, maqsadi, predmeti, vositalari, usullari, mahsuli va natijasini aks ettiruvchi psixologik mazmuni ifodalaydi.

Pedagogik faoliyatning vositalari sifatida ilmiy (nazariy va empirik) bilimlarni ko'rish mumkin. Yordamchi vositalarga esa texnik, kompyuter, grafik vositalarni kiritish mumkin.

O'qituvchiga nisbatan o'smirlarning talab va umidlari chet el psixologlari tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, A.Djersildning izlanishlariga binoan bolalar quyidagi xarakterga ega bo'lgan o'qituvchilarni afzal hisoblar ekanlar:

- mehribon, quvnoq, javobgarlikni his qiluvchi, barqaror insoniy sifatli;
- haqiqatgo'y, batartib, halol, boshqalarni hurmatlovchi, tashkilotchilik sifatidagi;
- boshqalar manfaatini o'ylaydigan, xalqparvar, sinf ishlarida o'quvchilarga erkinlik huquqini beruvchi, qiziquvchan, ishtiyoqli va ishchan;
- yoqimli ovoqli, umumiy yoqimtoylik qiyofasidagi o'qituvchi.

V.Kessel tadqiqotlarida o'quvchilarning yosh xususiyatlariga bog'liq holda o'qituvchilarning mashhurlik va mashhur emaslik motivlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining mashhurligi ko'p jihatdan uning materiallarni ko'rgazmali, jonli va muammoli tarzda yetkaza olish qobiliyatiga bog'liq ekan. V.S.Abramova, S.M.Ilyusizova, V.A.Kan-Kalik va boshqalar "o'qituvchi-o'quvchi" munosabati bo'yicha izlanishlar olib borganlar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining muloqotda do'st sifatida o'z o'rnini o'quvchilarning tengdoshlari va ularning ota-onalariga berganligi ko'rindi.

Ko'pchilik psixologlar, shu bilan birga o'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N.Kuzmina, V.Slastenin, F. Gonobolin, o'zbekistonlik psixologlardan R.Gaynutdinov, M.Davletshin, Sh.Do'stmuxamedova, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham o'qituvchilik kasbi va ta'lim jarayoniga doir muammolar keng tadqiq etilgan. Bunda o'qituvchilik kasbiga muvofiq yaratilgan professiogrammani ko'rish mumkin.

O'qituvchi professiogrammasi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim. Psixologik tadqiqot ishlarini olib brogan M.Abdullajonova, Ye.Gladkova, A.Mashkurov, T.Hamrokulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek maktablarida rus tili va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar

bo'yicha o'qituvchi profессиogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini berdi.

O'qituvchining o'rni va uning vazifalari o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi bilan aniqlanadi.

"...O'qituvchi, - deydi Al Forobiy, aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini tola va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur". U o'z fikrini davom ettirib: "O'qituvchi va rahbarning vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o'xshaydi, shu sababli O'qituvchi eshitgan va ko'rganlarining barchasini eslab qolishi, O'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini chiroyli ifodalab berishni bilmog'i, shu bilan birga o'z or-nomusini qadrlashi, adolatli bo'lmog'i lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega boladi va baxt cho'qqisiga erishadi" deb ta'kidlaydi.

Ulug' shoirimiz Alisher Navoiy ham o'qituvchi mehnatini xolisona baholab: "Agar shogird podsholikka erishsa ham, unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi",

"Haq yolida kim senga bir harf o'rgatmish ranj ila, Aylamak emas oson oning haqqin yuz ganj ila", - kabi satrlar bitgan.

Zamonaviy maktab O'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi — sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars payti, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari hollarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbayidan biridir. Ko'pchilik o'qituvchilar sinf rahbari vazifasini bajarib, tarbiya jarayoni tashkilotchilari bolib hisoblanadilar.

Zamonaviy O'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lmashligi mumkin emas. Chunki u o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro ijobiy munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

Ma'lumki, pedagogik faoliyat kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir. O'qituvchi jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bilan bir qatorda o'z faoliyatida, tevarak-atrofidagi kishilar, maktab ma'muriyati, hamkasblari, o'quvchilar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarmasligi lozim.

O'qituvchining o'z ishidan nimanidir kutayotganligini bilishining o'ziyoq muhim ahamiyatga egadir, mana shu tariqa kutishlar, garchand jamiyat tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan talablarga mos kelsada, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Lekin bu talablar hamma vaqt ham bir-biriga mos kelmasligi mumkin. Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xalq ta'limi bo'limlari va maktab direktorlari o'qituvchining ayrim xislatlari naqadar muhimligini har xil baholaydilar. Jumladan, xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchidan birinchi navbatda o'z fanini yaxshi bilishini va dars berish metodikasini mukammal o'zlashtirishini talab qilsalar, maktab direktorlari o'qituvchiga qo'yiladigan bunday

talablarni uchinchi o'ringa qo'yadilar. Shu bilan birga xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchilarning o'quvchilar va ota-onalar, maktab jamoasi bilan qanday muloqotda bo'lishni bilishini naqadar ahamiyatga ega ekanligiga unchalik e'tibor bermaydilar. Maktab direktorlari esa, bunday xislatlarni o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar ichida birinchi o'ringa qo'yadilar.

Bo'lajak pedagog shaxsiga bir qator jiddiy talablar qo'yiladi. Ularni asosiy, ya'ni uni egallamasdan turib, yuqori malakali o'qituvchi yoki tarbiyachi bo'lib yetishish mumkin bo'lmagan va ikkinchi darajali, ya'ni bevosita pedagogik faoliyati uchun emas, balki uning shaxs sifatida shakllanishi va shaxsga ta'lim-tarbiya berishida muhim bo'lgan talablarga ajratish mumkin.

Bosh, asosiy talablar singari, ikkinchi darajali talablar ham pedagogning faoliyati psixologiyasiga ya'ni, uning muloqoti, qobiliyati, bilimi, malaka va ko'nikmasi, mahorati, bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish uchun zarur bo'lgan sifatlarga bog'liqdir. Asosiylari orasida ham, qo'shimcha psixologik xossalar ichida ham o'zgarmas, ya'ni har bir davrda, vaqt va xalqlarda doimo o'qituvchi va tarbiyachilar uchun, malakali pedagoglar uchun zarur bo'lgan hamda o'zgaruvchan, ya'ni muayyan davr ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti talablaridan kelib chiqadigan, jamiyat qaror topgan sharoitda yashaydigan va pedagog ishlaydigan muhit talablaridir.

Pedagogga qo'yiladigan asosiy, bosh va o'zgarmas talablar bolalarga bo'lgan mehr, pedagogik faoliyat, o'zi ishlaydigan soha bo'yicha maxsus bilim, keng fikrlay olish, pedagogik intuitsiya, yuqori saviyada rivojlangan tafakkurga, chuqur bilimga, madaniyat va yaxshi xulqqa ega bo'lish, bolalarni o'qitish va tarbiyalashning turli uslublaridan mohirona foydalana olishni bilishdan iborat. Yuqorida keltirilgan xislatlarning birortasiz muvaffaqiyat bilan pedagogik ish olib borish mumkin emas. Pedagog uchun qo'shimcha, lekin nisbatan turg'un talablar qatoriga kirishuvchanlik, artistlik, shodon xulq, yaxshi did-farosat va boshqalarni kiritish mumkin. Bu xususiyatlar eng asosiy o'rinda turmasada, ammo o'qituvchi faoliyati uchun katta yordam beradi.

Bu hamma xossalar tug'ma qobiliyat emas. Ular pedagogning muntazam mehnati, shuningdek, o'z ustida tinmay ishlashi natijasida egallanadi.

Bosh va ikkilamchi pedagogik xossalar jamlanib, pedagogning shaxsiyatini aniqlaydi, shu jihatlar kuchi bilan har bir o'qituvchi qaytarilmas va o'ziga xos shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablardan eng muhimi o'qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog'liq xislatlariga qaratilgan. Jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yadigan asosiy talablari quyidagichadir:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarning mohiyatini, bolalarni mustaqillik g'oyalariга sodiqlik ruhida tarbiyalashni bilishi, o'z Vatani, tabiatga va oilasiga bo'lgan muhabbati;
- keng bilim saviyasiga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;
- yosh, pedagogik-psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yosh fiziologiyasi hamda maktab gigiyenasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;
- o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi, sohasida jahon fanida erishilgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;
- ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;
- o'z ishiga ijodiy yondashishi;
- bola psixik taraqqiyotini, uning ichki dunyosini tushuna olishi;
- pedagogik texnikani (mantiq, nutq, ta'limning ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;
- o'qituvchining o'z bilim va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Har bir o'qituvchi ana shu talablarga eng yuqori darajada mos keladigan bo'lishga intilishi kerak.

O'qituvchiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xildagi ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi. Jamiyatning muayyan tarixiy davrida, belgilangan vaqt va belgilangan ish joyiga xos bo'lgan pedagogning asosiy va ikkinchi darajali o'zgaruvchan xususiyatlari haqidagi masalani hal qilish birmuncha murakkabdir. Jamiyatda ro'y berayotgan yangi shart-sharoitlar, ta'lim va tarbiya sohasida yangi maqsad va vazifalarni qo'yadi. Ular o'z navbatida o'qituvchi va tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan talablarni belgilab beradi. Bu talablarni o'z vaqtida va aniqroq aniqlash uchun quyidagilarni bajarish lozim: O'qituvchini hozirgi zamon talabiga javob beradigan. erkin fikriovchi shaxs sifatida shakllantirish uchun pedagogning o'zi mustaqil fikriovchi, yuqori saviyadagi bilimli, dunyoqarashi keng bo'lmog'i va o'zida bu xususiyatlarni muntazam rivojlantirib bor mog'i lozim.

Jamiyat rivojlanishining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy yo'nalishlarini to'g'ri baholash.

Jamiyat muntazam rivojlanib borishi uchun bu jamiyatda inson qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak ekanligini aniqlab olishi. O'rtta ta'limni tamomlagan hozirgi zamon kishisi qanday xislatlarga ega bo'lishi, qanday kamchiliklardan qutulishi kerakligini aniqlashi.

Hozirgi zamon pedagogi qanday bo'lishi lozimligi qanday qilib jamiyatga kerakli shaxsni shakllantira olishini aniqlash.

Ota-onalar o'qituvchining ish staji va yoshi qanday bo'lishidan qat'i nazar undan farzandlarini tarbiyalash va o'qitish mahoratini kutadilar. O'quvchilar esa o'qituvchilarni uch xil xislatlari bo'yicha xarakterlab beradilar:

- o -birinchidan, o'qituvchining odamgarchiligi, adolatligi, sof vijdonligi, bolalarni yaxshi ko'rish xislatlari;
- o ikkinchidan, o'qituvchining sezgirligi, talabchanligi bilan bog'liq tashqi xislatlari va xulq-atvoriga qarab;
- o uchinchidan, o'qituvchining o'z fanini bilishi, uni tushuntira olishi kabi ta'lim jarayoni bilan bog'liq xislatlariga qarab xarakterlab beradilar.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga qo'yiladigan talablar bilan birga, o'qituvchi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan qo'yiladigan ijtimoiy talablar ham o'sib bormoqda.

O'qituvchiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

17.2. Pedagogik muloqot.

Maxsus pedagoglik qobiliyatlari ichida shundaylari ham borki, ularni aniq o'qituvchilik yoki tarbiyachilik faoliyatiga mansub deb ajratib bo'lmaydi. Negaki, ular har ikkalasi uchun ham bir xilda zarurdir. Ushbu jihat-pedagogik muloqot, muomaladir. Psixolog olim V.A.Kan-Kalik bunday qobiliyatni tadqiq qilib shunday fikrlarni bergan edi. Pedagoglik ishi o'z tuzilishida ikki yuzdan ortiq tuzilmani tashkil qiladi. Muloqot uning eng murakkab tomonlaridan biridir, negaki u orqali pedagogik faoliyatning eng asosiy maqsadi o'qituvchi shaxsining o'quvchi shaxsiga ta'siri amalga oshiriladi. Pedagogning muhim mahoratlaridan yana biri o'quvchilar bilan uzoq va samarali ta'sir o'tkazishni tashkil etishidir. Odatda, bu mahoratni pedagogning kommunikativ qobiliyati bilan bog'laydilar. Kasbiy pedagoglik muloqotiga ega bo'lish-shaxslararo muloqotga tegishli bo'lgan pedagog shaxsining muhim tomonidir.

Aytib o'tish joizki, pedagogik muloqot chog'ida namoyon bo'ladigan kommunikativ qobiliyat - bu bolalar ta'lim va tarbiyasi bilan bog'liq pedagogik ta'sir doirasida o'ziga xos ravishda namoyon bo'luvchi muomala qobiliyatidir. Shulardan kelib chiqqan holda, shunday xulosa qilish mumkin:

Inson muloqotining ma'lum bir sohasidagi umumiy kommunikativ qobiliyatni muhokama qilmay turib, pedagogik muloqot qobiliyati haqida alohida fikr yuritish mumkin emas.

So'z pedagogik muloqot haqida borar ekan, bunda umumiy kommunikativ qobiliyatlar haqida gapirish bilan chegaralanib qolish mumkin emas.

Birinchidan, insonning barcha kommunikativ qobiliyatlari ham birdek namoyon bo'lavermaydi va pedagog uchun birdek zarur bo'lmaydi. Ikkinchidan, pedagog egallashi lozim bo'lgan bir qator kommunikativ malaka va ko'nikmalar borki, ular boshqa kasbdagi kishilar uchun muhim ahamiyatga ega emas. Jumladan, insonning boshqa kishilarni tushuna olishi, o'z-o'zini anglashi, muloqot jarayonini to'g'ri baholashi, to'g'ri qabul qilishi, boshqa odamlar bilan to'g'ri munosabatga kirisha olishi, o'z-o'ziga nisbatan talabchan bo'lishidir.

Har bir ajratilgan kommunikativ qobiliyatlar guruhini batafsil ko'rib chiqib, shu bilan birga pedagogik muloqot davrida bu qobiliyatlarning yaxshi rivojlanmaganligi sababli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ko'rsatib o'tamiz.

Insonni inson tomonidan bilish insonni shaxs sifatida umumiy baholashdir. U odatda bir ko'rishda olingan taassurotlar natijasida jamlanib, uning shaxsini ayrim tomonlari, motivlari va kelgusi rejalarini baholash; tashqi ko'rinish va odamning ichki hissiyotlari o'zaro bog'liqligini ko'ra olish; jestlari, imo-ishoralari, mimika va pantomimikalarni o'qib bilishda namoyon bo'ladi.

Odamni o'z-o'zini anglashi o'z bilimlari, qobiliyatlari, xarakterini va boshqa shaxsning xususiyatlarini baholashi; sirdan qaraganda odam qanday qabul qilinadi va u boshqa odamlar ko'zida qanday namoyon bo'lishini bila olishidir.

Muloqot jarayonidagi holatni to'g'ri baholash bu holatni kuzata bilish, undan foydali axborot belgilarini ajratib olish va ularga e'tiborni qaratish, vujudga kelgan holatning ijtimoiy va psixologik mazmunini to'g'ri aniqlash va qabul qilish qobiliyatidir.

O'qituvchilik faoliyatining pedagogik nuqtayi nazardan qiziqarli bo'lgan, lekin kam o'rganilgan va amaliyotda ko'pdan ko'p muammolar keltirib chiqaradigan turi pedagogik muloqotning noverbal shakli deb nomlanadi. Bu bilan bog'liq kommunikativ qobiliyat quyidagilarni o'z ichiga oladi: notanish odamlar bilan muomalaga kirisha bilish, ziddiyatlarni oldini olish, yuzaga kelgan tushunmovchilik va ziddiyatlarni o'z vaqtida yecha olish, boshqa odam tomonidan o'zini to'g'ri tushunishni va qabul qilishni ta'minlaydigan tarzda o'zini tutish, boshqa odamga o'zining qiziqishlari va hissiyotlarini bayon etishga imkon berish, muloqotdan o'zi uchun yuqori darajada foyda ola bilish qobiliyati.

Insonning o'z-o'ziga nisbatan qilgan harakatlarida namoyon bo'lgan qobiliyati, o'zining xulq-atvoridagi faoliyatini boshqarishni bilishi, atrofmuhitdagi odamlar

1. Muntazam ravishda amalga oshiriladi.
1. Vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladi.
2. O'quvchining qanday xatti-harakatlari rag'batlantirishga loyiqligi o'qituvchi tomonidan tushuntirib beriladi.
2. Umuman amalga oshiriladi, hech qanday izoh berilmaydi.
3. O'quvchilar yutuqlaridan o'qituvchining shaxsan manfaatdor ekanligi bilan bog'liqligi.
3. Rag'batlantirish kerak bo'lganligi uchungina amalga oshiriladi, o'qituvchi o'quvchilar yutuqlari bilan qiziqmaydi.
4. O'quvchilarning ma'lum yutuqqa erishganliklari kuzatilib boriladi.
4. Ishda o'quvchilarning ishtiroklariga umumiy qaraladi.
5. O'quvchilar erishgan yutuqlarining ahamiyati to'g'risida axborot berib boriladi
5. O'quvchiga uning natijalarigina aytiladi, uning ahamiyati to'g'risida gapirilmaydi.
6. O'quvchilarni yuqori natijalarga erishish uchun o'z ishlarini tashkil etishga o'rgatish.
6. O'quvchilarga o'z natijalarini boshqalarniki bilan taqqoslashga yo'naltirish, ularni raqobatlashga undash.
7. O'quvchilarning avvalgi va hozirgi yutuqlarini solishtirish.
7. Bir o'quvchining yutuqlarini boshqa o'quvchi yutuqlari bilan solishtirish.
8. O'quvchining sarf qilgan kuchi yutuqlarga mos keladi.
8. O'quvchining sarf qilgan kuchi yutuqlarga mos kelmaydi.
9. O'quvchi erishgan natijalari bilan uni sarflaydigan kuchini solishtirish, xohishi bo'lsa, o'quvchi kelgusida ham yutuqlarga erishishi mumkinligini ko'rsatish.
9. O'quvchi erishgan yutuqlarini uning qobiliyati bilan bog'lash yoki bu natijaga faqat omad tufayligina erishganligini ko'rsatish.
10. O'quvchining motivatsiyasiga ta'sir etish, ichki stimullariga suyanish, qiziqish, o'z- o'zini rivojlantirish maqsadi, o'qishdan qoniqish va boshqalar.
10. Tashqi stimullarga suyanish: maqtov, musobaqada faqat g'alabani mo'ljallash, mukofot olish va boshqalar.
11. O'quvchi e'tiborini uning yutuqlariga qaratib, bu uning qobiliyati va imkoniyati tufayli yuzaga kelganini ko'rsatish.
11. O'quvchining e'tiborini uning o'qishdagi yutuqlariga qaratib, bu o'qituvchining yoki boshqa biror insonning sa'y-harakati ekanligini ta'kidlash.
12. Avvalgi vazifalar bajarib bo'linganidan so'ng, o'quvchida yangi vazifalarni bajarishga qiziqish uyg'otish.

12. O'quvchi avvalgi vazifalarni bajarmasdan turib, yana yangi vazifalarni yuklash, bu o'quvchi e'tiborining chalg'ishiga olib keladi.

O'qituvchi o'quvchilarning ko'pgina sa'y-harakatlariga e'tibor qaratib, ularni yaxshi ishlari uchun rag'batlantirib, qilgan xatolarini doimo eslatmasa, buning uchun jazolamas, ijobiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Xulosa qilib shuni aytish joizki, o'qituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keluvchi xislatlari ta'lim faoliyatining samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

17.4. Pedagogik qobiliyatlar

Pedagogik faoliyatdagi muhim jihatlardan biri bu pedagogik qobiliyatdir.

Pedagogik qobiliyat bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishini aniqlab beradi.

Uzoq yillar davomida olib borilgan tadqiqotlar pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'pqirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib berdi. Ana shu tadqiqot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida muhim o'rinni egallaydigan qator komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Didaktik qobiliyatlar.
- Akademik qobiliyatlar.
- Perseptiv qobiliyatlar.
- Nutq qobiliyati
- Tashkilotchilik qobiliyati
- Avtoritar qobiliyat
- Kommunikativ qobiliyatlar.
- Pedagogik xayol.
- Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati

Didaktik qobiliyatlar - bolaga o'quv materialini aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib yetkazib berish, bolalarda fanga qiziqish uyg'otib, ularda mustaqil faol fikrlashni rivojlantira oladigan qobiliyatdir.

Didaktik qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi zarurat tug'ilganda qiyin o'quv materialini osonroq, murakkabrog'ini soddaroq, tushunish qiyin bo'lganini tushunarliroq qilib, o'quvchilarga moslashtirib yetkazib bera oladi.

Ana shunday pedagogik qobiliyatni aniqlash uchun psixolog N. Gonobolin juda qulay test tavsiya etadi. Bu testga ko'ra bilish xarakteridagi matnda o'qituvchining fikri bo'yicha ayrim sinf o'quvchilari uchun qiyin deb hisoblangan qismlarni alohida ko'rsatib, nima uchun bu qismlarning qiyinligini tushuntirib berish, shundan so'ng esa matnni o'quvchilarga yengil va ularning o'zlashtirishlari uchun qulay qilib qayta tuzish tavsiya etiladi.

Qobiliyatli o'qituvchi shu bilan bir qatorda materialni o'zlashtirish, o'quvchilarni diqqat-e'tiborini jalb qilishni ham nazarda tutadi. Bunday o'qituvchi zarur sharoit yaratilmaguncha darsni boshlamaydi. Haddan tashqari shiddat bilan boshlangan dars o'quvchilarda himoya qiluvchi tormozlanishni vujudga keltirib, miya faoliyatini tormozlaydi va o'qituvchining so'zlari yetarlicha idrok qilinmaydi.

Akademik qobiliyatlar - o'qituvchining o'zi o'qitadigan fani, shuningdek, boshqa fanlar sohasiga xos bo'lgan chuqur va keng bilimlarga ega bo'lish qobiliyatidir. Akademik qobiliyatli o'qituvchi faqat o'z fani doirasidagina emas, balki atroflicha keng, chuqur bilimlarga ega bo'lib, bu sohalarda erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, ularni dars jarayonida o'quv materiali sifatida qo'llay oladi, hamda kichik tadqiqot ishlarini olib boradi. Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z fani bo'yicha bunday yuksak bilim saviyasiga erishishi, boshqalarni qoyil qilib hayratda qoldirishi, o'quvchilarda katta qiziqish uyg'ota olishi uchun yuksak madaniyatli, har tomonlama mazmunli keng dunyoqarashli odam bo'lmog'i lozim.

Perseptiv qobiliyatlar - bu psixologik, pedagogik kuzatuvchanlik o'quvchi shaxsining individual psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda yondashish, o'quvchining vaqtinchalik psixik holatlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatdir.

Nutq qobiliyati — o'qituvchining o'z his-tuyg'ularini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir. Bu o'qituvchilik kasbidagi muhim xislatlardan biri hisoblanadi. Chunki o'qituvchidan o'quvchilarga uzatiladigan axborot asosan ikkinchi signal tizimi-nutq orqali beriladi. Bunda mazmun jihatidan uning ichki va tashqi xususiyatlari nazarda tutiladi. O'qituvchi nutqi, uning talaffuzi aniq ravshan, oddiy va o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Beriladigan axborotlar shunday tuzilishi kerakki, bunda o'quvchilarning diqqat-e'tibori yuqori darajada faollashtirilishi lozim. Qobiliyatli o'qituvchining nutqi jonli, obrazli, intonatsiyali va ifodali, emotsiyaga boy bo'lib, bunda stilistik va grammatik xatolar mutlaqo bo'lmasligi lozim. Bir xil ohangdagi nutq o'quvchilarni juda tez toliqtiradi. Shu bilan birga bunday nutq I.P. Pavlovning fiziologik ta'limotiga ko'ra, doimiy ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchiga aylanib, bosh miya katta yarim sharlar po'stlog'ida tormozlanish jarayonini yuzaga keltiradi. Nutq tezligi ko'p jihatdan o'qituvchining individual psixologik xususiyatlariga bog'liq. Shoshqaloq nutq bilim o'zlashtirishga xalaqit berib, bolalarni tez toliqtiradi va muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. O'ta sekin nutq lanjlik va zerikishga sabab boladi. Nutqning balandligi qattiq gapirish ham xuddi shu singari hollarga olib keladi. Haddan tashqari qattiq, keskin, baqirib gapirish o'quvchilarning asabiga tegib, ularni tez toliqtiradi.

Tashkilotchilik qobiliyati - bu dars jarayoni va darsdan tashqari faoliyatlarni tashkil eta bilish, o'quvchilar jamoasini uyushtira bilish va jipslashtira olish, shuningdek, o'z shaxsiy ishlarini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir.

O'qituvchining o'z ishini tashkil qila bilishi deganda, uning o'z ishini to'g'ri rejalashtirib, uni nazorat qila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtga nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik ishni vaqt bo'yicha to'g'ri taqsimlab, mo'ljallangan vaqtdan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Dars davomida, albatta, ko'p hollarda vaqtni behuda yo'qotish ham mumkin. Lekin bu yo'qolgan dars rejasini tuzatish zaruriyati tuzilgan hollarda bo'lishi mumkin. Tajribali o'qituvchilar vaqtni seza bilishni o'rganish uchun dars rejasini yoki matnda vaqtni nazorat qilish uchun belgilar olib borishni tavsiya etadilar. Jumladan: darsning 10, 20, 30 va boshqa daqiqalari davomida mabodo, ko'zda tutilmagan vaqt ortib qolgan taqdirda foydalanish uchun qanday qo'shimcha materiallarni tayyorlash yoki vaqt yetmay qolgan taqdirda qanday materialni keyingi darsga qoldirish mumkinligi haqida maslahat beradilar.

Avtoritar qobiliyati - bu o'quvchilarga bevosita emotsional irodaviy ta'sir etib, ular o'rtasida obro' ortira bilishdan iborat qobiliyatdir.

Avtoritar qobiliyat o'qituvchining rostgo'yiligi, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatlilik, talabchanligi kabi irodaviy xislatlar hamda qator shaxsiy fazilatlariga, shu bilan birga o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasida javobgarlikni his etish, uning e'tiqodi, o'quvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'tiqodni singdira olish kabi xislatlarga ham bog'liqdir.

Kommunikativ qobiliyati - bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga, o'quvchilarga bo'lgan munosabatda to'g'ri yo'l topa bilishga, ular bilan pedagogik ruqtayi nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashda pedagogik taktning navjudligiga qaratilgan qobiliyatdir.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishda psixolog I.V.Straxov benihoyat katta hissa qo'shgan. Uning fikricha, bunda muhimi o'quvchilarga ta'sir etishning eng qulay usullarini topa bilish, tarbiyaviy ta'sirni qo'llashda maqsadga muvofiq pedagogik choralarga e'tibor berish, aniq pedagogik vazifalarni hisobga olish, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va uning imkoniyatlari hamda mazkur pedagogik holatlarni hisobga olish zarurdir.

Pedagogik taktning yaqqol ifodalaridan biri-har qanday pedagogik ta'sirga nisbatan qo'llaniladigan chora-tadbirlarni (rag'batlantirish, jazolash, pand-nasihati) his eta bilishdan iboratdir. Mahoratli o'qituvchi bolalarga e'tibor berib, ziyraklik bilan qaraydi, ularning individual psixologik xususiyatlari bilan hisoblashadi.

Pedagogik taktning yo'qligi ko'pincha og'ir oqibatlariga olib keladi. O'qituvchining pedagogik takti masalasi haqida so'z ketganda shuni ham aytish

joizki, qachon o'quvchilar o'qituvchining ijobiy xislatlari to'g'risida gapirar ekanlar, ular hamisha o'qituvchining adolatiligi kabi xislatlarini birinchi o'ringa qo'yadilar.

Pedagogik xayol - bu kishining o'quvchilar shaxsini tarbiyaviy tomondan loyihalashtirishda o'z ish-harakatlarining natijasini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladigan qobiliyatdir. Bu qobiliyat o'qituvchi ma'lum o'quvchidan kelgusida kim chiqishini ko'z oldiga keltirishida, tarbiyalanuvchilarda u yoki bu xildagi xislatlarning rivojlanishini oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. Bu qobiliyat pedagogik optimizm, tarbiyaning kuchiga, o'quvchilarga bo'lgan ishonch bilan bog'liqdir.

Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati - bu qobiliyat bir vaqtning o'zida diqqatni bir qancha faoliyatga qarata olishda namoyon bo'lib, o'qituvchi ishida g'oyat muhim ahamiyatga egadir.

Qobiliyatli, tajribali o'qituvchi bir vaqtning o'zida o'z diqqat-e'tiborini o'quv materialining mazmuniga, uning qanday bayon etilishiga, o'quvchi fikriga qaratadi va shu bilan bir qatorda barcha o'quvchilarni kuzatib, ularning hissiy-emotsional holatlariga, e'tiborli yoki e'tiborsizligiga, darsni tushunish tushunmasligiga ahamiyat berib, o'quvchilarning intizomini kuzatadi hamda oqibat natijada o'zining shaxsiy xulq-atvoriga ham (yurishturishiga, o'zini tutishiga, mimika va pantomimikasiga) e'tibor beradi. Tajribasiz o'qituvchi, ko'pincha o'quv materialini bayon etishga berilib ketib, o'quvchilarning nima qilayotganliklarini sezmay qoladi va nazoratdan chiqarib qo'yadi, agar, bordi-yu, o'quvchilarni diqqat-e'tibor bilan kuzatishga harakat qilsa, bunday hollarda o'z bayonotining izchilligini yo'qotib qo'yadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qobiliyatlardan tashqari, o'qituvchi inson shaxsining maqsad sari intilishi, uddaburonlik, mehnatsevarlik, kamtarlik kabi qator ijobiy xislatlariga ega bo'lishi lozim.

U o'quvchilarni tarbiyalar ekan, o'zining xulq-atvori, yurish-turishi, xullas, butun o'qituvchilik shaxsi bilan o'quvchilarga o'mak bo'lishi kerak.

O'qituvchining o'zini qo'lga ola bilishi muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib, shuni aytish joizki, o'qituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keluvchi xislatlari o'quv-tarbiyaviy jarayonda katta ahamiyatga ega.

N.Y.Kuzmina o'qituvchi faoliyatidagi ba'zi qobiliyatlarga muvofiq keluvchi asosiy tarkibiy qismlarga konstruktivlik (pedagogik maqsadga mos keluvchi materialni tanlay olish va uni namoyon etish vositalarida aks etadi), tashkillashtirish, kommunikativlik (tarbiyalanuvchilar bilan muloqot o'rnatish qobiliyati) va gnostik (bilimlardan foydalanish va qo'llay olish qobiliyati) qobiliyatlarini kiritadi. Bundan tashqari, N.V.Kuzmina pedagogik qobiliyatlarga pedagogik kuzatuvchanlik.

pedagogik tasavvur, pedagogik takt, diqqatning taqsimlanishi, talabchanlikni ham kiritadi.

O'z ishini muvaffaqiyat bilan olib borishi uchun pedagog bir qator zarur bo'lgan umumiy va maxsus qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak. Umumiy qobiliyat deganda, har qanday inson faoliyatida yuqori natijalarga erishish mumkin bo'lgan, maxsus qobiliyat esa bolalarga ta'lim va tarbiya berishda yutuqlarga erishish mumkin bo'lgan pedagog faoliyati davomidagi kerakli qobiliyat tushuniladi. Umumiy qobiliyatlar faqatgina pedagogik faoliyat bilan bog'liq bo'lib qolmaydi, maxsus qobiliyatlar esa pedagogik faoliyat samaradorligiga bevosita to'liq ta'sir ko'rsatadi.

Bu barcha maxsus qobiliyatlar ta'lim berish, o'qitish, o'rgatish uchta o'zaro bog'langan bilim olish, malaka oshirish va ko'nikma hosil qilishning jihatlaridir. Ular ontogenezda qachon va qanday shakllana boshlanishini, shuningdek, qanday qonuniyatlar bo'yicha rivojlanishini aniq aytish qiyin. Ulardan qaysilaridir tug'ma hisoblanib, zehn ko'rinishida mavjud bo'ladi, holbuki hozirgacha ilm-fan bu narsalar to'g'risida aniq ma'lumot bera olmaydi. Boshqa qobiliyatlar kabi pedagogik qobiliyat ham tarbiyalanadi va ularni ongli ravishda bolalarda shakllantirish hamda rivojlantirish mumkin.

Maxsus pedagogik qobiliyatlar ichida bolalarni tarbiyalash qobiliyati o'ziga xos sinfni tashkil etadi. Ular ichida asosiylari deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Boshqa odamning ichki kechinmalarini to'g'ri baholay olish, hamdardlik, hamfikrlik (empatiya) qobiliyati.
- Bolalar uchun qilayotgan ishlarida namuna va o'rnak bo'la olish qobiliyati.
- Bolalarda oliyjanoblik hissini, yaxshi inson bo'lishga xohish va intilishni, yuqori axloqiy maqsadlarga erishishni shakllantirish qobiliyati.
- Tarbiyalanuvchi bolaning o'ziga xos xususiyatlariga tarbiya ta'sirlarini moslashtira olish qobiliyati.
- Odamda ishonch hissini uyg'ota olish, uni tinchlantira olish, o'z-o'zini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash qobiliyati.
- Har bir bola bilan muomala qilishning kerakli usulini topa bilishi, o'zaro tushunishga erisha olish qobiliyati.
- Tarbiyalanuvchi tomonidan o'ziga nisbatan hurmat uyg'ota olish, bolalar orasida hurmat qozona olish qobiliyati.

Pedagogning tarbiyachi sifatidagi qobiliyati ham uning o'qituvchilik qobiliyatiga muvofiqdir. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, yaxshi o'qituvchi bo'lishdan ko'ra yaxshi tarbiyachi bo'lish birmuncha murakkabroqdir.

Ba'zan yaxshi o'qituvchi bo'lib, nisbatan kuchsiz tarbiyachi bo'lish mumkin. Ba'zan esa yaxshi tarbiyachi bo'lib, yaxshi o'qituvchi bo'lish murakkablik qiladi. Bu

holat ayrimlarda o'qituvchilik, ayrimlarda esa tarbiyachilik faoliyat doirasining asosiy ekanligini anglatadi.

17.5. Pedagogik faoliyatning individual uslubi.

O'qituvchilik inson jamiyati tarixi boshlangandan e'tiboran davom etib, shu bilan birga hamma vaqt jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tiborga loyiq deb hisoblanib, e'zozlab kelingan kasbdir.

Nasiriddin Tusiy o'zining "O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risida" degan asarida shunday deydi: "...O'qituvchi munozaralarni olib borishni, rad etib bo'lmaydigan darajadagi isbot qilishni bilishi, o'z fikrlarining to'g'riligiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumalari mantiqiy ifodalanadigan bo'lishi lozim... O'qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin...".

Qobiliyatli, ijodkor insonu har doim o'ziga xos shaxsdir. Pedagogda individuallikning shakllanishi bolani ijodiy shaxs sifatida tarbiyalashga yordam beradi. Har qanday katta odam ongli ravishda pedagoglik kasbini tanlar ekan, u tanlagan yo'lini amalga oshirish chog'ida allaqachon shaxs bo'lib shakllanadi va shak-shubhasiz individualdir. O'qituvchi va tarbiyachilar ichida turli-tuman shaxslar qancha ko'p bo'lsa, ular bolalarni o'qitib tarbiyalaganlarida bu bolalar ko'pdan ko'p, shu bilan birga foydali individual xususiyatga ega bo'lishlarining ehtimoli shuncha yuqoridir.

Yuqorida ko'rib o'tilgan, har bir o'qituvchi va tarbiyachi ega bo'lishi lozim bo'lgan pedagogik faoliyatning umumiy talablari, pedagogik qobiliyatning ko'pdan ko'p jihatlari bilan ularning individuallikka intilishlarini qanday bog'lash mumkin? Pedagogik faoliyatning individual uslublarini ko'rib o'tamiz. Ular quyidagicha namoyon bo'ladi:

- temperamentda (vaqtda va reaksiya tezligida, kirishuvchanlikda);
- pedagogik holatlarga bo'lgan reaksiya xarakterida;
- o'qitish uslublarini tanlashda;
- tarbiya vositalarini tanlashda;
- pedagogik muloqot ko'rinishida;
- bolalar xatti-harakatlariga bo'lgan munosabatda;
- o'zini tuta bilish va yurish-turishida;
- u yoki bu turdagi rag'batlantirish yoki jazolash usulini qo'llashda;
- psixologik-pedagogik ta'sir vositalarini qo'llashda.

Pedagogik faoliyatning individual yo'nalishi haqida gapirganda, odatda shu nazarda tutiladiki, u yoki bu pedagogik ta'sir vositalari va o'zini tutish shakllarini tanlashda pedagog o'zining individual imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Har xil

individuallikka ega bo'lgan pedagoglar ko'pdan ko'p o'quv va tarbiyaviy misollar ichidan aynan bir xilini tanlashi mumkin, lekin ulardan har xil foydalaniladi.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, bu yuqori pedagogik tajribani qabul qilinishi va uni keng tarqatilishiga taalluqlidir. Uni tahlil qila turib pedagog doimo shuni yodda tutishi lozimki, bunday tajriba, malaka amaliy jihatdan olib qaralganda uning muallifi shaxsidan ajralmas bo'ladi va o'qituvchining individualligi hamda umumahamiyatga ega bo'lgan pedagogik topilmalar birlashmasidan tashkil topadi.

Shu sababli pedagogik tajribalarni to'g'ridan to'g'ri boshqa o'qituvchilar yoki tarbiyachilar tomonidan ko'chirib olishning kelajagi yo'q hamda bu hol yomon natijalar beradi. Buning yuzaga kelish sababi shundaki, pedagogning psixologik individualligini aynan qaytarish qiyin, ularsiz natijalar o'z-o'zidan boshqacha bo'lib chiqadi. Bu holatdan chiqib ketish uchun pedagogik tajribaning muhim qismini ajratib olib, ongli ravishda muammo qo'yish va uni ijodiy individual qayta ishlab, hal etish lozim. Boshqacha qilib aytganda, har qanday pedagogik tajribani shundayligicha ko'chirib olmaslik kerak: undagi asosiy g'oyani aniqlab, doimo o'zligicha qolmog'i, ya'ni yorqin individual xislatlarga ega bo'lmog'i lozim. Bu holat bolalarni o'qitish va tarbiyalash samarasini kamaytirmaydi, balki sezilarli darajada oshiradi, unga yuqori pedagogik tajribani o'rganish orqali erishiladi.

O'qituvchi tomonidan tashkil etilgan o'quv jarayonida subyektning ta'lim olishi uning o'ziga xosligi va xarakterida namoyon bo'ladi, bu uning o'quv usuliga ta'sir ko'rsatadi. Shakllangan individual o'quv usullari sxematik ravishda ikki qutb bilan ko'rsatilishi mumkin: "ijobiy"- "salbiy". Quyida keltirilgan jadval o'quv jarayonida bunday usullarni ko'rsatib beradi. O'qituvchi dars jarayonida buni inobatga olgan holda yondashishi maqsadga muvofiqdir.

Yu.A.Samarin fikricha, o'quv faoliyati samaradorligining ko'rsatkichi o'quvchilarda tafakkurning tizimlilik bilan dinamikligining kengayishidan iboratdir. Shunday ekan, pedagog doimo ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarishda bu jihatlarni inobatga olishi kerak.

D.B.Elkonin boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatini boshqarishga oid o'z nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, uning fikricha, o'quv faoliyatini boshqarish uchun quyidagi tarkibiy qismlarni o'quvchilar egallab olishlari zarur:

- berilgan o'quv topshirig'ini yechish uchun vositalar tanlash;
- topshiriqlarni yechish jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish;
- o'zlashtirilgan bilimlar, ko'nikmalar sifatini baholash;
- o'z-o'zini va topshiriq yechimini tekshirish;
- o'z oldiga maqsad qo'ya olish;
- simvollar (alamatlar, belgilar) bilan predmetning ichki munosabatlari mavjudligini tushunish kabilar.

N.D.Levitov mazkur muammo bilan bevosita shug'ullanmagan bo'lsa-da, lekin o'qituvchi tomonidan o'quv faoliyatini boshqarish imkoniyati va uning mezonlari to'g'risida muhim fikrlarni ilgari suradi. O'quv faoliyatini idora qilish uchun quyidagilar ishtirok etishi shart:

- tafakkurning mustaqilligi;
- o'quv materialining tez va puxta o'zlashtirilishi;
- o'quvchilardagi aqliy topqirlik;
- ta'lim jarayonida vujudga keltirilgan muammoli vaziyat mohiyatiga chuqur kirib borish, ya'ni muhim alomatni nomuhimdan ajrata bilish;
- fikrlashda tanqidiylik, ijodiylik va boshqalar.

Bularning muayyan tizim shakliga kelganligi ta'limni optimallashtirishning puxta negizini va shart-sharoitini yaratadi.

17.6. Pedagog bilan psixolog faoliyatining modeli

Pedagogik psixologiya tarbiya va ta'lim bilan bevosita va bilvosita bog'liqdir. Pedagogning amaliy faoliyatida psixologik ma'lumotlar olishi mumkin bo'lgan adabiyotlar ro'yxati yetarli darajada salmoqlikdir.

Pedagogning kasbiy faoliyati davomida juda zarur jiddiy jihat

— bu o'z-o'zini boshqarishdir, ya'ni o'z psixik holati va xulq-atvorini boshqara olish qobiliyati, murakkab pedagogik holatlarda muqobil harakatlana olishidir. O'z-o'zini boshqarishning psixologik asoslari bilish jarayonini o'z ichiga oladi: sezgi, idrok, diqqat, xayol, tafakkur, xotira, nutq, shuningdek, shaxs xislatlari

— xulq atvori, emotsional holati, vaziyatga munosabati. Yuqorida qayd etib o'tilgan psixik jarayonlarda o'z-o'zini boshqarish odam xususiyatlari va holatlari, uning irodasi va ichki tuyg'ulari bilan bog'liqdir. Ma'lumki, ichki tuyg'u barcha psixik holatlarni boshqarishda erkinlik asosi bo'lib xizmat qiladi. Qabul qilish o'z-o'zidan boshqaruvni aniq qabul qilish vazifalarini qo'yad obrazni tuzish, qo'yilgan savollarga Nimani kuzatish kerak? Nima uchun kuzatish? Qanday qilib kuzatish? kabi aniq javob topish kerak. Kuzatuvni boshlashdan avval biz o'zimiz uchun bu savollarga javob berishimiz lozim bo'ladi.

Murakkab pedagogik sharoitlarda (vaziyatda) bunday savollarga aniq javob topishni iloji bo'lmaydi, bu vaziyatda aniq javob topish uchun birmuncha aqliy va jismoniy kuch sarf qilishga to'g'ri keladi. Bunday savollarni avvaldan o'ylab ko'rish va ularga amal qilishni talab qiladi, natijada o'z-o'zini boshqarishni nazarda tutadi.

Diqqat e'tiborni boshqarish birmuncha boshqa narsalarga asoslanadi. Ixtiyoriy bo'lmagan diqqat e'tiborni boshqarish ular bilan bog'liq bo'lgan holatlar, ya'ni organizmning psixofiziologik holatlarini boshqarish orqali bevosita amalga oshirish mumkin. Charchoq oqibatida ixtiyoriy bo'lmagan diqqate'tibor yomon

boshqariladigan bo'lib qoladi. Xuddi shunday holat kasallik davrida, haddan tashqari emotsional junbushga kelgan holatda, affekt yoki stress holatlarida ro'y beradi. Birmuncha ta'sir qiladigan vositalar dam olish, davolash, psixofizik autotrening bu tarzdgai diqqatni boshqarishda yaxshi samara beradi.

Ixtiyoriy diqqatni qiziqish uyg'otadigan so'z yordamida yoki qo'llab-quvvatlash orqali boshqarish mumkin. Odamning diqqatini biror narsaga qaratish uchun uning qiziqishini qo'llab-quvvatlash kifoya qiladi. So'z orqali o'z-o'zini yo'naltirish yoki verbal o'zi-o'zini boshqarish har doim to'g'ridan to'g'ri yoki bevosita qiziqishga asoslanadi. Ayrim hollarda o'zini majbur qilib qandaydir obyekt, holat yoki voqelikning qiziqarli tomonlariga e'tiborni qaratish, diqqatni uzoq bo'lmagan vaqt oralig'ida jalb qilish uchun yetarli bo'ladi. Qabul qilish orqali ham ularni ma'lum darajada boshqarish mumkin. Pedagog uchun eslash qobiliyatini boshqarish birmuncha qiyinroq va zarurroqdir. Uchtadan ikkita bizga ma'lum eslash jarayoni eslab qolish va olingan axborotni qayta tiklashni o'z-o'zini boshqarish bilan rivojlantirish mumkin. Eslab qolish jarayonining uchinchisi-axborotni saqlab qolishni boshqarish mushkulroqdir, chunki u ong osti holati (shaxs tomonidan anglab olinmaydigan psixik holatlar yig'indisi) darajasida ishlaydi, holbuki yodlashni anglab tashkil etib, bevosita ularni ham boshqarish mumkin. Mnemik jarayonlarda o'z-o'zini boshqarish har xil usullarga asoslanadi, tasavvur assotsiatsiyalanib, bir butunga bog'lab, ongli ravishda ko'rib chiqiladi. Eslab qolish zarur bo'lgan narsalar ko'z orqali ko'rilsa, yoki biror narsa bog'lab tasavvur qilinsa yodda qolishi kuchayadi. Eslab qolishni tezlatish uchun sun'iy ravishda yodda bo'lgan perseptiv obrazlarni va tashqi narsalarni tafakkurda uyg'otib, ong orqali ularni yangi eslab qolish kerak bo'lgan narsalar bilan bog'lash lozim ongli ravishda fikrlashni ham boshqarish, uni yanada samaraliroq qilish mumkin.

Tafakkurni o'z-o'zida boshqarishning asosiy usullari quyidagilardir:

- hal qilinishi kerak bo'lgan vazifa shartlarni diqqat bilan tahlil qilish;
- talab qilingan natijani berilgan shartlar bilan solishtirish, bunday maqsad kerakli natijani olish uchun yetishmagan narsani aniqlash;
- doimiy ravishda mashq o'tkazib borib, tafakkurni chiniqtirish;
- tafakkurni aniq yo'nalishdagi mashqlar bilan chiniqtirish, ya'ni ketma-ket izlanish va yetarli darajada hal qilinishning alternativ yo'llarini ko'rib chiqish (bu-vosita anglash jarayoni "sikllanish" deb nomlanadi) vazifani hal qilishning yo'llari bilan bog'liq bo'lgan aniq farazlarni o'z ichida yoki ovoz chiqarib so'zlash (gapirish).
- bajarib bo'lingan xatti-harakatlar natijalarini va faraz (g'oya)larni doimiy ravishda yozib borish;

- o'z-o'zini emotsional boshqarish organizmning muskul to'qimalari tizimini boshqara bilish qobiliyatiga asoslangan emotsiogen holatlarni tahlil qilib, tafakkurni ongli ravishda faol jalb etish.

Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan sifat va fazilatlarini egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab qilmoqda.

Ana shunday qator muammolarni oqilona hal qilishning eng muhim omillaridan biri o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Shunga binoan mamlakatimiz ta'limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga yetkazishdir. Endilikda oliy ta'lim muassasalari oldiga faqatgina o'qimishli insonni emas, balki voqealarni oldindan ko'ra biladigan, to'g'ri qaror qabul qila olish mahoratiga ega, o'zini o'zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni tarbiyalash muammosi qo'yilmoqda.

O'qituvchining shaxsiy va kasbiy tayyorgarlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, o'quvchilar bilan ta'lim va tarbiyaviy munosabatlarni yaxshi yo'lga qo'ya oladi. O'qituvchining shaxsiy namunasi va obro'-e'tibori ta'lim-tarbiya jarayonida bolada qat'iy nuqtayi nazar shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

17.7. Pedagogik jamoa psixologiyasi.

Pedagogik jamoa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bog'liqlik, ta'limning tuzilishi, o'quvchilarning o'qish va bilish faoliyatini shakllantirish hamda tarbiya psixologiyasining ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsini barkamol inson sifatida shakllantirish kabi muhim muammolarni tadqiq etadi. Pedagogik jamoada o'quv-tarbiya jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy ta'lim-tarbiya nazariyasining vazifalarini tatbiq etish bilan shug'ullanadi.

Pedagogik faoliyat doimo o'qituvchilar jamoasi doirasida olib boriladi. Shu munosabat bilan rahbar pedagogik jamoaning ichki hayotiga oid o'ziga xos qonun, qoida va xususiyatlar haqidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim. Maktab direktori yoki o'qituvchi qanchalik o'zini yolg'iz his qilmasin, baribir biron sinf yoki pedagogik jamoa manfaatlari doirasida bo'ladi. Umuman har bir kishining mehnat faoliyati biron jamoa ichki qoidalari, normalari asosida boshqariladi. Hatto, yakka tartibda ishlaydigan mutaxassis ham, biron uyushma yoki jamiyat ichida qabul qilingan qadriyatlar va qoidalarga suyanib faoliyat yuritadi. Shu ma'noda alohida shaxsni boshqarish imkoniyati ko'p hollarda jamoani boshqarish uslublari bilan uyg'unlashadi.

Pedagogik jamoa bu birgalikda mehnat qiladigan shaxslar guruhi bo'lib, unda kishilar bir-birlari bilan o'zaro munosabatda bo'ladi, har bir xodim hamkasbiga murojaat qiladi, ayni vaqtda uning ta'sirini ham his etadi.

Pedagogik jamoalar kichik va ko'p ming kishilik bo'lishi ham mumkin. Har qanday holda ham jamoa ayrim shaxsga nisbatan muayyan funksiyalarni bajaradi.

Pedagogik jamoa rahbarining ishida bolalarning ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga yo'naltirilgan kasbiy-pedagogik ishga undash, o'qituvchi va tarbiyachilar faoliyatini motivlashtirish muhim hisoblanadi. O'qituvchi faoliyati motivatsiyasini kuchaytirishning bir necha usullari mavjud.

- O'qituvchilarning muhim moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratish.
- Muhim ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishini ta'minlash: muloqot, e'tibor, tan olinish, muvaffaqiyatlarga erishish.
- O'qituvchining takrorlanmas individuallik sifatida shaxsiy o'sishi, ijodi va o'z-o'zini namoyon qilishi uchun sharoit yaratish.

Pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tashkil etilgan jamoa faoliyati natijasida jamoa a'zolari o'rtasida ishchanlik, bir-biri uchun g'amxo'rlik, o'zaro yordam, jamoa manfaati uchun javobgarlik hissi qaror topadi. Birgalikdagi faoliyat umumjamiyat ishi uchun mas'uliyat hissini uyg'ota borib, jamoa a'zolarini bir-biriga yaqinlashtiradi, jamoaga hurmat hissini paydo bo'lishiga ko'maklashadi, jamoa bilan munosabatda bo'lish ehtiyojini oshiradi, jamoa a'zolari o'rtasida o'zaro ruhiy yaqinlik, hissiy birlik (bir-birini yoqtirish) yuzaga keladi. Ushbu munosabat ko'pincha o'z-o'zidan paydo bo'ladi hamda ular pedagogik ta'sir ko'rsatish uchun qo'l keladi. Ruhiy va hissiy birlik jamoa a'zolarining birgalikdagi faoliyatining mazmuniga, ular orasidagi hosil bo'lgan ishchanlik faoliyatining xarakteriga bevosita bog'liqdir.

Jamoaning rasmiy (ishchanlik) va norasmiy (hissiy) tuzilishini bir-biridan farqlash lozim. Jamoaning rasmiy tuzilishi deganda jamoa faoliyatining turli ko'rinishlarini amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan tashkiliy jihatlari ko'zda tutiladi. Mazkur tuzilma, bir tomondan, jamoa a'zolari qo'yilgan ishchanlik munosabatlarini ifoda etsa, ikkinchi tomondan, rahbarlik vazifasini bajaruvchi tarbiyachilar hamda jamoa a'zolari o'rtasidagi mavjud boshqarish munosabatlari mazmunini ifoda etadi.

Norasmiy tuzilma jamoaning barcha a'zolari o'rtasidagi shaxslararo ma'naviy, psixologik munosabatlarning umumiy tizimi va mikroguruhni tashkil etuvchi ayrim a'zolar o'rtasidagi tanlash munosabatlari mazmunini ifodalaydi. Jamoaning har bir a'zosi mavjud munosabatlar tizimida u yoki bu o'rinni egallaydi. Tarbiyalanuvchi shaxsning jamoadagi o'rni uning shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Maktab yoki sinfdagi rasmiy va norasmiy tuzilmalar bir-biriga muvofiq bo'lganda jamoaning

rasmiy yetakchilari norasmiy munosabatlar tizimida ko'zga tashlangan o'rinni egallagan holdagina u chinakam jamoa bo'la oladi. Shuningdek, norasmiy guruhlar (mikroguruhlar) umumjamoa ijtimoiy manfaatlari uchun kurashuvchi guruhlar bo'lganda jamoa o'zining chinakam jamoa tarzida namoyon etishi mumkin.

Yashash joylarida o'zaro birikkan bolalar guruhlari qanchalik ahil va inoq munosabat zaminida tashkil topgan bo'lmasin, haqiqiy jamoa bola olmaydi. Chinakam jamoa ijtimoiy ahamiyatga moyillik faoliyatini tashkil eta olishi, jamoa a'zolari o'rtasida ijtimoiy ahamiyatli faoliyat, maqsad, ishchanlik xarakteridagi aloqa va munosabatlarni o'rnata olishi lozim. Jamoaning majburiylik belgisi unda pedagogik rahbarlikning bo'lishidir.

Shunday qilib, jamoa kishilarning shunday muayyan guruhi bolib, ijtimoiy ahamiyatga ega bolgan umumiy maqsad hamda mazkur maqsadni amalga oshirish uchun yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etadi. Ushbu guruh a'zolari o'zaro birlik, a'zolarning munosabatlar jarayonidagi tengligi asosida unga rahbarlik qilish va bir-biriga bo'ysunish, shuningdek, jamoa oldidagi javobgarligi asosida muayyan faoliyatni olib boradi.

Jamoa va uni shakllantirish pedagogik faoliyatning maqsadi hisoblanadi. Namuna ko'rsatish uni shakllantirish vositasi bo'lib, uning yordamida jamoaning barcha yoki har bir a'zosini tarbiyalash yaxshi samara beradi. Jamoaning yetakchi tarbiyaviy vazifasi shaxsni har tomonlama tarbiyalash, unda ijobiy sifatlarni hosil qilish mustahkam hayotiy pozitsiyani qaror toptirishdan iboratdir. Umumiy o'rta ta'lim hamda yangi turdagi ta'lim muassasalarida jamoani shakllantirish mas'uliyatli vazifa sanaladi.

Har bir shaxsga ta'sir etishi tarbiyachining pedagogik mahorati va obro'siga bog'liqdir. Bunda: Pedagogning kasbga oid mahoratini shakllantirishda pedagogik-psixologik nazariyalarning ahamiyati kattadir, chunki ma'naviyatimizning shakllanishida o'z-o'ziga ega bo'lgan insonlar faoliyati, ularga qo'yilayotgan talablar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar to'g'risida nazariyalar pedagogik mahoratni shakllantirishning asosiy manbaya bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik tajribalarni takomillashtirishda ilmiy pedagogik ma'lumotlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Chunki, hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti pedagogning ijodkor bo'lishini fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita olishi, fan yutuqlarini talabalarga yetkaza olishi va nihoyat talabalarni ham ijobiy fikrlash, tadqiqotchilik ishlarini o'rgata olishini talab qiladi. Shuning uchun pedagog avvalo tadqiqotchilik ishlarini olib borishi va bu sohadagi malakalarni egallashi zarur. Pedagog ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishi davomida tajribalarni to'playdi, tahlil qiladi, ular asosida xulosalar chiqaradi. U shu xulosalardan o'zining amaliy faoliyatida foydalanish jarayonida hozirgi zamon pedagogi uchun zarur bo'lgan juda muhim bilimlarni egallaydi.

Pedagogik mahoratni takomillashtirishda shaxsiy pedagogik izlanishning ahamiyati kattadir. Pedagog ishidagi muvaffaqiyat kunlik faoliyatda kattalar va talabalar, ayrim guruh va yakka shaxslar bilan aloqaga kirisha olish qobiliyatini ta'minlaydi.

Faoliyatda duch keladigan turli xil voqealarga pedagogik qoidalar nuqtayi nazaridan qarab emas, balki sharoitni hisobga olgan holda ijobiy hal etish talab etiladi.

Keng ilmiy saviyaga ega bo'lish, intellektual qiziqish, yangilikni his qila bilish, pedagogik mahoratni oshirishga intilish pedagogga xos xususiyatlardan hisoblanadi.

Ta'lim sifati davlat ta'lim standartlariga muvofiq bo'lishi uchun amaliy va nazariy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bu sohada ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshiriladi.

Shaxsiy izlanishlar va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish pedagogning pedagogik mahoratini takomillashtirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, nazariy, milliy madaniy va umuminsoniy qadriyatlardan, dunyoviy, diniy ilmlardan ham xabardor ma'naviy barkamol inson bo'lmog'i lozim.

Ilmiy pedagogik izlanishlarni baholash mezonlari to'g'risida fikr yuritilganda, avvalo tadqiqotning zamonaviyligi, dolzarbligi, undan ko'zlangan maqsad hamda natijalar nazarda tutiladi.

17.8. Oqituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar.

Pedagog shaxsining kasb sohasidagi xususiyatlari bu talabalarni sevish, ular bilan ishlashga qiziqish, o'z kasbiga muhabbat, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik, qat'iylik va maqsadga intilish, vazminlik, o'zini tuta bilish, kasbiy layoqatlilik va boshqalar.

Samarali pedagogik ta'sir ko'rsatishni to'g'ri tashkil etish talabalar bilan muomala qilishda samimiy munosabatda bo'lishga yordam beradi. Amaliy pedagogik faoliyatda ilmiy g'oyalar va pedagogik tarbiyani qo'llash pedagog mehnatiga ko'p jihatdan bog'liq.

Lekin bu mehnat natijalari darhol ko'rinmaydi. Uning mahsulini ko'rish uchun yillab mehnat qilish kerak. Pedagog faoliyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu faoliyat o'zining sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ham turlicha bo'ladi. Haqiqiy fidoyi pedagoglar o'z faoliyatida eng yaxshi natijalarga erishadilar. Tajribali novator pedagoglar talabalarga samarali ta'lim-tarbiya berish bilan bir qatorda pedagogika fanidan yangi yo'l ham ochmoqdalar.

Pedagogning ijodkorligi talabning ijodkorligini uyg'otadi. Ular o'z talabalarini vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash bilan birga ularning qalbida oliyjanob fazilatlarni qaror toptiradilar.

Respublikamizda o'qituvchi kasbiga yo'llash, o'qituvchiga xos xislatlar, qobiliyatlarni, professiogrammasini o'rganish bo'yicha atoqli psixologlar M.G.Davletshin, R.Z.Gaynutdinov, E.G'.G'oziyevlar rahbarligida ularning shogirdlari tomonidan bir qator tadqiqotlar o'tkazilgan. Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng professor M.G.Davletshinning tashabbusi bilan 1991-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida ilmiy darajalar beruvchi Ixtisoslashgan Kengash o'z faoliyatini boshladi. Ana shu Kengashda birinchilardan himoya qilgan tadqiqotchi M.G.Davletshinning shogirdi N.M.Majidov bo'lgan. U "O'qituvchilik kasbiga yo'llashning psixologik jihatlari" mavzuida ilmiy tadqiqot ishini himoya qilgan.

Tadqiqotlarda aniqlanishicha, o'qituvchi quyidagi sifatlarga ega bo'lishi kerak: bolalarni sevish, bolalar bilan chiqishib ketish, ularni tushunish, mehnatsevarlik, insoniylik, prinsipiiallik, talabchanlik, axloqiy barqarorlik va b.

R.Z.Gaynutdinov tomonidan o'qituvchilik kasbiga yo'naltirishning psixologik jihatlarini yoritilgan. Muallif keyinchalik ushbu muammoni o'rganishni shogirdlari bilan hamkorlikda davom ettirgan. Shogirdlaridan biri S.X.Jalilovanning "Pedagogika instituti talabalarida shaxsiy sifatlarni shakllanishining psixologik xususiyatlari" mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida talabalarda shaxsiy sifatlarni shakllanishining dinamikasi aniqlangan. Pedagogika institutidagi ta'lim jarayonida talabalarni tizimli o'rganish shuni ko'rsatdiki, "retrospektiv", "real", "ideal" va "refleksiv -Men" ni bir-biri bilan taqqoslash talabalarning shaxsiy ehtiyoj sohasiga hamda ularning shaxsiy professionalashuv jarayoniga ta'sir qiladi. Tadqiqotlardan olingan ma'lumotlar asosida pedagogika instituti talabalarini psixologik-pedagogik tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, bu xususiyatlar milliy psixologiya va pedagogikaning eng yaxshi an'analarni hisobga olgan holda tuzilgan.

Shunday qilib, xulosa o'rniida ta'kidlash joizki, pedagoglarning pedagogik mahoratida shaxsiy faoliyat tizimini ishlab chiqish muhimdir. Hayot - kashfiyotlar olami. Tajriba, uslub, fikrlar rang-barang. U samarali mehnat natijasida isbot va dalillar orqali talabalar qalbiga ko'chadi. Ularning tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar, talabalar muallimning faxri, kelajagidir. Shu bois ularning niyati o'quvchilarni, talabalarni mustaqil yurt quruvchilari, muhandislari, ilmu ma'rifat fidoyilari safida ko'rishdir.

Har bir pedagogning o'z faoliyat tizimini ishlab chiqishi va unga qat'iy amal qilishi uning ta'lim sohasidagi muvaffaqiyatlarining muhim omillaridan biridir. Pedagog bir xil metod va texnologiyalar asosida dars o'tish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Aksincha, u o'qitish metodlari va texnologiyalarini takomillashtirish ustida tinimsiz ishlashi zarur.

Xalqimizning kelajagi mustaqil O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan pedagoglarga, uning saviyasiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bog'liq bo'lgan munosabatiga jarayondir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Pedagog faoliyatida psixologiyaning o'rni qanday?
2. Zamonaviy o'qituvchi shaxsiga qanday talablar qo'yiladi?
3. Pedagogik qobiliyatlarga nimalar kiradi?
4. Pedagogik faoliyatning individual uslubi nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Pedagogik jamoa psixologiyasi boshqa jamoalardan nimasi bilan farq qiladi?
6. O'qituvchi kasbiy moslashuv jarayonida qanday muammolarga duch keladi?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. O'qituvchining shaxsiy xislatlariga nimalar kiradi?

a) o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutqning emotsional ifodalanishi, o'zini yuqori baholash, empatiya;

b) bolalarni yaxshi ko'rishi, mehnatsevarlik, mehribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik;

c) bolalar jamoasini uyushtira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olish;

d) kuzatuvchanligi, diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi.

2. O'qituvchining kasbiy hislatlariga nimalarni kiritish mumkin?

a) o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutqning emotsional ifodalanishi, pedagogik fantaziya (xayol) ning rivojlanishi;

b) bolalarni yaxshi ko'rishi, mehribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik, kuzatuvchanligi, diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi;

c) bolalar jamoasini uyushtira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olish;

d) jamoat ishlarida faollik, amaliy-psixologik aql, mehnatsevarlik.

3. O'qituvchining gnostik malakalari tarkibiga nimalar kiradi?

a) bolalarning asab psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi; o'quvchilarni to'g'ri tushunib, ularning xulq-atvori sabablarini tushuntirishni bilishi;

b) o'zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi;

c) boshqa o'qituvchilarning tajribalarni o'rganib, undan (nazariy va amaliy tomondan) to'g'ri xulosa chiqara olishi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

4. Pedagogik qobiliyatlarga nimalar kiradi?

a) bolalarni yaxshi ko'rishi, mehnatsevarlik, mehribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik;

b) o'qituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutqning emotsional ifodalanishi, kuzatuvchanligi, diqqat-e'tiborini taqsimlay olish qobiliyati;

c) didaktik qobiliyatlar, akademik qobiliyatlar, perseptiv qobiliyatlar, nutq qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, avtoritar qobiliyati, kommunikativ qobiliyati, pedagogik xayol, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati;

d) bolalarning asab psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi; o'quvchilarni to'g'ri tushunib, ularning xulq-atvori sabablarini tushuntirishni bilishi.

XVIII BOB. PEDAGOGIK QOBILIYATLAR.

Asosiy savollar :

1. Qobiliyatning pedagogik – psixologik tasnifi
2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari.
3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri va xususiyatlari.
4. O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari
5. Pedagogik ta'sir ko'rsatish – kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida.

18. 1. Qobiliyatning pedagogik – psixologik tasnifi.

Qobiliyat – shaxsning individual-psixologik xususiyati bo'lib, muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish sub'ektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik sifatlar yig'indisiga aytiladi.

Zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasidagi farqlarni aniqlaydi. Qobiliyatlar individual-psixologik xususiyat bo'lgani sababli, shaxsning boshqa sifatleri va xususiyatlariga, ya'ni aql sifatlariga, xotira va xarakter xususiyatlariga, his-tuyg'ulariga qarama-qarshi qo'yilmaydi, balki ular bilan bir qatorga qo'yilishi kerak.

Qobiliyatni inson tug'ma, tabiat in'omi sifatida tayyor holida olmaydi, balki hayotiy faoliyati davomida shakllantiradi.

Govard Gardner qobiliyatlarni intellektlar to'plami deb atadi va uning yetita jihatini ajratib ko'rsatdi. Biz intellektning ushbu jihatlaridan oltitasini o'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish nuqtai nazaridan tahlil qilishimiz mumkin. Psixolog olim O'lga Matveeva ushbu jihatlarni psixologik texnologiya bilan kuchaytirib modifikatsiyalaydi va o'qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab, quyidagi qobiliyatlarni ko'rsatib o'tadi:

1. Muloqot qilish (kommunikativ) qobiliyati: O'qituvchining o'quvchilar bilan dars va darsdan tashqari jarayonlarda sinfda ijobiy ruhiy iqlim yarata olishi.

2. Voqealarni oldindan ko'ra olish qobiliyati: ushbu qobiliyat turi har bir o'qituvchining sergakligida, o'quvchilarning ruhiyatini, ichki dunyosini ko'ra olishida namoyon bo'ladi. Shunda o'qituvchi kim nimaga qodir ekanligini oldindan bashorat qila oladi.

3. Eshitish va his qilish qobiliyati: Bunday qobiliyatga ega bo'lgan insonlar musiqani sevishadi, ohangni yaxshi his qilishadi, deklamatsiya asosida yaxshi o'qishadi, eshitgan narsasini xotirada saqlaydi, ayniqsa she'r va qo'shiqlarni sevib tinglaydi.

4. Kinetetik (teri-muskul) qobiliyat: o'qituvchining o'z hatti harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyati, harakat ohangini his qilib yo'naltiradi, vaqtni, harakat sur'atini his qilish, maishiy qulayliklarni yarata olish, hayot marhamatlaridan rohatlanish.

5. Mantiqiy qobiliyat: mulohaza yuritishni, raqamlarni, matematikani, murakkab masalalarni sevish, sababiyat va natijalarni tushunish malakasi, voqelikda asosiyini ikkinchi darajalisidan ajrata olish.

6. Shaxsning ichki qobiliyati: o'z-o'zini bilish, tushunish va his qilish qobiliyati. Erkin shaxsda qo'rquv yoki noerkinlik tuyg'usi kamdan-kam holda bo'ladi.

Qobiliyat o'qituvchining individual imkoniyatlarini xarakterlaydi. Bir xil sharoitda qobiliyatli o'qituvchilar o'z faoliyatlarida ham qobiliyati past kishilarga qaraganda ko'proq yutuqlarga erishadilar.

Qobiliyat shaxsning ham umumiy, ham maxsus rivojlanishida tezroq siljib borishini, uning ijrochilik va ijodkorlik faoliyatlarida eng yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi. Qobiliyatli kishi mutaxassislikni tez egallay oladi va yuqori mahoratga erishadi hamda ishlab chiqarish, fan yoki madaniyatga yangilik kiritadi.

Qobiliyat bilimdan farq qiladi. Bilim – bu ilmiy mutolaa natijasidir, qobiliyat esa kishi psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyatidir. Qobiliyat bilim olish uchun zaruriy shart-sharoit bo'lib, shu bilan birga, u ma'lum darajada bilim olish mahsulidir. Umumiy va maxsus bilimlarni o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy mahoratni egallash jarayonida qobiliyat mukammallashib va rivojlanib boradi.

Qobiliyatga yaqinroq turadigan tushunchalar ko'nikma va malakalardir. Ko'nikmalar – o'qituvchining kasbiy faoliyati jarayonida hosil qilingan tajriba va bilimlar asosida bajariladigan ishning mukammal usulidir. Malakalar – o'qituvchining ongli faoliyatni bajarishi jarayonida hosil qilingan kasbiy intellektual faoliyatning avtomatlashgan komponentlari yig'indisidir.

Ular o'qituvchining kasbiy faoliyati mexanizmining asosini tashkil qiluvchi jarayonlardir, ular qobiliyat bilan birgalikda pedagogik mahoratga erishishni ta'minlaydilar, buning natijasida o'qituvchi kasbiy faoliyatida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Qobiliyatli, ammo noshud o'qituvchi ko'p narsaga erisha olmaydi. Qobiliyat ko'nikma va malakalarda ro'yobga chiqadi.

Darhaqiqat, qobiliyatli kishining ko'nikma va malakalari ko'p qirrali va mukammallashgan bo'ladi. Ko'nikma va malakalar yetarli bo'lmagan qobiliyatni birmuncha to'ldirishi yoki qobiliyatning kamchiligini tuzatishi mumkin. Ko'nikmalarni umumlashtirib mohirlik ham deb ataydilar. Mohirlik ham qobiliyatning o'zginasidir. Demak, qobiliyat ko'nikma va malakalarning paydo bo'lish jarayonida shakllanadi.

Pedagogikada o'qituvchi qobiliyati – bu imkoniyatdir, uning mohirligi zaruriy darajasi faqatgina o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomillashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. Tug'ma qobiliyatlar zehn deyiladi. Iqtidor, iste'dod, daholik–insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobiliyatlarining rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlar, xarakter kabi shaxsning faqatgina ma'lum faoliyatidagina mavjud bo'lgan sifatlaridir.

Psixologiyada qobiliyat – insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli

shug'ullanishi tushuniladi. U o'qituvchining kasbiy faoliyatida ham yorqin namoyon bo'ladi. Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatleri o'qituvchining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik – bu sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoliyatdir.

Mahsuldor ijodkorlikda belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi; ijod qilishga layoqatli bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

Evristik ijodkorlik, jamiyatda ro'y berayotgan kasbiy faoliyatga oid yangiliklarni dadil o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi, ya'ni uning asosida g'oyalar (farazlar) hosil qilish jarayonini intensivatsiya qilish va ularning haqiqatga yaqinligini (ehtimoligini, ishonchliligini) izchil amalga oshirish va bunda yangi holatda dadil harakat qilish qobiliyati, fikrlash jarayoni asosida tafakkurni rivojlantirish kuzatiladi.

Kreativ ijodkorlikda o'qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratadi, o'z fikrlari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o'qituvchilargina bunga erishishi mumkin. Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui insonning iste'dodi deyiladi. Insondagi bilish va layoqat nishonalari jarayonlarining yig'indisi, iste'dodining yuksak cho'qqisi – uning intellektini belgilaydi. "Intellekt – bu aqlan ish ko'rish, ratsional fikrlash va hayotiy muammolarni mohirona hal qilishning global qobiliyati", ya'ni intellekt insonning atrof muhitga to'liq moslasha olish qobiliyati deb qaraladi.

Intellektning tarkibiy tuzilishi olimlar tomonidan quyidagicha ta'riflanadi:

Biroq, kishidagi tabiiy layoqat nishonalari mukammal kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli olib borilishini ta'minlamaydi. Kishi o'zidagi layoqat nishonalarni doimiy ravishda rivojlantirib borishi kerak, bu esa faqat shijoatli kasbiy faoliyat jarayonida amalga oshirilishi mumkin.

18.2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funktsiyalari barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash hamda komil inson g'oyasi – milliy va umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzodga xos eng yuksak ma'naviy ezigulikka undaydigan olijanob g'oya sifatida ulug'langan. Mazkur g'oyani yosh avlod ongiga singdirishda o'qituvchi kadrlarning roli beqiyos. Bu esa ulardan avvalo mukammal kasb qobiliyatiga ega bo'lishni, bilimi, mahorati, ilmiy-nazariy va amaliy salohiyatidan oqilona foydalanishni taqozo etadi.

Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni ma'naviy o'nglash, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishni" - istayotgan bir davrda yashayapmiz. Bu istak esa yoshlar ta'lim – tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan kasb egalarini yuksak kasbiy tayyorgarlikka, g'oyaviy – siyosiy e'tiqodga, tashkilotchilik va boshqaruvchilik malakalariga ega bo'lish lozimligini taqozo qilmoqda. Chunonchi, bu

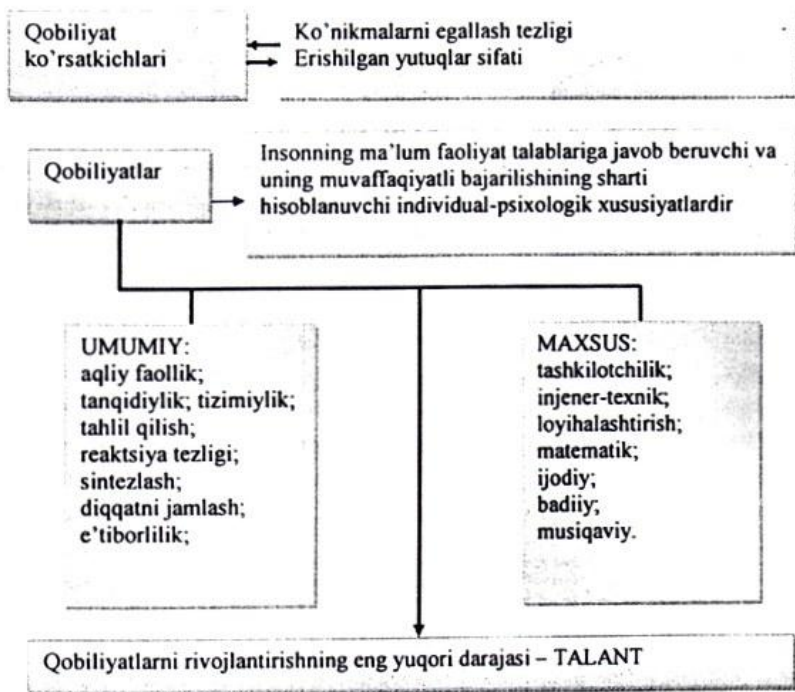
hol ta'lim tizimi va kasb-hunar ta'limi muassasalari yangilanayotgan, ta'lim - tarbiyaning mazmuni, shakli, usullari, vositalari majmuiga, o'quv - tarbiya jarayoniga o'zbekona urf - odatlar faol kirib borayotgan bir sharoitda yuz bermoqda. Bu o'zgarishlar har bir o'qituvchini yangicha fikrlashga, sharqona ish yuritishga, tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, ma'naviy - ma'rifiy ishlarning faol ishtirokchisi bo'lishga undaydi. Shuning uchun ham bugungi kunda o'tgan davrdagidan ko'proq pedagogika fani oldida yangicha fikr yuritadigan o'qituvchi - tarbiyachini tayyorlash, uning kasbiy mahorati va malakasini takomillashtirish uchun o'qitish va tarbiyalashning zamonaviy shakl, usul, vositalarini ishlab chiqish juda muhimdir. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir yigit va qiz o'ziga shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi, degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Pedagogik qobiliyatlar o'z funksiyasiga ko'ra umumiy va maxsus turlarga bo'linadi. Umumiy qobiliyatlar mavjud bo'lganda o'qituvchi o'z pedagogik kasbiy faoliyatini mukammal egallab, mohirona olib borish bilan birga, boshqa turli xil faoliyatlar bilan ham muvaffaqiyatli shug'ullanadi. Umumiy qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida har qanday qiyinchilik va ziddiyatlarni qiynalmasdan bartaraf etadilar.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatini tahlil qilgan N.V. Kuzmina shunday yozadi: "Ta'lim - tarbiyada ro'y beradigan ko'pgina kamchiliklar o'qituvchi o'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilmasligi, iste'dodning o'qituvchida yo'qligi natijasida ro'y beradi".

Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar faqat o'zlari egallagan kasbiy yo'nalishlari bo'yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanadilar.

Biror faoliyatning muvaffaqiyatli, mustaqil va mukammal bajarilishini ta'minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi talant deyiladi.

Shaxs qobiliyatlari, tabiiy iste'dodlar va ularning farqi.

Barcha mutaxassisliklarda bo'lgani kabi o'qituvchilik kasbida ham pedagogik qobiliyat – uning shaxsiy iste'dod xususiyatlarini belgilab, kasbiy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishda sub'ektiv shart - sharoitlar yaratadi.

Har qanday qobiliyat – shaxsga tegishli bo'lgan murakkab tushunchadir, u faoliyatning talablariga mos xususiyatlar tizimini o'z ichiga qamrab oladi.

Har qanday faoliyat ham murakkab bo'lib, u kishiga turli-tuman talablar qo'yadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talablarga javob bera olsa, kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda o'z qobiliyatini ko'rsata oladi, agar xususiyatlaridan qaysi biri rivojlanmagan bo'lsa, shaxs mehnatining muayyan turiga nisbatan kam qobiliyatli, deb xarakterlanadi. Mana shuning uchun ham qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish lozim. O'qituvchi qobiliyatini o'rganishda xususiyatlar "ansambli" iborasi shuning uchun ham ishlatiladi, bunda xususiyatlarning oddiygina birgalikda mavjud bo'lishini emas, balki ularning uzviy bog'langan bo'lishini, muayyan tizimda o'zaro ta'sir qilishini ko'zda tutiladi. Bu tizimda xususiyatlardan biri oldingi o'ringa chiqib, yetakchi xususiyatga ega bo'lsa, ayni vaqtda boshqalar uchun yordamchi xususiyatlar rolini o'ynaydi.

Kishining qobiliyati juda katta ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega. Qobiliyat yuqori mehnat unumdorligini ta'minlashga, binobarin, ijtimoiy boylikning son va sifat jihatidan tez o'sishiga, jamiyat taraqqiyotiga yordam beradi. Shuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarning zakovati, qobiliyatini ochish hamda ulardan o'z o'rnida foydalanishini o'rganib olishi zarur ekanligi haqidagi masala qat'iy talab qilinadi. O'qituvchining pedagogik mahoratni takomillashtirishida qobiliyat bilim olish va malaka hosil qilishni ta'minlaydi. Qobiliyatli kishining yuqori unumli mehnati uni moddiy hayot darajasi bilan ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, kobiliyatli o'qituvchiga pedagogik faoliyat va mehnat yengilroq bo'ladi va u kamroq charchaydi, chunki sevimli mehnati unga huzur-halovat bag'ishlaydi. Qobiliyat bilim, ko'nikma va malakalar mahsuli, shu bilan birga faoliyat usullarini egallash tezligi, teranligi va mustahkamligida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyatga qanchalik ega ekanligiga bog'liq. Maktab o'qituvchisining faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol shaxs darajasida tarbiyalashda va kasbiy bilimlarni chuqur egallagan kadrlarni tayyorlashda namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyati o'qituvchining pedagogik qobiliyatiga bog'liq. Qobiliyat kasbiy faoliyat jarayonida sayqallanib boradi. Buning uchun o'qituvchida layoqat, zehn, qiziqish bo'lishi kerak.

18.3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari va xususiyatlari.

Pedagogik-psixologiyada o'qituvchi qobiliyatining cheklangan turlari yo'q. Pedagogik qobiliyat turlari fanning, jamiyatning rivojlanishiga qarab ko'payib va o'zgarib turishi mumkin. Falsafada qobiliyat uzoq vaqtgacha "o'zgarmas irsiyat" nasldan - naslga o'tuvchi jarayon sifatida talqin etilgan. Olimlarning uzoq yillar olib borgan ilmiy-tadqiqotlari va kuzatishlari natijasida pedagogik qobiliyatning quyidagi asosiy sifatlari ajratib ko'rsatilgan:

- O'z kasbiga muhabbat, o'quvchilarni seva olishi.
 - O'z mutaxassislik fanini yaxshi bilishi, unga qiziqishi.
 - Pedagogik taktga (odob va nazokat) ega bo'lish.
 - Bolalar jamoasiga singib keta olish.
 - O'z mehnatiga ijodiy yondashish.
 - -avobgarlikni his etish.
 - Tarbiyaviy bilimlarni egallaganligi.
 - O'qituvchi faoliyatidagi pedagogik qobiliyatning o'ziga xos tizimlari mavjud.
- Qobiliyatlar tizimi quyidagi xususiyatlari bilan farq qilinadi:
- Asosiy xususiyatlar;
 - Tayanch xususiyatlar;
 - Yetakchi xususiyatlar;
 - Yordamchi xususiyatlar.

Pedagogik qobiliyatlar faqat pedagogik faoliyatning samarali bo'lishini va shart-sharoitini ifodalamasdan, balki ko'p jihatdan muvaffaqiyatli ishlashning natijasi hamdir. Pedagogik qobiliyatda o'qituvchining o'zaro fikr almashuvi bilan bog'liq xususiyatlari asosiy rol o'ynaydi.

Quyidagi pedagogik qobiliyatning asosiy xususiyatlari o'qituvchining yuksak pedagogik-psixologik bilimlari natijasida doimiy shakllanib boradi:

Kommunikativ qobiliyat: o'qituvchining pedagogik jamoa va ota-onalar, mahalla ahli bilan bo'ladigan o'zaro muloqotida ularning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdard bo'lish, muloqotga kirishishida pok ko'ngillilik. O'qituvchi bunda psixologik bilimlarga ega bo'lishi, muomala madaniyatini muntazam o'zida shakllantirib borishi lozim.

Pertseptiv qobiliyat: tashqi olamni va muhitni sezish, idrok etish, ya'ni kuzatuvchanlik muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining shijoati natijasida rivojlanadi, takomillashadi. O'qituvchi o'quvchining psixologiyasini, psixik holatini o'ziga singdirib idrok etadi, sinf jamoasining holatiga pedagogik vaziyatiga odilona baho beradi.

Empatik qobiliyat: bolalarga bo'lgan muhabbatdan kelib chiqadiga o'quvchilarning his-tuyg'usini, psixologik holatlarini qalbdan his etish, tushunish, idrok etish, ularga achinish xususiyatlaridir.

Ta'lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati: o'qituvchi o'z bilimini o'quvchi ongi va tafakkuriga kam kuch sarflash evaziga yetkaza olishi, ta'lim va tarbiyada belgilangan muddatda maqsadga erishish qobiliyatidir.

Didaktik qobiliyat: o'quvchilar bilan muloqot qilishda, pedagogikaning ta'lim va tarbiyaviy qonuniyatlarini hamda metodlarini chuqur o'zlashtirgan holda samarali dars berish qobiliyatidir. Shuningdek, dars pedagogik texnologiyalar asosida jahon andozalariga, hozirgi zamon talablariga javob berishi kerak.

Tashkilotchilik qobiliyati: pedagogik qobiliyatning tarkibiy qismidir. U sinf o'quvchilarining o'qituvchi tomonidan turli jamoat ishlariga, to'garaklarga jalb qila olishida, sinf jamoasining har bir o'quvchiga faol vaziyatni ta'minlab berishida namoyon bo'ladi.

Konstruktiv qobiliyat: o'qituvchining ongli ravishda yuzaga keltirilgan kasbiy pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan rejalashtira olishi.

Bilish qobiliyati: o'qituvchining o'z fanini va boshqa fanlarni chuqur bilishida, o'zlashtirishida namoyon bo'ladi.

Anglash (tushunish) qobiliyati: o'qituvchining ziyrakligida, voqea va xodisalarga adolatli munosabatda bo'lishi.

Pedagogik qobiliyatlarning tayanch xususiyatlari kuzatuvchanlik – ko'ra bilish ko'nikmasidir. Bu – individual narsaning o'ziga xos tomonini, ijodiy faoliyat uchun boshlang'ich materialni ko'ra bilish demakdir. Rassomning kuzatuvchanligi, tabiatshunos olimning kuzatuvchanligidan farq qilishi o'z-o'zidan ravshan. Ularning

kuzatuvchanligi turlicha yo`nalishda bo`lganligi sababli, ularning har biri o`z tafakkuri va dunyoqarashiga ega.

Qobiliyatning yetakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishdir. Bu xususiyat faqat rassomga, matematika o`qituvchisiga, adabiyotshunosga xos bo`lmasdan, balki aynan barcha fan o`qituvchilariga ham tegishli.

Har qanday kasb sirlarini mukammal egallash uchun qobiliyat kerak. Pedagogik qobiliyat sog`lom o`qituvchidagina shakllanadi. Biroq u yuqori, o`rtacha va past darajada bo`lishi mumkin. Ushbu turli darajadagi qobiliyatlarda mujassamlashgan hislatlar va xususiyatlar orasida ba`zilar yordamchi rol o`ynaydi.

Pedagogik qobiliyatlar tizimiga kiradigan yordamchi xususiyatlar va hislatlar quyidagilardan iborat:

- aql idrokning muayyan turlari, hozir javoblik;
- kamchiliklarga tanqidiy e`tibor, sobitqadamlik.
- o`qituvchining nutqi: notiqlik san`ati, so`z boyligining teranligi.
- aktyorlik xususiyati: mimika va pantomimika, xayoliy fantaziya ishlata olish, ruhiy hissiyotni jilovlay olish, pedagogik takt va pedagogik nazokatga ega bo`lish.

18.4. O`qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog`liq xususiyatlari.

O`qituvchi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan pedagogik aloqalarning uzluksizligi tarbiyaning asosiy qonuniyatlaridan biridir. O`qituvchilar bilan ta`lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqalar o`rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o`ziga ishontira olish va jalb qilish – o`qituvchi kommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo`lib, bunda bevosita o`qituvchi bilan bog`liq bo`lgan minglarcha ruhiy jarayonlar, ma`lum bir qolipdan chiqishi mumkin bo`lmagan muomala turlari va shartlari mavjud.

Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o`qituvchilar bilan aloqa o`rnatishning shakl va uslublariga qat`iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o`qituvchi va o`qituvchi munosabatida majburiy itoatkorlik o`rmini ongli intizom egallashi, o`qituvchilarda mustaqil fikr yuritish ko`nikmalarini hosil qilishdan iborat.

O`qituvchi tarbiya usullari tizimini belgilab olgandan keyin bir qator aloqa o`rnatish vazifalarini rejalashtirishi kerak. Albatta bu nihoyatda qiyin jarayon, zero tarbiyaning har bir usuli, tarkibiy qismi va tashkil etuvchi usullari muomala orqali aloqa o`rnatishning samaradorligiga bog`liq. Ushbu jarayon bevosita o`qituvchining fikr almashuvi (refleksiya) bilan bog`liq xususiyatlariga, o`qituvchi ruhiy holatini fikr tezligi bilan uqib olish san`atiga va pedagogik ta`sir ko`rsatishning turli usullarini bir biri bilan o`zaro aloqadorlikda qo`llay bilishiga taalluqli bo`lib, ular uzluksiz shakllanadi.

O`qituvchining fikr almashuvi bilan bog`liq kommunikativ qobiliyatini shakllantiruvchi asosiy xususiyatlari o`qituvchi ongiga qaratilgan faoliyat bo`lib, nihoyatda murakkab jarayonda takomillashadi. O`zaro fikr almashish omillari bilan bevosita bog`liq bo`lgan kommunikativ qobiliyatning quyidagi yo`nalishlari mavjud:

- o`qituvchilarni ishontirish;

- o'quvchilar ongiga ta'sir etish;
- o'zgalarga taqlid qilish.

O'quvchilarni ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi fikr mulohazalarini ta'sirchan nutq orqali o'quvchining bilimlar tizimiga dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, hatti-harakatiga ta'sir etadi va uni qisman o'zgartiradi. Ishontirish o'qituvchining kasb faoliyatiga taalluqli bo'lgan murakkab faoliyatida asosiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida ishlatiladigan usullardan biri hisoblanadi. O'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ishontirish usuli o'qituvchidan bahs, munozara asosida dalillar keltirishni, isbot va mantiqqa tayanishni talab qiladi. Ayniqsa o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida o'rganilayotgan mavzuga bog'liq muqobillik mavjud bo'lganda, tanqid va fikrlar kurashiga tayanilganda samarali bo'ladi.

Ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan ekan, o'qituvchining his-tuyg'usi, nutqi va ishontira olish san'ati bunda muhim ahamiyatga ega. U pedagogik ta'sir ko'rsatish usuli sifatida darslarda yangi mavzuni tushuntirishda, o'quv-tarbiyaviy soatlarda, turli uchrashuvlar va ijodiy suhbatlarda munozaralar shaklida qo'llaniladi. Tarbiyaviy tadbirlarda ishontirish usuli sinf jamoasi bilan hamda alohida o'quvchi bilan individual suhbatlar o'tkazish, siyosiy mavzulardagi darslarda keng qo'llaniladi. Ishontirish usuli yordamida o'quvchilarning dunyoqarashi shakllantiriladi. Bu ayniqsa o'quvchi ongini begona mafkuraviy g'oyalardan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega, ishontirish asosida o'quvchiga ideal va mustaqil fikrlar qayta quriladi, ularni ba'zi psixik ta'sirlar tufayli sodir bo'ladigan tushkunlik holatidan asraydi, ularda erkinlikni hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi, o'ziga va kelajagiga ishonch uyg'otadi, o'z-o'zini tarbiyalashda, mustahkam irodani shakllantirishga undaydi.

O'quvchilar ongiga ta'siro'zaro fikr almashish jarayonida shakllanadigan murakkab psixologik xususiyat bo'lib, o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining universal omili hisoblanadi. O'qituvchilarning o'zaro suhbatlari va faoliyati jarayonida tarbiyalanuvchi ongiga ta'sir etishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u o'quvchilarning psixikasi va xulq-atvoriga sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ta'sir o'quvchilar ongiga, psixikasiga nazoratsiz kirib borishi bilan alohida ahamiyatga ega, o'quvchilarning ijodiy faoliyatida, hatti-harakatlarida, intilishlarida yo'l-yo'riqlar ko'rsatish tarzida amalga oshiriladi.

Ongga ta'sir – shunday bir psixik jarayonki, o'quvchilar o'qituvchining yoki biror shaxsning ta'siri ostida, o'z ongining etarli nazoratisiz voqelikni idrok etadi. Agar o'qituvchi bunda pedagogik mahoratga, psixologik tajriba va bilimlarga ega bo'lmasa, o'quvchilar ongiga ta'sir qila olmaydi, natijada ta'lim-tarbiya jarayoni ijobiy natijalar bermaydi, o'qituvchi o'quvchilarning hurmat e'tiboriga sazovor bo'la olmaydi. O'qituvchi o'z tarbiyalanuvchilari ongini tashqi muhitning salbiy ta'sirlaridan, sinf jamoasi norasmiy yetakchilarining turli yashirin buzg'unchi g'oyalardan himoya qilishga mas'ul

shaxsdir. O'quvchi ongiga ta'sir o'tkazishda o'qituvchi yetakchilikni o'z qo'liga kiritishi uchun:

- o'quvchilarning salbiy hatti-harakatlari tufayli sodir bo'ladigan emotsional his-tuyg'ularga berilmasligi;
- har bir o'quvchining psixologik va ruhiy holatini puxta o'rganmasdan uning ongiga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga harakat qilmasligi;
- har bir o'quvchiga alohida shaxs sifatida hurmat e'tibor bilan munosabatda bo'lishi;
- sinf jamoasining norasmiy yetakchisini sezdirmasdan aniqlab olishi va uning hatti-harakatidan doimo ogoh bo'lishi;
- pedagogik mahoratning muhim jihatlari uzluksiz o'zida takomillashtirib borishi;
- o'ylanmay aytilgan har bir so'z, noo'rin fikr mulohazaning oqibatini hech qachon tuzatib bo'lmasligini o'qituvchi doimo his etishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda axborot texnologiyalari maydonining nihoyatda kengligi tufayli o'quvchilar ongi tarbiyaga salbiy ta'sir o'tkazuvchi g'oya va mafkuralar bilan band bo'lishi tabiiy hol.

O'qituvchilar yosh avlodni tarbiyalashda ongga ta'sir qilishning keng imkoniyatlarini o'z o'rnida qo'llay olsalar, o'quvchilar ongini turli keraksiz g'oyalar va mafkuralardan himoya qila oladilar. Shuni unutmaslik kerakki, o'quvchilar o'zlarining yosh xususiyatlari va psixologik ta'sirga moyilligi tufayli har qanday ta'sirga nihoyatda beriluvchan bo'ladilar.

Taqlid qilish shaxsning psixologik xususiyati bo'lib, o'zi sevgan biror inson harakatiga, namunasiga, ibratiga amal qilishidir. O'quvchi o'zi uchun ideal deb bilgan kishining xulq-atvor namunalariга ongsiz ravishda taqlid qiladi. O'quvchilar o'zlar xulq-atvoridan andoza olib, taqlid qilish yo'li bilan ulardan o'zining muhitida foydalanadi. Taqlid qilishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar o'z hatti-harakati va muomalasi jarayonida o'zi ko'rgan, kattalar bajargan harakatlarni takrorlashga intiladi. Taqlid qilishning yana bir xususiyati o'quvchi badiiy asarlarda o'qigan, kinofilmlarda ko'rgan sevimli idealidagi qahramon obraziga, xarakteriga, jasoratiga, imo-ishora, nutq, kiyinish uslublariga beixtiyor taqlid qiladi, o'z faoliyatida takrorlaydi.

Beixtiyor taqlid qilish o'quvchi shaxsi shakllanishining ilk bosqichlarida muhim ahamiyatga ega. O'quvchi taqlid qilish yo'li bilan nutqni, buyumlarni, turli harakatlarni o'rganadi, xulq-atvori shakllanadi, ruhiyatidagi ushbu jarayon asta-sekin va ko'r-ko'rona davom etadi.

O'qituvchi kommunikativ qobiliyati bilan pedagogik faoliyat olib borish jarayonida o'zaro fikr almashish yo'li bilan ta'sir ko'rsatishning ko'rib chiqilgan asosiy turlari o'quvchini ishtirish, o'quvchi ongiga ta'sir etish, taqlid qilish bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik xususiyatlardir va ayni vaqtda o'ziga xos farqlarga ega. Ishontirish va ongga ta'sirning o'zaro bog'liqligi shundan iboratki, biz ta'sir ko'rsatish usulining unisidan ham, bunisidan ham foydalanganda ko'pincha

notiqlik san'atini namoyish etamiz. O'qituvchining so'z boyligi va notiqlik malakasi ishontirish va o'quvchi ongiga ta'sir etishning muhim manbalaridir.

18.5. Pedagogik ta'sir ko'rsatish – kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy-siyosiy mustaqillik qo'lga kiritilgach, hayotning barcha sohalarida, shu jumladan, ta'lim sohasida ham tub islohotlar olib borilib ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Islohotlar respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yo'li deb e'tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish uchun xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish vazifasi o'sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'qituvchining muhim kommunikativ qobiliyatlaridan biri bo'lib, avvalo o'qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, munosabatga kirishishi va nutq madaniyati asosida o'quvchilar bilan muntazam tarbiyaviy faoliyat olib borish jarayonida namoyon bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish, tarbiyani ma'lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning xulq-atvori va dunyoqarashini takomillashtirish, yosh avlodni muayyan maqsad asosida tarbiyalash, ijtimoiy ong va xulq-atvorni xalqimizning boy mafkuralari asosida shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir. Pedagogik ta'sir ko'rsatish asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma'naviy boyligi va his-tuyg'ulari rivojlanadi, unda ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish bilan jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlari hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, o'qituvchining ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarga erishishi qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning pedagogik jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish mazmunida tarbiya mohiyati ifodalangan bo'lib, uning mazmuni mamlakatning ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqib asoslanadi. Tarbiya mohiyati turli davrlarda har xil ifodalangan bo'lsa ham, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshash g'oyalarni ifodalaydi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqligi qadimdan o'z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish

yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab kamolotga yetkazishdan iborat.

Pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy tarbiyaviy usullari hayotdan, millatning yashash tarzidan, milliy an'ana va urf-odatlardan kelib chiqib tanlanadi. Ular o'quvchilar tarbiyasini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish nuqtai nazaridan tanlab oladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'quvchilarning ijtimoiy foydali mehnat faoliyatini pedagogik jihatdan ma'lum bir maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun foydalaniladigan vositalar tizimidan iborat. Ushbu vositalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning xulq-atvorini shakllantiradi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchi tomonidan pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari: talab, istiqbol, rag'batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikri.

Talab – ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchining tarbiyalanuvchiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon bo'ladi. O'quvchining u yoki bu hatti-harakati o'qituvchi nazoratida bo'lib, ijobiy jihatlari rag'batlantirib boriladi yoki aksincha nojo'ya hatti-harakati to'xtatilib qo'yiladi.

Istiqbol – ta'sirchan pedagogik usul bo'lib, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni, ma'lum bir maqsadga, orzuga erkin intilish hissini takomillashtiradi. Bu maqsadlar ularning shaxsiy intilishlarida, qiziqish va muddaolarida namoyon bo'ladi. Ushbu usul maktab o'quvchilarini shaxs sifatida eng muhim insoniy fazilatlaridan biri bo'lgan maqsadga intiluvchanlikni rivojlantiradi.

Rag'batlantirish va jazolash tarbiyaviy ta'sirining eng an'anaviy usuli bo'lib, o'quvchilar xulq-atvoriga ijobiy ta'sir etishdan iborat. Yaxshi xulq, foydali mehnat va hatti-harakat, axloqiy hislat, topshiriqlarning so'zsiz bajarilishi uchun o'quvchi rag'batlantiriladi. Nomaqbul hatti-harakat, tartibbuzarlik, o'z burchini bajarmaslik jazolash orqali bartaraf etiladi. Ushbu usul axloqiy ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydi, uni qo'llash jarayonida o'qituvchidan nihoyatda ehtiyotkorlik, sezgirlik va hushyorlik talab etiladi.

Jamoatchilik fikri – tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng muhim usuli bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy foydali faoliyatini bajarilish natijalariga qarab muntazam rag'batlantirib borishda namoyon bo'ladi. Jamoaning tarbiyaviy vazifalarini ma'lum bir yo'nalishda amalga oshirilishini ta'minlaydi, o'quvchilarning bir-birlariga do'stona munosabatini shakllantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning eng muhim sharti o'qituvchining insonparvarlik nuqtai nazaridan yondashishini talab etadi. Ushbu usullar kasbiy mas'uliyatni his etadigan yagona intilishga qaratilgan jonli kishilarning jonli munosabatidir. Pedagogik ta'sir qilish o'quvchilar psixikasining anglanmaydigan sohasiga qaratilgan bo'lib, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning yaqindan aloqada bo'lishini, ularning o'zaro bir-birlariga ishonishini, o'zaro tushunishini, ta'sir qilish

mazmuni, shaxsning bir butun holatiga amaliy ta'sir qilishini nazarda tutadi. Shunday qilib, ta'sir qilish ta'lim-tarbiya samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirib borishda yo'l-yo'riq yaratib, o'quvchilarning faolligini rag'batlantiradi.

O'qituvchi tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'sirga ega ekanliklarini, ularning o'zaro kommunikativ munosabatlari hamda faoliyatlari o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi, uning samaradorligini belgilashini unutmazligi shart. O'qituvchi sinf jamoasiga va alohida tarbiyalanuvchiga pedagogik ta'sir ko'rsatishida muvaffaqiyatlarga erishishi uchun, o'quvchilar orasida o'zaro pedagogik munosabatlar tizimini oqilona rejalashtirishi va psixologik muhitni ijobiy tomonga o'zgartirishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan va har jihatdan mukammal bo'lgan, yosh avlodning qalbi va ongini asrashga, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan pedagogik munosabatlar tizimini tashkil etish uchun o'qituvchi har bir o'quvchi ruhiyatini chuqur bilib olishi, ularning ichki imkoniyatlaridan xabardor bo'lishi, axborot berishi, fikr almashishi, ular qayg'usini, tuyg'ularini tushunishi va hamdard bo'lishi zarur. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o'qituvchi:

- o'quvchilar bilan bo'lajak munosabatni modelashtira olishi;
- munosabatda bo'ladigan sinf jamoasi xususiyatlarini oldindan bilishi;
- bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan munosabat o'rnatish;
- munosabatda ustunlikka ega bo'lib, uni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- munosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini uzluksiz tahlil etib borishi lozim.

O'qituvchi tarbiyachi sifatida tarbiyalanuvchi o'quvchilarni o'zi uchun hamisha tarbiya ob'ekti deb hisoblashi kerak. Biroq tarbiyalanuvchi o'qituvchi-tarbiyachi bilan erkin va ongli munosabatda bo'lishga erishsagina, tarbiyaviy munosabatlar samarali xarakter kasb etadi. Tarbiyaviy faoliyatning kommunikativ munosabatlar jarayonida o'ziga xos qator qoidalari ham mavjud bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatishda ushbu qoidalarni mukammal bilishi lozim. O'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatishda o'qituvchi amal qiladigan qoidalar:

- tarbiyaning aniq bir maqsadga qaratilganligi;
- tarbiyaning hayotiy faoliyat bilan bog'liq hodisa ekanligi;
- shaxsni jamoada tarbiyalanishida o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish;
- tarbiyalanuvchi shaxsga nisbatan talabchan bo'lish va uning shaxsini hurmat qilish;
- tarbiyalanuvchining yosh va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi;
- tarbiyaviy ishlarning izchilligi va muntazam olib borilishini ta'minlash;
- O'qituvchining kommunikativ qobiliyatida so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish.

So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchining madaniy saviyasida va o'quvchi muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning aql-zakovati, fikr-tuyg'ulari,

bilimi va madaniyat saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. "Muomala madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi" (Aziz Yunusov).

So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishni amalda o'z pedagogik faoliyatida qo'llovchi o'qituvchi o'z hissiyotlarini, ijodiy ta'sirlanishini boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi va o'z his-tuyg'ularini faqat ta'lim-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish uchun ifodalashi hamda o'quvchi qalbini noo'rin so'zlar bilan jarohatlab qo'ymasligi, so'zlarni aniq ifodalashda pedagogik takt normalaridan chiqib ketmasligi lozim. So'z qudrati haqida R.Dekartning quyidagi fikrlari o'qituvchilarga ham bevosita taalluqlidir: "So'zlarning ma'nolarini, qudratini odamlarga aniq ifodalab tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini barcha anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bo'lasiz".

Bunda o'qituvchining shirinsuxanligi mujassamlashgan notiqlik san'ati hamda aktyorlik qobiliyatini namoyon qila olishini alohida e'tirof etish kerak. O'qituvchi aktyordek tayyor tekstni yod olmaydi, biroq u har gal takrorlanmas vaziyatda ijod qiladi. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchidan fikrlarni, pedagogik qobiliyat texnikasini, ijodkorlikni talab qiladi.

O'qituvchining imo-ishoralari va yuz harakatlari so'z bilan og'zaki ta'sir qilishni kuchaytiradi. Yuz harakatlari va imo-ishoralar nutqda ovoznining baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. Ogohlantiruvchi so'zlar, notiqlik san'ati asosida ta'sir etish, vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, ta'qiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrini anglatish, o'quvchining erkin mulohazalarini ma'qullash yoki nojo'ya harakatlari uchun ayblash so'zning og'zaki ta'sir etuvchi komponentlaridir.

So'z bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi ma'lum qilinayotgan axborot hajmdorligi va ta'sirchanligini kuchaytirishi lozim. Har qanday sharoitda o'qituvchi o'quvchilar bilan sinfda uchrashishga maxsus hozirlik ko'rishi lozim.

O'qituvchining sinf jamoasi bilan bo'lg'usi tayyorgarligiga doir ibratli misol F.Samuylenkovning "Masterstvo, pedagogicheskiy takt – eto avtoritet uchitelya" ("O'qituvchining mahorati va takti uning obro'sidir") kitobida keltiriladi:

"Men VIII-"B" sinfga kirishga o'tlanayotgan vaqtimda o'qituvchilar xonasidayoq yuzimdagi tabassumni quvaman. Sinfga kirishdan oldin ongli ravishda bir lahza to'xtab o'zimni to'g'rilab olaman, o'zimga jiddiy, deyarli ifodasiz tus beraman. O'quvchilar bilan kam, juda aniq, keskin gaplashaman. Hech qanday hazilga yo'l qo'yamayman. Dars berayotgan vaqtimda o'tirmayman, bolalar bilan rasman xushmuomalada bo'laman. Bunday maromni saqlash menga oson emas, lekin shunga o'rganganman, chunki hozircha bu sinfda o'zimni boshqacha tutishim mumkin emas: sinf tez ta'sirlanuvchan, tezda "qirg'oqdan chiqib ketadi va yana qaytib oqimga tushishi qiyin". Olimning bu mulohazalari hozirgi kunda ham o'z qudratini yo'qotgan emas. U o'qituvchining deyarli har bir harakatda jiddiy fikr yuritishga undaydi. Darhaqiqat, o'qituvchining har qanday hazili yoki bachkana qiligi darhol teskari reaksiya berishi mumkin. Hatto yengil hazilga ham sinf o'quvchilari qizg'in javob beradi, ularning fikrini qaytadan "jamlab" diqqatini jalb etish va ish kayfiyatini yaratish keyin juda qiyin bo'lishi mumkin.

Soʻz bilan ogʻzaki taʼsir qilishda oʻqituvchi nutqi nihoyatda muxtasar, ravon, va muloyim boʻlishi, intonatsiyalar oʻz oʻrnida ishlatilishi kerak. Soʻz bilan ogʻzaki taʼsir oʻtkazish qudrati Sharq xalqlarida azaldan maʼlum boʻlgan. Chunki, oʻqituvchining “Maʼnoli va bejirim gapira bilishi, nutq daryosidagi maqbul va nomaqbul toʻlqinlarni ilgʻay olishi, soʻzning orqa oʻngini, munosib oʻrnini farqlay bilishi, nutqiy fahmu farosat, fahrli soʻz odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqining, maʼnaviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan” deb taʼkidlaydi tilshunos olim N.Mahmudov.

Hozirgi davrda oʻqituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabatlarda soʻz bilan ogʻzaki taʼsir etish nihoyatda xilma xil boʻlib, bevosita pedagogik taʼsir koʻrsatishning nisbatan mustaqil koʻrinishini oʻzida mujassamlashtiradi. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tuygʻuga berilish holati), ijtimoiy anʼanaviy muloqot, inson holatini soʻzsiz tushunish, dilkashlik oʻqituvchining pedagogik faoliyatida uchraydigan doimiy takrorlanib turadigan kommunikativ munosabatlarning turlaridir. Tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda ularni nazarda tutish lozim.

Ayniqsa pedagogik taʼsir koʻrsatishni tashkil etishda soʻzning ahamiyati bilan bogʻliq boʻlgan pedagogik muomala madaniyatiga va tarbiyachining shirin soʻzligiga alohida talablar qoʻyiladi. Soʻzlashganda odob va ehtirom oʻqituvchining pedagogik mahoratida uchraydigan muhim insoniy fazilati sifatida namoyon boʻladi. Xushmuomalalik – oʻqituvchiva tarbiyachilarning sinfda individual ish olib borish jarayonida ota-onalar hamda oʻquvchilar bilan muloqotni aniq bir tarbiyaviy maqsadni koʻzlagan holda tashkil eta olishi va taʼlim-tarbiyaviy faoliyatni toʻgʻri boshqara bilishidir. Oʻqituvchining kasbiy faoliyatida xushmuomalalikning yosh oʻqituvchi amal qiladigan quyidagi mezonlarini alohida taʼkidlab oʻtamiz:

Yosh oʻqituvchi amal qilishi lozim boʻlgan xushmuomalalik mezonlari.

- oʻquvchilarga soʻz bilan ogʻzaki taʼsir qilishda shirinsuxanlik va insoniylik tuygʻularini namoyish etish;
- soʻz bilan ogʻzaki taʼsir etishning barcha bosqichlarida hissiy osoyishtalikning namoyon boʻlishi;
- oʻzaro fikr almashishga doir sifatlar, koʻnikmalar va malakalarning mavjudligi;
- oʻquvchilarning taʼlim va bilim olishga boʻlgan ishtiyoqini kuchaytirish;
- mustaqil fikr yuritish, oʻz fikrini erkin bayon eta olish, insoniy qadr-qimmat tuygʻusini shakllantirish.

Oʻqituvchi kasbiy mahoratida muhim ahamiyatga ega boʻlgan va insoniy fazilat xushmuomalalikni oʻzida shakllantirish uchun muntazam ish olib borishi zarur. Oʻqituvchi pedagogik faoliyatiga oid shaxsiy oʻz-oʻzini tarbiyalashning oʻzaro fikr almashish va aloqadorlikka doir quyidagi tizimlarini tavsiya etish mumkin.

1. Kasbiy faoliyat jihatidan oʻz-oʻzini anglashni (muomalada oʻzaro fikr almashishga doir sifatlarni, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni) amalga oshirish va shu asosda oʻzaro fikr almashish asosida oʻz-oʻzini tarbiyalash dasturini ishlab chiqish.

2.O'z kasbiy faoliyatiga quyidagi yo'nalishlarda baho berish maqsadga muvofiq: kishilar bilan bo'lgan muomaladan so'ng olingan taassurotlarni tahlil qilish, o'quvchilar bilan muomalaning so'nggi holatlarini o'rganib, muomala haqida o'zining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish, muomaladagi imkoniyatlaringizni atrofdegilar (o'qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o'quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasavvurlarga ega bo'lish.

3. O'zida insonparvarlikning asosiy xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan o'z-o'ziga ta'sir o'tkazuvchi "autogen" mashqlar asosida ishlash.

4. O'quvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bundan o'zaro fikr almashish faoliyatida ko'nikma va malakalar (ma'ruzalar, suhbatlar, kamolot yoshlar uyushmalari) hosil bo'ladi.

5. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishda salbiy kayfiyatlarni engish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratish.

6.Xushmuomalalikka milliy an'ana va urf-odatlarimiz, o'zbekona muomala madaniyati, milliy ma'naviyatimiz nuqtai nazaridan yondashish.

7.O'z ona tilida puxta, lo'nda va jarangdor so'zlar tuza olish va uni nutqiy mahorat bilan ifodalash ta'lim muassasalarida o'rganilayotgan har bir fan o'qituvchisi uchun eng zarur kommunikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan ushbu tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish o'qituvchi kasbiga oid shaxsiy fazilatlaridan biri bo'lgan insonparvarlik va xushmuomalalikni shakllantiradi.

O'qituvchi kasbiy faoliyati davomida nutqidagi so'z qudratini takomillashtirib boradi. U o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali so'z boyligini go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan bo'lishiga intiladi. Zero, go'zal va ta'sirchan so'zlay bilish ham san'at. Bu san'atdan bebahra bo'lgan o'qituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni o'qitishdan qat'iy nazar, o'qituvchining asosiy quroli so'z boyligidir, u so'z qudrati asosida kommunikativ qobiliyatini namoyish etadi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O'qituvchining kasbiy faoliyatiga qobiliyat qanday ahamiyat kasb etadi?
2. Iqtidor, istedod, daholik tushunchalarini ta'riflab bering?
3. Ko'nikma va malakalarning qobiliyatga ta'siri nimada?
4. Ijodkorlik tushunchasini izohlab bering?
5. Iste'dod va ta'lim tushunchalariga ta'rif bering?
6. Qobiliyatga pedagogik - psixologik nuqtai nazardan tasnif bering?
7. Shaxs qobiliyati va tabiiy iste'dodlar nimani anglatadi?
8. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari nimalardan iborat?
10. Qobiliyatning umumiy va maxsus turlari va ularning farqi?
11. Pedagogik qobiliyatning o'zigaxos xususiyatlariga ta'rif bering?
13. Pedagogik qobiliyatning tayanch va yetakchi xususiyatlari?
14. Qobiliyatsiz o'qituvchi ta'lim muassasalarida faoliyat olib borishi mumkinmi?

GLOSSARIY.

Avtoritarizm — buyruq asosidagi talablarga o'ylamasdan ko'r-ko'rona bo'ysunish.

Akseleratsiya — bolalar va o'smirlarda oldingi avlodga nisbatan bo'y nisbati va jinsiy taraqqiyotning tezlanishi, jadallashishi.

Andragogika — kattalar ta'limini tashkil etish masalalari bilan shug'ullanadi.

Asab tizimi — hayvon va odam organizmining barcha funksiyalarini o'zaro hamda tashqi muhit bilan to'g'rilab, uyg'unlashtirib turuvchi a'zolar tizimi. U organizmning ichki muhitida ro'y beradigan o'zgarishlar va tashqi muhit ta'sirida qo'zg'alib, turli a'zolariga ta'sir etgan holda ularning faoliyatini kuchaytirib yoki susaytirib turadi.

Aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi - rus psixologi P.Ya.Galperin tomonidan ishlab chiqilgan va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirilgan ta'limot bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishining umumiy psixologik asoslari bosqichma-bosqich ma'lum dastur asosida rivojlanadi.

Axloq — shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari.

Bilish — psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va uni o'zgartirishni ta'minlaydi.

Bine — Simon testi — bolalar aqliy rivojlanish usuli. Fransuz psixologlari Bine va Simon tomonidan ishlab chiqilgan. Ular ilk bor eksperimental psixologiyaga asos solishgan.

Biografik metod - odamni uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.

Birinchi signal tizimi — narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli muvaqqat nerv bog'lanishlari. U sezgi va idrok turlarida namoyon bo'ladi.

Borliq — obyektiv olamning ongdan xoli bo'lgan holda mavjudligini bildiruvchi falsafiy tushuncha.

Bosh miya — markaziy nerv tizimining old qismi bo'lib, u bosh miya qobig'ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. Bosh miyaning o'rtacha og'irligi 1470 g.

Bosh miya katta yarim sharlari - bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo'lmagan o'nqir-cho'nqirlardan iborat.

Bosh miya katta yarim shar orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo'linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo'lib, ikki katta yarim sharlar po'stlog'ini tashkil etadi. Miyadagi oq suyuqlik neyron o'simtlaridan tarkib topib, miya yo'llarini ko'rsatib turadi.

Boshqarish — tabiatning turlicha bo'lgan (biologik, ijtimoiy va texnik, tizimlari) funksiyalarini, ularning ishini tashkil qilish, maqsad va dasturlarini amalga oshirishga

qaratilgan jarayon.

Verbal o'rganish — insonning yangi tajribani til orqali o'zlashtirishidir. Bunday o'rganish natijasida inson nutqni egallagan boshqa odamlarga, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatishi mumkin.

Vikar o'rganish - boshqa odamlar xulq-atvorini to'g'ridan to'g'ri kuzatish orqali o'rganish bo'lib, unda inson kuzatilayotgan xulq-atvor shakllarini o'zlashtiradi.

Vegetativ nerv tizimi - nerv tizimining organizm ichki a'zolari faoliyatini va modda almashinuvini boshqarib turadigan bir qismi. Vegetativ nerv tizimi markaziy nerv tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu bosh miya qobig'i tomonidan boshqariladi. Vegetativ nerv tizimi simpatik va parasimpatik nervlar deb ataluvchi ikki qismga bo'linadi.

Genezis — biror-bir hodisa yoki narsa rivojlanishi jarayonining qonuniyatlarini aks ettiruvchi tushuncha.

Genetik metod — psixik holatlarning paydo bo'lishi va ularning quyidan yuqoriga qarab rivojlanishi jarayonini o'rganish usullari.

Genotip — ota-onadan farzandga o'tadigan genlar majmuyi, irsiy asosi.

Gerontopsixologiya — psixologiya tarmog'i, qarilik davri psixologiyasini o'rganadi.

Geshtaltpsixologiya — hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo'lib, XX asrning 30-yillarida Olmoniyada bunyodga kelgan. Bular murakkab psixik voqelikni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligini asos qilib oladilar. Asoschilar M.Vertxeymer, V.Kyoler, N. Koffak.

Yetakchi faoliyat — faoliyat turlaridan biri bo'lib, bunda ma'lum davr ichida shaxs sifat jihatidan o'zgarib shakllanadi. Masalan, bog'cha yoshi davridagi o'yin faoliyati.

Zehn — nerv tizimining ba'zi genetik nazariyalari anatomik-fiziologik xususiyati bo'lib, u kishida qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual tug'ma tabiiy zaminidir.

Ideal — biror narsaning namunasi, ayrim odam yoki guruh xatti-harakatlari va intilishini belgilovchi oliy maqsad.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasi — inson tomonidan hayotiy tajribani egallash jarayoni ijtimoiy ta'sirlar va ular bilan bog'liq mustahkamlash va jazolash asosida amalga oshadi deb tushuntiruvchi ijtimoiy psixologik nazariya.

Imprinting - qandaydir xulq-atvor shaklini maxsus o'rgatilmasdan, tug'ilishi bilanoq o'zlashtirish.

Interferensiya - malakalardagi salbiy ta'sir bo'lib, bunda eski malaka yangisining shakllanishiga xalaqit beradi.

Iste'dod — shaxs qobiliyati rivojining yuqori darajasi.

Identifikatsiya - shaxsning o'zini o'zga odam bilan emotsional va boshqa tomondan tenglashtirishi.

Konformlik — shaxsning guruh fikriga tashqi tomondangina qoʻshilib, ichki tomondan esa qoʻshilmay oʻz fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.

Kuzatish — psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, planli, biror maqsad asosida oʻrganish.

Kuzatuvchanlik — shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan kam uchraydigan, ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon boʻladi.

Koʻnikma — oldinga qoʻyilgan maqsad va xatti-harakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli harakatlar usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanishdir. Koʻnikma eksteriorizatsiya qilishni bilimlarning jismoniy harakatga mujassamlashuvini taqozo etadi.

Layoqat — nerv tizimining baʼzi irsiy determinlashgan anatomik-fiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka, tugʻma, tabiiy zaminidir.

Longityud tadqiqot — tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda oʻrganish. Longityud tadqiqot odamdagi individual va yosh davrlardagi oʻzgarishlarni qayd qiladi.

Malaka—mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarishning avtomatlashgan usullari.

Majburiyat yoki javobgarlikni his qilish — erkinlikning qarama-qarshi jihati boʻlib, bu shaxsning manfaatlariga xizmat qiladi.

Mayl—shaxs qiziqishlari va fikrlarining biror faoliyat bilan shugʻullanishiga jalb etilganligi. Mayl shaxsda kuchli istak, xohish tarzida namoyon boʻlib, bajo keltirilganda odamga mamnuniyat baxsh etadi.

Mahorat madaniyati — har bir tadbimi zoʻr quvonchli qalbdan tashkil qilish.

Maʼnaviy madaniyat — talabalarning ijodiy, maʼnaviy, badiiy faoliyatini tashkil qilishdir.

Metod — bilishning nazariy va amaliy oʻzlashtirish usullari yigʻindisi.

Miqdoriy tahlil — moddalar xususiyatining tuzilishini miqdoriy jihatdan aniqlash metodlarining yigʻindisi.

Motiv — inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi kuch, sababdir.

Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yigʻindisi boʻlib, unga tashabbus, yoʻnalganlik, tashkilotchilik, qoʻllab-quvvatlash kiradi.

Muammoli vaziyat — bilish ehtiyojini qondirishda tafakkur qilish sharti boʻlgan psixologik vaziyat.

Muammoli taʼlim — oʻquvchining faolligini oshirishga qaratilgan va oʻqituvchi tomonidan tashkil qilinadigan oʻqitish usuli.

Muhit — organizm tugʻilgan, rivojlanadigan va yashaydigan tashqi omillar

sharoitlar va obyektlar majmuasi.

Negativizm — bolalar psixologiyasida atrofdagi kishilarga nisbatan bolaning sababsiz qarshilik ko'rsatishi. Negativizm ikki xil bo'lib, passiv-taklif qilingan faoliyatning bola tomonidan bajarilmasligi. Faol-shaxsiy negativizm — bolalarning qarama-qarshi xarakterga ega bo'lgan faoliyatni bajarishi.

Nutq — odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishining tarixan tarkib topgan shakli.

Odatlar—bu kundalik faoliyatda ko'p takrorlanishi natijasida avtomatlashgan va bajarilishi shaxsning funksional ehtiyojiga aylanib ketgan harakatlardan iborat individual xislat.

Ong va faoliyat birligi - psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o'zaro bog'liqligini e'tirof etuvchi g'oya.

Ontogenez — organizmning individual rivojlanishi. Tirik mavjudotning paydo bo'lgan davridan to oxirigacha bo'lgan davrdagi o'zgarishlar majmuyi.

Operant o'rganish — bilim, ko'nikma va malakalar sinab ko'rish va xato qilish metodi orqali o'rganiladi. Individ duch keladigan vaziyatlar unda turli instinktiv, shartsiz, shartli reaksiyalarni vujudga keltiradi. Organizm ketma-ket amalda masalani yechish uchun har birini sinab ko'radi va bunda avtomatik ravishda erishilgan natijani baholaydi.

Pedagogik psixologiya—ta'lim va tarbiya jarayonlarining psixologik qonuniyatlari hamda pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlarini o'rganuvchi psixologiya fani sohasidan biridir.

Psixik taraqqiyot qonuniyatlari - bir yosh davridan boshqa davrga o'tishda inson psixikasi va xulq-atvorida yuzaga keluvchi o'zgarishlar va ularning sabablarini tavsiflab beruvchi qonundir.

Psixik rivojlanishning revolyutsion o'zgarishlari - bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o'tishda inson xulq-atvori va psixikasida yuzaga keluvchi jadal hamda chuqur qayta qurishdir.

Psixik rivojlanishning situativ o'zgarishlari — inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta'lim-tarbiya ta'siri ostida yuzaga keluvchi, ya'ni vaziyat bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar.

Psixik rivojlanishning evolyutsion o'zgarishlari - bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o'tishda inson xulq-atvori va psixikasida sekinlik bilan amalga oshadigan, barqaror o'zgarishlar.

Reprezentativlik — tanlov guruhining o'rganilayotgan sifatlar majmuyini ishonchligini va to'g'riligini ifodalovchi mezon.

Rivojlanishning senzitiv davri — bir yosh davrida psixikaning muayyan tomonlari samarali rivojlanishi uchun optimal imkoniyatlar davri.

Rivojlanishning omillari — bolaning psixikasi va xulq-atvori rivojlanishini belgilovchi omillar tizimi.

Rivojlanish sharoitlari — shaxsning shakllanishi bog'liq bo'lgan omillar. Rivojlanish sharoitlariga inson atrofidagi kishilar, ular orasidagi shaxslararo munosabat, moddiy va madaniy madaniyat predmetlari va boshqalar kiradi.

Rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari — insonda yuzaga keluvchi yangi ehtiyojlar bilan uni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyat.

Ruhiyat madaniyati — talabalarning ma'naviy ehtiyojlariga to'g'ri ta'sir ko'rsatish.

Rivojlanishning eng yaqin zonasi — murakkab vaziyatni hal etishda bolaning mustaqilligini hamda kattalar rahbarligida bajarilgan vazifa orasidagi farq.

Senzitivlik — turli ta'sirga nisbatan sezgilarning tez va kuchli qo'zg'alishi.

Senzitiv yosh davrlari — yoshning o'sish davrlari. Bunda ma'lum yosh davriga xos psixik xususiyat va jarayonlar, yuqori darajada yaxshi rivojlangan. Oldindan yoki kechikib kelgan senzitiv yosh davri ta'lim jarayonining samaradorligiga salbiy ta'sir etadi.

Suhbat — psixologiya metodlaridan biri, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bivosita ma'lumot olinadi.

Siyosiy madaniyat — davr talabiga mos iqtisodiy, ijtimoiy bilimga ega bo'lish.

Tabiiy eksperiment — tekshiriluvchini o'ziga bildirmagan holda uni o'yin, o'qish yoki mehnat faoliyatida o'rganishdan iborat psixologik tajriba.

Tarbiya - tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy xislat va xulqiy fazilatlarni tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo'lida tarbiyaviy ta'sir etish jarayonidir.

Ta'lim — u o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi o'quv faoliyatidan iborat bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatish jarayonidir, hayotiy tajribani o'qituvchidan o'quvchiga uzatishdir.

Taraqqiyot omillari — bolaning psixik va xulq-atvor rivojlanishini belgilaydigan omillar tizimi. Taraqqiyot omillari, ta'lim va tarbiya mazmunini, o'qituvchi va tarbiyachilarning pedagogik tayyorgarligini, ta'lim va tarbiyaning usul, vositalari va boshqa ko'pgina bolaning psixologik taraqqiyotiga bog'liq narsalarni o'z ichiga oladi.

Taqlidchanlik - namuna bo'lib hisoblanadigan obyekt xulq-atvoridan tezda nusxa olish natijasida ro'y beradigan o'rganish turi.

Test — inson psixologiyasi va xulq-atvorini miqdor hamda sifat jihatdan baholashga mo'ljallangan psixologik tadqiqotning standartlashtirilgan metodi.

Shaxs — ijtimoiy munosabatlarga kiruvchi va ongli faoliyat bilan shug'ullanuvchi betakror odam.

Shartli reflektor o'rganish — shartli refleks mexanizmi bo'yicha yangi qo'zg'atuvchilarga reaksiyalarni o'zlashtirish.

O'zlashtirish — bilim, ko'nikma va malakalarni egallash.

O'z-o'zini tuta bilish — shaxsning muayyan sharoitlarda ortiqcha fikr, his-

tuyg'u, xatti-harakatlarni ongli ravishda tiyib turish, o'z fikr, hissiyot va harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltira olishdan iborat irodaviy xarakter xislati.

O'rganish — insonning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi.

O'qish — bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlaridir. O'quv faoliyati natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o'zgartiradi, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillastiradigan jarayondir.

Qobiliyatlar — shaxsga ma'lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish, bilimlarni tez va osonlik bilan o'zlashtirishga yordam beruvchi individual psixologik xususiyat.

G'oyaviy e'tiqod - bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emotsional va iroda sifatlarining sintezi, g'oyalar va xatti-harakatlar bir butunligining negizidir.

Harakatning oriyentirlash asosi - aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida kiritilgan tushuncha. Harakatning oriyentirlash asosi bolaning shakllantirilayotgan harakat va uni to'g'ri, muvaffaqiyatli bajarish sharoitlari va sifatleri bilan dastlabki tanishish jarayoni va natijasidir.

Yosh — individning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi. Ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi.

Yosh davri nizolari — o'ziga xos, uncha uzoqqa cho'zilmaydigan ontogenez davrlari bo'lib, bu vaqtda keskin psixik o'zgarishlar ro'y beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI :

1. Mirziyoev Sh.M., Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatning kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017.-104b.
2. Mirziyoev Sh.M., Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yililgiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr. – Toshkent: "O'zbekiston" 2017.-48b.
3. Gafarov A.Z., Yugay A.X. Pedagogik amaliyot. Toshkent, 2002.
4. Davletshin M.G. To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi. - Toshkent, 1998.
6. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. Toshkent, 1991.
7. Psixologiya. Qisqacha izohli lug'at. Toshkent, 1998 8.G'oziev E.G. Psixologiya. Toshkent, 1994.
8. Bolshoy psixologicheskiy slovar/ Pod redaksiyey B.G.Mещerikova, V.P.Zinchenko. –3-ye izd., dop. i pererab. – SPb.: PRAYM-YEVROZNAK, 2006. 672 s.
9. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya: Uchebnyk dlya studentov ped. intov/ V.V.Davydov, T.V.Dragunova, L.B.Itelson i dr.; Pod red. A.V.Petrovskogo. – 2-ye izd., ispr. i dop. – M.: Prosveshchenie, 1979. – 288 s.
- 10.Yefimkina R.P. Psixologiya razvitiya. Metodicheskie ukazaniya. – Novosibirsk, Novosibirskiy gos. un-t, 2004. – 54 s.
- 11.Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya: Ped. in-t. talabalari uchun o'quv qo'llanma M.G.Davletshin umumiy tahriri ostida. – T.: O'qituvchi, 1974. – 194 s.
- 12.Kon I.S. Psixologiya ranney yunosti: Kn. dlya uchitelya. – M.: Prosveshchenie, 1989. – 255 s.
13. Korduell M. Psixologiya. A-YA: Slovar-spravochnik/ Per. s angl. K.S.Tkachenko. – M.: FAIR-PRESS, 1999. – 448 s.
- 14.Mayers D. Psixologiya/ Per. s angl. I.A.Karpikov, V.A.Starovoytova. – Mn.: OOO «Popurri», 2001. – 828 s.
15. Praktikum po vozrastnoy i pedagogicheskoy psixologii: Ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov A.A.Alekseev, I.A.Arkipova, V.N.Babiy i dr.; pod red. A.I.Щербakova. – M.: Prosveshchenie, 1987. – 255 s.

16. Psixologicheskiy atlas cheloveka . Pod red. A.A.Reana. – SPb.: PRAYMYEVROZNAK, 2006. – 651 s.
17. Psixologiya. Slovar. Sostavitel: L.A.Karpenko; pod. obsh. red. A.V.Petrovskogo, M.G.YAroshevskogo.– 2-ye izd., ispr. i dop. – M.: Politizdat, 1990. – 494 s.
18. Psixologiya: Uchebnik /V.M.Allaxverdov, S.I.Bogdanova i dr.; Otv. red. A.A.Kрыlov.–2-ye izd., pererab. i dop.– M.: Izd-vo Prospekt, 2004.–752 s.
19. Psixologiya. Uchebnik dlya gumanitarnыx vuzov/ Pod obsh. red. V.N.Drujinina. – SPb.: Piter, 2002. – 656 s.
20. Rogov Ye.I.Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa: Ucheb. posobie: V 2 kn. – 3-ye izd. – M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 1999. – Kn.2. Sistema raboty psixologa s detmi raznogo vozrasta. – 384 s.
21. Fridman L.M., Kulagina I.YU. Psixologicheskiy spravochnik uchitelya. – M.: Prosvещение, 1991. – 288 s.
22. Fridman L.M. Psixologiya vospitaniya. Kniga dlya vseх, kto lyubit detey. – M.: TS «Sfera», 1999. – 208 s.
23. Chistyakova M.I. Psixogimnastika/ Pod red. M.I.Buyanova. – M.: Prosvещение, 1990. – 128s.
24. Vozrastnaya psixologiya L.F.Obuxova 2012 g, Izdatelstvo Yurayt Izdat
25. Psixologiya razvitiya A.K.Boltova, O.N.Molchanova 2012g
26. Psixologiya razvitiya i vozrastnaya psixologiya Shapovalenko.I.V 2017g Izdatelstvo Yurayt
27. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. М.: Просвещение, 1991. 25с
28. Дружинин В.Н. Психология семьи/ Екатеринбург 2000г- 205стр
29. Захарова.Г.И. Психология семейных отношений. Учебное пособие 2009г 5-7стр
30. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.— М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. 123стр.
31. Sh.A.Do'smuhammedova, X.A.Tillashayxova, G.Baykunosova, G.Ziyavitdinova "Umumiy psixologiya"(Yosh davrlari va pedagogik psixologiya" pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun darslik Toshkent-2020-yil.
32. Z.Nishonova. N.G.Komilova, D.U.Abdullayeva, M.X.Xolnazarova " Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya" pedagogika va psixologiya talim yo'nalishlari uchun darslik Toshkent-2017yil.
33. Z.Nishonova. N.G.Komilova, D.U.Abdullayeva, M.X.Xolnazarova" Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya" pedagogika va psixologiya talim yo'nalishlari uchun darslik Toshkent-2018 yil.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT SOHASI VA MUAMMOLARI	5
1.1. Yosh davrlari psixologiyasi fani predmeti va vazifalari.....	5
1.2. Sharq allomalari asarlarida ta'lim-tarbiya, bilishga oid fikrlarning ifodalanishi.....	8
1.3. Yosh psixologiyasi fanining asosiy metodologik tamoyillari.....	13
1.4. Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.....	15
1.5. Psixologik tadqiqotlarni o'tkazishga qo'yiladigan talablar.....	23
II BOB. PSIXIK RIVOJLANISH VA UNI DAVRLASHTIRISH MUAMMOSI	27
2.1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.....	27
2.2. Psixik rivojlanish va ta'lim o'rtasidagi o'zaro munosabat.....	30
2.3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqalash muammolari.....	36
III BOB. ONTOGENEZNING ILK BOSQICHLARIDA INSONNING RIVOJLANISHGA XOS XUSUSIYATLARI. GO'DAKLIK DAVRI	46
3.1. Prenatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlar.....	46
3.2. Inqirozli davr sifatida go'daklik davri.....	56
3.3. Hayotining birinchi yilida psixik rivojlanish.....	57
3.4. Go'daklik davrida psixik taraqqiyot. Bir yoshdagi inqiroz.....	58
IV BOB. ILK BOLALIK DAVRI	60
4.1. Ilk bolalik davrida fiziologik va jismoniy rivojlanish rivojlanish.....	60
4.2. Ilk bolalik davrida predmetli harakat faoliyatlarining rivojlanishi.....	63
4.3. Ilk bolalik davrida nutqning 'sishi.....	65
4.4. Ilk bolalik davrida aqliy rivojlanish, predmetli faoliyat yetakchi faoliyat sifatida.....	68
4.5. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini nglash.....	70
V BOB. MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI	73
5.1. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	73

5.2. O'yin maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi faoliyat sifatida.....	74
5.3. Bilish jarayonlarining rivojlanishi.....	82
5.4. Kattalar va tengdoshlari bila muloqot.....	4

VI BOB . KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRIDA PSIXIK

RIVOJLANISH

XUSUSIYATLARI.....	87
6.1. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	87
6.2. Maktabga moslashish.....	92
6.3. Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat.....	102
6.4. Kichik maktab yoshida asosiy psixologik yangilik.....	107
6.5. O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz.....	119

VII BOB. O'SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH

XUSUSIYATLARI.....	123
7.1. O'smirlik yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	123
7.2. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat.....	128
7.3. O'smir psixikasi va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari.....	130
7.4. Kattalar bilan muloqotning ususiyatlari.....	137
7.5. O'smirlik davrida psixologik yangilik.....	138
7.6. Shaxs rivojlanishi va o'spirinlik davriga o'tishdagi inqiroz.....	144

VIII BOB: IKL O'SPIRINLIK VA YOSHLIK DAVRIDA PSIXIK

RIVOJLANISH XUSUSIYATI.....	148
8.1. O'spirinlik va yoshlik davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	148
8.2. O'spirinlik va yoshlik davrida yetakchi aoliyat.....	156
8.3. O'spirinlik va yoshlik davrida intellektual vojanish.....	159
8.4. O'spirinlik va yoshlik davrida shaxsining rivojlanish ususiyatlari.....	167
8.5. O'spirinlik va yoshlik davrida uloqot.....	171

IX BOB YETUKLIK DAVRINING PSIXOLOGIK

USUSUYATLARI.....	176
9.1. Yetuklik davrida davrida psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	176
9.2. Yetuklikni davrlashtirish uammosi.....	177
9.3. Yetuklik davrida yetakchi faoliyati.....	178
9.4. Yetuklik davrida shaxsning vojanishi.....	179
9.5. Yetuklik davrining inqirozlari.....	179

9.6. Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi.....	183
X BOB. KEKSALIK DA VRINING PSIXOLOGIK HUSUSIYATLARI.	
10.1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida.....	185
10.2. Keksayish davri haqida psixolog olimlarning falsafiy fikrlari.....	188
10.3. Keksalik biologik muammo ifatida.....	189
10.4. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik ifalari.....	190
10.5. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.....	192
10.6. Keksalik davrida shaxsiy susiyatlari.....	195
10.7. Keksalik davrida bilish jarayonlari.....	196
XI-BOB. SHAXSNING IJTIMOYLAHVUVA VA IJTIMOY XULQ ATVOR.	201
11.1. Shaxs ijtimoiylashuvi va bosqichlari.....	201
11.2. Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.....	209
11.3. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o'rni.....	212
11.4. Ijtimoiy ustanovka haqida tushuncha.....	215
XII- BOB. KICHIK GURUHLAR PSIXOLOGIIYASI.....	219
12.1. Guruhlar haqida tushuncha.....	219
12.2. Kichik guruhlarining klassifikatsiyasi.....	223
12.3. Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar.....	224
XIII BOB KATTA IJTIMOY GURUHLAR PSIXOLOGIIYASI.....	227
13.1. Katta guruhlar klassifikatsiyasi.....	227
13.2. Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar.....	228
13.3. Etnik guruhlar psixologiyasi.....	229
XIV BOB. OILA PSIXOLOGIIYASI.....	236
14.1. Oila kichik mikromuhit sifatida.....	236
14.2. Oilaning asosiy vazifalari, muhim integral xususiyatlari, tuzilishi va dinamikasi.....	238
14.3. Nikoh va oilaviy hatyot haqida tasavvurlar.....	241
14.4. Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.....	252
14.5. Oilada shaxslar aro munosabatlar.....	257

XV BOB. TA'LIMNING YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYADA TUTGAN O'RNI.....	264
15.1. O'quv faoliyati.....	264
15.2. O'quv motivlari.....	268
15.3. Rivojlantiruvchi ta'limning psixologik asoslari.....	269
15.4. Dars jarayonida o'quvchilarni boshqarish texnikasi va usullari.....	270
15.5. Pedagogik baho psixologiyasi.....	277
XVI BOB. TARBIYA PSIXOLOGIYASI.....	281
16.1. Tarbiyaviy texnologiyalarning psixologik jihatlari.....	281
16.2. Turli yosh bosqichlarida tarbiya xususiyatlari.....	288
16.3. Shaxs shakllanishiga oilaning ta'siri.....	296
16.4. Shaxs tarbiyasida madaniyati.....	298
XVII-BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.....	308
17.1. Pedagog faoliyatida psixologiyaning o'rni.....	308
17.2. Pedagogik muloqot.....	314
17.3. Pedagogik o'zaro harakatlar psixologiyasi.....	316
17.4. Pedagogik qobiliyatlar.....	318
17.5. Pedagogik faoliyatning individual uslubi.....	323
17.6. Pedagog bilan psixolog faoliyatining modeli.....	325
17.7. Pedagogik jamoa psixologiyasi.....	327
17.8. Oqituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar.....	330
XVIII BOB. PEDAGOGIK QOBILIYATLAR.....	333
18.1. Qobiliyatning pedagogik – psixologik tasnifi.....	333
18.2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari.....	335
18.3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri va xususiyatlari.....	338
18.4. O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari.....	340
18.5. Pedagogik ta'sir ko'rsatish – kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli ifatida.....	343
LOSSARIY.....	349
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	355

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	3
ГЛАВА I. ИССЛЕДОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЕЖНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ.....	5
1.1 Предмет и задачи науки психологии молодежи.....	5

1.2. Выражение идей об образовании и знаниях в трудах востоковедов.....	8
1.3. Основные методологические принципы науки психологии молодежи.....	13
1.4. Методы исследования в области психологии молодежи.....	15
1.5. Требования к психологическому исследованию.....	23
ГЛАВА II. ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ЕГО ОБРАЩЕНИЕ.....	27
2.1 Условия становления и психического развития человеческой личности. Биологические и социальные факторы.....	27
2.2. Взаимосвязь между умственным развитием и образованием.....	30
2.3. Проблемы возрастной классификации в психологии юношества и педагогической психологии.....	36
ГЛАВА III. ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА НА РАННИХ СТАДИЯХ ОНТОГЕНЕЗА. ДЕТСТВО.....	46
3.1. Психофизиологические особенности в дородовом и младенческом возрасте.....	46
3.2. Детство как пора кризиса.....	56
3.3. Психическое развитие на первом году жизни.....	57
3.4 Умственное развитие в младенчестве. Годовой кризис.....	58
ГЛАВА IV. РАННЕЕ ДЕТСТВО.....	60
4.1. Развитие физиологического и физического развития в раннем детстве.....	60
4.2. Развитие предметно-двигательной деятельности в раннем детстве.....	63
4.3. Рост речи в раннем детстве.....	65
4.4. Психическое развитие в раннем детстве, предметная деятельность как ведущая деятельность.....	68
4.5. Самосознание в раннем детстве.....	70
ГЛАВА V. ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ.....	73
5.1. Социальные условия развития в дошкольном возрасте.....	73
5.2. Игра в качестве ведущего занятия в дошкольном учреждении.....	74
5.3. Развитие познавательных процессов.....	82
5.4. Общение со взрослыми и сверстниками.....	84.
ГЛАВА VI. ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	87
6.1. Психологическая подготовка к школьному обучению и социальные условия развития.....	87

6.2 Адаптация к школе.....	92
6.3.Лидерская деятельность в младшем школьном возрасте.....	102
6.4.Кризис перехода к подростковому возрасту.....	107
ГЛАВА VII. ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ПОДРОСТКЕ.....	123
7.1. Социальные условия развития в подростковом возрасте.....	123
7.2. Ведущая деятельность в подростковом возрасте.....	128
7.3. Психика и особенности поведения подростков.....	130
7.4. Особенности общения со взрослыми.....	137
7.5. Психологическая новизна в подростковом возрасте.....	138
7.6. Кризис личностного развития и отрочество.....	144
ГЛАВА VIII. ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ПОДРОСТКЕ И МОЛОДЕЖИ.....	148
8.1. Социальные условия психического развития в подростковом и юношеском возрасте.....	148
8.2. Ведущая деятельность в подростковом и юношеском возрасте.....	156
8.3. Интеллектуальное развитие в подростковом и юношеском возрасте.....	159
8.4. Особенности развития личности в подростковом и юношеском Возрасте.....	167
8.5. Общение в подростковом и юношеском озрасте.....	171
ГЛАВА IX ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЗРОСЛЫХ.....	176
9.1. Социальные условия психического развития в период полового созревания.....	176
9.2. Проблема периодичности огашения.....	177
9.3. Лидерская деятельность в подростковом озрасте.....	178
9.4. Личностное развитие в период полового созревания.....	179
9.5. Созревает.....	179
9.6. Развитие психофизиологических и когнитивных процессов в зрелом возрасте.....	183
ГЛАВА X. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТАРОГО ВОЗРАСТА.....	18
5	
10.1. Старение как биосоциальный еномен.....	185
10.2. Философские взгляды психологов на период старения 0.....	187
10.3. Старение как биологическая роблема.....	189
10.4. Личностный кризис в старости и психологические функции	

юности.....	19
10.5. Социальные условия ведущей деятельности и развития в пожилом возрасте.....	192
10.6. Личностные особенности в пожилом озрасте.....	195
10.7. Познавательные процессы в пожилом озрасте.....	196
ГЛАВА XI. СОЦИАЛИЗАЦИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА.....	20
1	
11.1. Личность и этапы оциализации.....	201
11.2. Социальный институт как объект, регулирующий важные сферы человеческой еятельности.....	209
11.3. Роль социального статуса и социального поведения в социализации человека.....	212
11.4. Понятие социального нститута.....	215
ГЛАВА XII. ПСИХОЛОГИЯ МАЛЫХ РУПП.....	219
12.1 Понятие руппы.....	219
12.2.Классификация малых упп.....	223
12.3.Динамические процессы в малых руппах.....	224
ГЛАВА XIII ПСИХОЛОГИЯ БОЛЬШИХ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП.....	227
13.1.Классификация больших групп.....	227
13.2. Особенности психологии больших групп.....	228
13.3.Психология этносов.....	229
ГЛАВА XIV. СЕМЕЙНАЯ ПСИХОЛОГИЯ.....	236
14.1. Семья как малая микросреда.....	236
14.2. Основные функции семьи, важные интегральные особенности, структура и динамика.....	238
14.3. Представления о браке и семейной жизни.....	241
14.4.Подготовка к семейной жизни как проблема.....	252
14.5. Личные отношения в семье.....	257
ГЛАВА XV. РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ВОЗРАСТНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ.....	264
15.1 Учебная деятельность.....	264
15.2. Мотивы обучения.....	268
15.3. Психологические основы развивающего обучения.....	269
15.4. Приемы и методы управления студентами на уроках.....	270
15.5. Психологические аспекты компьютеризированного обучения.....	277
ГЛАВА XVI. ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ.....	281
16.1. Психологические аспекты образовательных технологий.....	281

16.2. Особенности воспитания в разном возрасте.....	288
16.3. Влияние семьи на формирование личности.....	296
16.4. Культура в воспитании личности.....	298
ГЛАВА XVII. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	308
17.1. Роль психологии в педагогической деятельности.....	308
17.2. Педагогическое общение.....	314
17.3. Психология педагогического взаимодействия.....	316
17.4. Педагогическое мастерство.....	318
17.5. Индивидуальный стиль педагогической деятельности.....	323
17.6. Модель деятельности психолога с педагогом.....	325
17.7. Психология педагогического сообщества.....	327
17.8. Требования к личности учителя.....	330
ГЛАВА XVIII. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ.....	333
18.1. Педагогико-психологическая классификация способностей.....	333
18.2. Функции педагогического развития учителя.....	335
18.3. Основные качества и характеристики педагогических способностей.....	338
18.4. Особенности личности учителя, связанные с обменом идеями.....	340
18.5. Педагогическое воздействие - как основной метод коммуникативной способности.....	343

CONTENT.

INTRODUCTION.....	3
CHAPTER I. RESEARCH AND PROBLEMS OF YOUTH AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY.....	5
1.1 The subject and tasks of the science of youth psychology.....	5
1.2. Expression of ideas about education and knowledge in the works of orientalists.....	8
1.3 Basic methodological principles of the science of youth psychology.....	13
Research methods in the field of youth psychology.....	15
1.5 Requirements for psychological research.....	23
CHAPTER II. THE PROBLEM OF MENTAL DEVELOPMENT AN ITS ANDLING.....	27
2.1 Conditions for the formation and mental development of the human personality. biological and social factors.....	27
2.2. The relationship between mental development and education.....	30

2.3. Problems of age classification in youth psychology and educational psychology.....	36
CHAPTER III CHARACTERISTICS OF HUMAN DEVELOPMENT IN THE EARLY STAGES OF ONTOGENESIS. CHILDHOOD.....	
3.1. Psychophysiological features in prenatal and infancy.....	46
3.2. Childhood as a time of crisis.....	56
3.3. Mental development in the first year of life.....	57
3.4. Mental development in infancy. Annual crisis.....	58
CHAPTER IV. EARLY CHILDHOOD.....	
4.1. The development of physiological and physical development in early childhood.....	60
4.2. Development of object-motor activity in early childhood.....	63
4.3. Speech growth in early childhood.....	65
4.4. Mental development in early childhood, objective activity as a leading activity.....	68
4.5. Self-awareness in early childhood.....	70
CHAPTER V. CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE.....	
5.1. Social conditions of development in preschool age.....	73
5.2. Play as a preschool class leader.....	74
5.3. The development of cognitive processes.....	82
5.4. Communication with adults and peers.....	84
CHAPTER VI. CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL.....	
6.1. Psychological preparation for schooling and social conditions for development.....	87
6.2. Adaptation to school.....	92
6.3. Leadership at primary school age.....	102
6.4. The crisis of transition to adolescence.....	107
CHAPTER VII. CHARACTERISTICS OF MENTAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS.....	
7.1. Social conditions for development in adolescence.....	123
7.2. Leading activities in adolescence.....	128
7.3. Psyche and behavioral features of adolescents.....	130
7.4. Features of communication with adults.....	137
7.5. Psychological novelty in adolescence.....	138
7.6. Personal development crisis and adolescence.....	144

CHAPTER VIII. CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS AND YOUTH	148
8.1. Social conditions of mental development in adolescence and adolescence.....	148
8.2. Leading activities in adolescence and adolescence.....	156
8.3. Intellectual development in adolescence and adolescence.....	159
8.4. Features of personality development in adolescence and adolescence.....	167
8.5. Communication in adolescence and adolescence.....	171
CHAPTER IX PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADULTS.....	176
9.1. Social conditions of mental development during puberty.....	176
9.2. The problem of periodicity of repayment.....	177
9.3. Leadership in adolescence.....	178
9.4. Personal development during puberty.....	179
9.5. Ripens.....	179
9.6. Development of psychophysiological and cognitive processes in adulthood.....	183
CHAPTER X. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE AGE.....	185
10.1. Aging as a biosocial phenomenon.....	185
10.2. Philosophical views of psychologists on the aging period 10.....	187
10.3. Aging as a biological problem.....	189
10.4. Personal crisis in old age and psychological functions of adolescence...	190
10.5. Social conditions for leading activities and development in old age.....	192
10.6. Personal characteristics in old age.....	195
10.7. Cognitive processes in old age.....	196
CHAPTER XI. SOCIALIZATION AND SOCIAL BEHAVIOR OF HUMAN.	
11.1. Personality and stages of socialization.....	201
11.2. Social institution as an object that regulates important spheres of human activity.....	209
11.3. The role of social status and social behavior in human socialization.....	212
11.4. The concept of a social institution.....	215
CHAPTER XII. SMALL GROUP PSYCHOLOGY.....	219
12.1 The concept of a group.....	219
12.2 Classification of small groups.....	223
12.3 Dynamic processes in small groups.....	224
CHAPTER XIII PSYCHOLOGY OF LARGE SOCIAL GROUPS.....	227
13.1 Classification of large groups.....	227

13.2. Features of the psychology of large groups.....	228
13.3. Psychology of ethnic groups.....	229
CHAPTER XIV.FAMILY PSYCHOLOGY.....	236
14.1. The family as a small microenvironment.....	236
14.2. The main functions of the family, important integral features, structure and dynamics.....	238
14.3. Ideas about marriage and family life.....	241
14.4 Preparing for Family Life as a Problem.....	252
14.5 Personal relationships in the family.....	257
CHAPTER XV. THE ROLE OF EDUCATION IN AGE AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY.....	359
15.1 Learning Activities.....	264
15.2. Learning motives.....	268
15.3. Psychological foundations of developmental education.....	269
15.4. Techniques and methods for managing students in the classroom.....	270
15.5. Psychological aspects of computerized learning.....	277
CHAPTER XVI. EDUCATIONAL PSYCHOLOGY.....	281
16.1. Psychological aspects of educational technologies.....	281
16.2. Features of education at different ages.....	288
16.3. The influence of the family on the formation of personality.....	296
16.4. Culture in the upbringing of personality.....	298
CHAPTER XVII. PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF PEDAGOGICAL ACTIVITY.....	308
The role of psychology in teaching.....	308
17.2. Pedagogical communication.....	314
17.3 Psychology of pedagogical interaction.....	316
17.4. Pedagogical skills.....	318
17.5. Individual style of teaching.....	323
17.6. Model of the activity of a psychologist with a teacher.....	325
17.7. Psychology of the teaching community.....	327
17.8. Requirements for the personality of the teacher.....	330
CHAPTER XVIII.PEDAGOGICAL ABILITY.....	333
18.1. Pedagogical and psychological classification of abilities.....	333
18.2. Functions of teacher pedagogical development.....	335
18. 3. The main qualities and characteristics of teaching abilities.....	338
18. 4. Features of the teacher's personality associated with the exchange of ideas.....	340
18. 5. Pedagogical influence - as the main method of communicative ability.....	343

· **ABDURASULOVA SHOIRA KUSHAKOVNA**

UMUMIY PSIXOLOGIYA
(Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya)

Bichimi 108x84/16. Shartli bosma tabog'i 23

Adadi 10 nusxa. Buyurtma №.389
"Sirdaryo Print" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Sirdaryo shahri, O'zbekiston ko'chasi, 92-uy.